

Д.І.Яворницький
ІСТОРІЯ
ЗАПОРІЗЬКИХ
КОЗАКІВ

ТОМ ПЕРШИЙ

ГРАНИЦІ ВОЛЬНОСТЕЙ
ЗАПОРІЗЬКИХ НИЗОВИХ КОЗАКІВ
ГІДРОГРАФІЯ, ТОПОГРАФІЯ І КЛІМАТ
ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ
ПРОДУКТИВНІСТЬ ЗЕМЛІ, ФЛОРА, ФАУНА
І ПОРИ РОКУ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ
ІСТОРІЯ І ТОПОГРАФІЯ
ВОСЬМИ ЗАПОРІЗЬКИХ СІЧЕЙ
СКЛАД ЗАСАДИ Й ЧИСЕЛЬНІСТЬ
СЛАВНОГО ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО ТОВАРИСТВА
ВІЙСЬКОВОЙ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПОДІЛІ ЗАПОРІЗЬЖА
ВІЙСЬКОВІ КУРІННІ Й ПАЛАНКОВІ РАДИ
ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
АДМІНІСТРАТИВНА І СУДОВА ВЛАДА У ЗАПОРІЗЬКОМУ
НИЗОВОМУ ВІЙСЬКУ
СУДИ, ПОКАРАННЯ І СТРАТИ У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ЗАПОРІЗЬКІ ВІЙСЬКОВІ КЛЕЙНОДИ
ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАКА
ДОМАШНЄ ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ У СІЧІ
НА ЗИМВІВНИКАХ І БУРДЮГАХ
ЦЕРКОВНИЙ ЛАД У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
САМАРСЬКИЙ ПУСТЕЛЬНО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР
ОХОРОНА КОРДОНІВ ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ
МУСУЛЬМАНСЬКІ СУСІДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
СТАНОВИЩЕ ХРИСТІЯН У МУСУЛЬМАНСЬКІЙ НЕВОЛІ
ХРИСТІЯНСЬКІ СУСІДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ЗБРОЙНІ СИЛИ ТА БОЙОВІ ЗАСОБИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
СУХОПУТНІ Й МОРСЬКІ ПОХОДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ХЛІБОРОБСТВО, СКОТАРСТВО, РИБАЛЬСТВО, МИСЛИВСТВО,
ГОРОДНИЦТВО Й САДІВНИЦТВО У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ТОРТІВЛЯ, ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА
У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ПРИБУТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО
ГРАМОТНІСТЬ, КАНЦЕЛЯРІЯ І ШКОЛА
У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
ПОШТОВІ УСТАНОВИ У ЗАПОРІЗЬКИХ
КОЗАКІВ

Д.І.Яворницький

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

У ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

З російської переклав
Іван СВАРНИК

Книга є найбільш повним історичним дослідженням, що охоплює період 1471—1734 рр. На багатому документальному матеріалі в популярній формі всебічно висвітлюється життя запорізького козацтва. Для викладачів, студентів, істориків, етнографів, пропагандистів.

Книга является наиболее полным историческим исследованием, охватывающим период 1471—1734 гг. На богатом документальном материале в популярной форме всесторонне освещается жизнь запорожского козачества.

Для преподавателей, студентов, историков, этнографов, пропагандистов.

Рецензенти:

О. М. Апанович, Л. А. Сухих

Редактор Л. Л. Кириєнко

Упорядник ілюстрацій О. М. Апанович

Художник В. М. Дозорець

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Майже століття минуло від того часу, як у Санкт-Петербурзі побачила світ книга, якій судилося справити величезний вплив не лише на формування української історичної науки, а й на процеси пробудження і консолідації української нації. Йдеться про «Історію запорізьких козаків» Дмитра Івановича Яворницького¹. Оцінюючи роль Д. І. Яворницького в духовному житті українського народу, поет Б. Олійник поставив історика в один ряд з Нестором-літописцем, автором «Слова о полку Ігоревім» і Тарасом Шевченком². Археолог і фольклорист, краєзнавець і археограф, етнограф і музезнавець, лектор і письменник, Яворницький був феноменальним ученим-енциклопедистом, котрий крізь усі життєві випробування й незгоди проніс свою закоханість у запорізьке козацтво, залучивши до своїх досліджень неперевершений за обсягом, характером і видами масив документів. Мені ще в 70-ті роки випало познайомитися з працями Дмитра Івановича, захоплювало і його подвижницьке, героїчне життя. Тому я погодився на пропозицію журналу «Жовтень» перекласти українською мовою «Історію запорізьких козаків», видану російською мовою виключно через історичні обставини кінця XIX ст. (перший том опубліковано в № 4—12 за 1988 р., другий том публікується починаючи з № 4 за 1989 р.), а згодом запропонував його видавництву. Це перше книжкове видання твору українською мовою, очевидно, має свої недоліки, але йшлося про те, аби якнайшвидше ознайомити широкого читача з одним із найбільших здобутків нашої історіографії.

На превеликий жаль, особа та діяльність Д. І. Яворницького тривалий час незаслужено замовчувалися: за останні два десятиліття йому було присвячено лише дві праці: короткий нарис І. М. Гапусенка у серії «Біографії славетних вчених» (К., 1969) і монографію М. М. Шубравської «Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність» (К., 1972). Перу цієї дослідниці належать й інші публікації про Яворницького, в тому числі архівних документів, епістолярної спадщини академіка. Слід зауважити, що як у біографії, так і в творчості славетного історика досі залишається багато невисвітлених моментів, суперечностями й помилками рясніють популярні й довідкові видання. В роки перебудови республіканська преса знову звернулася до світлої постаті «запорозького характерника», як назвав його Максим Рильський: журнал «Жовтень» і газета «Молодь України» з 1988 р. публікують «Історію запорізьких козаків», журнал «Україна» видрукував альбом «З української старовини», життєве кредо Яворницького «Доки б'ється серце» та добірку спогадів про вченого (1988). Неодноразово з'являлися публікації про Дмитра Івановича в «Літературній Україні», яка пильно стежила за процесом відновлення Дніпропетровського меморіального музею Д. І. Яворницького, виступила з підтримкою ініціативи дніпропетровських письменників про повне видання творів Д. І. Яворницького. У 1988 р. українські документалісти створили кінострічку «Обличчя на полотні» про літописця козацтва.

Та попри все це історична спадщина одного з корифеїв української історіографії залишається загалом недослідженою. Ми можемо лише окреслити галузі історичної науки, до розвитку яких спричинився Дмитро Іванович. За п'ятдесят років активної наукової і громадської діяльності (останнє десятиліття життя вченого припало на чорні для України 30-ті роки, і він практично не публікувався) Д. І. Яворницький надрукував понад 210 праць з історії України, Середньої Азії, Росії³. Серед найважливіших

¹ *Яворницький Д. И.* История запорожских козаков. Т. 1. СПб, 1892; 2-е изд. М., 1990.

² *Олійник Б.* Еверест — од підніжжя до вінця // Україна. 1988. № 1. С. 13.

³ *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. К., 1972. С. 234—245.

слід назвати «Кількість і порядок запорізьких січей з топографічним нарисом Запорожжя» (1884), «Острів Хортиця на ріці Дніпрі» (1886), «Збірник матеріалів для історії запорізьких козаків» та «Запорожжя в залишках старовини й переказах народу» (1888), «Отаман Антон Головатий» (1889), «Нариси з історії запорізьких козаків і Новоросійського краю» (1889), «Вольності запорізьких козаків» (1890), «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорізького низових козаків» (1894), «Слідами запорожців» (1898), «З історії запорізьких козаків» (1899), «Гетьман С. Зборовський» (1902), «Джерела для історії запорізьких козаків», т. 1, 2 (1903), «Українські народні пісні, зібрані 1878—1905 рр.» (1906), «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка» (1909), «Каталог Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля» (1910), «Запорожці в поезії Т. Г. Шевченка» (1912), «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (1913), «Словник української мови», т. 1 (1920), «До історії степової України» (1929).

Д. І. Яворницький був одним із перших археологів-науковців на Україні, керував розкопками сотень курганів ямної культури, доби заліза, запорізьких пам'яток. Він виступав популяризатором наукової археології, опублікував десятки статей і повідомлень про археологічні розкопки й знахідки на Україні, створив курс лекцій «Прилюдні лекції з археології Росії» (1890), проводячи в ньому ідею захисту археологічних об'єктів від скарбшукачів. Археологічний матеріал займав почесне місце і в Катеринославському (з 1926 р.— Дніпропетровському) історичному музеї. Характерно, що субсидії земства були мізерними, і Яворницькому часто доводилося збирати кошти в приватних осіб, витрачати на експедиції свої мізерні заощадження. Академік Яворницький керував найбільшими на той час археологічними розкопками на території майбутнього Дніпрогесу (1927—1929), домігся від уряду виділення коштів на археологічне дослідження затоплених територій. Принципи фінансування охоронних розкопок, розроблені Дмитром Івановичем 1927 р., діють і досі.

Вагомий внесок зробив Д. І. Яворницький у становлення історичного краєзнавства. Крім історії Запорожжя, яке цікавило його протягом усього життя, він написав історію міста Дніпропетровська, історію села Фаліївки-Садової на Херсонщині, видав альбоми «З української старовини» та «Дніпрові пороги», цікаве науково-публіцистичне видання «Слідами запорожців», десятки статей, розвідок і перший путівник по Середній Азії (1893). А який резонанс мали славнозвісні прилюдні лекції Яворницького в Москві, Петербурзі, Харкові, Катеринославі та десятках інших міст! Важко переоцінити внесок Дмитра Івановича в наше музезнавство, його багаторічну діяльність на посаді директора Катеринославського й Дніпропетровського історичного музею, роль у вихованні наукових кадрів на Україні. Кожен із названих напрямів діяльності Яворницького-історика ще потребує глибокого дослідження, узагальнення, а в окремих випадках і подолання вульгарно-соціологічних стереотипів, що склалися в нашій історіографії протягом останніх десятиліть. У дореволюційний час високо оцінювали творчість Яворницького прогресивні вчені, письменники, митці — М. Сумцов, О. Пипін, І. Франко, Г. Хоткевич, М. Коцюбинський. Дружні стосунки були у Яворницького з видатними діячами української і російської культури — Лесею Українкою, Л. Толстим, В. Гіляровським, І. Репінім. Щира допомога історика художникові дала підставу Іллі Юхимовичу писати: «Я стою перед Вами на колінах, у позі того, х т о п р и й м а є б л а г о - с л о в е н н я», «Ви — мій ментор Вергілій»⁴. І нині нам видається символічним, що Репін на знаменитій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» зобразив Яворницького саме в образі писаря — літописця козацької слави. У наш час до Яворницького та його творчості зверталися письменники О. Ільченко, О. Гончар, Ю. Мушкетик. Останній писав: «Так само, як енергія вогню не зникає безслідно, а перетворюється в енергію тепла та світла, не зникає енергія таланту й ентузіазму, вона приносить людям знання, усвідомлення незнищенності того, що створили попередні покоління. То було дуже ясне і примітне вогнище»⁵.

За час, відколи розпочав свою наукову і громадську діяльність Д. І. Яворницький, яких тільки ярликів не навішували на нього реакціонери й великодержавні шовіністи в дорадянські часи. В радянські часи творчість Яворницького або ж замовчували, або,

⁴ Цит. за кн.: Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. С. 139, 140.

⁵ Мушкетик Ю. «Запорізький характерник» // Жовтень. 1988. № 4. С. 80.

на догоду кон'юнктурі, спотворювали й перекручували, хоч фактичний матеріал та ілюстрації широко використовувалися у багатьох виданнях.

Оцінюючи творчість Д. І. Яворницького в цілому, слід згадати ленінський критерій: «Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали *нового* в порівнянні з своїми попередниками»⁶. Про те, чого не дав Яворницький, можна дізнатися з десятків історіографічних праць останніх десятиліть, а от із другою частиною тези складніше. Відповіді на це поки що не знайдемо в жодній історіографічній праці. Отож спробуємо коротко з'ясувати це питання. До Д. І. Яворницького питаннями історії запорізьких козаків цікавилися А. Скальковський, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, однак лише Яворницький зробив спробу створити синтетичну, фундаментальну історію запорізького козацтва. Опублікувавши свої дослідження про окремих гетьманів, певні аспекти та періоди історії Запорозжя, історик виходив з тези про Січ як прогресивне явище протягом усього часу її існування, стверджував, що Запорозжя було постійним протестом проти насильства і рабства у будь-якій формі. Його симпатії завжди були на боці народних мас, рядових козаків і голоти. «Весь лад запорізького війська з його широко демократичними засадами,— писав Яворницький,— не пасував до корінного ладу Великої Росії»⁷. Великою заслугою Яворницького-історика було введення у науковий обіг сотень і тисяч (лише в «Джерелах для історії запорізьких козаків» понад 900) невідомих документів з історії України. Козацтво залишалося головним предметом дослідження Яворницького протягом чи не всього життя. Слід відзначити, що свої праці про козацтво Яворницький писав у роки жорстокої реакції, коли після Валуєвського циркуляру 1863 р. було заборонено видавати українську літературу, коли переслідувалися прогресивні письменники й учені. Тільки мужня людина, справжній патріот міг зважитися у ті темні часи досліджувати й популяризувати героїчне минуле України, оспівувати запорізьку Січ, яка завжди була могутнім оплотом соціальних сил, ворожих самодержавству й кріпосництву. Демократизм і прогресивність ученого виявилися і в оцінці ним гайдамацького руху як національно-визвольного. «Підлий холоп!» — пише Яворницький про фальсифікатора гайдамаччини й історії козацтва в цілому Скальковського. І ці слова класика історії козацтва перегукуються з пристрасними словами Кобзаря, якими він оцінив Скальковського:

«Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну»⁸.

На відміну від своїх попередників Дмитро Яворницький відповідно до історичної правди пояснив скасування Січі царизмом. Вивчаючи пов'язані з цим офіційні документи, він писав: «Скільки тут лицемірності, святенництва і водночас грубого насильства, бездушності!.. Кілька разів поривався я подерти на клапти й сам папір, на котрому написано акти, але бажання віддати «милові справи» нащадкам зупиняло мене»⁹.

В силу своїх демократичних переконань Д. І. Яворницький завжди стояв на боці народних мас, від самого початку своєї діяльності сміливо боронив кращі здобутки української культури від реакції. В роки революції 1905—1907 рр. він надавав безпосередню допомогу професійним революціонерам, 1914 р. зумів організувати в Катеринославі єдине на всю імперію святкування 100-річчя Т. Г. Шевченка. У 1917 р. він щиро вітав революцію, організував у губернії збір і охорону пам'яток історії і культури, згодом захоплено вітав соціалістичні перетворення на Україні¹⁰.

⁶ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму // Повне збір. творів. Т. 2. С. 173.
⁷ Цит. за кн.: Шубравська М. М. Д. І. Яворниць-

кий. С. 66.
⁸ Шевченко Т. Холодний яр // Кобзар. К., 1972. С. 250.
⁹ Цит. за кн.: Шубравська М. М. Д. І. Яворниць-

кий. С. 67.
¹⁰ Яворницький Д. На порогах Дніпра (археологічні досліді в 1927—1929 рр.) // ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 311, оп. 11, спр. 401.

Літописець козацтва народився 7 листопада (26 жовтня) 1855 р. в с. Сонцівці (тепер Борисівка) Харківського повіту в родині сільського псаломщика (згодом дяка) і простої селянки. Саме батьки, малописьменні, але розумні, чесні й добрі люди, виховали в синові любов до рідного краю, його історії, повагу до простих людей. З великими труднощами батькові вдалося влаштувати Дмитра до Харківського повітового училища, а далі до Харківської духовної семінарії, яку юнак залишив 1877 р., не побажавши вчитись на останніх богословських курсах, і вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Найбільший вплив на становлення молодого дослідника справили видатні вчені О. О. Потебня й Микола Сумцов. О. О. Потебня був одним із небагатьох професорів, які навіть у часи найбільшого розгулу шовінізму зважувалися сказати: «Усіляка денационалізація веде до послаблення енергії думки, до бридкої порожнечі, аморальності й підлості»¹¹. Він не лише давав своїм студентам глибокі знання, прищеплював їм любов до наукової роботи, а й виховував їх активними громадянами, вчив боротися за свої погляди. Згодом Яворницький у повісті «За чужий гріх» вивів у образі розумного, чесного й людяного професора Хмари свого вчителя.

У 1881 р. Дмитро закінчив університет, і факультет порушив клопотання про прийняття обдарованого студента позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Яворницький, ще будучи студентом, сам обрав тему дослідження: «Виникнення і устрій запорізького Коша». Попечитель Харківського навчального округу заявив стипендіатові: «Ваші заporожці нам не нужны. Пишите о Финляндии». Коли ж юнак відмовився змінити тему, його позбавили стипендії. Наступ реакції у 80-х роках ХІХ ст. не міг не позначитися на подальшій долі молодого історика. Його звинуватили в «сепаратизмі», позбавили права працювати в Харкові й жити на Україні. Отож 1885 р. він переїхав до Петербурга, де працював у різних середніх навчальних закладах. Активна наукова і громадська діяльність молодого вченого в Петербурзі, його зв'язки з прогресивною інтелігенцією не пройшли повз увагу реакціонерів. Міністр народної освіти Делянов 1891 р. видає повторне розпорядження про заборону Яворницькому викладати в навчальних закладах. Попереднє таке розпорядження 1887 р. було скасоване завдяки втручанням передової інтелігенції Петербурга. А 1891 р. Яворницькому «запропонували» поїхати на три роки в Ташкент для проведення археологічних розкопок. Це було заслання. Але й у цій глушині Яворницький за три роки встиг зробити надзвичайно багато для вивчення історико-топографічних особливостей краю, його культури та побуту. Великою заслугою українського вченого було створення Самаркандського історичного музею, написання першого путівника по Середній Азії. За це Яворницький отримав орден Бухарської золоті зірки ІІІ ступеня. Навіть на засланні, відірваний від архівів і бібліотек, вчений продовжує роботу над історією Заporожжя, пише монографію про Івана Сірка.

Відбувши заслання, молодий історик переїздить до Варшави, а восени 1896 р. за допомогою В. Ключевського влаштовується приват-доцентом Московського університету, де читає лекції з історії козацтва й археології. Тільки активна підтримка видатного російського вченого Ф. Є. Корша дозволила Д. Яворницькому захистити дисертацію на звання магістра російської історії, та й то не в Москві, а в Казані (1901).

У Москві молодий магістр багато працює, видає ряд праць з історії козацтва. Тут активізувалася й літературна, громадська діяльність вченого, він зблизився з багатьма прогресивними діячами російської культури, літераторами й митцями.

Лише 1902 р. Дмитрові Івановичу вдалося повернутися на Україну — його запросили стати директором новоствореного Катеринославського історичного музею, а з 1904 р. й до кінця життя Яворницький постійно жив у Катеринославі (з 1926 р. — Дніпропетровськ), понад тридцять років (з перервою) очолюючи музей. Саме тут яскраво виявилися організаторські й педагогічні здібності історика, пристрась до колекціонерства, а його діяльність наклала виразний відбиток на життя міста й цілого краю. Очолований Д. І. Яворницьким музей уже в дореволюційні роки став одним із найбільших і найбагатших музеїв України. Заслугою історика було будівництво спеціальних приміщень, науковий підхід до розбудови музейної експозиції. У Катеринославі з ініціативи Дмитра Івановича відбувся ХІІІ археологічний з'їзд (1905) та велика виставка до нього археологічних експонатів і предметів старовини, які згодом збагатили музей. У Катери-

¹¹ Украинская жизнь. 1916.
№ 3. С. 75.

нославі вчений розпочав ще й плідну діяльність на новому для себе поприщі історичної науки — як член губернської архівної комісії. Завдяки активності й наполегливості Яворницького до музею потрапило багато історичних документів, стародруків, цінного картографічного матеріалу. А дякуючи археографічній діяльності історика до нас дійшли публікації цінних документів з історії України, котрі загинули під час революції і громадянської війни. Високий авторитет, особиста мужність Яворницького дозволили врятувати в ті буремні часи експозицію музею, зберегти від знищення тисячі безцінних пам'яток з поміщицьких садіб і приватних колекцій. Після революції, 1918 р., Яворницького обрали професором Катеринославського університету (1925—1929 рр. він очолював створену ним кафедру українознавства), а з початку 1923 по серпень 1924 р. завідував Катеринославським губернським архівним управлінням. Проте головною турботою Яворницького й надалі залишався його музей. У 20-ті роки наукова громадськість республіки, високо оцінюючи заслуги Яворницького перед суспільством і його роль у становленні української історичної науки, обрала вченого членом-кореспондентом (1924) та академіком ВУАН (1929). Останнє десятиліття життя вченого принесло йому чи не найтяжчі випробування. З початку 30-х років на Україні наростала хвиля сталінських репресій, спрямованих спочатку на моральне, а потім і на фізичне винищення інтелігенції. У 1933 р. академіка Яворницького було усунуто від керівництва його дітищем, найкращим на Україні музеєм. Обставини цього тільки нещодавно з'ясували дніпропетровські історики Ю. Мицик і А. Черненко, на основі архівних джерел: безпосередньо причиною вигнання Д. І. Яворницького з музею став донос нового заступника директора Я. Ходака, а ініціатором переслідувань академіка виступив міськомком партії, підтриманий першим секретарем обкому М. Хатаєвичем і наркомом освіти В. Затонським¹². Згодом і Ходак, і Хатаєвич, і Затонський у свою чергу також були репресовані. За 1934—1937 рр., відколи усунули Яворницького, на посаді директора змінилось тринадцять осіб, музей надовго втратив своє значення наукового центру. Лиш у роки перебудові музей почав виходити з кризи. Дозволили відкрити й меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького. Але й у ті тяжкі для вченого часи, коли через пушену кимось із «друзів» чутку, що його буцімто виключили з академіків, Яворницькому перестали виплачувати академічну платню (дійшло до того, що сивоголовий старець мусив продавати книжки з власної бібліотеки, аби вижити), Дмитро Іванович не опустив рук. Він написав фундаментальну «Історію Дніпропетровського», яка на 30 років випередила «Історію міст і сіл УРСР», уклав другий і третій томи «Словника української мови» (перший том до літери «л» видано в Катеринославі 1920 р.), упорядковував багатющі фольклорні матеріали, зібрані ним протягом усього життя. Усе це ще й досі чекає на публікацію.

Фундаментальна «Історія запорізьких козаків» у трьох томах (СПБ, 1892, 1895, 1897) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого, розпочатої ще в студентські роки. Безпосередній намір написати цей твір виник у Яворницького 1889 р., після видання двотомної праці «Запоріжжя у залишках старовини й переказах народу». Для її створення Дмитро Іванович використав такі фундаментальні видання документів як «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Памятники, изданные временной комиссией», власні збірники, численні публікації окремих пам'яток і документів. Велику увагу присвятив історик нарративним джерелам, починаючи від Геродота й закінчуючи своїм сучасником, нащадком запорожців Коржем. Особливою пошаною автора користуються літописи й хроніки — давньоруські, козацькі, польські. Загалом бібліографія першого тому (першого видання) налічує 170 позицій. Іншим, не менш суттєвим джерелом «Історії запорізьких козаків» були неопубліковані документи з російських та українських архівів, бібліотек, приватних зібрань. Широко залучив автор до свого твору й праці своїх попередників — Г. Міллера, С. Соловйова, М. Маркевича, О. Рігельмана, А. Скальковського, П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича й десятків інших. Велику групу джерел, які використав Д. І. Яворницький, становили матеріальні пам'ятки музейних і приватних колекцій, значний археологічний матеріал, здобутий під час численних експедицій. Величезного значення (особливо це помітно в першому томі) надавав автор фольклорно-етнографічним дослідженням регіону Запоріжжя, вивченню його топографії, топонімії, гідрографії, географії, ботаніки, зоології. Десятки разів обійшов він пішки всі землі Запорізь-

¹² Мицик Ю., Черненко А. (Дніпропетровськ). 1988.
Несправедливість // Зоря 30 груд.

ких вольностей, дослідив усі Січі, кілька разів ламав руки й ноги на порогах, ледь не загинув під час розкопок кургану — і все задля того, щоб відчути й збагнути героїчний дух історії, донести її до читача.

При укладанні матеріалу Дмитро Іванович виробив струнку схему: перший том став своєрідною енциклопедією побуту козацтва, окремі розділи якого характеризують соціально-економічну історію запорізького козацтва, його походження, склад, збройні сили, судочинство, органи влади, військово-територіальний поділ, різногалузеве господарство, культурно-релігійні питання, побут, звичаї, одяг та інше. Завдяки чіткості й детальному викладу, синтетові знань і неабиякій майстерності оповідача (нагадаємо, що Яворницький був і талановитим письменником і поетом, чудовим оратором) перший том досі залишається еталоном по-справжньому наукового, творчого висвітлення історії. Другий і третій томи — це системний, послідовний і детальний виклад політичної історії запорізького козацтва від його першопочатків до 1734 р. Як видно з авторської передмови до першого тому, Д. І. Яворницький мав намір довести історію козацтва до останньої чверті XVIII ст., тобто до ліквідації Січі. Але в другий і третій томи вся історія не вмістилася, отож автор збирався написати ще четвертий, який мав охопити 1734—1775 рр., але цей задум залишився нездійсненим, оскільки основний масив документів козацтва того періоду, архів Коша Нової Січі, на той час знаходився у приватних руках і Яворницький не мав до нього доступу. При перекладі першого тому ми взяли за основу перше видання, хоча знаємо, що перший том Д. І. Яворницький згодом переробив і доповнив. Та оскільки другий і третій томи не перероблялися автором, ми вирішили перекладати саме за першим виданням, томи якого органічно пов'язані між собою.

У роботі над перекладом ми переважно орієнтувалися на існуючі правила видання історичних документів в УРСР та СРСР. Проте з огляду на специфіку твору і його призначення ми зважилися на певні зміни авторського тексту: змінили посторінкову нумерацію посилань на валову в межах розділів, змінили на велику літеру написання назв паланок і куренів, терміна Військо Запорізьке. До перекладу цитат (а їх у творі дуже багато) ми підходили диференційовано: перекладали цитати з історичних творів, в тому числі й багато документів, цитованих за сучасними Яворницькому чи ранішими істориками, оскільки ті досить часто вільно поводилися з документами, наближаючи їх правопис до тогочасної російської мови. Не перекладалися давньоруські літописи, орфографію яких збережено повністю, документи, писані староукраїнською і староросійською мовами, цікаві сучасному читачеві як пам'ятки мови. Однак правопис останніх наближався до сучасного — опускалися тверді знаки, літера «ѣ» передавалася відповідно як «і» й «е». Терміни «південноросійський», «малоросійський», «жидівський», котрі побутували в XIX ст., переклалися за їх значенням — «український», «єврейський», але в цитатах зберігалися. В окремих місцях переклад супроводжується примітками (позначено зірочками) для пояснення застарілих і іншомовних слів, метрологічних термінів, географічних назв, зокрема гідронімів, виправлення окремих неточностей автора, друкарських помилок. Певні зміни внесено в бібліографічні посилання Д. І. Яворницького: бібліографічний опис видань зроблено згідно з сучасними вимогами, додано ініціали авторів, уточнено назви праць та вихідні дані. Незначні скорочення (за рахунок повторів імен і по-батькові царських бояр, воевод і т. п.) вносилися і в авторський текст. Історичні коментарі в текст майже не вносилися, за винятком україно необхідних, аби максимально донести до читача твір Д. І. Яворницького в первісному вигляді. Детальне коментування тексту, здійснити яке може лише колектив істориків і філологів, доцільне буде в майбутньому академічному виданні творів Д. І. Яворницького.

При підготовці ілюстрацій для даного видання використано книги: *Эварницкий Д. И. История запорожских казаков*. Т. 1. СПб, 1892; *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб, 1888; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России, ее народе, казаках вообще. М., 1847; *Скальковский А. А.* История Новой Сечи. В 3 т. 2-е изд. Одесса, 1885; *Історія українського мистецтва*. Т. 2. К., 1967 і Т. 3. К., 1968; *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII вв. К., 1978; *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*. Warszawa, 1972; *Wojcik Z.* Dzikie pola w ogniu. Warszawa, 1960; *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska. Warszawa, 1970.

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Основою цієї праці стало десятирічне вивчення життя й воєнних днів запорізьких козаків, які прославилися безсмертними подвигами в боротьбі за віру, народність і вітчизну. Вся «Історія запорізьких козаків», за планом автора, вийде в трьох томах, причому перший том присвячений виключно зображенню внутрішнього побуту запорізької громади, другий і третій томи присвячені фактичному викладу подій козацьких днів, починаючи з кінця XV й закінчуючи другою половиною XVIII ст.* Головним джерелом при зображенні долі Запоріжжя, крім друкованих українських літописів, польських хронік та різних мемуарів, для автора праці служили писані документи, розкидані в багатьох місцях Росії по державних архівах та приватних сховищах (в Одесі, Кисві, Катеринославі, Харкові, Москві, Петербурзі, Архангельську, Соловецькому монастирі), котрі так чи інакше стосуються життя і воєнних подвигів запорізьких козаків. Але крім архівних матеріалів в основу «Історії» лягло й багатолітнє вивчення автором топографії запорізького краю: вивченню топографії краю автор завжди надавав величезного й першорядного значення, і тому, перш ніж узятися за зображення історичної долі війська запорізьких низових козаків, він багаторазово об'їжджав усі місця колишніх Січей, часто плавав по Дніпру, спускався через пороги, оглядав острови, балки, ліси, шляхи, цвинтарі, церковні древності, записував козацькі пісні, народні перекази, розкопував поховання в курганах і вивчав усі більш-менш значні приватні й громадські зібрання запорізьких старожитностей. У всьому цьому він керувався виключно любов'ю (й нічим іншим) до запорізьких козаків, яка зародилась у нього ще з дуже раннього дитячого віку, коли його батько, «грамотій-самоук», читав йому безсмертний твір Гоголя «Тарас Бульба» й змушував шестирічного хлопчину ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті. Враження дитинства були настільки міцними, що спонукали автора, вже у зрілому віці, спочатку до піших походів, а згодом до поїздок по запорізьких урочищах; поїздки ці повторювалися з року в рік і врешті стали для нього такими ж необхідними, як необхідні людині їжа, питво й повітря. Цією обставиною пояснюється той пристрасний тон і ті мимовільні помилки, якими наповнена перша друко-

* Третій том фактично закінчується 1734 р.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

вана праця автора «Запоріжжя»* і яку так неприхильно зустрів рецензент п. Житецький **, але з повною об'єктивністю оцінив відомий учений і літературний діяч п. Пипін ***. У даній праці автор намагався виправити попередні помилки й хиби, й тому ввів до її складу лише п'ять розділів зі своїх попередніх праць, та й то в цілком виправленому й доповненому вигляді. За прикладом попередніх видань автор вважав за необхідне ілюструвати й це видання, щоб зробити його корисним не лише для людей, які цікавляться виключно історією, а й для людей, які б побажали художньо зобразити той чи інший момент з історичного життя запорізьких козаків. У цьому випадку він користувався вказівками й альбомами відомого художника Іллі Юхимовича Реліна. Зрештою, знаючи з досвіду, яких величезних грошей коштують у нас, в Росії, ілюстровані видання, автор «Історії» не смів би й мріяти про це, якби йому не прийшов на допомогу освічений любитель запорізької старовини — землевласник Херсонського повіту Микола Миколайович Комстадіус. На завершення автор не може не навести читачеві уривки зі вступу, зробленого в минулому столітті українським літописцем Самійлом Величком в його «Літописі подій південно-західної Росії»: «Ласкавий читачу, якщо тобі в нинішній моїй праці щось видасться неможим і несправедливим, то, можливо, так воно і є. Ти ж бо, якби тобі вдалося дістати більш досконалих і яких-небудь інших козацьких літописців, відклади свою ліню і гречно заповни в цій справі моє невігластво, відповідно до тих літописців, не знищуючи, однак, і моєї мізерної праці, вільно виправити все даним тобі від бога розумом... Та й важко людині «домацатися» в усьому правди й знання, і якщо попередні описувачі козацьких діянь у своїх працях помиляються, то з ними помиляюсь і я, бо у святому письмі сказано, що кожна людина є олжа».

* Запорожжя в остатках старини і преданія народа. Т. 1, 2. СПб, 1888.

** Г. П. Житецький (1866—

1929) — укр. історик, археолог, діяч культури. Один із засновників ЦНБ АН УРСР.

*** О. М. Пипін (1833—1904) — рос. історик літе-

ратури, етнограф, академік Петербурзької АН (з 1896 р.), автор праць з історії укр. літератури й етнографії.

ГРАНИЦІ ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРІЗЬКИХ НИЗОВИХ КОЗАКІВ

Границі вольностей запорізьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювалися. Отож визначити межі землі низових козаків досить важко, а часом, за відсутності будь-яких вказівок про це, взагалі неможливо. Першими вказівниками у цьому питанні є українські літописці; але найдо- стовірніші й найточніші з них обмежуються надто загальними вказівками з да- ного питання: «Поляки, прийнявши у свою землю Київ і малоросійські краї 1340 року, через певний час усіх людей, які там жили, обернули в рабство, але ті з цих людей, котрі здавна вважали себе воїнами, котрі навчилися володіти мечем і не визнавали над собою рабського ярма, ті, не знісши гніту й рабства, стали самочинно селитися біля ріки Дніпра, нижче порогів, у пустих місцях і диких полях, живлячись рибальством і звіроловством та морським розбоєм про- ти бусурманів. Польський король Сигізмунд I (1507—1548) першим дарував козакам у вічне володіння землю біля порогів, угору й униз по обох берегах Дніпра, щоб вони, ставши на чолі (!), не дозволяли татарам і туркам нападати на російсько-польські землі. За Сигізмундом I король Стефан Баторій (1576— 1586), крім давнього старовинного складового * міста Чигирина, дав як приста- новище низовим козакам місто Терехтемирів ** з монастирем для постійного проживання у ньому в зимовий час»¹. На жаль, грамота короля Стефана Бато- рія про надання запорожцям зазначених земель і міст не дійшла до нас в ори- гіналі, копія ж з неї, загалом дуже сумнівна, не додає нічого до сказаного з цього приводу українським літописцем: «Надає його королівська велич- ність (1576 року, серпня 20 числа) козакам низовим запорізьким вічно місто Терехтемирів з монастирем і перевозом, окрім складового старовинного їх запорізького міста Чигирина, і від того міста Терехтемирива на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирина й запорізьких степів, що підходять до зе- мель чигиринських, з усіма на тих землях насадженими містечками, селами, хуторами, рибними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими угіддями, а вшир від Дніпра на степ, доки тих містечок, сіл і хуторів землі здавна були»².

З такою ж невизначеністю границь вольностей запорізьких козаків зустрі- чаємося ми й через шістьдесят вісім років після смерті польського короля Сте- фана Баторія, коли запорожці з-під влади Польщі перейшли під протекцію

* Місто, що мало право складу товарів за магдебур- зьким правом.

** Тепер с. Трахтемирів

Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

¹ Грабянка Г. Летопись. К.,

1854. С. 18, 21, 22.

² Миллер Г. О малороссий- ском народе. М., 1846. С. 43.

Росії разом із малоросійськими козаками та їх гетьманом Богданом Хмельницьким. У царській грамоті щодо цього мовиться, що запорізькі козаки будуть користуватися попередніми правами й привілеями, наданими їм польськими королями й великими литовськими князями³. Зрештою, наступного 1655 року, 15 січня запорізькі козаки буцімто отримали універсал від гетьмана Богдана Хмельницького, який дійшов до нас також у копії і також загалом дуже сумнівний, який уперше більш чи менш точно визначив границі вольностей запорізьких козаків: «А тепер так само володіти їм старовинним містечком запорізьким, Самарь званням, з перевозом і з землями вгору по Дніпру до річки Орелі, а вниз до самих степів ногайських і кримських, а через Дніпро й лимани Дніпрові й Бугові, як з віків бувало, по очаківські улуси, і вгору ріки Буг по ріку Синюху, від самарських же земель через степ до самої ріки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського * козаки запорізькі свої зимівники мали, й те все щоб непорушно навкі при козаках запорізьких лишилося»⁴. Слова наведеної копії гетьманського універсалу підтверджуються лише тотожним показом границі вольностей запорізьких козаків на західному кордоні. За Бучацьким миром, укладеним 18 жовтня 1672 року в Галичині, польський король Михайло Вишневецький віддав турецькому султанові Магомету IV все Поділля й Україну, а прикордонною лінією володіння запорізьких козаків було визначено річку Синюху, що впадає у Буг з лівого боку⁵.

Такою ж невизначеністю відрізняються свідчення про границі вольностей запорізьких козаків і 1681 року, коли стояло питання про Бахчисарайське перемир'я між Росією й Туреччиною: у той час південну границю між вольностями запорізьких козаків і кочів'ями татар визначали ріки Дніпро й Буг: «У перемирні роки від ріки Бугу й до згаданого рубежа ріки Дніпра турки не повинні були будувати нових міст і відновлювати старих козацьких розорених міст і містечок, лишити їх упорожні й не приймати перебіжчиків; кримським, очаківським і білгородським татарам кочувати зі своїми отарами по обидва боки Дніпра (і по цьому й по тому боці Дніпра бути берегу й землям турецької султанові величності) у степах біля річок; запорізьким і городовим козакам, промисловим людям плавати для рибного лову, звіриного полювання і соляного промислу Дніпром і всіма степовими річками обох боків Дніпра до самого гирла Чорного моря вільно»⁶.

1686 року Польща, укладаючи тринадцятирічне перемир'я з Росією ** й відступаючи їй Київ, Смоленськ та інші міста, водночас відмовлялася й від усього Запоріжжя: «Униз рікою Дніпром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і запорізький кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу й до Чорного моря, з усіма землями і з ріками, і з річками, і з усіма приналежними землями, чим здавна володіли запорожці»⁷. Наприкінці того ж століття, за Карловицьким миром, укладеним 26 січня 1699 року між Австрією, Венецією, Туреччиною й Польщею, остання повернула собі Україну, Кам'янець і Поділля, а західною границею володіння запорізьких козаків надалі вважалася річка Синюха, притока Бугу⁸.

Недостатньо відомостей для вирішення питання про границі вольностей запорізьких козаків дає і трактат 1700 року про тридцятирічне перемир'я між Росією й Туреччиною ***: у ньому є вказівки лише про південну границю запорізьких володінь. «Подніпровські містечка всі розорити, місцям, на яких вони стояли, бути в султанській стороні пустими, та й усім землям по Дніпру від Січі Запорізької до Очакова так само бути пустими. Лише на середині між Очаковом і Кизикерменом бути поселенню для перевозу через Дніпро всіляких проїжджих і торгових людей. Бути біля того поселення оточенню з ривцем і

³ Величко С. Летопись. К., 1848. Ч. 1. С. 178.

* Лянцкоронський Предслав (п. 1531 р.) — хмельницький староста. Очолював походи козаків на Акерман (1516 р.) та Очаків (1528 р.).

⁴ Миллер Г. С. 43.

⁵ Соловьева С. История России. Т. 12. М., 1880. С. 127.

⁶ Записки одесского общества истории и древностей. Т. 2. С. 613, 623.

** Помилка автора: 1686 р.

було укладено Вічний мир.

⁷ Акты, изданные археологической экспедицией. 1836. Т. 4. № 290, 430.

⁸ Соловьева С. История России. Т. 12. С. 127.

*** Йдеться про Константинопольський мир.

огорожкою, як личить селу, а вигляду городової фортеці й жодної оборони те оточення мати не може. Азову місту з усіма старими й новими містечками й землями та водами між тими містечками бути всім у державі царської величності, а від Перекопу й від краю моря Перекопського * до першого азоського містечка (Міуського) землям бути порожніми»⁹. За цим трактатом «бар'єром» між вольностями запорізьких козаків і кочів'ями ногайських татар визнано землі від ріки Великої Берди до міста в гирлі ріки Міусу, де вона впадає в Азовське море, й від ріки Міусу до ріки Дону¹⁰; нижче цього «бар'єра» запорожцям заборонялося переходити на морські коси, лимани й озера для риболовлі.

Лише в межовому записі 22 жовтня 1705 року між Росією й Туреччиною, здійсненому біля ріки Бугу російським думним дяком Омеляном Івановичем Українцевим і турецьким пашею Ефенді Коч Мегметом, ми вперше зустрічаємося з точним і більш-менш детальним визначенням границь запорізьких вольностей, та й то лише з одного південно-західного боку, від кордонів Польщі. «Початок границь від польських кінців, де польський кордон закінчився, униз рікою Бугом до наших комісарських обозів, і від наших комісарських обозів, себто рікою Бугом за дві години до Ташлика, який по-турецьки зветься Великим Конаром¹¹, і від Великого Конара полем попереk ріки Мертвовод, а перейшовши Мертвовод, полем через Єланець, який по-турецьки зветься Єнгулоу, де впадає Великий Інгул¹², тоді, перейшовши Великий Інгул, полем до річки Висуні, а перейшовши попереk Висунь, полем до Малого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець через Бекеневський брід, який за десять годин від кизикерменських пустих місць, а від того броду полем просто до гирла річки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро, а від кизикерменських пустих місць до того місця чотири милі, і тим закінчиться границя»¹³. Зрештою, у цьому ж записі зроблено застереження, що «піддані його царської величності вільно можуть ходити на Лиман і на Чорне море для всляких своїх пожитків, лише смирно й без зброї». Так визначалася південно-західна границя запорізьких вольностей. Що стосується південно-східної границі, то вона, як видно з генеральної карти де-Боксета 1751 року, простяглася від гирла річки Кам'янки вгору по Дніпру, де в нього вперше впадає ріка Конка з Плетеницьким лиманом, звідти вгору проти течії Конки, потім над верхів'ями річок Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди і, врешті, по ріці Великій Берді аж до її гирла, що впадає в Азовське море.

З 1709 по 1733 рік запорізькі козаки жили на татарських землях, спочатку на межі російських володінь з татарами по річці Кам'янци, що впадає в Дніпро з правого боку, за 30 верст ** вище міста Кизикермена, а потім значно нижче російсько-татарського кордону, в урочищі Олешках, за річками Конкою і Чайкою, ліворуч від Дніпра. Це був час, коли запорізькі козаки з кошовим отаманом Костянтином Гордійовичем Гордієнком або Головом на чолі, бажаючи бачити «свою отчизну, милую матку, і войско запорожское, городовое и низовое, не тилко в ненарушимых, лечь и в расширенных и размноженных вольностей квітнучую и изобилуючую, отдалися в оборону найяснішого короля его милости шведскаго, Карла XII»¹⁴. Тоді вони поплатилися за це втратою своїх вольностей у межах Росії й перейшли в підданство до турецького султана й кримського хана. Але це тривало лише протягом двох років. За нещасливим для Петра I Прутським миром 1711 року він повинен був відступити Туреччині великий шмат землі, починаючи від Азовського моря знизу й ідучи вгору на північ до половини течії ріки Орелі. Звідси, повернувши під тупим кутом до гирла тієї ж ріки Орелі при впадінні в Дніпро; від гирла Орелі, пере-

* Йдеться про Сиваш.

⁹ Соловьев С. История России. Т. 14. М., 1879. С. 302.

¹⁰ Эварницкий Д. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб, 1888. С. 152.

¹¹ Як справедливо вважає

В. М. Ястребов, до балки Великог Сухого Ташлика (Объяснительная записка к карте елисаветградской провинции 1772 г. // Зап. одес. о-ва истории и древностей. Т. 14).

¹² Явна помилка: йдеться про р. Сухий Єланець,

яка впадає не в Інгул, а в Буг.

¹³ Полное собрание законов. Т. 4. Ст. 2077. С. 324.

** Дометрична міра довжини, 1, 0668 км.

¹⁴ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. М., 1842. С. 318.

йшовши Дніпро, вгору понад правим берегом Дніпра до містечка Крилова; від Крилова, повернувши з півночі на південь, по верхів'ях рік Ірклія, Інгульця, Інгула й до верхів'їв річки Висі; від річки Висі по річці Синюсі й до її впадіння у ріку Буг. Віддавши туркам цей величезний кут землі, Петро I водночас змушений був власними військами зруйнувати російські фортеці — Новобогородицьку в гирлі Самари, Кодацьку на правому березі Дніпра, навпроти першого порога, й Кам'яний Затон, нижче Микитино, та зобов'язався не турбувати запорізьких козаків, «забрати від них свою руку й не втручатися до них»¹⁵. Тоді запорожці де жуге * знову стали володарями своїх вольностей; вони розкинули свої хутори й зимівки по очаківському боці, від Переволочної до самого Бугу, й по кримському від ріки Самари до Азовського моря; на цих просторах вони могли займатися полюванням, однак не влаштовуючи жител¹⁶.

Але з 1734 року запорізькі козаки знову перейшли під владу Росії. Тоді, після перемоги російських полководців Мініха й Ласца над турками й татарами за участю й запорізьких козаків, між Росією й Туреччиною 18 вересня 1739 року було укладено Белградський мир¹⁷, а 4 листопада 1740 року на ріці Великому Інгулі було здійснено особливий «інструмент» між російським уповноваженим, таємним радником Іваном Івановичем Неплюсовим і турецьким комісаром Мустафою Беєм Селіхтаром Кятіби з двома товаришами. За цим «інструментом» володіння запорізьких козаків визначалися з заходу прямою лінією від гирла Синюхи до гирла Берди при Азовському морі. «Прибувши до самої ріки Бугу, комісари держави Оттоманської для більшої зручності за спільною згодою, негайно перейшовши згадану ріку, стали табором при її березі й від обох сторін поставили між таборами по одному наметові для конференції, й після кількох конференцій, суперечок і міркувань нарешті найкращим чином між собою погодилися й постановили на основі інструментів, даних від визначених комісарів обом сторонам 1705 року, тобто турецького 1118 року, встановити кордон таким чином: починається цей кордон від закінчення польських кордонів¹⁸ і йде вниз рікою Бугом на шість годин від Ташлика, тобто Великого Конара¹⁹, й, будучи там, вирішили, що оскільки місце Конар відоме само по собі, знаків тут можна не робити, а спільно вирішили, що воно буде замість знака; а від Конара границю вели полем прямою лінією й на відстані десяти верст від нього, перейшовши ріку Гарбузину, поставили два знаки, з російського боку квадратний, а з турецького круглий. І там, не дійшовши згоди, стали табором при ріці Мертвих Водах ** і тримали численні конференції й суперечки про розмежування, оскільки у вищезгаданому інструменті 1705 року написано, що кордон буде проведено через гирло ріки Еланця, який впадає у Великий Інгул, але експерієнція *** показала, що вона впадає у Буг, отож визначили замість Еланця гирло ріки Громоклії, що впадає у Великий Інгул, але з цим були труднощі. Адже піддані Оттоманської держави, потребуючи лісу, який є по березі тієї ріки Громоклії, користувалися ним у попередні часи. І тому вони від двох описаних вище знаків, перейшовши Гарбузинку, пішли тією ж лінією до ріки Мертвих Вод, відстань від знаків дванадцять верст, а перейшовши Мертві Води, поставлено два знаки, а від тих знаків лінією до старої мечеті на ріці Солоні (й), на відстані 17 1/2 верст, і при цій мечеті поставлено два знаки; а потім, перейшовши лінією ту ріку, й на відстані 7 верст, перейшовши також ріку Еланець, поставлено два знаки, і звідти лінією протягом 21 версти до старої мечеті, що стоїть на березі ріки Громоклії. Ліворуч від мечеті поставлено два знаки, й на ній самій два знаки. А від тих знаків кордон іде берегом тієї ріки Громоклії аж до ріки Великого Інгула, залишаючи весь ліс,

¹⁵ Летопись Самовидца. К., 1878. С. 302; Брикнер. История Петра Великого. Т. 2. СПб, 1882. С. 488.

* Юридично (лат.).

¹⁶ Мышецкий С. История о козаках запорожских. Одесса, 1852. С. 21—23;

Генеральна карта де-Боксета 1751 р.

¹⁷ Записки графа Миниха. СПб, 1874. С. 53.

¹⁸ Від гирла р. Кодими, де й тепер є містечко Кінецьпіль.

¹⁹ Та сама балка Вели-

кий Сухий Ташлик, нижче р. Корабельної, понад 40 верст від польського кордону.

** Сучасна назва Мертвовод.

*** Досвід, практика (лат.).

що стоїть на березі тієї ріки Громоклії, Оттоманській державі. Тому поблизу згаданого лісу ще у двох місцях зроблено знаки, та при переході ріки Великого Інгулу також два знаки і біля них, перейшовши ту ріку Інгул, навпроти також поставлено два знаки. А звідти, йдучи до Бекеневського броду, на відстані 39 верст, перейдено ріку Висунь і зроблено також два знаки. А звідти йде кордон через Малий Інгул на Бекеневський брід, котрий, як мовить трактат 1705 року, на відстані 10 годин від Кизикермена. Й від того броду кордон іде полем просто на гирло ріки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро на відстані чотирьох миль від згаданого Кизикермена²⁰.

Зі східного боку володіння вольностей запорізьких козаків залишалися як у межевому записі 1705 року: почавши від ріки Конки, де вона вперше впадає у Дніпро, навпроти Кам'яного Затону й Плетеницького лиману, далі вгору за її течією, і звідси, повернувши з заходу на схід, степом по прямій лінії над верхів'ями рік Токмака, Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди до річки Великої Берди й нарешті за течією останньої аж до її гирла, де вона впадає в Азовське море²¹. Але для визначення границь вольностей запорізьких козаків зі східного боку також було створено спеціальну комісію з російського й турецького боку. За новим «інструментом», учиненим 1742 року російським уповноваженим князем Василем Оникійовичем * Респніним та турецьким комісаром пашею Хаджі Ібрагімом Капиджі, границі запорізьких вольностей зі східного боку визначалися таким чином: «Почавши з верхів'я ріки Конки з обох сторін поставили по одному кургану; від тих курганів по прямій лінії на відстані чверті години — по такому ж кургану, від них у тому ж напрямку й на такій самій відстані ще по одному кургану; біля західного верхів'я ріки Великої Берди також по одному кургану; від верхів'я ріки Конки до західної межі Великої Берди на відстані трьох чвертей години. Між згаданими річками з південного боку вся земля відійшла до Оттоманської імперії, а з північного боку вся земля відійшла до Російської імперії; а від рівнин до ріки Великої Берди й до нового міста (Міуського) **, розташованого в тому місці, де в Азовське море впадає ріка Міус, в усьому бути без змін за трактатом і конвенціями про кордони 1700 року, ріка ж Конка, аж до її впадіння у Дніпро, затверджується замість прикордонних знаків і залишається обома (державами) від впадіння її унизу в ріку Дніпро. Згаданими ріками дозволяється користуватися підданим обох імперій без обмеження. Й за цим розмежуванням початок кордонів від верхів'я ріки Конки, а кінець біля нового міста, розташованого при впадінні ріки Міусу в Азовське море»²².

Цим договором «визначено було нові кордони, які давали Росії право провести за рікою Самарою «нову» лінію, зручнішу й коротшу, ніж «стара»***, для прикриття України від набігів татар, і ближчу для того, щоб здійснити завоювання Криму, напасти на Очаків і діяти на Чорному морі»²³. Тим же договором, за указом Сенату 16 листопада 1743 року, українцям було дозволено будувати хутори й користуватися землею по ріку Самару; цим скористалися жителі Полтавського полку й зайняли смугу землі між лівим берегом Орелі й правим Самари, котру запорізькі козаки споконвіку вважали своєю землею; для більшої певності полтавчани захопили навіть місто Стару Самару (Богородицьку фортецю) й поставили в ньому свою сотню; але за розпорядженням Сенату 23 серпня 1744 року «старосамарцям у вольності запорізькі втручатися заборонялось»²⁴, а місто Стара Самара поверталось Запорізькому Війську і згодом (1762 р.) було зруйноване запорізькими козаками. 1745 року було наказано поселити на кордоні України дев'ять ландміліцьких **** полків, для чого було

²⁰ Полное собрание законов. Т. 11. № 8276. С. 291.

²¹ Див. Генеральну карту де-Боксета й Капніста 1751 р.

* В ориг.: «Аникитичем».

** Тепер с. Міус Перевальського р-ну Вороши-

ловградської обл.

²² Записки одесского общества. Т. 2. Отд. 2, 3. С. 835.

*** Йдеться про Дніпровську лінію, споруджену 1768—1774 рр.

²³ Записки графа Миниха.

С. 56.

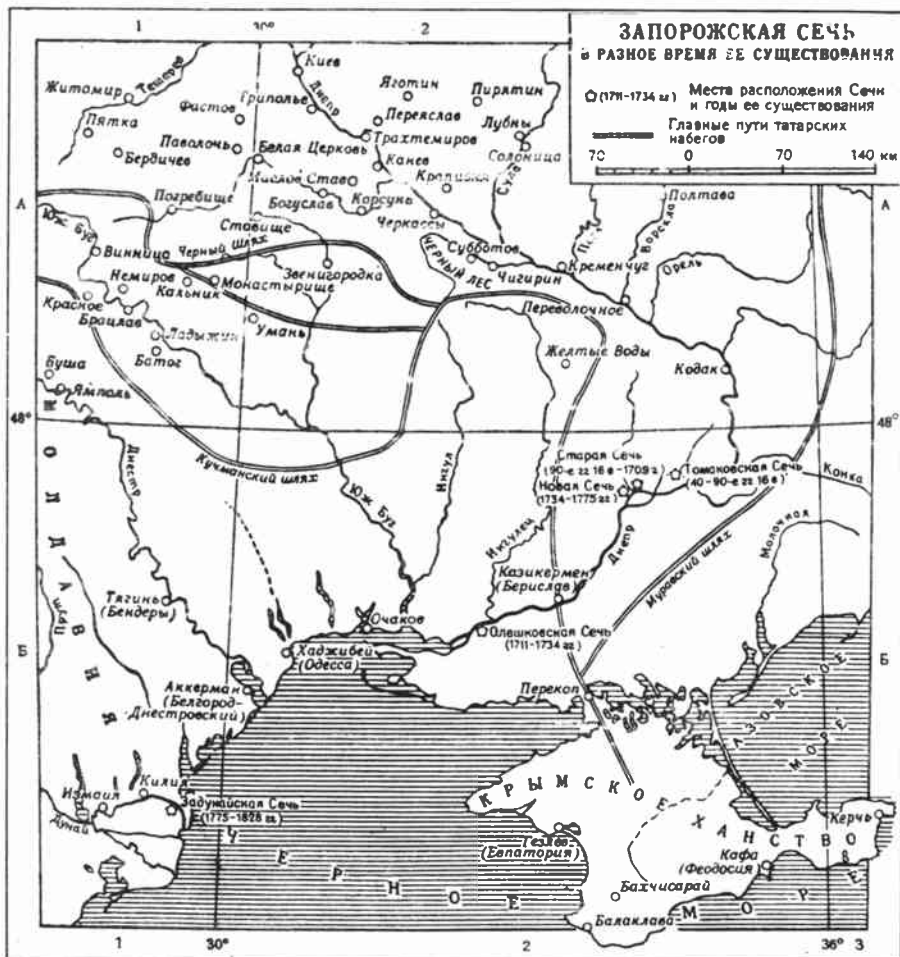
²⁴ *Зварницький Д.* Сборник материалов. С. 49.

**** Йдеться про військо, сформоване 1713 р. з військових поселенців, селян-однодвірців на півдні Росії.

призначено землі від південно-східного кордону України всередину лінії на 40 і за лінію на 30 верст. Тоді українці, перейшовши Оріль, зайняли тут луки на 30 верст східніше від її берега, збудували хутори й селища, серед інших слободу Курилівку, засновану китайгородським сотником Семеновим, яку запорожці потім, зайнявши військами орільські місця, перенесли на інше місце й назвали за іменем кошового Петрівською або Петриківською²⁵. Відтоді між старосамарцями з одного боку й запорожцями з другого почалася тривала й затята суперечка.

Водночас виникла суперечка за прикордонні володіння на східній границі запорізьких вольностей між запорізькими й донськими козаками. Щоб припинити суперечки між старосамарцями, донцями й запорожцями, уряд Єлизавети Петрівни видав спеціальний указ 15 квітня 1746 року: вважати границями запорізьких вольностей зі східного боку від ріки Дніпра річки Самару, Вовчу, Берду, Кальчик, Кальміус з «іншими ріками, які в них впадають, та належними до тих річок косами, балками та всілякими угіддями до попереднього кордону 1714 року, залишеного за останнім розмежуванням з Оттоманською Портою на боці Російської імперії»²⁶.

Але суперечки за прикордонні володіння на північному боці продовжувались і після цього. 1752 року, жовтня 5 дня запорізькі козаки подали скаргу на най-

вище ім'я імператриці Єлизавети Петрівни, що полтавський полковник Горленко показав гетьману, графу Кирилові Розумовському, буцімто старосамарці володіли обома сторонами ріки Самари з усіма лісовими та іншими угіддями, починаючи від її гирла й далі вгору на 50 чи й більше верст, і просив гетьмана відібрати ті землі у запорізьких козаків. Запорізькі козаки, натомість, доводили, що хоча старосамарські жителі в тих вольностях і ліс рубали, й сіно косили, й рибу ловили, й землю орали, й бджолу розводили, але робили це з дозволу Війська Запорізького й самарських полковників за певну десятину, яку з них брали на користь Війська²⁷. Тоді у запорізьких козаків стали вимагати оригінальні документи на право володіння їхніми вольностями. На цю вимогу кошовий Данило Стефанів Гладкий 6 жовтня 1753 року надіслав у малоросійську Генеральну військову канцелярію копії універсалу гетьмана Богдана Хмельницького 1655 року й указу імператриці Єлизавети Петрівни 1746 року й просив гетьмана графа Кирила Розумовського, щоб і він «по силі того гетьмана Богдана Хмельницького універсалу» підтвердив власним універсалом права запорожців на землі, якими вони володіють. Але гетьман Розумовський відмовився виконати прохання запорожців на підставі лише ніким не засвідчених копій дарчих документів, особливо копії універсалу Хмельницького. Він вимагав, щоб запорожці, а разом з ними й старосамарці, представили оригінальні документи, вислали депутатів від війська, призначили слідчих з того й іншого боку й законно вказали, «до яких точно місць володіння Запорізького Війська повинно простягатися, і якими землями старосамарські жителі досі володіли й нині їм належить володіти»²⁸. Скликані з цього приводу запорізькі старожили також підтвердили, що Військо Запорізьке здавна володіло угіддями по Самарі до річки Орелі, через що Кіш знову просив через гетьмана імператрицю Єлизавету Петрівну, «щоб Полтавському полку в Самарі та в інших тамтешніх місцях володіння, з огляду на вказаний 1746 року урядуючого Сенату указ, відмовити, й туди, у Самарь ні за чим тому полкові й старосамарським жителям не веліти втручатися»²⁹. На це прохання запорізьких козаків 10 серпня 1756 року було дано таку відповідь: «Хоча Військо Запорізьке просило відмовити старосамарським жителям у володінні самарськими місцями й видати тому Запорізькому Війську грамоти на всі належні їм з давніх часів землі й угіддя, то оскільки про всі належні їм, запорожцям, землі й угіддя, крім уже вказаних 1746 року певних місць, у нашому урядуючому Сенаті нема точних відомостей і опису, а грамоти 1688 й універсалу 1655 років, на які вони, запорожці, посилаються, як тут у малоросійських справах, так і в Москві в архіві колегії іноземних справ не знайшлося, отож, хоча від Запорізького Війська писано 5 жовтня 1752 року, що коли гетьман Богдан Хмельницький з усім малоросійським народом під всеросійську державу піддався, у той час, як і до, і після того, Військо Запорізьке володіло рікою Дніпром від Переволочної та всіма ріками, що впадають у ту ріку Дніпро з обох боків, і всіма іншими угіддями, зокрема рікою Самарою та наявними при ній лісами, степами та іншими угіддями, а малоросійські жителі буцімто ніколи тою землею не володіли, то це Військо Запорізьке стверджує цілком даремно, і їм, запорожцям, так багато земель, як вони пишуть, присвоївши аж по Переволочну, допустити не варто, адже коли гетьман Богдан Хмельницький з народом малоросійським під високовладну державу Російської імперії прийшов у підданство, у той час усі міста, села й поселення й те Військо Запорізьке перебували в одній дирекції гетьманській, і між Малою Росією й Військом Запорізьким кордонів не було, а де були незаселені пусті землі й лісові угіддя, там як запорізьким, так і малоросійським козакам у відповідних для цього місцях не заборонялося пасіки тримати, рибу й звірів ловити, а до Січі Запорізької у той час не було ніяких міст і окремих поселень»³⁰.

²⁵ Миллер Г. Исторические сочинения. М., 1846. С. 53.

²⁶ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 135.

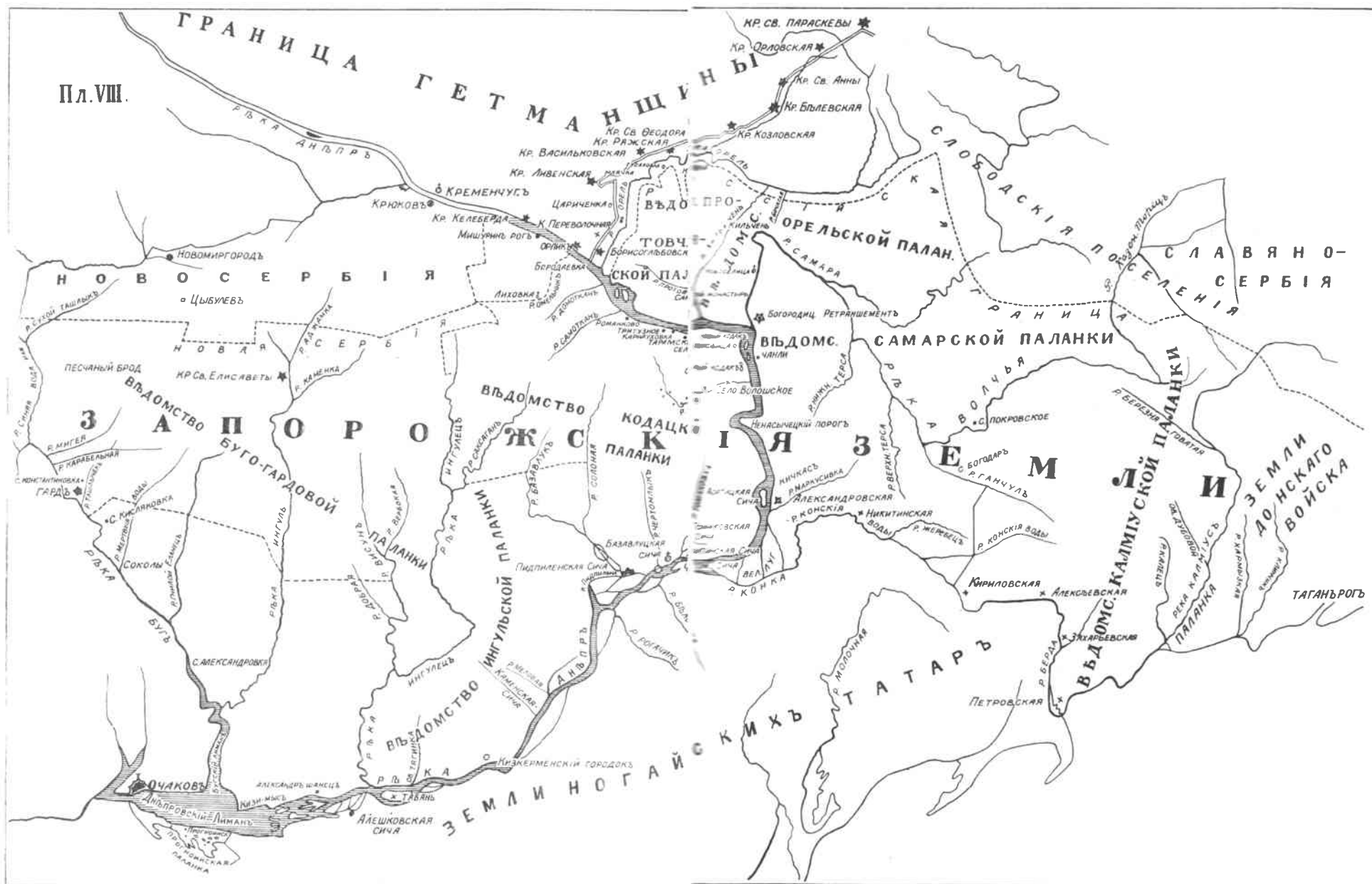
Карта місць розташування
Запорізьких Січей
та головних шляхів
татарських нападів

²⁷ Там же. С. 47.

²⁸ Там же. С. 78.

²⁹ Там же. С. 132, 133.

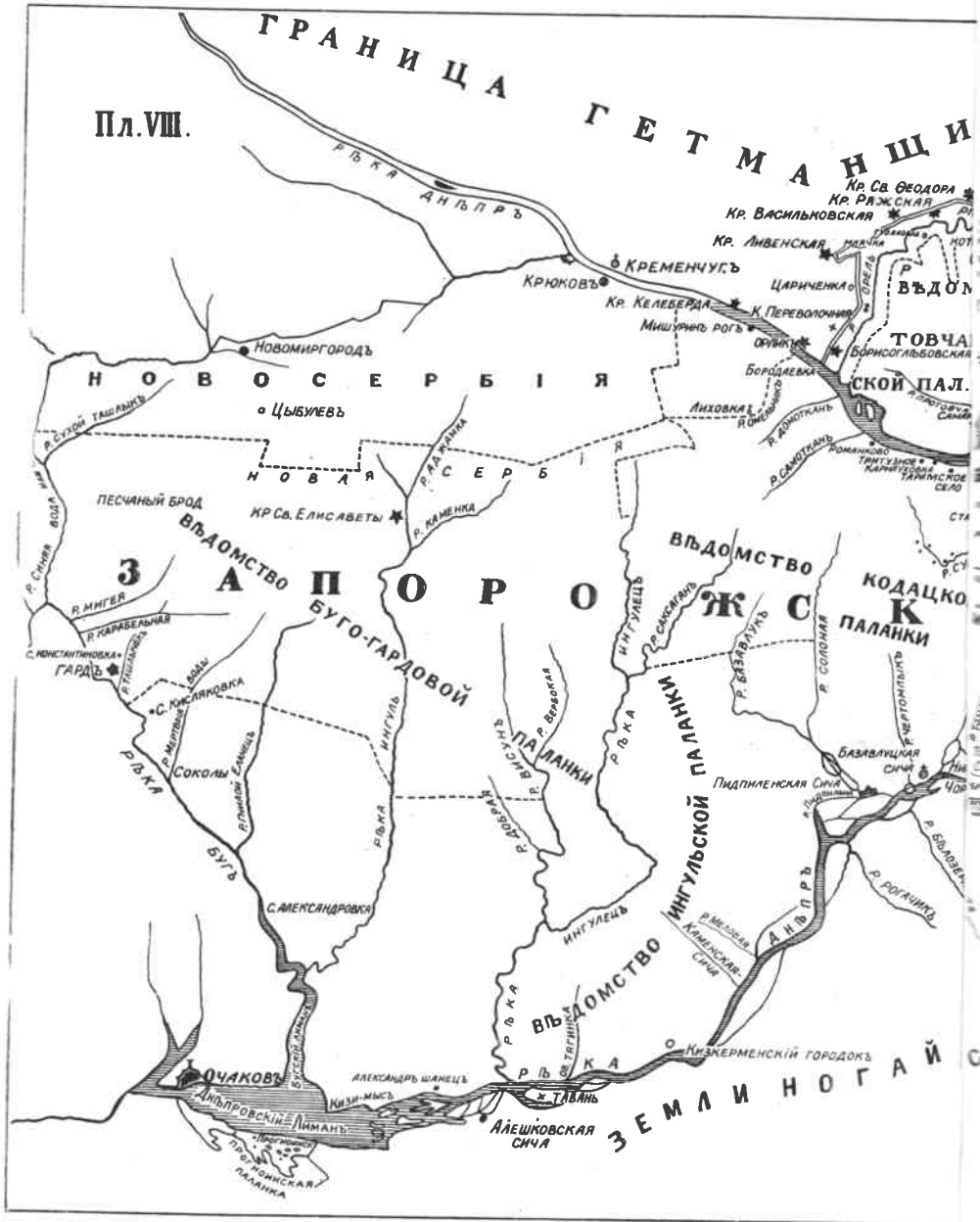
³⁰ Там же. С. 136—137.

* Серби переселилися на Україну 1751 р. І. Хорват був правителем Нової Сербії 1752—1762 рр., потім висланий у Вологду за зловживання.

Карта «Вольностей
Війська Запорізького»
Гравюра кінця ХІХ ст.

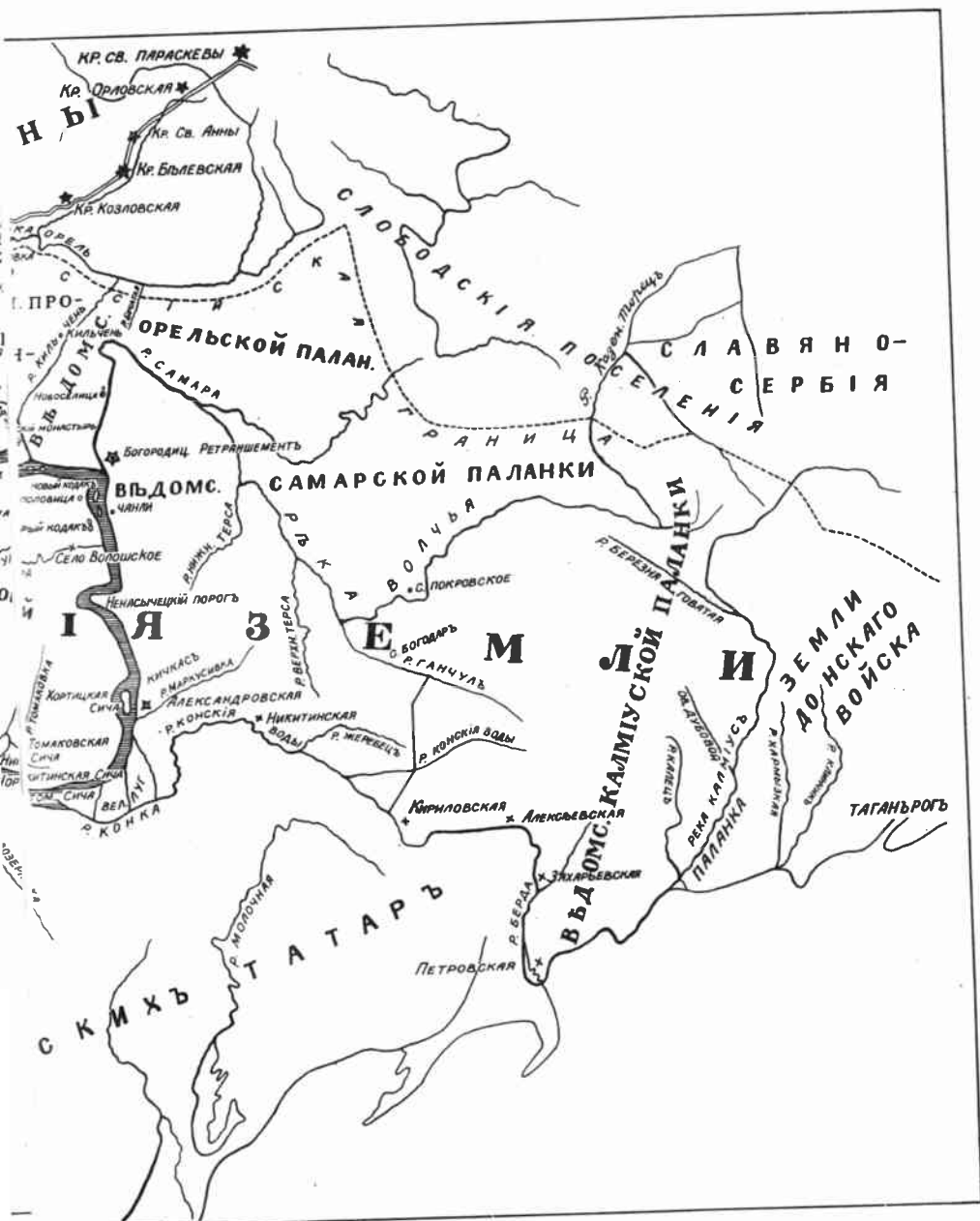
1751 року границі вольностей запорізьких козаків також значно скоротилися внаслідок виділення певної їх частини під поселення прибулих в Росію сербів та румунів. Спочатку 1752 року в Росії з'явилися серби на чолі з Іваном Хорватом (Откуртичем) *. Вони зайняли північно-західну окраїну запорізьких степів і утворили тут так звану Нову Сербію з фортецею св. Єлисавети, названою на честь імператриці Єлисавети Петрівни й збудованою у формі правильного шестикутника периметром (разом із зовнішніми укріпленнями) до 6 верст. Новосербам було віддано кращі землі теперішньої Херсонської губернії по річках Тясмину, Висі, Синюсі й верст на 50 південніше степи між Бугом і Дні-

* Серби переселилися на Україну 1751 р. І. Хорват був правителем Нової Сербії 1752—1762 рр., потім висланий у Вологду за зловживання.

Карта «Вольностей
Війська Запорізького»
Гравюра кінця XIX ст.

Границі вольностей
запорізьких низових козаків

1751 року границі вольностей запорізьких козаків також значно скоротилися внаслідок виділення певної їх частини під поселення прибулих в Росію сербів та румунів. Спочатку 1752 року в Росії з'явилися серби на чолі з Іваном Хорватом (Откуртичем) *. Вони зайняли північно-західну окраїну запорізьких степів і утворили тут так звану Нову Сербію з фортецею св. Єлизавети, названою на честь імператриці Єлизавети Петрівни й збудованою у формі правильного шестикутника периметром (разом із зовнішніми укріпленнями) до 6 верст. Новосербам було віддано кращі землі теперішньої Херсонської губернії по річках Тясмину, Висі, Синюсі й верст на 50 південніше степи між Бугом і Дні-

пром. Метою поселення новосербів була охорона окраїни російських земель від запорожців і татар. Охорона ця полягала в тому, що новосерби будували ряд земляних шанців і форпостів, в яких осаджували міліцію, що спостерігала за кожним рухом козаків і татар. Так, у Тресагах, на річці Висі, біля польського кордону було збудовано п'ятикутну фортецю, а всі інші селища було укріплено чотирикутними шанцями й названо замість російських назв назвами фортець австрійського військового кордону: Ольховатку — Панчовим, Нестерівку — Варшацом, Степівку — Шолмошем, Андрусівку — Чонградом, Плахтіївку — Зимунем та ін. Щоб попередити набіги запорожців і татар на Новосербію й далі, поселенці ставили на високі кургани об'язані соломою жердини й при перших ознаках небезпеки підпалювали їх і тим самим піднімали жителів на оборону³¹.

Слідом за сербами Івана Хорвата (Откуртича) прийшли в Росію 1753 року з Австро-Угорщини слов'яносерби з Іваном Шевичем і Райком Депрерадовичем на чолі; вони зайняли північно-східні окраїни запорізьких степів і утворили тут так звану Слов'яно-Сербію з фортецею Бахмутом, яка отримала цю назву від річки Бахмуту, притоки Сіверського Дінця. Тоді від вольностей запорізьких козаків відійшов з одного боку, в північно-східному кутку, шмат землі, обмежений річками Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню, а з часом — усі землі майже до верхів'я лівої притоки Дніпра Самари. З другого боку, в північно-західному кутку, від вольностей запорізьких козаків відійшла велика ділянка землі, починаючи від гирла річки Кагарлика³² й далі по прямій лінії до верхів'я річки Турії*, а від верхів'я річки Турії по гирло річки Кам'янки, лівої притоки ріки Інгулу; від гирла річки Кам'янки на гирло річки Березівки, також лівої притоки Інгулу; від верхів'я Березівки на верхів'я річки Омельника³³ і звідси вниз по річці Омельнику до самого її гирла, де вона впадає в Дніпро за 20 верст від польського кордону³⁴.

Тоді ж 20 квітня 1752 року у запорізьких козаків було вилучено ще одну ділянку землі від річки Омельника вниз до річки Самоткані для поселення тих же новосербів. «Хоч до Дніпра на певну невелику відстань в число тих визначених місць (новосербських) річка Самоткані і не прийшла, але вже на вічне поселення тих жителів границею їх володінь, для живого рубежу, покладена по саму річку Самоткань, річка ж Бешка в новосербському й козакому, а Верблюжка майже вся у слобідських поселеннях перебуває». З огляду на цей указ усі запорізькі зимівники на лівому березі ріки Самоткані було наказано перенести на інші зручні місця у запорізьких володіннях для припинення суперечок, злодійства, грабунку й розбоїв з боку запорізьких гайдамаків³⁵.

До двох поселень, Новосербії й Слов'яно-Сербії, тоді ж, 20 листопада 1752 року, за іменним указом імператриці Єлизавети Петрівни долучилось і третє, на межі вольностей запорізьких козаків, — поселення слобідського малоросійського полку. За ухвалою Сенату від 18 серпня 1752 року було наказано розташувати це поселення на тій же північно-західній окраїні запорізьких земель, на 20 верст нижче від новосербського кордону, «укомплектувавши його козаками так, як слобідські полки, і передавши у відання коменданта фортеці святої Єлизавети»³⁶. А указом 16 червня 1756 року на ім'я коменданта фортеці св. Єлизавети Глібова за слобідським малоросійським полком затверджувалися річки Самоткань, Бешка й Верблюжка, а запорожцям було наказано володіти по границі 1714 року. Всі запорізькі землі було наказано зняти й нанести на карту, оскільки ж останнє залишилося невиконаним, «то покладено було лише лінію границі тодішньої Новосербії й поставлено на немалій відстані у напрямку Січі форпости компанійських і малоросійських полків»³⁷. 1758 року за зйомками геодезиста Семена Леонтьєва північно-західна грани-

³¹ Материалы для статистики Российской империи. СПб, 1839. С. 170.

³² Тепер Херсонської губ., Єлизаветградського пов.

* В ориг.: «Турьей».

³³ Тепер Херсонської губ., Олександрійського пов.

³⁴ Карта де-Боксета 1751 р.; грамота Розумовському 1751 р., 9 вересня.

³⁵ Яворницький Д. Сборник материалов. С. 134—136.

³⁶ Там же. С. 192, 144.

³⁷ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 35.

ця вольностей запорізьких козаків з боку поселення слобідського малоросійського полку обмежувалася лінією, що починалася від гирла річки Чорного Ташлика, притоки річки Синюхи, потім уздовж річки Сугоклія Комишуватого, правої притоки ріки Інгулу, далі через ріку Інгул, ліву притоку Інгулу річку Аджамку, між верхів'ям річок Кам'янки й Бешки, й закінчуючи прямою лінією біля лівого берега ріки Дніпра³⁸. Наступного року, 17 березня, запорізьким козакам було зроблено «міцне підтвердження козаків, що відходять із поселень Новосербії, ніяк не приймати». Прикордонні суперечки між запорожцями й поселенцями малоросійського слобідського полку змусили російський уряд вислати 19 січня 1760 року геодезиста Івана Ісленьєва для розмежування запорізьких земель, але запорожці знайшли в розмежуванні Ісленьєва деякі помилки, подали про це письмове прохання і цим стримали присланого геодезиста від подальших дій. 1763 року для розмежування границь між володіннями запорізьких козаків і поселян слобідського малоросійського полку були вислані запорізькі делегати, але через суперечки сторони знову не дійшли згоди³⁹.

Через три роки, 1766 року, границі вольностей запорізьких козаків визначалися з усіх боків таким чином: «Землі запорізьких козаків, що складаються переважно з пустого й дикого степу, простилаються навкруги десь на 1700 верст. Від Січі з правого боку ріки Дніпра вниз до Кизикермена, до ріки Кам'янки, де починається турецький кордон до Очакова, близько 100 верст. Від гирла цієї ріки Кам'янки землі йдуть по ріці Бугу через річки Інгулець, Висунь, Інгул, Громоклію, Еланець, Солону, Мертвовод, Гарбузинку й Ташлик до Бугу по затверженому кордону з турецькими землями, понад 160 верст. З другого боку Січі землі йшли вгору по Дніпру до гирла ріки Самоткані, потім рікою Самотканню й степом по границі Новоросійської губернії до ріки Бугу тягнулися понад 550 верст. З лівого боку ріки Дніпра землі запорізьких козаків йдуть від гирла ріки Конки вгору по Дніпру повз пороги аж до гирла ріки Самари, потім угору Самарою до ріки Конки, далі над Конкою до її впадіння у Дніпро нижче Кам'яного Затону, що навпроти Микитинської застави, де запорізькі козаки утримують перевіз через Дніпро на кримській дорозі; в цій частині понад 850 верст»⁴⁰.

1768 року, коли прикордонні форпости Української лінії «зведені були на саму межу», запорожці знову підняли питання про незаконне захоплення їхніх земель новосербами й вимагали нового розмежування. А через два роки, коли у слободі Жовтій було встановлено пост із запорізьких козаків для захисту постачальників провіанту під час другої турецької війни, запорожці захопили цю слободу, влаштували у ній паланку й поступово забрали й деякі інші навколишні поселення з їхніми людьми, а згодом оголосили, що і Єлизаветградська провінція поселена на їх власній землі⁴¹.

З 1772 по 1774 рік на карті Єлизаветградської провінції володіння запорізьких козаків визначалися лінією від гирла річки Мигійського Ташлика, лівої притоки Бугу, до гирла річки Самоткані, що впадає у Дніпро з правого боку; ця границя була встановлена 1764 року. На південній границі від ріки Бугу нижче Мигійського Ташлика через Гарбузинку, Мертвовод, Солону, Еланець, Інгул, понад правим берегом Доброї, через Висунь, Інгул до гирла річки Кам'янки, що впадає у Дніпро вище Кизикермена⁴².

На північному й південному сході в той же час, 1772 року, запорізькі козаки вказували границю своїх вольностей таким чином: «Від верхів'я Орелі, від фортеці Трійчатої * до верхів'я Береки, а нею просто над лінією навпроти Петрівської фортеці аж до гирла Береки; а в ту Береку впадають річки Бритаї і Комишувата; від гирла ріки Береки Дінцем просто до Тавальського байраку по новій лінії, званій Княжим Косошовим ровом, проведеної до Теплянського лісу,

³⁸ Записки одесского общества, приложения; карта де-Боксета.

³⁹ Миллер Г. Исторические

сочинения. С. 54.

⁴⁰ Мышецкий С. История о козаках. С. 80.

⁴¹ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 54.

⁴² Записки одесского общества. Т. 14.

* Йдеться про Троїцьку фортецю.

який належить Святогірському монастиреві. Звідти тією ж лінією Голою долиною на гору до урочища Сіркової могили, де нині є форпост; від тієї могили в Сухий Торець на Сіркову гатку; від гатки до урочища річки Бичка, нині званого Клібиною. Через той же Бичок на Піщаний брід у Кривому Торі й через верхів'я річки Кринки на дві прикордонні могили поблизу Міусу; від могилок через Міус на верхів'я Морського Чулека. Від Чулека на гирло Темерника, що впадає у ріку Дон, до граничних могил»⁴³.

10 липня 1774 року після миру Росії з Туреччиною в Кючук-Кайнарджі володіння запорізьких козаків з одного боку, по лівому березі Дніпра, збільшилися на велику ділянку землі навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурн, а з другого боку, на правому березі Дніпра, на той трикутник землі, що між гирлами рік Кам'янки й Бугу та рікою Ташлик. Тоді границі запорізьких володінь було встановлено так: по лівому боці Дніпра прикордонна лінія йшла вгору від мису Кінбурн, що відділяє Чорне море від Дніпровського лиману, над лівим берегом ріки Дніпра повз Збур'ївський кут до урочища Голий Перевіз і спеціально насипаного біля перевозу кургану з вугіллям, на відстань 75 верст. Від цього кургану в напрямку з півдня на захід на тверду землю прямою лінією 3 версти й 194 сажні * до кургану на дорозі; від цього другого кургану з півдня на захід прямою лінією 7 верст і 290 сажнів до третього спеціально насипаного кургану з вугіллям. Від цього третього кургану з півдня на захід прямою лінією завдовжки 5 верст і 116 сажнів на курган Мезарли-Тепе; від кургану Мезарли-Тепе, повернувши з заходу на північ, прямою лінією через Коп-Кую або ж Кам'яну Криницю до Чорного моря завдовжки 28 верст до спеціально насипаного на березі кургану; берегом Чорного моря від згаданої криниці до Кінбура 46 верст, чим і закінчувалася уся ділянка землі біля Кінбура.

Відповідно до цього прикордонна лінія на правому березі Дніпра йшла рікою Бугом від Гарду або від гирла річки Ташлика при Гарді там, де лежав камінь для позначення границі, до самого гирла Бугу при урочищі Скелівський Ріг, нижче Семенового Рогу; звідти вгору по Дніпру до впадіння в нього річки Кам'янки. Злиття вод Дніпра й Бугу утворювало природний кордон між турецько-татарськими й запорізькими володіннями. Відстань від Гарду або від попереднього кордону біля гирла невеликої річки Ташлика, що впадає у Буг, лівим берегом Бугу до Скелівського Рогу — 179 верст, а виключаючи різні повороти, йдучи дорогою (також не по прямій лінії), 130 верст. Від прикордонного каменя при Гарді або річці Ташлик кордон ішов усередину землі через річку Гарбузинку на спеціально зроблені біля неї два кургани з півдня на схід на відстань 10 верст і 20 сажнів; від тих курганів на урочище Сагайдак⁴⁴ при річці Мертвоводі через річку Гарбузинку з півдня на схід завдовжки 10 верст і 150 сажнів, а перейшовши Сагайдак, до річки Солоні на Кам'яну мечеть з півдня на схід довжиною 10 верст і 80 сажнів до спеціально насипаних курганів. Від курганів через річки Солону і Єланець з півдня на схід на Аргмакли-Сарай («Палац на Громоклії») завдовжки 27 верст і 450 сажнів до двох курганів; і тою ж лінією через річку Аргмакли (Громоклію), над котрою насипано два кургани, відстань від Сарая 2 версти й 50 сажнів. А всього по тій лінії 30 верст, і від усіх курганів над берегом цієї річки Аргмакли вниз з півдня на схід на два нові кургани завдовжки 5 верст і 150 сажнів; від цих двох курганів до ріки Інгулу на такі самі два кургани з півдня на схід завдовжки 5 верст; від цих курганів через ріку Інгул на два кургани в тому ж напрямку завдовжки 1 верста й 350 сажнів; а від цих курганів степовою низовиною до верхів'я річки Доброї, в тому ж напрямку 35 верст і 400 сажнів, де на великому кургані викладено каменем два малі кургани, схожі на граничні. І від того великого кургану в тому ж напрямку через ріку Вулсун (Висунь) на два споруджені граничні кургани 5 верст і 300 сажнів. А від тих курганів до Білих Криниць із півдня на схід 16 верст і 450 сажнів; від Криниць 28 верст через річку Інгулець у тому ж напрямку на курган перед гирлом Ка-

⁴³ *Яворницький Д.* Вольности запорожских козаков. СПб, 1890. С. 325.

* Дометрична міра довжини, 2,134 м (3 аршини).

⁴⁴ «Сагайдак» означає лук:

«кам'яний берег фігуру лука має, тому татарами таким урочищем називається».

Границі вольностей запорізьких низових козаків

м'янки, не доходячи однієї версти ⁴⁵; а на саме гирло Кам'янки до Дніпра від тих Криниць 49 верст у тому ж напрямку, чим і закінчувалася границя шматка степу, утворюючи по землі від Гарду лінію в 193 версти й 225 сажнів; а весь периметр трикутника степу по берегах Дніпра, обох лиманів і Бугу становив 524 версти й 475 сажнів ⁴⁶.

Вище вказаних пунктів, Мезарли-Тепе й гирла Кам'янки, границя вольностей запорізьких козаків залишалася попередньою. Зі східного боку вона йшла річкою Конкою й іншими річками, що становили новий кордон Росії й Туреччини паралельно «новій», Дніпровській лінії, спорудженій 1770 р.*, з її сімома фортецями. Вона починалася Олександрівською фортецею, далі йшла над річками Конкою і Бердою до Азовського моря й закінчувалася у гирлі Берди Петрівською фортецею. Із західного боку, від Польщі, володіння запорізьких козаків обмежувалися річкою Синюхою, від гирла якої униз річкою Бугом проходив кордон Російської імперії з Турецькою ⁴⁷.

Напередодні падіння Січі границі вольностей запорізьких козаків визначалися так. Від річки Бахмут нижче «старої» Української лінії, спорудженої 1733 р., яка тягнулася від гирла Орелі до верхів'я Сіверського Дінця, до ріки Бугу, завдовжки 600 верст, від гирла Берди до «старої» Української лінії, завдовжки 350 верст; на сході з землею Війська Донського; на півдні й заході турецькими землями — Очаковом і Кримом, а навпроти Кубані — по Азовське море ⁴⁸.

Однак немає сумніву, що запорізькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, вважаючи границі своїх володінь значно ширшими за вказані в трактатах і постановах; на заході, зокрема, вони вважали границею своїх вольностей ріку Случ — «оце знай, ляше, де твоє, а де наше», на сході ріки Чабур, Єю й Кубань ⁴⁹; у межах Кубанської області вони навіть жили осіло, що видно з указу імператриці Єлизавети Петрівни від 11 липня 1745 р., у «збудованих ними шишах **», немалими ватагами» й займалися рибальством ⁵⁰.

Узяті в найширших межах вольності запорізьких козаків стосовно сучасної географії займали всю Катеринославську губернію з 9 її повітами: Катеринославським, Верхньодніпровським, Новомосковським, Олександрійським, Павлоградським, Бахмутським, Слов'яносербським, Ростовським ⁵¹ і Маріупольським, а також значну частину Херсонської губернії по ріку Буг із 3 повітами: Херсонським, Олександрійським та Єлизаветградським, не рахуючи тих, що знаходились по правому березі Бугу: Одеський, Ананьївський і Тираспольський. Крім того, до запорізьких вольностей належала певна частина Дніпровського повіту нинішньої Таврійської губернії, униз до міста Олешок, та невелика ділянка землі, завдовжки 60 і завширшки 66 верст, Ізюмського повіту Харківської губернії з центром у Барвінковій Стінці.

⁴⁵ «Від цих Криниць, — казали запорожці, — межовий курган з півдня на схід 40 верст і 350 сажнів, а від нього вже до гирла Кам'янки також до курган з півдня на схід 8 верст і 150 сажнів, оскільки ж при тих курганах не видно знаків граничних, які є в інших місцях, то й границю від Кри-

ниць визначено просто на гирло Кам'янки».

* Лінія споруджувалася у 1768—1774 рр.

⁴⁶ Записки одесского общества. Т. 7. С. 166, 171—173.

⁴⁷ Там же. Т. 7. С. 173, 179; Т. 12. С. 225.

⁴⁸ Калачов Н. Архив исторических и практических

сведений. СПб, 1861. С. 5.
⁴⁹ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 152.

** Будівля з жердин і хмизу, курінь (В. Даль).

⁵⁰ Фелицын Е. Кубанские областные ведомости. Екатеринодар, 1890.

⁵¹ Ростовський повіт 1889 р. відійшов до Землі Війська Донського.

ГІДРОГРАФІЯ. ТОПОГРАФІЯ І КЛІМАТ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Запорізькі козаки займали величезний простір степів, прилеглих до обох берегів Дніпра в його нижній течії, від східних кордонів Польського королівства й південної окраїни володінь українського й слобідського козацтва до ріки Бугу з одного боку й уздовж правого берега річки Конки й до річки Кальміусу, що тече в Азовське море, з другого. На цих степових просторах було кілька великих і малих рік з численними притоками й рукавами або, як мовилося у запорожців, зі степовими річками й низовими гілками. Одні з цих рік протікали в західній половині запорізьких вольностей, інші у східній; ріки західної частини належали до басейну Чорного моря, ріки східної половини належали до басейну Азовського моря. З рік Чорноморського басейну найвідомішими були Дніпро й Буг.

Дніпро — це священна й заповітна для запорожців ріка; у козацьких думках він називається «Дніпром-Славутою»¹, у козацьких піснях — «Дніпром-братом», лощманською мовою — «Козацьким шляхом». У краю запорізьких козаків Дніпро починався з одного боку вище річки Сухого Омеляника, з другого — від річки Орелі, й протікав на протязі 507 верст, маючи тут і найбільшу ширину, й найбільшу глибину, й найбільшу швидкість; в межах же запорізького краю характеризувався він і всіма особливостями своєї течії: порогами, заборами, островами, плавнями й холюями *. Всіх порогів у ньому при запорізьких козаках налічувалося дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець або ж Дід-поріг, Вовнигівський або Внук-поріг, Будилівський, Лішний і Вільний.

Найбільший і найстрашніший з усіх порогів — поріг Неяситецький чи Ненаситецький, названий, за одними, від птаха неяситі **, яка водилася тут у давнину, за іншими, від слів «не насичуватися», бо він ніколи не насичується людськими жертвами — нещасливими плавцями. Це — родоначальник і всім порогам поріг, Дід-поріг. Страшним роблять його й сам рух води в ньому, й ті величезні віковічні камені, які частково стирчать посеред самого порога, а частково відходять від берегів ріки далеко до її середини. Ріка Дніпро, вільно й плавно несучи свої води вище Ненаситця, дійшовши потім до самого порога й зустрівши тут нездоланну перешкоду у вигляді лав, скель, гряд і мисів, з незбагненною силою вдаряється в різні боки, кидається з одного каменя на інший, внаслідок

¹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические пес-

ни малороссийского народа. Т. 1. К., 1874. С. 217.

воді (В. Даль).

** Сіра сова.

* Корчі, рештки дерев у

чого страшенно хвилюється, високо здіймає величезні вали сріблястого «буку», розбивається мільйонами водяних бризок, розлітається на всі боки щільми потоками водяного пилу, викручує поміж скель бездонні вири, й усе це здіймає такий страшний шум і стогін, котрий чути вже на великій відстані від порога й котрий на самій ріці поглинає будь-який інший звук — і крик птахів, і голоси людей. Здалеку здається, буцімто в ріці сімсот тисяч величезних водяних млинів безупинно стукають і переливають воду своїми колесами. «Він так меле, що аж гримить, аж земля трусується!»... Картина воістину страшна й разом з тим воістину могутня й велична, її не опишеш ніяким пером і ніяким пензлем; для зображення її, кажучи арабською приказкою, язика не стане слів, а уяві барв. Особливо величним і чарівним здається Ненаситець з висоти пташиного лету від правого берега ріки, у великий розлив води, коли вся його поверхня сріблиться білою перловою піною, а величезні камені, що стирчать з води, криваються безліччю гнізд місцевих птахів кричків, які невтомно снують над порогом, яскраво сяючи своїм пір'ям на південному сонечку, щомиті тріпочучи маленькими крильцями й сповнюючи повітря своїм жалібним свистом і цвірчанням. Часом він і реве, й стогне, й високо здіймає свої води, а потім відразу так стихає, що стає чути навіть переливи його води з каменя на камінь, ковзання її з лави на лаву, що дає можливість місцевим жителям вгадувати по ньому зміну погоди. Безсумнівно, що тут, біля цього заповітного порога, біля його величезних скель, у мальовничому безладді розкиданих і по самому руслі, й по берегах ріки, біля високих могил, що здіймаються в степу обабіч ріки й мимоволі наводять на сумні думи про минувшину людського роду; тут, біля цього грізного, дикого й заповітного порога, часто сиділи й часто милувалися з високого мису хвилями, що кипіли на схилах скель, справжні цінувальники красот природи, мрійники в душі, художники в піснях — запорізькі козаки. Любо було їм дивитися на шалену швидкість води в Ненаситці; дощана барка пробігала всю довжину його, дві з чимось версти, за чотири хвилини, а лісовий пліт — трохи більше як за хвилину...

Від Дніпрових порогів відрізняють забори; забори — ті ж пасма диких гранітних скель, розкиданих по руслі Дніпра, але вони не перетинають ріку всуціль від одного берега до іншого, а займають частину її, переважно від правого берега, й таким чином від другого берега залишається вільний прохід для суден. Усіх забор у Дніпрі у краях низових козаків налічують 91, але великих поміж них, відомих здавна забор було шість — Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська. Від забор відрізняються поодинокі камені, що стирчать то там, то сям серед ріки чи біля її берегів; з безлічі каменів, розкиданих по Дніпру, найвідоміших було сім — Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджола й Розбійники. Між порогами, далеко вниз і вгору від них, на всьому Дніпрі в межах земель запорізьких козаків налічувалося 265 великих і малих островів, з яких найвідоміших було 24 — Великий, Романів, Монастирський, Становий, Козлів, Ткачів, Дубовий, Таволжанський, Перун, Кухарів, Лантухівський, Гавин, Хортиця, Томаківка, Стукалів, Скарбний, Скалозуб, Коженин, Каїр-Козмак, Тавань, Бургун, Тягинка, Дідів і Сомів².

Майже весь береговий простір Дніпра, за винятком порогів, був вкритий розкішними й малопрхідними плавнями, що давали запорізьким козакам і ліс, і сіно, й безліч дичини та звіра. Ці плавні були низовинами, вкритими трав'янистою й деревною рослинністю, перетятими в різних напрямках річками, відгалуженнями, ериками, затоками, лиманами, протоками, всіяними величезною кількістю великих і малих озер і порослими густим, високим і непрохідним очеретом. З усіх плавнів особливо знаменитим був Великий Луг, що починався біля лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, тягнувся зі 100 верст і закінчувався на тому ж березі Дніпра, навпроти урочища Паліївщини, вище Микитиноного Рогу. Для запорожця, що серед своїх суворих то-

² Про пороги, забори, камені й острови див. наш твір «Вольности запорожских козаков». С. 33—50, 51—114.

варишів не мав «ні неньки рідненької, ні сестри жалібненької, ні дружини вірненької», всю рідню складали Січ та Великий Луг: «Січ — мати, а Великий Луг — батько, отам треба й умирати». Запорожець у Великому Лузі, мов у неоглядному морі, тут він недоступний «ні татарину-бусурманину, ні ляхові поганому». Саме русло Дніпра на певну відстань було завалене так званими хо-луями або корчами, тобто підводними пнями дерев, що росли по берегах ріки, щороку підмивались весняними водами й щорічно у великій кількості падали на дно Дніпра.

Ріка Буг також була «славною» рікою у запорізьких козаків: їм належала її нижня течія від балки Великого Сухого Ташлика до гирла лиману, близько 180 верст по прямій лінії; на цьому його відтинку був 21 поріг із найбільшим Запорізьким порогом, кілька забор, кілька окремих скель із такими величезними, як Сова, Брама, Пугач, Протичанська; кілька островів, зокрема Кременців, Андріїв і Гардовий, на якому була церква, зруйнована, за переказом, козаком-ренегатом Савою Чалим; кілька печер, зокрема Кузня-печера навпроти селища Мигії, на лівому березі ріки. Було кілька кос, наприклад: Жабурна, Осницька, Павлова, Балабанова, Крива, Ожарівська, Руська й Волоська, кілька берегових мисів, як Семенів і Склеюватий³.

Обидві ці річки, Дніпро й Буг, живилися своїми річками й гілками, що впадали в них у різних місцях по обидва береги. З безлічі приток Дніпра з правого боку найвідомішими були: Сухий Омельник, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань, Сура, Грушівка, Томаківка, Базавлук та Інгулець з його знаменитою притокою Жовтими Водами⁴, з безлічі лівих приток Дніпра найвідомішими були: Оріль із боковими Багатою й Берестівкою, Самарь* з ковою Вовчою, що складається з Ганчула і Янчула, Ворона, Осокорівка, Московка Суха, Московка Мокра, Конка, Білозерка, Рогачик, Лопатиха, п'ять річок Каїрок**, Сомова та Янушева. З безлічі гілок Дніпра з правого боку найвідомішими були: Ведмірка, Лісна, Тарас, Бугай, Дніприще, Орлова, Підпільна, Павлюк, Скарбна, Сисина, Колотівська, Коловоріт, Царева, Дармамівка, Омелова, Космаха, Козацька, Бургунка, Тягинка, Інгульська, Кошова, Вільхівка, Корабельна, Білогрудова, Солонецька. З багатьох лівих гілок Дніпра найвідомішими були: Підпільна, Паньківка, Домаха, Кушугум, Річище, Музурман, Плетениха, Темрюк, Конка, Свята, Метелиха, Лободиха, Бристана, Бабина, Татарка, Царевська, Євпатиха, Гребениха, Волошка. Шавулиха, Чаплинка, Костирська, Дурицька, Таванська, Гниловод, Хрулова, Голубова, Олексієва, Кардашинська, Маслово, Борщева, Солонецька й Збур'ївська⁵.

З кількох приток ріки Бугу з лівого боку найвідомішими були: Синюха, Мигійський Ташлик, Корабельна, Ташлик, Єланець, Мертвовод та Інгул з головними притоками — Аджамкою, Сагайдаком, Грузькою, Сугаклією, Березнегуватою й Громоклією.

А з рік Азовського басейну запорізьким козакам належали: Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик, три річки Берди, що текли паралельно одна одній з півночі на південь і впадали безпосередньо в Азовське море.

Крім рік, річок і гілок у запорізьких краях було немало озер, лиманів і прогновів. Озер, гирл і лиманів уздовж обох берегів Дніпра налічувалося 465, уздовж лівого берега ріки Орелі — 300, по обох берегах ріки Самари — 24. З перших особливо відомими були Червоний лиман навпроти Червоної або Лисої гори, вище Микитиноного Рогу; Великі Води навпроти гирла річки Базавлука, завдовжки 6 1/2 верст, завширшки 50 сажнів і з середньою глибиною 2 аршини***; Плетеницький лиман вище першого впадіння річки й гілки Конки у Дніпро, навпроти Плетеницького Рогу, завдовжки 4 версти; Білозерський лиман біля лівого берега Дніпра, нижче Плетеницького лиману, завдовжки 5 і завширшки близько 3 верст; Хруловий або Чернечий лиман, навпроти гілки

³ *Еварницький Д.* Вольности. С. 130—136.

⁴ Що Жовті Води є притокою Інгульця, пише Мишецький. С. 7.

* Нині вживається форма «Самара» (Словник гідронімів України. К., 1979).

** Довга, Західна, Мечет-

на, П'ята, Четверта.

⁵ *Еварницький Д.* Вольности. С. 119—160, 161—172.

*** Дометрична міра довжини, 0,711 м.

Фроловської, нижче Корсунського монастиря, завдовжки до 4 верст; Кардашинський лиман, до 5 верст завдовжки, навпроти острова Потьомкіна; Солонечькі озера на острові Погорілому; гирла Збур'ївське й Білогрудівське, лимани Дніпровський і Бузький та багато безіменних соляних озер біля Дніпровського лиману. Крім того за правим берегом річки Кальчика відоме було Білосарайське озеро, а на Бердянській косі кілька невеликих соляних озер⁶.

Розглядаючи гідрографію запорізького краю, можна зрозуміти, що край цей був далеко не маловодний: його центр перетинала велика й повноводна ріка Дніпро з багатьма озерами, східні й західні околиці були змережені в різних напрямках безліччю рік, річок і прогнів та ериків, котрі мов жили в живому організмі, несли свої прісні, гіркі й солоні води по безкраїх степових рівнинах запорізького краю; достаток води в своєму краю козаки характерно висловлювали словами пісні:

«З устя Дніпра та й до вершини
Сімсот річок ще й чотири».

«Річок у цій землі, хоча до величини її й не дуже, але достатньо»⁷. Особливість цих річок полягає у тому, що всі вони звичайно течуть долинами завширшки від 1 до 8 верст і рідко бувають обрамлені лісом, частіше ж очеретом і травою, що пояснюється властивостями самого ґрунту, по якому несуть свої води степові річки; біля річок були й болота, але вони часто висихали у спекотне, сухе літо.

При всьому цьому клімат у землі запорізьких козаків не назвеш вологим, а навпаки сухим, мало вологим і часто навіть шкідливим для місцевої рослинності краю. «Клімат цієї країни залежить від пояса, в якому лежать степи, від сусідства гористих країн на півночі, великих степів на сході, морів на півдні й височин на заході, зокрема від напрямку балок, байраків і ярів у самих запорізьких степах»⁸. Сухість клімату запорізького краю походить з шести причин: по-перше, від височинного розташування степу, до 150 футів * над рівнем моря,

⁶ *Зварницький Д.* Вольности. С. 173—182.

⁷ *Записки одесского общества.* Т. 7. С. 183.

⁸ *Штукенберг.* Статисти-

Дніпровський поріг
Ненасищець
Фото

ческие труды. Т. 25. СПб, 1858. С. 37.

* Дометрична міра довжини, поширена в Росії, 30,48 см.

через що нижні шари морського повітря, які взагалі пом'якшують літню спеку й зимовий мороз, не мали такого впливу на великий край запорізьких козаків; по-друге, з відкритого положення всього краю, з жодного боку не захищеного високими горами; по-третє, з відсутності великих лісів, що затримують у собі вологу й до певної міри пом'якшують клімат будь-якої місцевості; по-четверте, від сусідства сухих і шкідливих вітрів, східного й північно-східного, що дмуть тут цілими місяцями й забирають із собою всіляку вологу, сушать траву, лісову рослинність, а часом навіть виривають хліб разом з корінням; по-п'яте, від мілководності й незначної глибини річок, що течуть тут у край повільно, переважно плесами, а влітку зовсім пересихають, вкриваються болотяною рослинністю; дуже часто вони гниють і породжують різну заразу, що нерідко шкідливо впливає на місцеву рослинність і зовсім не зменшує сухості повітря, що особливо бувало у східних окраїнах запорізьких вольностей, у Кальміуській паланці⁹; нарешті, по-шосте, з наявності в запорізькому краю безлічі балок і ярів, що приймали в себе основну масу весняної і дощової води й не давали їй застоюватися на відкритих і рівних місцях і поступово просочуватися у ґрунт.

Весь простір землі, зайнятої запорізькими козаками, мав переважно степовий характер. Запорізький степ мав своєрідну особливість: «відкритий, безмовний, всипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами, він іноді вражав очі чудовою грою зелені, інколи здавався висушеним пекучим промінням сонця»¹⁰. За характером самої поверхні, за кліматом і рослинністю весь запорізький степ був далеко не однаковим: північна окраїна гористіша й вища, південна рівніша й більш нахилена до берегів Чорного й Азовського морів; північна окраїна вологіша й родючіша, південна, чим ближче до кордону, тим безводніша й бідніша на рослинність; у північній окраїні балки численні, глибші, з багатшою рослинністю, в південній балок не так багато, вони пологіші і з меншою рослинністю; нарешті, північна окраїна запорізьких вольностей не так терпить від палючого сонячного проміння; південна ж особливо зазнає страшної дії спеки, котра нерідко винищує тут, наприклад, при тривалому бездощів'ї, всю рослинність, страшенно розжарює степове повітря й робить у землі глибокі тріщини. З цієї причини південна окраїна запорізьких степів, особливо нинішня херсонська рівнина, у польських і російських письменників минулих століть переважно мала назву «Дикого поля», «Пустополя», «Чистополя». На цьому Дикому полі рятівними оазами були лише нечисленні ріки та декотрі балки, на берегах і схилах яких утримувалася, часом і в пекуче, сухе й безводне літо, лісова й трав'яна рослинність.

Характерним явищем запорізьких степів є так звані балки, яри й байраки. Балками називають тут більш чи менш глибокі долини з пологими берегами, вкриті травою, часом лісом, які служать природними жолобами для стоку води з відкритих степових місць у ріки, річки, озера, лимани, прогної, ерики; геологічною мовою балками називаються мертві, недіючі, вкриті лісовою чи трав'яною рослинністю яри. Ярами ж називаються діючі балки з крутими, оголеними берегами, що обвалюються від весняних і дощових розливів і тому пропускають воду в шари свого підґрунтя; байраками називаються ті самі яри, але неодмінно вкриті лісом, більш чи менш густим і високим.

Балки завжди були, та й тепер є місцевим типом запорізької країни; при досить значній довжині, часом у кілька десятків верст, вони нерідко доходять до 150 футів глибини й завжди йдуть у напрямку до моря, Чорного чи Азовського¹¹. В історії запорізьких козаків балки, яри й байраки мали певне значення як пункти поступової колонізації великої, дикої й пустельної степової рівнини: «по цих угіддях запорізьке військо володіло й промисли свої мало», тобто, в балках чи біля балок закладали спочатку бурдюги *, потім зимівники й

⁹ Александрович. Краткий обзор Мариупольского уезда. Мариуполь, 1887. С. 37.
¹⁰ Штуkenберг. Статисти-

ческие труды. С. 40.

¹¹ Список населенных мест. Екатеринославская губ. СПб, 1863. С. 6, 7.

* «Словник української мови» (К., 1970) та «Словарь Грінченка подають «бурдей, бурдій» — землянка.

нарешті села сімейних і несімейних запорожців. Головним місцем для цього, звичайно, були балки по обох берегах Дніпра, тоді балки по берегах його приток, великих і малих, і врешті балки по берегах степових річок. Усіх балок, ярів і байраків у степах запорізьких козаків була справді незліченна кількість, немов зірок у безмежному просторі небес. З цього числа можна назвати лише найголовніші балки обох берегів Дніпра, починаючи від верхньої границі вольностей запорізьких козаків і закінчуючи нижніми. За даними XVII й XVIII століть таких балок із правого берега Дніпра було 95, а з лівого — 36¹². З перших найвідомішими були: Звонецька, Тягинська, Будилівська, Лішня, Старокічкаська, Хортицька, Люта, Золота, Дурна, Крейдяна, Пропасна, Верхня Солонецька, Широка й Нижня Солонецька. З інших найвідомішими були: Лоханка, Тягинка, Дубова, Таволжанська, Лішня, Кічкаська, Бабина, Гіпетуха, Широка й Валівала. Зі степових балок найбільш відомими були: Дубова чи Гайдамацька, що виходила до лівої притоки Інгульця Саксагані, тепер навпроти садиби-хутора Дубової Балки покійного власника Олександра Миколайовича Поля * у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії, й балка Княжі Байраки того ж повіту, що починається від лівої притоки Інгульця Жовтих Вод і виходить до правої притоки Дніпра Мокрого Омельника. Загальний напрямом останньої балки — з південного заходу на північний схід, загальна довжина — 15 верст, найбільша глибина — майже 60 сажнів по вертикалі. За переказом, ця балка отримала свою назву від котрогось із князів Вишневецьких, який висувив усі водянні джерела у власній землі, щоб заморити спрагою своїх селян, і мучив їх ще довго навіть після своєї смерті¹³. В історії запорізьких козаків балка Княжі Байраки стала дуже відомою як місце першої битви гетьмана Богдана Хмельницького з поляками на Жовтих Водах 8 травня 1648 року.

Характерним явищем запорізького краю був також брак лісу: ліси тут росли лише в низовинних місцях, найвологіших або найбільш суглинистих чи супіщаних, тобто по берегах рік, озер, лиманів, по річкових островах, схилах балок, ярів, пагорбів. Усі інші місця були безлісною рівниною, вкритою травою влітку й замурованою снігом узимку. З даних минулих століть видно¹⁴, що в межах вольностей запорізьких козаків ліси були по правому й по лівому берегах Дніпра, іноді суцільно, іноді з великими проміжками, звідси далі на південний захід до Бугу й на південний схід до Азовського моря. Видно також, що з усіх окраїн вольностей запорізьких козаків північно-східна окраїна, Протовчанська, Орільська й Самарська паланки, нинішній Новомосковський і частково Павлоградський повіти справедливо вважалися найлісистішими паланками всього Запоріжжя. Уздовж правого берега Дніпра ліси починалися біля річок Мокрого й Сухого Омельника і росли то всуціль, то з перервами, до гілки Дрімалівки й нижче; весь цей величезний простір землі, до 400 верст в одну лінію, становив приблизно 30 000 десятин ** лісу. Крім того, на захід від правого берега Дніпра ліси траплялися по річках Сурі, Базавлуку, притоках Інгульця: Зелений, Кам'яночі ***; Тернівці й Саксагані; по Інгульцю, Бещі, Аджамці, Березівці, між Березівкою й долиною Темної, де ріс Соколинний ліс, до 400 десятин землі; між верхів'ям Інгулу й Торговицею, по Інгулу, Сугоклії, Сугоклійчику, Мертвоводу, Чечаклії, Громоклії, Кагарлику, Терновій, по Бугу біля Піщаного броду, Виноградної криниці й Семенового Рогу; по балках Глибокій, що впадала в Жовті Води, Княжих Байраках, де ріс густий і непрохідний ліс; по Дубовій або Гайдамацькій балці, що впадає в Саксагань, де й зараз стоять гігантські столітні дуби¹⁵. Врешті, до західної околиці вольностей запорізьких козаків примикали ліси Чорний і Чута¹⁶, про які 1748 року казали: «чи володіло ними раніше Військо Запорізьке, про це запорізькі ко-

¹² *Еварницький Д.* Вольности. С. 185. 217.
* Поль О. М. (1832—1890) — укр. краєзнавець, археолог і колекціонер, походив з родини гетьмана

П. Полуботка.
¹³ *Еварницький Д.* Вольности. С. 213.
¹⁴ Там же. С. 244.
** Дометрична міра площі, 2400 кв. сажнів, 1,09 га.

*** Нині р. Кам'янка.
¹⁵ *Еварницький Д.* Вольности. С. 243—268.
¹⁶ «Чута» (тюрк.) означає земляні яблука, часом рослини взагалі.

заки не знають; а була в попередні роки від кошового отамана Сірка в тому лісі пасіка, років з 80 тому»¹⁷; тут же були ліси Нерубай і Круглик, «про котрий також не було відомо, володіло ним Військо Запорізьке чи ні»¹⁸. Чорний ліс і Чута колись становили один суцільний ліс і були продовженням знаменитого в історії гайдамаків Мотронинського лісу в Чигиринському повіті Київської губернії; вони перетиналися лише двома річками — Ірклійцем, що відділяв Київське воєводство від Дикого поля, й Інгульцем, що йшов від київського кордону до правого берега Дніпра. Чорний ліс у наш час є за 35 верст від Єлизаветграда, поблизу селища Водяного, Чута поблизу Красносілля, Нерубай поблизу Федваря¹⁹, Круглик біля Цибулева. Взяті разом усі ці чотири ліси в наш час складають 18 677 десятин густолистяного лісу, що складається переважно з дуба, менше клена, береста, осики, ліщини та ін.²⁰; у ньому водилися вовки, лисиці, зайці, дикі кабани, дикі кози, навіть ведмеді, безліч птахів різних видів і родин. В історії запорізьких козаків ліси Чорний, Чута, Нерубай та Круглик мали те важливе значення, що в них часто переховувалися запорожці від переслідування татар, турків і поляків; тут знаходили собі притулок православні ченці від переслідувань католиків, і страшні гайдамаки, що піднімали зброю на захист своїх людських прав, проти ненависних їм поляків; гайдамаки особливо любили ліси Чорний і Чуту; у козаків XVIII століття про Чорний ліс склався навіть особливий термін — «утік до Чорного лісу» означало став гайдамакою. Чорний ліс дуже часто служив місцем, де збиралися татари, козаки й поляки або як союзники, що виступали проти московських військ, або як суперники, що виходили на поле битви між собою. Отож не дивно, що народні перекази говорять про існування в цих лісах підземних льохів, про сховані у них величезні скарби, про страшні голоси, які можна почути вночі серед дерев лісу, про сивих вусатих запорожців, одягнутих у червоні, мов жар, шати, з люльками в зубах, котрі сидять над купами золота у глибокій задумі в підземних печерах лісу тощо.

Підсумовуючи дані про ліси західної окраїни вольностей запорізьких козаків і виключаючи з цієї окраїни ліси Чорний і Чуту, які, здається *de jure* не належали запорізьким козакам, ми бачимо, що ця окраїна не була багата на ліси, а переважно степова. «З півночі до гирла ріки Бугу лісів у достатку немає, лише по балках ростуть яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, крисберсень *, вишня, верболіз, осокір, глід, гордина **, а найбільше терену, переважно рідкими кущами»²¹.

Як і по правому, ліси росли й по лівому березі Дніпра: тут вони починалися від гирла Орелі, а закінчувалися біля Дніпровського лиману; весь цей простір землі мав близько 6200 десятин лісу, в одних місцях він йшов суцільно, в інших з великими проміжками; крім того на лівому березі Дніпра ріс знаменитий Великий Луг, що тягнувся безперервно близько 100 верст завдовжки при 25 верстах найбільшої ширини, а нижче нього з великими перервами тягнулася близько 180 верст до міста Олешок знаменита Геродотова Гілея. Як у Великому Лузі, так і в Гілеї, росли величезні дерева з переважанням дуба над іншими породами; про розміри дерев тут можна судити по тих скам'янілих дубах, які й зараз є у Великому Лузі: ці дуби свідчать, що нинішні дніпровські ліси є лише мізерною пародією тих гігантських лісів, які колись своєю могутньою головою затінювали широкий Дніпро.

Крім лісів по обох берегах Дніпра такі самі ліси росли на островах ріки; усіх островів на ріці Дніпрі в межах вольностей запорізьких козаків налічувалося 265, і більшість із них була вкрита лісом, переважно лозою, шелягом, рідше осоками й ще рідше дубами.

На північний і південний схід від лівого берега Дніпра, в Протовчанській, Орільській, Кальміуській, Самарській паланках (нинішні Новомосковський,

¹⁷ *Мышецкий С.* История о козаках. С. 74.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Список населенных мест. Херсонская губерния.

Т. 2. С. 37.

²⁰ *Зварницький Д.* Вольности. С. 249.

* Сучасна назва не встановлена.

** Сучасна назва «гордовина» (Словник української мови. Т. 2).

²¹ Записки одесского общества. Т. 7. С. 186.

Павлоградський, Бахмутський та Олександрівський повіти), ліси росли також переважно по берегах річок, на схилах балок і байраків; найлісистішими в цих місцях були береги рік Орелі й Самари. Орільські ліси служили межею між вольностями запорізьких та володіннями українських козаків; у межах запорізьких козаків вони йшли вузькою смугою по лівому березі Орелі²², починаючи від впадіння в неї річки Багатої і закінчуючи її гирлом, що на протязі 142 верст становило близько 5690 десятин лісу. Переважаючою породою в орільських лісах був дуб, що досягав тут понад 6 аршинів в обводі, до 1 аршина й 10 вершків діаметром. Крім дуба росли берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші. На схід від орільських лісів, на відстані близько 50 верст по прямій лінії, по обох берегах ріки Самари росли самарські ліси; це головна заповідна діброва запорізьких низових козаків. Самарські ліси розлягалися на 182 версти при 20 верстах найбільшої ширини й по справедливості вважалися «знатними», «несходимими» й «невиданими» лісами, своєрідними «муромськими хащами». «Ріка Самара,— писав 1637 року Боплан,— знаменита надзвичайним лісовим багатством, отож навряд чи якесь інше місце може зрівнятися в цьому з околицями Самари»²³. 1675 року під час підготовки походу на Крим московського ополчення під керівництвом князя Григорія Ромодановського й козацького війська, очолюваного гетьманом Іваном Самойловичем, було вирішено йти «нижче посольської дороги на Самару, щоб війську у водах і дровах труднощів не було»²⁴. 1682 року московські посли Микита Зотов і Василь Тяпкін повідомляли, що на всіх верхів'ях рік Орелі й Самари і в степах біля них «суть великі діброви й ліси, й терновки, й шелюги, й очерети»²⁵. 1766 року очевидець, секретар Василь Чернявський писав, що із самарських лісів запорізькі козаки не лише будували всі свої будинки й зимівники, але 1756 року, після пожежі в Січі, коли обернулася на попіл більша її частина, знову відбудували всі козацькі курені, купецькі й ремісничі будинки й «завжди на обігрівання й на інші свої потреби дрова використовували»²⁶. Самарські ліси склалися з дерев найрізноманітніших порід — ясена, клена, липи, береста, груші, яблуні, сосни, терну, ліщини, однак із переважанням, як і на Орелі, дуба. Між деревами лісу, особливо поблизу річок, були великі луки, сінокоси, озера, болота, вкриті високим очеретом і непрохідною травою; на луках паслися дикі кози, кабани, тури, в чому переконують нас турячі роги, які тут зараз знаходять. Сказане 250 років тому про самарські ліси французьким інженером Бопланом можна майже все повторити і в наш час. Незважаючи на варварське поводження місцевих власників із самарськими лісами, вони навіть у наш час усе-таки вражають людину й особливою висотою, й особливою товщиною своїх дерев: у них і тепер ростуть сосни, що мають в обводі 6, дуби 9, а верби 10 аршинів. Що ж тут було в далекому минулому? Про це можна судити зі скам'янілих гігантських дубів, які знаходять у різних місцях на дні ріки Самари. Цілу мережу таких дубів можна побачити при спаді води в ріці біля села Вільного. В наш час самарські ліси тягнуться приблизно на 100 верст по обох берегах ріки Самари, щоправда, з деякими перервами, починаючи з місця, де Самара приймає у себе річку Вовчу на межі Новомосковського й Павлоградського повітів, і закінчуючи її гирлом вище містечка Ігрени.

На схід від Самари невеликі ліси йшли по річках Нижній Терсі, Солоній, Вовчій, Ганчулу, Янчулу, Мокрих Ялах, Бахмуті, Кальміусу, Кальчику, по схилах Азовського моря й по деяких степових ярах та пустирях; найбільшими з усіх цих лісів були Дібрівські на річці Вовчій, де всього лісу налічувалося до 425 десятин, з переважанням дуба; далі бахмутські, що мали до 10 000 десятин, але навряд чи належали запорізьким козакам; і, врешті, так званий Леонтіївський байрак біля південної межі нинішнього Слов'яносербського повіту, що

²² Ліси по правому березі Орелі належали гетьманським козакам.

²³ Боплан Г. Описание Украинны. СПб, 1832. С. 18, 19.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 12. С. 145, 155 (далі — Акты ЮЗР).

²⁵ Записки одесского общества. Т. 2. Отд. 2. С. 573.

²⁶ Мышецкий С. История о козаках. С. 85.

разом із сусідніми лісами Землі Війська Донського становив колись одну суцільну лісову дачу. Всі інші ліси разом займали близько 400 десятин і були переважно дрібної породи, «чагарі й шелюги».

Із загального огляду лісів запорізького краю безпосередньо впливає такий висновок: землі, що дісталися запорізьким козакам, мали переважно степовий характер; на степових просторах завдовжки в 425 й завширшки в 275 верств, тобто приблизно 11 000 000 десятинах землі, 80 000 десятин лісу надто мало, щоб надати всій країні лісового характеру²⁷. Зрештою, не можна змовчати й про те, що в часи запорожців лісів було більше, ніж тепер, а на початку історичного існування козаків більше, ніж наприкінці. Причинами зменшення кількості лісових площ були тут чисто випадкові явища: пожежі, винищення татарами, поляками, росіянами під час великих походів, місцевими жителями під час будівництва міст, при освоєнні Запоріжжя новосербами, слов'яносербами й слобідсько-українським військом, а після падіння Запоріжжя місцевими жителями Новоросії*. Причини винищення лісу частково були вказані ще в минулому столітті: «Через те, що бір кілька разів горів, а найбільше від татарського зимунвання у ньому й безладної вирубки, всі відомі ліси стали значно рідші. В усіх тих місцях — Самарі, Конці й Кальміусі — ліси вкрай понижені не лише через використання на обігрівання під час суворої зими, годування худоби, рубання верхівок і гілок дерев, будівництво загород для худоби й вивозу у свої аули немалої кількості лісу, не виключаючи й садових дерев. Біля кількох зимівників ними були відібрані заготовлені на будівництво колоди, бруси і дошки, і вивезені у степові аули під прикриттям татарів. Ці дикі й голодні народи витоптують трави і стравлюють сіно біля зимівників і на луках, розорюють молодий ліс, цілу зиму крадуть і грабують усе, що тільки можуть... заготовлений для будівництва ліс, не шкодуючи й садових дерев. Один з мурз минулої весни (1765 р.), забравши знайдений біля деяких зимівників заготовлений на будівництво ліс, на сорока возах з 50 озброєними татарами сам до своїх аулів супроводжував, відбиваючи козаків, що хотіли перешкодити перевезенню»²⁸. Немало лісу знищили новосерби, слов'яносерби й козаки слобідсько-української лінії, в основному з 1752 по 1769 рік²⁹, а також перші поселенці Новоросії після падіння Січі, при будівництві різних міст — Єлизаветграда, Бахмута, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Одеси, Севастополя, Олешок, Нікополя та ін. Та й поміщики, отримавши після запорожців землі в Новоросії або задурно, або за мізерну плату скарбниці, також знищили багато лісів чи внаслідок неправильного ведення господарства, чи внаслідок роздріблення великих лісових ділянок на малі, які діставалися відразу кільком особам і знову ділилися ними на ще менші ділянки, котрі, через їх мізерність, винищувалися дощенту³⁰.

Щодо лісової флори у країні вольностей запорізьких козаків слід сказати, що тут росли майже всі ті породи дерев, як і в Північній Америці, що пояснювалося, мабуть, схожістю клімату тієї й іншої країни: сувора зима, спекотне літо, вітряна й нестала погода в запорізьких степах зумовлювали й наявність певних видів дерев, панівними серед яких були: липа, клен, в'яз, дуб, берест або-ілім, граб, ясен, осокір, верба, шовковиця, яблуня, груша, вишня, дуля, калина, біла верба, вільха, береза, сосна, ліщина, чорноклен, срібляста тополя, глід**, кизил, чинбарське дерево, рай-дерево, жостір**, таволга, бузина, лоза, явір (чинара, несправжній клен, німецький клен), барбарис, гордове дерево та ін.³¹

²⁷ Кількість землі розрахована за картою де-Боксета, лісу — за книгою «Вольности запорожских козаків»; підрахунки професора математики С. І. Шохора-Троцького.

* Історична область на

півдні України й Росії. У XVIII ст. ототожнювалася з Новоросійською й Азовською губерніями.

²⁸ *Мышецкий С.* История о козаках. С. 84, 85, 89, 90.

²⁹ Журнал министерства внутренних дел. 1851. №35. С. 29.

³⁰ Журнал государственных имуществ. 1855, февр. С. 167, 169, 170.

** Крім російських відомців «боярышник» і «крушина», автор подає й українські назви «глід», «жостір».

Прилягаючи до Азовського й Чорного морів, займаючи положення з одного боку між Туреччиною й Кримом, а з другого між Польщею, Україною і Великоросією, землі запорізьких козаків неодмінно мали пропускати через себе головні шляхи до згаданих морів від указаних країн та з центральних міст. Одні з цих шляхів ішли по Дніпру та його притоках, інші — степом, уздовж чи впоперек його балок та ярів; перші були річкові, другі — сухопутні. Головний річковий шлях починався від верхніх границь вольностей запорізьких козаків вище правої притоки Дніпра Сухого Омельника й лівої ріки Орелі, а закінчувався навпроти гирла також правої притоки Дніпра, ріки Бугу. Це частина того знаменитого шляху «з варяг у Царград», яким колись ходили наші предки, ще будучи язичниками, у Візантію з торговельними й завойовницькими цілями на своїх однодеревних ладдях чи моносилах. Сухопутні дороги звалися шляхами, це були великі торгові чи биті дороги, що тяглися уздовж і впоперек запорізьких земель і виходили далеко за їх кордони. З останніх найвідомішими були: Муравський шлях, що йшов вододілом Дніпровського й Азовсько-Донського басейну, й Чорний, що йшов вододілом між Бугом і Дніпром з їх боковими другорядними відгалуженнями.

Муравський шлях, що отримав свою назву, за найімовірнішим поясненням, від трави мурави³², йшов із глибини Росії, від Тули, повз Курськ, Білгород, у Слобідську Україну, далі через Оріль за Запоріжжя; у Запоріжжі через ріку Самару, Вовчі Води й Конку; нижче Конки виходив за межі запорізьких вольностей і тягнувся до самого Перекопу³³. У росіян Муравський шлях вважався найзручнішим, найбільш прямим, гладким і рівним шляхом із Русі до татар; у козаків про нього казали: «лежить Гася, простяглася, а як устане, то й неба достане». У межах Запоріжжя він йшов понад 200 верст і на цьому просторі пролягав по безлюдному й дикому степу, де крім незначного житла на Самарі до XVIII століття не було ні міст, ні сіл, ні хуторів, ні заїжджих дворів; зате по обидва боки від нього в щедру на дощі літо росла така густа висока трава, що за нею не видно було ні людини, ні волів: як їде, було, чумак по шляху, то від нього тільки й видно, що «високу шапку та довгий батіг», а навколо морем стоїть сива стомлена ковила, що низько схиляється то в один, то в другий бік від легкого подмуху степового вітерця; а зверне віз із дороги, то й не виплутає своїх коліс із густої трави. Отож не дивина, що мандрівники з Росії, котрі їхали через Запоріжжя у Крим, зупинялися на ночівлю у відкритому степу й під голим небом, спускаючись або на схил якоїсь балки, або на берег якоїсь річки, не здивує також і та розважлива осторога, з якою мандрівники йшли цим шляхом: так, московські послы Василь Тяпкін та Микита Зотов, які 1681 року йшли в Крим, повернувши з Сум до Муравського шляху, взяли з собою для охорони 600 рейтарів та українських козаків³⁴. До цих незручностей руху по Муравському шляху долучалося й те, що мандрівникам часто доводилося або переходити вброд річки, що зустрічалися на шляху, або ж самим мостити гаті й по них переправлятися з одного берега на інший. Муравський шлях був звичним місцем прориву татар на Україну: «А ходят из Крыма таратары по сей левой стороне Дніпра на Муравскіе шляхи, не переходя Дніпра, украинскіе пороги». Муравським шляхом і запорізькі козаки не раз здійснювали свої набіги на Крим³⁵. У XVII столітті після спорудження міст у Слобідській Україні татари вже намагалися уникати Муравського шляху: «Крымскіе люди Муравскою и Изюмскою соймою против крѣпостей не пойдут»³⁶. З бокових гілок Муравського шляху відомі були: Кримський або Чумацький, що відходив від Муравського біля Вовчих Вод, йшов уздовж лівого берега Дніпра понад Великим Лугом, потім повертав від Дніпра в степ і доходив до міста Пе-

³¹ *Мышецкий С.* История о козаках. С. 18; *Срединский.* Материалы для флоры Новороссийского края. Одеса, 1872; *Акинфиев.* Растительность города Екатери-

нослава. Екатеринослав, 1889.

³² *Эварницкий Д.* Вольности. С. 219.

³³ Про Муравський шлях дивись там само.

³⁴ Записки одесского общества. Т. 2, отд. 2, 3 С. 572—573.

³⁵ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 15; Т. 12. С. 101—102.

³⁶ Там же. Т. 10. С. 414.

рекопа; Ізюмський, який сходився з Муравським «біля верху ріки Орелі», й Кальміуський, що сходився з Муравським біля Кінських Вод³⁷.

Чорний (Польський) або Шпаків шлях, у турків Чорна Іслах³⁸, що отримав свою назву від Чорного лісу, виходив з глибини Польщі, з Варшави на Кознище*, Пулави, Маркушів, Люблін, Жовкву, Львів, повз Умань на Торговицю, через річку Синюху й звідси в межі вольностей запорізьких козаків, через річки Вільшанку, Кільтінь, уздовж Малої Висі на Велику Виську**, над верхів'ями Костуватої й Бобринця, потім вододілом між Ташликом і Мертвоводом до гирла самого Ташлика, до Бугу, врешті за Буг до шляху Керван-Іол, тобто Караванної дороги.

Крім Чорного шляху по західній окраїні вольностей запорізьких козаків ішли ще такі шляхи: Крюківський — від Крюкова уздовж правого берега Дніпра мимо порогів на Кічкас, далі на Кримський або Чумацький шлях. Кримський — від Китайгорода на Романкове, уздовж річки Базавлука, далі через Базавлук із правого на лівий берег, до станції Степової, звідси через Дніпро, його притоки Святу Гірку Воду***, Білозірку, Рогачик і врешті в Татарію; це була «дорога, якою купці йшли просто у Крим»³⁹. Переволочанський — від Переволочної на Саксагань, Базавлук, Солону, в Нову Січ, а потім з правого берега Дніпра на лівий, до Кримського шляху. Микитинський — від Мишуриногу на Коржеві могили, Базавлук, Солону, Чортомлик, Микитине, через Дніпро й на Кримський шлях. Кизикерменський — від Кременчука на Жовте, Курячу балку, Недаїводи, вододілом Саксагані й Інгульця, на Кривий Ріг, уздовж Інгульця, через Давидів брід у Кизикермен, через Дніпро й на Кримський шлях. Крім того, між Микитинським та Кизикерменським шляхами були ще Коржів та Саксаганський шляхи⁴⁰.

У південно-західній окраїні вольностей запорізьких козаків пролягало три шляхи — Гардовий або Королівський, Січовий вищий та Січовий нижчий. Гардовий шлях отримав свою назву від Гарда на Бузі; назву Королівського йому дали, очевидно, тому, що на ньому польський король Ян Ольбрахт 1489 року здобув перемогу над татарами й турками⁴¹. Він виходив з Поділля, йшов через Буг по одному з кам'яних мостів, збудованих на цій ріці Вітовтом⁴², далі входив у межі вольностей запорізьких козаків і йшов ними 300 верст, відзначаючись дивовижною прямою, до гирла річки Кам'янки, де була Кам'янська Січ, тоді до турецького міста Кизикермена, звідти до Таванського перевозу й далі у Крим⁴³. Січовий вищий шлях ішов від Гарда на Бузі на Білонівку, далі тягнувся вгору до Січі на ріці Підпільній. Січовий нижчий ішов паралельно до вищого, також від Бугу на Балацьке й до Січі на Підпільній⁴⁴.

Між останніми трактами по річках Інгульцю, Саксагані, Інгулу до Балацького були розкидані запорізькі зимівники, а нижче Балацького зимівників не було, лише в літній час, коли запорожці осідали вздовж Дніпра й Бугу для рибальства й звіроловства, тут з'являлися тимчасові запорізькі житла; а з турецького боку повсюди від Січі до Гарда, між Дніпром, Бугом і лиманом узагалі не було жодних поселень. На всьому просторі цих двох трактів і на велику відстань від них був лише дикий степ; лісів тут майже не було, крім лісу на Громоклії, яка впадає в Інгул вище Балацького, де ріс байрак завдовжки з милю, та на ріці Інгульці біля Балацького й на ріці Бузі у вигляді малих тернин та чагарів. Польські купці йшли в Гард через кріпость Архангельськ, Цибулів та інші російські міста й села; з Гарда вони продовжували путь або в Січ, або в Очаків; в останньому випадку купці переправлялися через Буг із версту вище Гарда. При цій переправі стояла запорізька застава з 80 чоловік з окремим полковником на чолі, без відома якого ніхто не смів ні переїжджати з земель запо-

³⁷ *Зварницький Д.* Вольности. С. 225.

³⁸ *Шермуа.* Набег крымских татар на Польшу в 1653 году.

* Нині Козенице (Польська Народна Республіка).

** Сучасна назва Велика Вись.

*** Нині р. Свята.

³⁹ *Зварницький Д.* Вольности. С. 228.

⁴⁰ Там же. С. 228—230.

⁴¹ *Брун Ф. К.* Черноморье. Одесса, 1879. Т. 1. С. 156.

⁴² Список населенных мест. Херсонская губерния. Т. 28.

⁴³ *Зварницький Д.* Вольности. С. 231.

⁴⁴ Там же.

різьких козаків на турецький бік, ні з турецьких земель на запорізький бік⁴⁵. Для повної безпеки всіх, хто проїжджав степами запорізьких козаків, прикордонні полковники давали їм особливий знак, пернач, який мандрівники були зобов'язані зберігати під час усієї своєї поїздки й показувати на вимогу запорізькому товариству чи кому-небудь з його старшин.

Мандрівники, купці й торговці, які проїжджали через землі запорізьких козаків прямими чи боковими шляхами, неодмінно стикалися з великими чи малими ріками й неминуче мусили або долати їх убрід, при незначній воді, або переправлятися на човнах, поромах і плотах при значній воді, особливо в ріці Дніпрі; в останньому випадку запорожці брали з проїжджих певну платню, що становила головне джерело їхніх військових прибутків.

З усіх запорізьких переправ і бродів історично відомими серед запорізьких козаків були 22 наступні: Кременчуцький брід та Успенська переправа біля Карменчика, а нижче неї Гербедіївська; Мишуринорізька навпроти Мишуринового Рогу; Романівська навпроти села Романкова; Будилово-Таволжанська навпроти Будилівського порога й Таволжанської забори; Крарійська або Кічкаська, що отримала свою назву або від вірменського князя Кіскаса II, за якого намехські вірмени 1602 року приходили в Київ на допомогу руським проти поляків⁴⁶, або від тюркського кореня «kōg—kōg» — «проходь», «іди геть», у розумінні пункту, звідки починалася переправа⁴⁷; Микитинська або Кам'янозатонська навпроти Микитинового Рогу на правому березі Дніпра й Кам'яного Затону на лівому; Білозерська, Рогачицька й Карська навпроти Білозерки, Рогачика й Каїрки, лівих приток Дніпра; Носоківська навпроти острова Носоківки; Кам'янська, названа турецьким істориком Наїмою переправою Диван-Гечіді, біля острова Тавані й міста Кизикермена; Дрімайлівська й Козацько-Кам'янська поблизу гирл рік Дрімайлівки й Козацької Кам'янки; Бургунська навпроти острова Бургунки; Тягинська біля гирла річки Тягинки; Вищий перевіз на дві версти нижче впадіння Інгульця у Дніпро, у теперішній Перевиці, урочищі села Фаліївки, мастку М. М. Комстадіуса; Вирьовчина й Білозерська * поблизу впадіння цих річок у Дніпро⁴⁸.

Із бродів і переправ ріки Бугу відомі були 9 таких переправ і бродів: Вітовтів брід нижче гирла Синюхи; Мигійський перевіз навпроти Мигійського Ташлика; Піщаний перевіз на три версти вище Гарда; Гардовий перевіз біля самого Гарда; Кременецький брід на 6 верст вище Гардового; Безіменний перевіз на дві версти нижче Кременецького; Чартайський брід навпроти річки Чартали **; Овечий брід на вісім верст нижче Чартайського; Соколанський перевіз навпроти селища Соколана. Вище Бугу був Синюшин брід через річку Синюху.

Крім переправ і бродів через Дніпро, Буг і Синюху, було ще два шляхові броди через ріку Інгул, кілька бродів через річки Мертвовод, Гарбузинку, Інгулець, де відомі були Давидів брід на 60 верст вище гирла Інгульця, й Бекеневський або Білий брід трохи нижче Давидова; далі через річки Кам'янку, Бешку, притоки Інгульця, ріку Оріль, де відомим був Стешин брід на Муравському шляху; через річку Вовчу, Злодійський брід та сім бродів через ріку Самару: Піщаний, Калинів, Вільний, Грицьків, Кочереженський, Тернівський та Чаплинський⁴⁹.

⁴⁵ *Еварницький Д.* Сборник материалов. С. 75.

⁴⁶ *Глинка.* Обозрение истории армянского народа. Т. 2. М., 1883. С. 290.

⁴⁷ *Никольский //Южный Край.* Харьков, 1891. 31 янв.

* Повторюється вдруге.

⁴⁸ *Еварницький Д.* Воль-

ности. С. 234—241.

** Сучасна назва Чортала.

⁴⁹ *Еварницький Д.* Вольности. С. 235—241.

**ПРОДУКТИВНІСТЬ
ЗЕМЛІ,
ФЛОРА, ФАУНА
Й ПОРИ РОКУ
ЗАПОРІЗЬКОГО
КРАЮ**

За силою й ступенем продуктивності край вольностей запорізьких козаків водночас можна назвати й винятково багатим, і винятково бідним; тут усе залежало не стільки від річкових і джерельних вод, скільки від атмосферної вологоти: в дощове літо рослинність досягала тут неймовірних розмірів, урожай був гідний подиву; у спекотне й сухе літо рослинність гинула, неврожай призводив до страшного лиха. Ось чому різні письменники так по-різному описують край вольностей запорізьких козаків: одні стверджують, що це найбагатша й найщасливіша країна, інші — що це дика, безводна, випалена сонцем і позбавлена будь-якої рослинності пустеля. Навіть у одного письменника, але в різні пори року, запорізький край часто зображений по-різному.

Найродючішими тут були місця по низовинах або так званих подах рік Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та ін.; найменш родючими були місця в Бугогардівській та Кальміуській паланках, поблизу рік Бугу й Кальміусу. Батько історії, Геродот, котрий жив у V ст. до р. Х., описує країну скіфів, частина якої згодом належала запорізьким козакам, такими словами: «Земля у них рівна, багата травою й добре зрошена; кількість рік, які течуть через Скіфію, хіба що трохи менша кількості каналів у Єгипті. Четверта ріка, Борисфен (Дніпро), на нашу думку, найбагатша корисними продуктами не лише серед скіфських рік, а й серед усіх узагалі, крім, зрештою, Нілу. Але з інших рік Борисфен найбільш прибутковий: він дає чудові й розкішні пасовища для худоби, багато прекрасної риби, вода на смак дуже приємна, чиста, тоді як сусідні ріки мають каламутну воду; вздовж нього тягнуться чудові орні поля або росте дуже висока трава в тих місцях, де не сіють хліба; біля гирла ріки сама собою збирається у великих кількостях сіль; у Борисфені водяться величезні риби без хребта, звані антокаями, їх солять»¹. Значно пізніше за Геродота, в XVI ст. після р. Х., сучасник запорізьких козаків так описує багатство їх країни: «В цій країні, придніпровських степах, трава росте надзвичайно високою і такою густою, що неможливо їздити на колесах, бо вона заплутується у шпичях і не дає їм вільно рухатися. В лісах і на деревах безліч бджіл; у цій країні росте в достатку, сама собою, особлива рослина, схожа на винну лозу; місцеві жителі вважають її диким виноградом»². У XVII ст., за словами Боплана, в ріках і озерах запорізького краю, а саме: Псельський і Ворскальський Омельники *, Самоткань, Домоткань, Оріль, Самара та ін., — во-

¹ Геродот /Пер. Ф. Г. Мищенко. М., 1885. Т. 1. С. 320.

² Записки одесского общества. Т. 1. С. 604.

* Другий в наш час має назву просто «Омельник».

дилося безліч риби та раків. В Орелі за одну тону рибалки витягали до 2000 рибин, найменша величина яких була футова; у Самоткані й суміжних з нею озерах водилося стільки риби, що вона від власної кількості вмирала, псувала воду й заражала повітря; у Домоткані водилося безліч раків, часом до 9 дюймів завдовжки, й особлива, надзвичайно смачна риба чилики; Самара була багата на рибу, мед, віск, дичину й будівельний ліс і за це багатство звалася святою рікою³; околиці Самари запорізькі козаки звали обітованою Палестиною, раєм божим на землі, а всю землю біля ріки — «дуже гарною, квітучою й изобилующою», саме місто Самарь ** — «истинно новым и богатым Иерусалимом»⁴.

Наприкінці того ж століття московські послы Микита Мойсейович Зотов і Василь Михайлович Тяпкін так само описують місця по ріках Орелі й Самарі: «Там звіра і птахів, і риби безліч... Вод і кінських кормів, і риб, і птахів, також звірів, котрих господь бог благословив людям на їжу, там достатньо»⁵. У XVIII ст. очевидець, учасник російсько-турецьких воєн за імператриці Анни Іванівни Христофор Манштейн, змальовує багатство запорізьких степів такими словами: «Земля та найпрекрасніша в Європі; але велика шкода, що не заселена через брак лісу й води; адже часто трапляється, що, йдучи чотири чи п'ять миль, не побачиш жодного кущика, жодної малої річки. Це змушує завжди возити з собою дрова й воду для варіння їжі з табору в табір, бо ж невідомо, чи знайдеш їх попереду, а також возити велику бочку води для кожної роти, щоб давати пити ратникам під час походу. Бочки використовуються ще й для іншої справи: в кожному полку слід було мати їх від восьми до десяти, й стільки ж товстих дощок, з яких робили мости для переходу піхоти та легких возів, а військові помости використовували лише для великих і важких хур та кавалерії... Щоб зрозуміти, наскільки родючі ці землі, досить сказати, що трави ростуть там вище людини найвищого зросту. Тут у великій кількості є спаржа, а травознавці знаходять також певний вид особливої трави, котру турки й татари використовують для виготовлення своїх світильників. У липні й серпні татари випалюють траву в степу; оскільки вони не вміють косити й сушити сіно, то трави самі висихають від великої спеки, яка буває у червні, липні й серпні, і тому вони мусять палити їх, бо стара, суха трава зовсім би заглушила молоду. Татари також часто випалюють траву, щоб позбавити корму ворожих коней; і якщо при цьому не жити засобів безпеки проти цієї пожежі, то весь табір може згоріти. Для уникнення цього граф Мініх видав наказ, щоб на кожному возі було велике помело для гасіння пожежі. Потрібно також обкопувати землю навколо табору ровом завширшки в два фути, й таким чином перешкоджати небезпеці подальшого поширення пожежі. Всілякої дичини, а саме: зайців, куріпок, тетеруків, глухих тетер * та інших у тих місцях багато; воїнство ловить велику їх кількість руками, а крім того, там стільки перепілок, що кожного дня походу можна мати їх скільки завгодно»⁶. Наприкінці того ж XVIII ст. про запорізькі місця писалося у Москву: «Місця мають вони — запорізькі козаки — багаті ріками, лісами й урожайну землю; користуються великими прибутками від скотарства, рибними ловами у Дніпрі й приморських затоках, у гирлі ріки Кальміусу, Берди, поблизу Очаківського лиману і в ньому за договором з турками, яким вони дають в Очаків ліс і дрова»⁷. Водночас у точних донесеннях про заняття запорізьких козаків повідомлялося, що хліб, який вони сіяли, давав чудовий урожай — жито й пшениця у 9 і 10, просо в 30 і 40 разів щодо висіяного⁸. Вже після падіння Запоріжжя офіційні джерела змальовували багатство колишніх земель запорізьких вольностей такими барвами: «Великий простір родючих і буйних земель, котрі раніше колишніми запорожцями були

³ *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 15—19.

** Нині м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.

⁴ *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав,

1873. С. 8.

⁵ Записки одесского общества. Т. 2. Отд. 2, 3. С. 573. * Тобто глухарів.

⁶ *Манштейн Х.* Записки о России. М., 1823. Т. 1. С. 211—214.

⁷ *Калачов Н.* Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. СПб, 1861. С. 6.

⁸ Записки одесского общества. Т. 7. С. 169. Прим. 19. С. 185.

полишені в незрозумілій занедбаності, обробляється; поміщики, отримавши дикорослі дачі, старанно обробляють їх і заселяють людьми, та й казенні поселення з належною старанністю працюють у землеробстві, відчуваючи, очевидно, особливу винагороду за свою працю. Якісна земля дає хліб різного роду — жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплю та інше; з городніх овочів кавуни дивовижно солодкі й великі⁸, червоні й білі дині, різні огірки, земляні яблука *, часник, цибулю, буряки, петрушку та багато іншого. З огляду на великі степові місця заведене велике скотарство, кінські, рогатої худоби й овечі заводи є головним предметом, маєтним, для отримання порядного прибутку. Скотарство тим вигідніше розвивати тут, що худоба, особливо рогата, й коні майже всю зиму можуть знаходити собі пашу в полі. Повітря тут вельми сприятливе; вода в ріках і озерах солодка й здорова для харчування жителів; риби різної є в достатку. Лісів хоча й бракує, але для подолання цього нині вони вирощуються й посівом, і розсадою різних дерев. Звірі водяться в лісах і степах, диких птахів велика кількість¹⁰.

Врешті, на початку XIX ст. про запорізькі землі писав французький маркіз де-Кастельно таке: «Новоросія дуже велика, і між різними її частинами ми подибуємо відчутну різницю. Повітря тут взагалі чудове, за винятком болотистих місць... Повітря степів відмінне від повітря берегів моря і Кримських гір. Степове повітря можна назвати найчистішим у Європі; взимку холод буває тут, звичайно, дуже відчутний, але вітер не такий поривчастий, як на березі моря; нерідко сніг не випадає кілька років підряд, у той час як суміжні країни на схід і на захід бувають ним вкриті. Це непостійне, але яка ж точка земної кулі не знає змін?.. Зими в Новоросії порівняно лагідніші, ніж у Північній Франції; це не повинно видаватися дивним. Від Одеси до 60° широти немає гір, і коли постійно дмуть північні вітри, все на шляху зазнає їхнього впливу, тоді як інші вітри роблять клімат у Новоросії теплим відповідно до її географічного розташування. У цій країні, не захищеній від холоду, зима буває суворішою, ніж у захищеніших місцевостях на однаковій з нею широті... Весна починається у квітні і вже за 10—15 днів земля буває вкрита зеленню. В цю пору року тисячі різноманітних квітів укривають степ барвистим килимом; чудові пахощі витають у повітрі, й мандрівник міг би захоплюватися всім навколо, аби його не гнітила думка про брак робочих рук для цього розкішного ґрунту.

Вигляд степу змінюється від більшої чи меншої посухи; трави досягають тут висоти 3 футів, а на чорноземі мені доводилося бачити їх заввишки навіть 7 футів. Завдяки глибині незайманої землі, жирної, багаті живлющими соками, рослинність тут має незвичайну силу. Густота трави вберігає ґрунт від палючих променів сонця, а роси бувають такими щедрими, що проникають у землю швидше, ніж сонце встигає їх висушити. Під час посухи трави рідшають, але перший дощ заповнює новими всі ті прогалини; таким чином тварини постійно постачаються свіжим кормом. Випари великих трав нітрохи не шкідливі; при сході й заході сонця між горбами утворюється туман, але села, розташовані в низовинах, анітрохи не страждають від цього.

Під час спеки звичайно дме північний вітер, але він не послаблює температури, втрачаючи свою свіжість при проходженні величезного простору, розпеченого сонцем; літня тривалість днів зростає в міру наближення до полюса, з чого можна зробити висновок, що влітку в Новоросії спека буває сильніша, ніж у всіх інших точках земної кулі, розташованих на однаковому градусі. Часто кілька днів підряд буває по 17—20° спеки; але я ніколи не бачив, щоб термометр піднімався вище 26,3° і така температура трималася не більше одного дня, 25° звичайно найвища температура¹¹. Зміни бувають щотижня. Один європеєць

⁹ В містечку Котівці Новомосковського пов. Катеринославської губернії автор даної праці бачив 1889 р. кавун вагою пуд і три фунти (понад 17 кг).

* Тобто картопля.

¹⁰ Записки одесского общества. Т. 3. С. 290, 291, 302.

¹¹ З цим ніяк не можна погодитися: у новоросійських степах у літній час,

особливо на початку серпня, температура часом доходить до 40°; 1890 року в Новомосковську було 50° за Реомюром (1° за Реомюром дорівнює 0,8° за Цельсієм).

сказав: «гаряче сонце Новоросії — не наше». Справді, тут можна цілком безпечно віддати себе всій силі сонячних променів; робітники, які найбільше знають їхньої дії, не припиняють своїх робіт, муляр наспівує пісні, білячі стіни, що виходять на південь і відбивають гаряче проміння; каменяр у липні засинає в годину відпочинку, часто поклавши невикриту голову на свою роботу. І це відбувається на одному градусі з Женевою, Маконе, Гере, Рошеллю, де вулиці порожніють від 2 до 4 години дня. В Одесі вітер часом не дає вийти на вулицю, але сонце — ніколи. Осінь — найкраща пора року в цих місцях. Весна триває недовго; перехід від холоду до тепла здійснюється скоро; але чудова осінь заміняє коротку весну: степ зберігає зеленю до грудня. Якщо осінь не дуже дощова, земля так пересихає, що по ній важко йде плуг: орють шістьма-вісьмома волами відразу... В інших країнах клаптик безплідної землі, обтяжений податками, відстоюють із зброєю в руках, закликають на допомогу закон, за нього в судах ведуться процеси, що коштують шалених грошей; а тут чудовий ґрунт надається або цілком задарма, або на легких умовах працьовитим людям, що можуть збагатитися майже без жодних зусиль: варто лише побажати цього. Земля надзвичайно родюча; вона позбавлена лісу, за винятком північної частини Катеринославської губернії та південної — Криму. Але в безлісних частинах Новоросії жителі використовують замість палива високі сухі трави, звані бур'яном, та висушені на сонці коров'ячі й овечі кізяки, — все це дає чудове й дешеве паливо»¹².

Після всіх наведених описів стає зрозумілим, чому в спогадах теперішніх дідів країна вольностей запорізьких козаків постає такою багатою й квітучою. Звичайно, в цих спогадах немало й перебільшень, які пояснюються властивістю людської натури все минуле уявляти у кращому вигляді, ніж нинішнє, але загалом вони все-таки мають велику долю правди, особливо якщо взяти до уваги схожість розповідей старих з описами очевидців минулих століть та схожість розповідей, записаних у різних, віддалених один від одного, кінцях колишніх вольностей запорізьких.

«Привілля у них таке було, — каже 116-річний дід Іван Гнатович Розсолода, — що тепер такого не знайдеш ні близько, ні далеко. Та що тепер? Тепер так, що хоч вільний, та недоволенний, а тоді було так, що й вільний, і всім вдоволенний. Недарма ж кажуть, що як жили ми за цариці, їли паляниці, а як стали за царя, то не стало й сухаря. Тепер, якщо сказати, як воно колись було, то й не повірять. Тоді всілякі квіти цвіли, тоді великі трави росли. Ось тут, де тепер у нас церква¹³, тут була така висока тирса, як ось ця палиця, що у мене в руках: як глянеш, а вона мов жито стоїть; а очерет ріс, мов ліс: здалека так і біліє, так і лісніє на сонці. А що ж до пирію, ковили, мурави, орошку*, кураїв та бурнчуків, то як увійдеш у них, то тільки небо та землю й видно, — в отакених травах діти губляться бувало. От вона підніметься вгору, виросте, та й знову падає на землю, та так і лежить, наче хвиля морська, а над нею вже й інша росте; як запалиш її вогнем, то вона тижнів три, а то й чотири горить. Підеш косити, косою трави не відкинеш; поженеш коней, за травою і не побачиш їх; заженеш волів у траву, тільки роги мріють. А випаде сніг, настане зима, то й байдуже: хоч який буде сніг, а трави надовго не закриє. Пустиш собі коней, корів, овець, то вони так пустопаш і пасуться, тільки біля отар і ходили чабанці; а як заженеш овець у траву, то вони між нею наче мурахи, — лише увечері й побачиш, але тоді вже біля них роботи — тирсу вибирати, яка поналазила їм у вонну!.. А що все між тою травою та різних ягід, і говорити нічого: оце було як вийдеш у степ та як розгорнеш траву, то так і бери руками полуниці. Цієї погані, що тепер порозводилась, ховрашків та гусені, тоді й не чували. От які трави були! А бджоли тої, а меду? Мед і в пасіках, мед і в зимівниках, мед і в бурдюгах — так і стоїть у липових діжках: скільки хочеш, стільки й бери, — найбільше від диких бджіл. Дика бджола скрізь сидить: і на очереті, й на вербах; де буркун, в бур-

¹² Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. 3-e vol. Paris,

1820, par le Marquis de Castelnau. P. 285 та ін.

¹³ У селі Чернишівці або

Красногригорівці Катеринославського пов.

* Горошок (Б. Грінченко).

куні, де трава, у траві; не було як і пройти через неї: вирубують, було, дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузини, свидини, верби, дуба, груші — сила. Груш як нападає з гілок, то хоч бери граблі та горни у валки: так і лежать на сонці, доки не попечуться. Сади як цвітуть, то наче сукном вкриваються; так патока з них і тече. А товщина дерев? Верби, то їй-богу, десять аршинів у обводі... Земля свіжіша була, ніхто її не мучив так, як тепер, сніги лежали великі, й воду пускали велику, тому й дерево росло добре. А звірів, а птиці? Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки ¹⁴, виднихи * — так одне за одним і біжать, так і шувають степом. Вовків така сила була, що їх киями били, а із шкіри чоботи та шкірянки робили. А їжаків тих, їжаків?.. Годі й казати! Були й дикі свині, товсті та здоровенні; вони більше по плавнях шастали. Ото як побачиш у плавнях яку-небудь свиню, то бігом кидайся до дерева, а то хро-хро, чмак-чмак! та до тебе, та так рилом і пре! Виставить морду вперед та й слухає, чи хто не йде; як побачить людину, відразу ж до неї, товщицею рилом! Звалить з ніг, а тоді давай рвати... Були й дикі коні, вони ходили цілими табунами, — косяків по три, по чотири, так і ходять... А що вже птиці було, то бже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетеруків, куріпок — то хо-хо-хо! Одна куріпка виводила штук двадцять п'ять пташенят на місяць, а журавлі як навиводять дітей, то тільки ходять та крукають. Стрепетів сильцюми ловили, дрохв волоками тягали, а тетеруків, як настане ожеледиця, дрючками били. І яка ж сила тої птиці була? Як зніметься з землі — сонце застелить, а як сяде на дерево — гілок не видно; висить купою, а як спуститься на землю, то земля, мов долівка у хаті, так і зачорніє. Лебеді, бувало, як заведуться битися між собою, то знімуть такий крик, що батько вискочить з бурдюга та давай стріляти з рушниці, щоб порозганяти їх; а вони як підхопляться вгору, то тільки порось-порось-порось!.. Тепер нема й тої сили риби, що була колись. Оця риба, що її тепер ловлять, то й за рибу тоді не вважалася. Тоді все чечуги **, пістряги, коропа та осетри на все; за одну тоню витягали її стільки, що на весь курінь вистачало. Та все тоді не так було: тоді й зими тепліші були, ніж тепер, — це вже кацапи своїми личаками понаносили нам холоду, а в той час його не дуже й чути було. Тому тоді й сіно мало хто заготовляв, хіба що на той час, коли збиралися йти в похід, для верхових коней. Тоді і врожаї кращі були, — хоча сіяли й небагато, а родило достатньо: чотири мішки як посіють, то нажнуть триста кіп, — лише женців треба було вісім чоловік, щоб зібрати все до Покрови ***. Батечку мій, і де ж воно все те поділося? І очам своїм не вірю! Ось тут, де стоїть тепер наша Чернишівка, тут ні одної хати не було, тільки батькове привілля, а тепер де й того лісу набралось й коли це все позавоїли? Тепер і вода переміряна, й земля перерізана, а що до лісу, то й казати годі: що на сани, що на полудрабки, що на олійниці, що на те, що на се, та так все й повирубували. Де пряменьке, хороше, міцне деревце, то його зараз же й знищать. А тут як пішла ще по лісі рогата худоба, то й пеньків не лишилося, а що вціліло, те саме позасихало й пропало. Та й сама худоба ходить, мов нежива. Як вирубали ліси, пішла на села мошкара; за нею тепер і світу божого не видно, а бідній худобі й перепочинку нема; так і ходить вся облита кров'ю. Тепер дайте ви цій свині, що ходить, шматок хліба, то вона здохне. А чому? Тому, що не звикла їсти!.. Та все тепер перевелось: гадюк менше стало, — повиорювали; у болотах і жаб не чути, — повиздыхали; та хто зна, чи й є тепер болота» ¹⁵.

«Колись тут ^{15a}, — розповідає інший дід, Семен Герасименко, — по плавнях та по скелях було стільки вовків, лисиць, зайців та диких свиней, що за ними й не пройдеш. Дикі кабани мали пудів по десять, а то й більше ваги; шестеро чоловіків ледве клало на сани. Тут була така маса звірів, що з міста присилали вершників, чоловік сорок чи п'ятдесят, щоб їх розганяти. Та куди там? За ними ганяються степом, а вони у плавні біжать. Їздили з рушницями та шаблями по

¹⁴ «Той самий вовк, тільки зліший за вовка»; зауваження оповідача.

* Видра (Б. Грінченко).

** Стерлядь.

*** 1 жовтня ст. стилю.

¹⁵ *Яворницький Д.* Запорожжя в остатках старини

і преданнях народа. Ч. 2. СПб, 1888. С. 6—9.

^{15a} У Херсонському пов., біля Берислава й Херсона.

плавнях та все палили очерети; то вже тоді трохи налякали їх, а то просто страшно вийти було. Риба, то та, сердешна, навіть задихалася від власної кількості, а раків штанами ловили. А що до птиці, то й казати нічого. Як підеш на полювання, то несеш її додому, мов на коромислі. Стрепети, огарі¹⁶, лебеді так і ходять по степу пішки. Трави високі-превисокі росли по самі груди, а то й вищі; а роса по траві мов вода: якщо хочеш іти степом, то передусім скинь штани та підбери сорочку, бо як намокнуть, то й не дотягнеш. Як ідеш по траві в постолах, то вода тільки чвирк-чвирк! Ліс ріс густий та високий: груш, калини, дикого винограду — не пролізеш. Уночі страшно було й ходити. А врожаї були такі, про які тепер і не чути. Та й дешевизна на той час яка була: пуд проса десять копійок, пуд пшениці сорок копійок, та й то ще дорого».

«Тут тих звірів, тут тої птиці,— розповідає третій дід, Євдоким Косяк,— то видимо-невидимо було: так пішки по степу й ходять. Приїхали ми зі своєю панею в ці місця, де тепер Наковальня¹⁷ — вона дісталася їй у спадок — приїхали ми та й дивимося, а тут ні хатки, ні курінця, лише степ та ковил. Що тут робити? «А що робити? Рубай очерет, копай дернину та роби курінь». Давай я рубати очерет, давай копати дерен. Нарубав, поставив, обсипав землею; от хатина й готова. А вже їсти, то їж, що хочеш: є й птиця, є й звір степовий. «Та що мені,— каже пані,— та птиця та звір степовий? Ти поїдь та злови дике порося!» Ну, що ж, порося то й порося! Сідаю на коня, беру в руку довгу пугу, та й їду до річки, де було лігво диких свиней. От приїду та й чекаю, доки свині підуть пастися у степ, а поросята лишаться самі; вистежу, та мерщій туди; вхоплю порося і в ноги; ото вже біжу, то вже біжу, що є духу, а воно верещить, мов шалене. І що б ви подумали? Як вчують гаспидські свині, та до мене! Так і лізуть, так і лізуть під ноги коневі; та так біжать до самого куреня, і якби не довга пуга, то й роздерли б. От як воно було в давнину! Зовсім не так, як тепер! А взяти, приміром, урожай. Хіба в давнину він таким бував? Куди там! У нашої пані було семеро чоловік родини, а вона більше тридцять сажнів ніколи не сіяла. Оце, бувало, заволоче просто навпроти куреня, посіє пшеницю й чекає. То вона як вродить, то й стебла не видно; майже сам колос, та такий товстий, як веретено. Отакі хліба були, а трави, то й казати годі. За травом і землі не видно: лежить на землі, мов шуба чи рядно; а росла така, що людини верхи на коні не видно»¹⁸.

Таким чином, великі багатства дісталися запорізьким козакам; тому деякі письменники минулих століть називали країну вольностей запорізьких козаків країною, що текла «млеком и медом», а серед самих козаків називалася «раєм божим на землі». Чудові пасовища для худоби, безмежні нетрі для птахів, неоглядні степи для звірів, глибокі лимани й численні озера для риби робили запорізький край привабливим, а саме життя в ньому привільним і заманливим:

«Вдосталь там всього було:
І звіра прискучого, і птиці літучої,
І риби плавучої;
Вдосталь там було
І трави-мурави,
Добрим коням на поживу».

Родючість землі запорізьких козаків, звичайно, багато в чому залежала на-самперед від її ґрунту: в північній частині земля запорізьких вольностей складалася з соковитого чорнозему від 4 вершків до 1 1/2 аршина, в низовинах від 2 до 3 аршинів завглибшки, який щороку угнувала густа й висока трава, котра швидко достигала й тут же падала¹⁹; у південній і особливо у східній частині земля запорізьких козаків складалася з незначного шару чорнозему з піщаним та глинисто-солонцюватим підґрунтям, крім похилих місць поблизу річкових долин і балок, де ґрунт вважався достатньо доброякісним. «Земля у

¹⁶ Велика рудувата качка, завбільшки з гуску, *anas guttata*.

¹⁷ В Олександрівському

повіті Катеринославської губернії.

¹⁸ *Зварницький Д.* Запо-

рожь. С. 122, 206.

¹⁹ Див., зокрема: *Штукенберг.* Статистические труды. С. 44.

цій околиці — південній країні запорізьких вольностей — за винятком піщаних кіс поблизу рік, кучугур та кам'яних берегів, загалом чорна згори на два фути й нижче, волога, а нижче двох футів глиниста, жовтувата, і вся здатна плодоносити; лише на високих горах трава швидко висихає від спеки, тому й хліборобством займатися там не можна, для землеробства залишаються лише балки, пологі місця поблизу балок, низовини біля рік, щоб отримати на тих горах траву, її щоосені треба особливо старанно випалювати»²⁰. У східній країні запорізьких вольностей, у Кальміуській паланці, земля складається з чорноземного шару від 12 вершків до 2 аршинів, а біля самого Азовського узбережжя до 4 аршинів завглибшки; зрештою, цю країну, особливо її південну частину, від фортеці св. Димитрія до Петрівської фортеці²¹, справедливо вважали менш родючою, ніж інші: ґрунти тут чорноземні лише в деяких місцях, загалом же кам'яністі й наповнені різними мінералами — жовто-сірою лужною глиною, вапняком, кам'яним вугіллям, порфіром, графітом, каоліном, скам'янілими пальмами й папоротями, що хоч і становило певне багатство, та цим багатством запорожці не вміли, та й не могли користуватися, вважаючи його, навпаки, шкідливим для себе, бо заважало росту трав²².

На всьому просторі запорізьких степів водилася сила найрізноманітніших звірів і птахів, а в ріках, озерах та лиманах велика кількість різної риби та раків. Зі звірів багато було вовків, лисич, зайців, диких кішок, оленів, ланей²³, бабаків, ховрахів, «надзвичайно великих» диких кабанів, ведмедів, лосів (біля річки Домоткані й у знаменитому Чорному лісі²⁴); сугаків *, борсуків, горностаїв²⁵, тхорів, річкових бобрів та куниць, які й досі трапляються у самарських лісах²⁶, первісних турів, що водилися у Литві й Польщі до XVI століття²⁷, роги від яких різної величини ще й тепер знаходять поблизу самарських лісів; сайг, видр і диких коней. Сайги, тобто дикі кози особливої породи, водилися у самарських лісах біля дніпровських порогів та у Великому Лузі; це висока, худа, прудка й тонконога тварина з двома білими блискучими рогами, з м'якою, ніжною й гладкою, мов єдваб, під час линяння й дещо грубуватою у звичайний час вовною каштанового кольору. Вона не має носової кістки, натомість має довгу передню губу, котра заважає їй їсти й змушує щипати траву, задкуючи; її м'ясо на смак не поступається козячому²⁸.

Видра, по-татарськи каборга, по-запорізьки видниха, — річковий звір, якого було особливо багато у водах Великого Лугу; на вигляд він нагадує кішку, але значно товстіший і довший за неї; ноги у нього короткі, на кінці широкі і з пертинками, як у гусей. Хвіст надзвичайно довгий і пухнастий; вовна у молодих сіра, у старих чорнувата, завжди пухнаста, лискуча, з неї мовби сипляться іскри²⁹.

Дикі коні, або так звані тарпани, також були звичною твариною у степах запорізьких козаків. «Вони, — каже Боплан, — ходили табунами по 50—60 голів і часто змушували нас братися за зброю: здалека ми приймали їх за татарську кінноту. Зрештою, дикі коні не придатні ні до якої роботи, й хоча лошат можна приручити, вони також не здатні ні до чого, хіба що для їжі: м'ясо їхнє надзвичайно смачне й навіть ніжніше за теляче; зрештою, як на мене, не таке приємне. Приручити дикого коня неможливо, він корисний для м'ясників. Зрештою, ноги у диких коней розбиті; їх копита розростаються, робляться

²⁰ Записки одесского общества. Т. 7. С. 185.

²¹ Там же. Т. 11. С. 224.

²² Александрович. Обзор Мариупольского уезда. Мариуполь, 1884. С. 18.

²³ Про оленів згадує Гюльденштедт у другій половині XVIII ст.

²⁴ Ласота Э. Путевые заметки. С. 54; Мышецкий С. История. С. 77.

* Повторяється нижче під синонімом «сайга».

²⁵ Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду, Екатеринославской губернии. № 1. С. 1.

²⁶ Екатеринославские губернские ведомости. 1889. № 36; 1840. № 14.

²⁷ Труды VI археологического съезда. К истории до-

машних животных. С. 26—28.

²⁸ Боплан Г. Описание Ук-райны. С. 92; Записки одесского общества. Т. 6. С. 605; Список населенных мест. Херсонская губ. 1868. Т. 2. С. 37.

²⁹ Устное повествование Н. Коржа. Одесса, 1842. С. 28; Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 122.

товстими — адже їх ніхто не обтинає — і не дають коневі швидко скакати»³⁰. У XVIII столітті безліч диких коней водилося у місцевостях по лівому боці ріки Інгулу³¹. Російський академік Самуїл Гмелін, котрий бачив їх у цей час, хоча й значно вище новоросійських степів, описує їх так: «Найбільші дикі коні величиною не можуть рівнятися з найменшими домашніми кіньми. Голова у них, порівняно з іншими частинами тіла, надзвичайно товста, вуха досить гострі й бувають такі завбільшки, як у домашніх коней, або завдовжки майже як у віслюка, й опущені донизу; грива досить коротка й кучерява; хвіст у деяких густий, у інших рідкий, але завжди коротший, ніж у свійських коней. Кольором вони схожі на мишей, і ця ознака характерна для всіх диких коней у цих місцях, хоча, зрештою, письменники згадують лише про білих і попелястих. Втім, колір на животі у багатьох схожий на попелястий, а ноги, починаючи від коліна й до копита, чорні. Вовна на них досить довга й така густа, що на дотик більше нагадує хутро, ніж кіньську вовну. Вони бігають із незбагненною швидкістю, принаймні удвоє швидше від доброго свійського коня. При найменшому шумі вони лякаються і втікають. Кожен табун має ватажка, жеребця, який іде попереду, а інші йдуть слідом. Дикий жеребець дуже охочий до домашніх кобилиць, і якщо йому вдається здійснити свій намір, то він, звичайно, не пропустить нагоди й поведе їх за собою, причому іноді може загризти свого суперника — свійського жеребця. Спіймани в тенета живі дикі коні бігають із великим зусиллям і гинуть переважно через рік після втрати свободи»³².

У наш час люди, які бачили диких коней, додають до цього опису: «Дикі коні невеликі з себе, але досить товсті й дуже міцні, мишастої масті. Мій батько таки ловив їх, та що з того? Вони або втечуть, або здохнуть, бо не можуть жити в неволі, — по степу бігати — оце так. Ото, бувало, їде кобилою чоловік по шляху, а дикі коні пасуться. То відразу який жеребець збіжить на могилу й нюхає, чим той чоловік їде, кобилою чи конем. Як почує, що кобила, то пиши, чоловіче, пропало: поб'є голоблі, поламає воза й захопить із собою кобилку. І скільки-то по тій дорозі коліс, ободів, голобель та драбин від возів валялося — усе це шкода диких жеребців»³³. Спійманий у 60-х роках у Новоросії дикий кінь мав, за точним описом, зріст 1 аршин і 14 вершків; вовна мишаста, грива й хвіст чорні, густі; очі випуклі, великі, палаючі вогнем; по всій спині, від гриви до хвоста, чорна смуга; голова дещо збільшена, ніздрі розширені; будова тіла й ноги міцні. «Він гордо поводитьсь і на свободі, і під сідлом, швидко біжить рясю в запрягові й прудко скаче галопом під сідлом; витривалий у їзді й слухняний у запрягу... не спадає з тіла ні на стайні, ні в табуні, завжди повний і округлий, бадьорий і грайливий»³⁴. Востаннє табунець диких коней бачили 1866 року (чисельністю шість голів) у віковичній тирсі Херсонської губернії, у Заградівському степу князя Кочубея³⁵. У наш час дикі коні ще існують у Середній Азії³⁶.

Із птахів у степах вольностей запорізьких козаків водилися: баби * «з такими величезними шиями, що у своїх волах вони, мов у коші, тримали живу рибу й діставали її звідти собі на їжу»³⁷; лебеді, гуси, качки, дрохви, стрепети, колпиці, баклани, журавлі, лелеки, чаплі, тетеруки, куріпки, коростілі, шпаки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки, солов'ї, стрижі, галки, сороки, ворони, чижі, щогли, кулики, жайворонки, подорожники та інші простіші птахи; зі свійських птахів півнів було більше, ніж курей, бо півні своїм співом заміняли козакам годинник³⁸.

Більшість згаданих звірів і птахів були предметом полювання для запорожців і певним джерелом приватних і військових прибутків.

³⁰ Боплан Г. Описание Украины. С. 93.

³¹ Записки одесского общества. Т. 7. С. 187.

³² Гмелін С. Путешествие от Петербурга до Черкас. СПб, 1771. Т. 1. С. 71.

³³ Эварницкий Д. Запо-

рожье. Т. 2. С. 217.

³⁴ Шатилов И. Сообщение о тарпанах. М., 1884. С. 5.

³⁵ Там же.

³⁶ Труды VI археологического съезда. С. 26—28.

* Тобто пелікани.

³⁷ Боплан Г. Описание Украины. С. 43.

³⁸ Мышецкий С. История о козаках. С. 78; Записки одесского общества. Т. 7. С. 187; Экономические примечания к Верхнеднепровскому уезду. № 1. С. 1.

З риб у ріках, озерах та лиманах вольностей запорізьких козаків були відомі: білуга, часом до трьох сажнів завдовжки, осетри, севрюга, стерлядь, соми, сазани або коропи, судаки або сула, окуні, шуки, тарань, скумбрія, вирезуб, рибець, бички, камбала або піврибиця, язї, чилики *, марена, лящі, оселедці, білизна, шаблі *, плітки, карасі, раки та ін. Для риболовлі запорізькі козаки взимку розташовувалися у спеціальних заводах, улітку в тимчасових куренях з очерету на берегах рік, озер та лиманів.

З комах у степах вольностей запорізьких козаків були: бджоли, яких козаки розводили особливо багато, цвіркуни, мурахи, таргани, павуки та інші; з плазунів — гадюки, вужі, жовтопузики, тобто жовтобрюхи, та ін.³⁹

З творинь рослинного світу відомими були виноград, яблука, груші, вишні, терен, калина, барбарис, ожина **, дикий чай, шавлія, персики, водяні горіхи, капуста, цикорій, гірчиця, спаржа, дика морква, хрін, пастернак, артишоки, особливо багато яких росло по Бугу, біля Гарду серед скель⁴⁰, пирій, ковила, катран, бур'ян *, богородицька трава ***, чебер, бедринець, дягельник, чорнобильник, дика цибуля, щавель, везил *, пижмо, лобода, реп'ях, кропива, полин, лопух, тюльпан, волошки, м'ята, ромашка, гвоздика, заяча капуста, в'язник *, бронколь **** та інші⁴¹. Крім того, на берегах рік, озер, лиманів і боліт ріс очерет, із грибів відомі були шампінйони⁴².

Показані в такому привабливому й спокусливому вигляді у одних письменників, вольності запорізьких козаків зображені прямо з протилежного боку у інших. Багато хто, покидаючи свою батьківщину десь на Україні, у Польщі чи Росії, утікаючи за пороги й розраховуючи здобути там багату здобич, всупереч цьому нерідко повертався назад, втративши навіть те, що ніс із собою на Низ. Тому й співається у козацьких піснях:

«Дніпре брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен —
Чи крутими берегами,
А чи жовтими пісками,
А чи жовтими пісками,
Чи своїми козаками.
Ой я славен бурлаками,
Низовими козаками,
На Низ ідуть — гроші несуть,
А з Низу ідуть, та й воші б'ють.
Попід лав'ю рибу плавляють,
Під припічком горшки ставляють.
На піч добро вигружують».

«Розповідь Папроцького ****» виразно малює місцевість, де гніздилося козацтво. Стає зрозумілим, чому вона називалася «дикими полями», безлюдною пустелею, не належною нікому із сусідніх народів. Це були простори безплідні, спустошені сараною, віддалені від поселень настільки, що людина ризикувала смертю голодною смертю під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу й дичину, та на великих відстанях були розкидані оази багатой рослинності для випасу худоби. Віддалитися за пороги означало наразити себе на численні злигодні, витримати які могла лише людина з залізною натурою. Щоб військо могло стояти в цій пустелі кошем, його загони повинні були займатися мисливством і рибальством. Навіть добування солі було пов'язане з далекими переїздами й небезпеками, й тому козаки в'ялили рибу, тираючи її деревним попелом замість солі. Козак-сіромаха було давньою народною приказкою на

* Сучасну назву не встановлено.

³⁹ Записки одесского общества. Т. 7. С. 187.

** В ориг.: «жежевика».

⁴⁰ Записки одесского общества. Т. 7. С. 170, 187.

*** Чебрець. Наступна назва, очевидно, має те ж значення.

**** Очевидно, броколі — спаржева капуста.

⁴¹ *Мышецкий С.* История. С. 78.

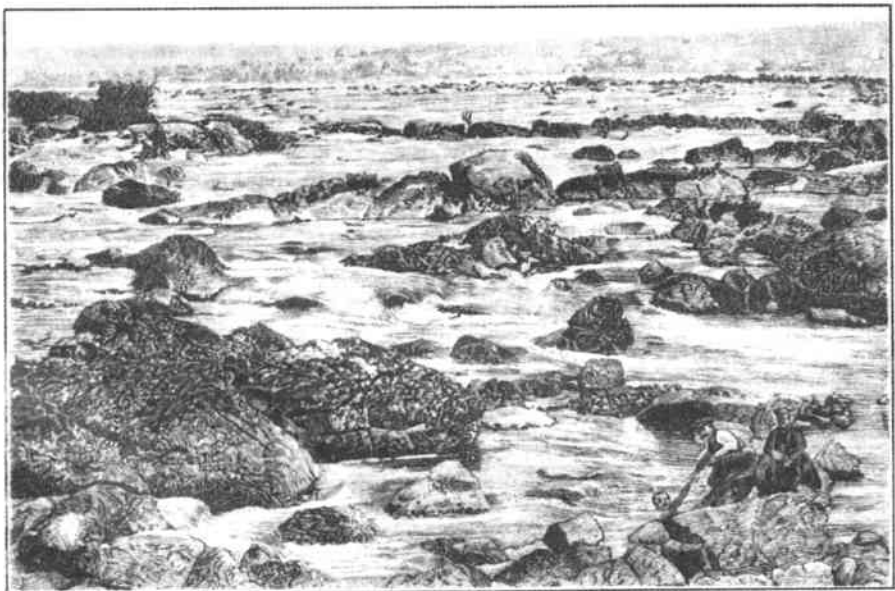
⁴² Записки одесского об-

щества. Т. 7. С. 170, 187.

***** Папроцький Бартош (1543—1614) — польський історик-геральдист, поет. Його праці містять відомості з історії України й козацтва.

Україні, де сіромахою звичайно називають вовка в розумінні голодного бурлаки. Козак і убогість, козак і нужда — ці два поняття завжди були спорідненими. Згадаймо поширене по Україні зображення запорожця, з написом: «Козак — душа правдива, сорочки не має»⁴³.

Особливо страшні були запорізькі степи людям, не звичним до них, не знайомим з усіма їх особливостями й умовами степового життя. «Гетьман Самойлович під час переговорів з дяком Українцевим про союз із Польщею проти Криму 1679 р. радив цареві не порушувати миру з кримцями, сподіваючись на Польшу, бо, за його словами, поляки попри все своє бажання бути вірними цареві, як тільки потраплять у степ і відчують його принади, не витримують, зраджуть і перейдуть на бік хана, аби лише не вести війни там, де її могли витримати лише звичні до неї сини степів, козаки»⁴⁴. Висловлюючись так, гетьман Самойлович мав на увазі кримські степи, але абсолютно те саме слід сказати й про запорізькі степи. Боплан, котрий у XVII ст. жив на Запоріжжі, відзначає головні недоліки запорізьких степів — брак солі й води⁴⁵; і справді, у запорізьких степах рідко можна було зустріти прісну воду, вона там переважно була гірка й солонна. Манштейн, який був у Запоріжжі на початку XVIII ст., вважає бідами степів відсутність підножного корму в осінній час, холодні ночі й неможливий холод серед літа, страшенну пустельність краю, відсутність води й лісу для палива⁴⁶. Польські письменники минулих століть характерно називали всю землю запорізьких козаків «Диким полем», іноді «Чисто-полем», «Пусто-полем». Так само називаються запорізькі степи і в німецького посланця Еріха Лясоти: останній дає назву «Дике поле» північно-західній окраїні запорізьких вольностей від ріки Сури, правої притоки Дніпра*, на північ і на південь⁴⁷. На карті XVII ст. «*Typus generalis Ukraine*» Диким полем («*campus desertus et inhabitatus*») називається весь простір степів від лівого берега Ін-

⁴³ Кулиш П. // Вестник Европы. 1874. № 4. С. 530.

⁴⁴ Русов А. Русские тракты. К., 1876. С. 72.

⁴⁵ Боплан Г. Описание Украйны. С. 94, 95.

⁴⁶ Манштейн Х. Записки.

Ненаситецький поріг
Гравюра
XIX ст.

С. 140, 210.

* Сучасна назва Мокра Сура (Словник гідронімів України).

⁴⁷ Лясота Э. Путевые записки. С. 53; План России 1770 г. Устрялова.

гульця до ріки Дніпра⁴⁸. Українські літописці, польські письменники й західноєвропейські мандрівники додають до вказаних недоліків степів запорізького краю страшну спеку влітку, нестерпну холоднечу й люті морози внаслідок відкритої, нічим не захищеної місцевості, взимку; шалені вітри, пошесні хвороби, загальний мор, які часто навідували запорізький край, сарана, комарі, мошара, черви, хижі вовки-сіроманці, що лютували у відкритих степах і своїм виттям наганяли страху постійним мешканцям та випадковим мандрівникам — усе це робило малодоступним для життя край запорізьких козаків. Багато які з названих лих — посуха, пошесні хвороби, мор, сарана — нерідко повторювалися з року в рік і були справжньою карою божою для низових мешканців. Іноді, виникнувши навіть десь на Україні, ці лиха відчутно відгукувалися і на Запоріжжі, як, наприклад, 1637, 1638, 1645—1650, 1677, 1686, 1710, 1748 і 1749 років.

Літо 1575 року в запорізьких степах було таке гаряче, що від страшної спеки трава у степу вигоріла й висохла вода в ріках; восени, у серпні й жовтні, в багатьох місцях через Дніпро навіть вівці переходили вброд, а на дніпровському Низу, біля Микитиноного перевозу й річки Чортомлика, висохли всі плавні, так що татари вільно переправлялися з лівого берега Дніпра на правий і вільно нападали на табори запорізьких козаків⁴⁹. 1583 року в запорізьких степах шаленіла сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева Львівського повіту, який ішов у цей час із загоном польської шляхти Дніпром для з'єднання з запорізькими козаками й спільного походу проти московського царя Івана Грозного *, зустрів нижче острова Хортиці на Дніпрі хмару сарани, від якої у нього загнуло до 300 і попухло багато коней. 1637 року на Україні був страшний неврожай; навесні того року три місяці не було дощу; жито рвали з корінням і дивом було побачити хоча б один зжятий сніп; у петрівку ** жито продавали по 20, навіть по 24 золотих, просо й гречку по 12, овес по 8 золотих; важко було людині дожити до новини. Тоді сповнилось пророцтво Ісайї, що хто сто мір посіяв, той ледве одну взяв⁵⁰. 1638 року також був недорід; цей рік взагалі був важкий для України; посіяний хліб з'їли черви, тому озимини було дуже мало, й коли б не яровий хліб, гречка та просо, люди повмирили б від голоду⁵¹. 1645 й 1646 року підряд Україну страшенно спустошила сарана, яка завдала народу незліченних лих⁵². 1648 року був «незначний приморок» на людей: «люди барзо упали»; того самого року був неврожай через бездощів'я протягом трьох весняних місяців; лише ярові хліби були добрі, що і врятувало людей від голоду⁵³. Того ж року по всій Україні було страшенно багато сарани, яка завдала людям великих злигоднів, поївши хліб і траву, так що ніде було й сіна накопити; до того ж зима була надто довга, отож худобу нічим було годувати; та сарана зазимувала на Україні, знову з'явилася навесні й «так великою дорожнечу учинила»⁵⁴. 1649 року був великий неврожай; вродила лише падалиця від жита в тих місцях, де стояли табори; яровий хліб зняли руками; того ж року була страшна кількість сарани, що з'їла хліб, і не менше мишей — ніхто не пригадував, щоб колись було стільки мишей, як того року; тому була велика дорожнеча на хліб, сіль і сіно⁵⁵. 1650 року, відразу після свята Різдва Христового, жито продавали більш як по два золоті, а потім по копійці ***, у квітні того ж року восьмина жита по чотири золоті, восьмина проса по 3 й по 10, ярове по 3 й овес по 2 золоті⁵⁶. 1677 року була багата на сніг і мороз зима; сніги й морози трималися майже до святого Георгія ****, отож у людей не лише сіна, а й

⁴⁸ В публічній бібліотеці Румянцевського музею в Москві.

⁴⁹ *Феодосій*. Исторический обзор церквей. Екатеринослав, 1876. С. 30.

* Цей задум польського короля С. Баторія закінчився невдачею: козаки відмовилися від походу і Збо-

ровський втік із Січі.

** Піст перед Петровим днем (12 липня).

⁵⁰ Хмельницькая летопись. К., 1876. С. 77, 78.

⁵¹ Там же. С. 78.

⁵² *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 85—89.

⁵³ Хмельницькая летопись. С. 79, 80.

⁵⁴ *Летопись Самовидца*. С. 17.

⁵⁵ Хмельницькая летопись. С. 81; *Летопись Самовидца*. С. 22.

*** У XVII ст.— 75 польських грошів.

⁵⁶ Хмельницькая летопись. С. 81.

**** 6 травня.

соломи стало бракувати. 1678 року після всеїдної (неділі)* випали превеликі сніги, від яких загинуло багато татар та їхніх коней, котрі приходили на Запоріжжя й Україну⁵⁷. 1680 року була страшна спека сонячна й суша, від якої повисихали води й трави, розвелися черви, які поїли боби, капусту, горох, коноплю, гречку й переходили з однієї ниви на другу; в той же час у турецькому місті Кизикермені почалася моровиця, першою жертвою котрої став кизикерменський бей з усім своїм домом; з Кизикермена морова язва восени перейшла на Запорізьку Січ і там завдала великого лиха⁵⁸. 1686 року на Україні з'явилася сила чорних черв'ячків, завбільшки з гусинь, які завдали величезної шкоди коноплі та іншим подібним рослинам, окрім хліба; вони цілими полчищами ходили дорогами й через ворота в місто, з міста на городи, не боячись дощів і мокрого літа. 8 серпня 1688 року на Запоріжжя й Україну налетіла страшенна кількість сарани, вкривши все військо князя Василя Голіцина, що йшло проти татар; спочатку вона повернула вниз понад Дніпром, та потім з'явилася біля містечок (тобто поблизу України); далі знову незлічenna її кількість з'явилася від Дінця й укрила все військо, але надалі повернула в татарські степи. Ця сарана знищила все жито і яровий, ще нестиглий, хліб, через що «вчинила великую дорожнечу»; від її смороду здихали коні й рогата худоба, з'ївши її з травою, так само пропадали кури, гуси, качки й індики; водночас у Запоріжжі лютувала страшна чума, від якої умерло багато людей⁵⁹. Наступного року, 9 серпня, сарана ще продовжувала лютувати в запорізькому краї⁶⁰. Навесні 1690 року в колишньому запорізькому містечку Самарі або Новобогородицькій фортеці серед людей почалася велика пошесть: помирало багато людей великоросійського звання, вмер і сам воєвода фортеці; із Самари пошесть поширювалася й по інших місцях запорізького краю. Водночас на Україні біля Стародуба з'явилася сарана; вона налетіла сюди 9 серпня, а звідси кинулася частково в Литовський край, частково в Польщу, а частина залишилася на зиму біля Ніжина, Чернігова й Стародуба; вона йшла широкою смугою, захопила окраїну московської землі за містом Свинським, зіпсувала всю Комарницьку волость, зжерла озимий та яровий хліб і була причиною такої дорожнечі, що восьмина жита й вівса коштувала по три золоті. Від її смороду коні, рогата худоба, кури й гуси хворіли і здихали, бо разом із травою їли й сарану; і навіть їхнє м'ясо смерділо сараною⁶¹. 1710 року на Україні лютувала страшна морова язва; вона почалася спершу в Києві, а згодом поширилася й по інших українських містах; водночас від моря на Україну налетіла велика сарана, котра поїла хліб і траву⁶². 1738 року морова язва з'явилася у Яссах і Бухаресті; звідси вона перекинулася у Кам'янець-Подільський, Бар, Могилів, захопила Україну⁶³, перейшла в Очаків і на Кінбурн, захопила багатьох козаків на Запоріжжі, кості яких спочили на цвинтарі Нової Січі й чорними могилами відразу збільшили цей і без того похмурий притулок. 1748 й 1749 років на Україні шаленіла страшна сарана, для викорінення якої вживалося таких же рішучих заходів, як і проти чуми⁶⁴. 1750 року страшна чума спустошила чи не все Запоріжжя⁶⁵. У цей час Кіш розпорядився палити майно й келії зачумлених ченців Самаро-Миколаївського монастиря; тоді було віддано вогневі келію настоятеля монастиря ієромонаха Прокла, померлого від чуми; разом з його майном було спалено безліч документів до історії цього монастиря й біографію першого ігумена обителі, ієромонаха Паісія⁶⁶. Ця чума продов-

* Очевидно, м'ясопусної (в лютому).

⁵⁷ Сборник летописей южной и западной Руси. К., 1888. С. 31.

⁵⁸ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 500.

⁵⁹ Летопись Самовидца. С. 133, 149, 150, 164, 174; Феодосий. Материалы для историко-статистического

описания. Т. 1. Екатеринослав, 1880. С. 334.

⁶⁰ Сборник летописей. С. 35.

⁶¹ Летопись Самовидца. С. 302; Сборник летописей. С. 35.

⁶² Летопись Самовидца. С. 178, 179.

⁶³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Т. 3. М., 1822. С. 171; Ман-

штейн Х. Записки. Т. 1. С. 327.

⁶⁴ Замечания, до Малой России относящиеся. М., 1848. С. 44, 45.

⁶⁵ Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 334.

⁶⁶ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав, 1873. С. 7.

жувала лютувати й потім, 1756 року, в цих же самарських місцях⁶⁷. Неврожайним було для Запоріжжя літо 1759 року, після нього настала холодна й похмура осінь, а після дощової осені з кінця жовтня прийшла глибока й холодна зима: сніги засипали запорізькі степи; сніговії, мороз і поривчастий вітер довершили люті зими; такі холоди вперто трималися до лютого наступного 1760 року, і в цей час загинуло безліч людей і ще більше худоби⁶⁸. В новому 1760 році на запорізькій ріці Самарі знову вибухнула чума. «Морова язва, що з'явилася й зразу охопила геть усе Запоріжжя, була така сильна й люта, що нагнала панічного страху козакам-запорожцям; жителі Запоріжжя від нерозуміння й страху, знемоги сердець і збентеження духу, з огляду на смерть припинили всі свої звичні заняття й цілком віддалися молитовним лементам і сердечним скаргам до господа. В Микитиному (застава) ієромонах-начальник раптово й нагло помер, незадовго до смерті написавши у душі старечої, батьківської любові зворушливе послання до своїх діток-запорожців, просячи й благаючи їх каятися у всіх своїх гріхах і готуватися до переходу в заробне життя. Вчитель і наставник січової ієромонах Леонід, припинивши всі заняття у школі й перемістивши своїх учнів із Січі за річку Підпільну, з огляду на своє звання як жалісливий батько підніс свій голос, мов трубу, до діток-запорожців, письмово й усно переконуючи всіх і кожного в тяжкі хвилини явної небезпеки турбуватися винятково про догодження Богові й про спасіння душі. Сам пан отаман Олексій Білицький від імені всевельможного і всевладного Коша схилив козаків-запорожців до того ж. У духовному, суто релігійному настрої козаків-запорожці весь цей час ходили на Новий Кодак вклонятися образу великого милостивця й спасителя від наглої смерті, святителя Христового Миколая»⁶⁹. 1768 року із середини січня почалася страшна хуртовина, віхола, що тривала весь лютий до початку березня. Від неї у Запоріжжі загинуло багато людей і більша половина всієї худоби⁷⁰. Такою ж холодною була зима і 1769 року; в цей час татари, які здійснили набіг на Новосербію, втратили від холоду 30 000 коней⁷¹. 1770 року в запорізькому краю був загальний неврожай і голод, а в Києві з'явилася чума⁷². У січні 1771 року в Запоріжжі почалася морова язва: вже у березні від цієї язви спустіли села Романкове, Кодак, Самара й Перещепине; у жовтні збезлюділи численні слов'яносербські шанці; в цей час здобиччю страшної смерті стали: в Єлизаветграді керівник духовних справ, священик Василь Логовик, у Бахмуті Семен Башинський, у Таганрозі Михайло Парафацький, в Азові Георгій Хрещатицький та Михайло Олексіїв, у кінному козацькому полку Павло Григор'їв та багато інших⁷³. Врешті 1772 року навесні у Запоріжжі була страшна й руйнівна повінь, а влітку повсюди почалася чума⁷⁴.

Страшні злигодні, які доводилося терпіти серед диких степів запорізького краю, художньо змальовані в народній думі «Про втечу трьох братів з-під Азова», в якій показано, як двоє братів їдуть на конях через східні степи Запоріжжя, а третій, піший-піхотинець, спішить-поспішає за кінними братами, даремно благаючи їх узяти його з собою, потім губить їх з очей, добирається до Савур-могили й гине тут у страшних муках від голоду й спраги.

«Із-під города, з-під Азова то невеликі тумани уставали.
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города, із Азова, з тяжкої неволі
У землю християнську до батька, до матері, до роду утікали.
Два брата кінних,
А третій брат, менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє,

⁶⁷ Надхин Г. Память о Запорожье. М., 1877. С. 47.

⁶⁸ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 35.

⁶⁹ Там же. С. 33.

⁷⁰ Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 335.

⁷¹ Memoires du baron de Tott sur les tures et tartares. 1781. V. 2. P. 153—154.

⁷² Феодосий. Материалы. Т. 2. С. 336.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же. С. 338; Надхин Г. Память о Запорожье. С. 47.

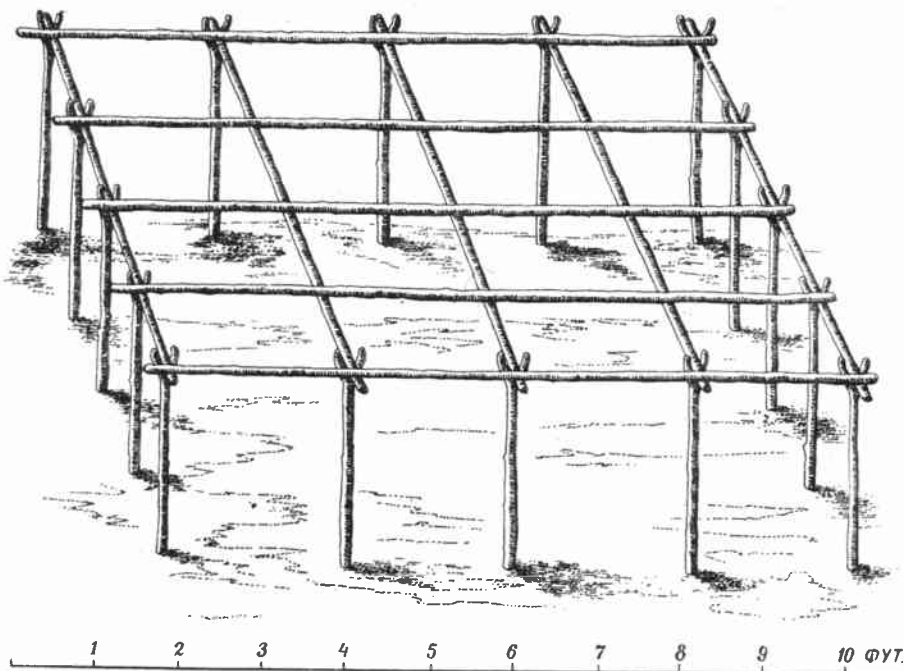
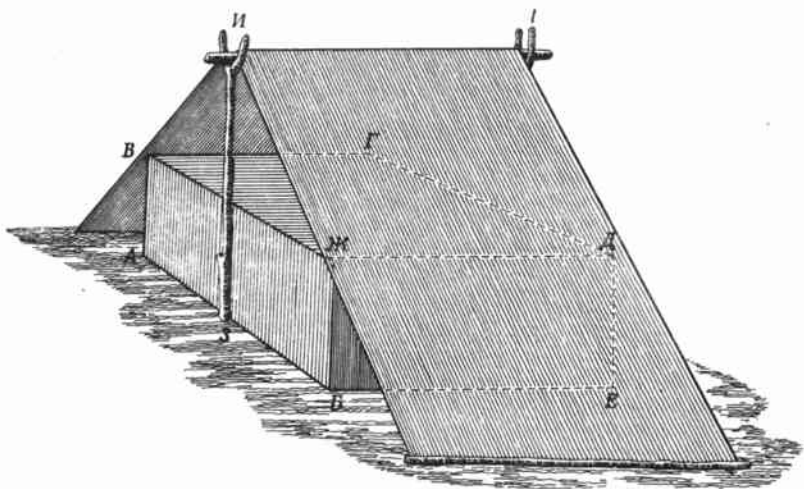
Продуктивність землі, флора, фауна
й пори року Запорізького краю

На біле каміння,
На сіре коріння
Свої ніжки козацькі-молодецькі побиває;
Кров'ю слід заливає,
І до кінних братиків словами промовляє:
«Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Добре ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні возьміте,
І в землю християнську, до отця, до матері, до роду надвезіте».
І ті брати тоє зачували,
Словами промовляли:
«Братіку милий,
Голубоньку сивий,
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде впень сікти-рубати,
І буде нам велику муку завдавати».
І теє промовляли,
Відтіль побігали...
Тоді менший брат на Савур-могилу збігає,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
Побило мене в полі три недолі:
Перша доля безхліб'я,
Друга доля безвіддя,
А третя — буйний вітер в полі повіває,
Бідного козака з ніг валяє.
Тоді менший брат на Савур-могилу захожає,
Головку свою козацьку склоняє,
Батькову-матчину молитву споминає.
От руками не візьме,
Ногами не піде,
І ясними очима на небо не згляне,
Кругом взирає,
Тяжко вздыхає:
«Голово моя козацькая!
Бували ми у землях турецьких,
У вірах бусурменських;
А тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погигати,
Дев'ятий день хліба в устах не маю,
На безвідді, на безхліб'ї погигаю!»
Тут теє промовляв... не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри війнули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді сиві зозулі налітали,
У головах сідали, жалібно кували,
І як рідні сестри оплакали;
Тоді вовки-сіроманці набігали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
З лоба чорні очі видирали,
Біле тіло од жовтої кості одривали,
Жовту кість попід зеленими яворами розношали,
І комишами укривали.
І жалібненько квилили-проквивляли:
То ж вони козацькі похорони одправляли»⁷⁵.

Про інші лиха запорізького краю: сарану, найрізноманітніших комах, особливо комарів, гедзів і мошву, цих «крилатих шпильок запорізьких ковбань», про зимові завірюхи дають детальні й досить цікаві описи сучасники-очевидці —

⁷⁵ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни. Т. 1. С. 106—133.

інженер Боплан і барон Тотт. «Незліченна кількість її (сарани) на Україні,— пише Боплан,— нагадує мені кару, послану господом на Єгипет за фараона. Я бачив, як ця кара мучила Україну кілька років підряд, особливо 1645 й 1646 років. Сарана летить не тисячами, не мільйонами, а хмарами, займаючи простір завдовжки в п'ять чи шість миль і завширшки у дві чи три милі. Принесена майже щороку на Україну з Татарії, Черкесії, Бесси й Мінгрелії східним або південно-східним вітром, вона пожирає хліб ще на корені й траву на луках; де лише промчатъ чи зупиняться на відпочинок її хмари, там за дві години не залишається й стебелинки, і дорожнеча на харчові продукти буває жаклива. Не-

щастя зростають утриста, коли сарана не пропадає до настання осені... Для визначення кількості сарани бракує слів: вона цілком заповнює повітря й закриває денне світло. Політ її найкраще порівняти з лапатим снігом, який віхола сипле на всі боки. Коли вона сяде, то вкриває ціле поле, й чути лише шум, з яким вона пожирає рослини; оголивши поле за годину чи дві, хмара здіймається й летить далі за вітром. У цей час зникає сонячне світло й небо вкривається мовби грозовими хмарами. В червні 1646 року я на два тижні мусив затриматися у нещодавно збудованому Новограді, де заклад фортецю. Побачивши там силу-силенну сарани, я не стямився від подиву. Гадина (!) вивелася в околицях Новограда навесні і ще не вмiла добре літати, але вкривала землю й наповнювала повітря так, що я не міг обідати у своїй кімнаті без свічок. Будинки, стайні, навіть хліви й підвали були забиті нею. Щоб вигнати цю незвану гостю з кімнати, я палив порох, курив сіркою, але все було марно: тільки-но відчинялися двері, як незлічenna кількість комах вилітала й залітала водночас. На вулиці вони кидалися в обличчя, сідали на ніс, щоки, брови, навіть падали в рот, якщо хтось хотів сказати слово. Це ще невелика незручність, якщо порівняти її з клопотами під час обіду: розрізаючи м'ясо на тарілці, ви мимоволі давите сарану, й ледь відкриваєте рота, щоб проковтнути шматок, тієї ж миті мусите випльовувати гадину, що влетіла. Найдосвідченіші люди були доведені до відчаю несказанною безліччю сарани: треба самому бути очевидцем, щоб судити про цю кару. Спустошивши за два тижні околиці Новограда й набравшись сили для польоту, сарана рушила за вітром у інші місця. Я бачив її нічліг: купи комах вкривали дорогу шаром в чотири дюйми, так що наші коні зупинялися і лише під сильними ударами нагая пересували ноги; піднявши вуха й форкаючи, вони переступали з великим страхом. Гадина, роздавлена колесами возів і кінськими копитами, нестерпно смерділа, цей запах досить шкідливий для голови; я був змушений весь час тримати біля носа хустину, змочену оцтом. Свині жадібно пожирають сарану й від'їдаються досить швидко; але ніхто не вживає їх у їжу, єдино з відрази до гадини, яка завдає такої великої шкоди. Сарана живе не більше шести з половиною місяців, але виводиться і наступного року: жовтень зупиняє її політ; тоді кожна комаха викопує хвостом яму й, поклавши у неї до 300 яєць, закопує їх ногами; після цього вмирає. Ні дощ під час відкладення яєць, ні міцні зимові морози не знищують зародків: навесні, в середині квітня, коли сонячні промені нагрівають землю, сарана вилуплюється з яєць і розповзається, але не пізніше, як за шість тижнів здобуває здатність літати; а до того часу відходить недалеко від місця свого народження. Міцніючи на силі, вона летить за вітром; постійний північно-західний вітер заганяє її у Чорне море, а інші вітри розносять цю кару по Україні... Ось що помітив я під час трилового перебування на Україні про цю комаху. Завтовшки вона буває з палець, а довжиною від трьох до чотирьох дюймів»⁷⁶.

Майже в таких самих тонах зображає степи ногайських татар, а разом з ними й степи запорізьких козаків і автор записок про турків і татар барон де Тотт. «Ці комахи,— каже він,— налітають хмарами на рівнини ногайські, сідають на поля, особливо засіяні просом, і спустошують їх в одну мить. При появі хмар сарани денне світло меркне, і хмари її заступають сонце. Інколи землеробам-ногаям вдається проганяти її криком і стуком, але частіше вона сідає на полях і вкриває їх шаром завтовшки від шести до семи дюймів. Тоді шум її польоту змінюється шумом, котрий вона зчиняє, пожираючи рослини, й котрий можна порівняти зі звуком від падіння граду; але град не завдає такої шкоди, як сарана. Навіть вогонь не може так спустошити поля: там, де відпочивала сарана, не лишається й сліду життя»⁷⁷.

У 1748 й 1749 рр. для винищення в українських степах сарани було вжито таких самих заходів, яких вживали проти морової язви. «Колишні малоросійські полки були всі виведені в поле, й самі полковники й старшини, вико-

⁷⁶ Боплан Г. Описание
Украины. С. 85—89.

Козацька запона
для захисту від комарів
Креслення, кінець XIX ст.

⁷⁷ Memoires du baron de
Tott. P. 11.

ристовуючи й інших обивателів, винищували сарану, або закопуючи її в рови, або спалюючи, або мітлами б'ючи. Одним словом, винищенням сарани займалися всі начальники й жителі, і це вважалося найпершою справою»⁷⁸.

Крім сарани, немалих клопотів завдавали жителям України, а особливо Запоріжжя, мошкара й комарі. «Береги дніпровські,— говорить Боплан,— примітні незліченною кількістю мошкар; вранці літають звичайні, нешкідливі мухи; опівдні з'являються великі, завбільшки з дюйм, нападають на коней і кусають до крові; але найболючіші й найдошкульніші комарі й мошкара з'являються увечері: через них неможливо спати інакше, як під козацькою запоною, тобто в невеликому наметі, якщо тільки не захочеш мати розпухлого обличчя. Я можу ручатися за це, оскільки був навчений на власному досвіді: пухлина з мого обличчя зійшла лише за три дні, а повіки так набрякли, що я ледь міг дивитися; на мене страшно було глянути... Щоб позбутися дошкульних комарів і мошкар, є один засіб — проганяти їх димом; для цього потрібно підтримувати постійний вогонь»⁷⁹.

Головним розплідником комарів і мошкар були дніпровські плавні й численні острови з непрохідним очеретом, болотяними травами й густими лісами; у відкриті степи вони долітали лише в тому випадку, коли вітер дув від Дніпра в одну з чотирьох сторін світу запорізьких вольностей: якщо він тягнув на захід, вони летіли в той бік і т. д. А в самих плавнях, особливо у Великому Лузі, їх була така сила, що нерідко вони буквально заїдали телят і навіть корів, рогата худоба, потрапивши в плавні, завжди ходила там облита кров'ю і рятувалася лише у воді чи в димі біля розкладених пастухами багать. Звичайний час появи комарів у плавнях Дніпра — середина квітня; кінець — 6 серпня, на Спаса, або 15, на Пречисту, щодо цього придніпровські жителі склали наступний чотиривірш:

Пришов Спас, пропав комариний бас;
А як прийде Пречиста, візьме комара нечиста.
Як прийде Спас, увірветься комариний бас,
А в Пречисту як заграють, то й цимбали поховають.

З багатьох кліматичних незручностей запорізького краю не останнє місце займав і страшний холод у зимовий час. Щодо цього у Боплана є кілька рядків, що досить яскраво змальовують тяжке становище людини, захопленої взимку у відкритому степу України сильним морозом; ще більшою мірою ці слова можна сказати про запорізький край; у цьому краю, не захищеному ні горами, ні лісами, на цій безмежній рівнині особливо сильно відчувалися й літня спека, й зимовий холод.

«Хоч Україна,— пише Боплан,— лежить на однаковій широті з Нормандією, але холод у ній суворіший, і з певного часу не лише жителі, особливо військові люди, але й коні та інша в'ючна худоба не в змозі переносити нестерпний холод. Щасливий той, хто рятується від смерті, відморозивши пальці, вуха, ніс, щоки чи інші частини тіла. У кінцівках природне тепло зникає часом раптово, зароджується антонів вогонь * і вони відпадають. Людина з гарячою кров'ю хоча й не може раптово відморозити кінцівок, але від холоду на них з'являються вереди **, такі ж нестерпні й болючі, як і від венеричної хвороби. Це доводить, що холод на Україні згубний не менш від вогню. Вереди спочатку бувають із горюшину, але за кілька днів, а часом і годин, збільшуються і вкривають усю кінцівку, яка потім відпадає. Двоє з моїх знайомих позбулися таким чином найчутливішого органа.

Звичайно холод охоплює людину раптово і з такою силою, що без застережних заходів неможливо уникнути смерті. Люди замерзають двоюким чином: одні скоро — їхню смерть можна навіть назвати спокійною, бо вони вмирають під час сну, без тривалих страждань. Хто вирушить у дорогу на коні чи на возі,

⁷⁸ Замечания, до Малой России относящиеся. С. 44, 45.

⁷⁹ Боплан Г. Описание Украинны. С. 84.

* Гангрена, зараження крові.

** Гнійні нариви, болячки.

але без застережних заходів, погано вдягнеться, та ще не зможе перенести жорстокого морозу, той спочатку відморожує кінці рук і ніг, тоді непомітно самі кінцівки, й помаленьку впадає в забуття, схоже на одубіння; у цей час сильна дрімота хилить його на сон. Якщо вам дадуть заснути, ви заснете, але вже ніколи не прокинеться; якщо ж зберете всі свої сили й проженете сон, або супутники розбудять вас, ваше життя врятоване. Мені також траплялося стояти на порозі смерті: я засипав від холоду, але мої слуги, фізично міцні й звичні до холоду, кілька разів розбудували мене від сну. Інші вмирають не так швидко, але смерть їхня важча й болісніша. Людська природа не в змозі винести тих страждань, які доводять нещасних майже до божевілля. Такої смерті не можуть уникнути навіть фізично найміцніші люди. Холод проникає у нирки й охоплює поперек; вершники відморожують під панцирем живіт, особливо кишечник і шлунок. Тому мученик відчуває невтолимий голод. Приймавши навіть найлегшу їжу, наприклад бульйон, він негайно вивергає її з жадливим болем і нестерпними кольками, безперестанку стогне й скаржиться, що його нутрощі роздираються. Полишаю вченим лікарям досліджувати причину таких жадливих страждань; я лише зауважу, що деякі допитливі українці, бажаючи дізнатися, чому ця хвороба така болюча, розтинали трупи й знаходили більшу частину кишок почорнілими, обпаленими й мовби склеєними. Це впевнило їх, що такі хвороби невиліковні, й що хворий безперервно кричить і стогне вдень і вночі, оскільки у відморожених нутрощах з'являється антонів вогонь: затяжна й болісна смерть його неминуча. 1646 року, коли польська армія вступила у московські кордони, щоб перешкодити поверненню татар і звільнити полонених ними жителів, жорстокий холод змусив нас згорнути табір. Ми втратили понад 2000 чоловік, багато з яких загинуло описаною нами болісною смертю, інші ж повернулися каліками. Холод не поминув навіть коней, хоча вони й міцніші за нас: під час походу їх загинуло понад 1000, в тому числі шестеро коней під кухнею генерал-лейтенанта Потоцького, який згодом став коронним гетьманом і краківським каштеляном. Холод захопив нас біля ріки Мерли, що впадає у Дніпро *. На Україні від нього захищаються лише тим, що закутуються в теплий одяг і запасуються різними речами, які оберігають від холоду. Щодо мене, то я, мандруючи в кареті чи на возі, клад на ноги для тепла собаку, закутував їх суконою ковдрою або вовчим хутром; лице ж, руки й ноги натирив винним спиртом, котрим змочував також панчохи, які висихали на ногах. Завдяки цим заходам я, з божою поміччю, уникнув описаних мною нещастя. Холод ще небезпечніший для того, хто не вживає гарячої їжі й питва, як це роблять українці, котрі три рази на день їдять своєрідну юшку з гарячого пива з маслом, перцем і хлібом, і цим оберігають свої нутрощі від холоду»⁸⁰.

Так характеризують вольності запорізьких козаків різні письменники. Про клімат і температуру цього краю загалом можна сказати таке. Зима тут нестійна й короткочасна: вона встановлюється лише у грудні й триває три місяці — грудень, січень і лютий; морози звичайно бувають до 10, рідко сягають 20 й ще рідше 30 градусів за Реомюром; сніги нерівномірні — то дуже глибокі, то зовсім мізерні, більшими вони бувають у балках, байраках і ярах, ніж на відкритих і рівних місцях; часті зимові віхоли, або так звані пурги й хуртечі, при нестримному північно-східному чи східному вітрі бувають причиною загибелі людей і худоби; морози внаслідок відкритості місцевості відчуваються значно сильніше, ніж у захищених природою місцях: 10-градусні холоди на Запоріжжі — те саме, що 20-градусні в Білорусії. Весна розпочинається з кінця березня або з початку квітня; весняних нічних приморозків у степу не буває. Траву звичайно косять наприкінці квітня, рідше на початку травня; фрукти, овочі й злаки досягають у липні й на початку серпня. Літні грози бувають дуже часто; в середині червня зникає нічна роса; весь липень, а особливо початок серпня часто минають зовсім без дощу, внаслідок чого степи втрачають всіляку привабливість і перетворюються на суху, випалену, голу й курну рів-

* Насправді р. Мерло впадає у Ворсклу, а та в Дні-

про (Словник гідронімів України).

⁸⁰ Боплан Г. Описание Украины. С. 95—99.

нину. В середині серпня спека зростає настільки, що людина й худоба не витримують високої температури й неблаганного проміння пекучого південного сонця; середня температура літа в червні й липні від 15 до 20 градусів, у серпні — від 26 й вище за Реомюром: найвища температура до 45 й часом, хоча досить рідко, до 50 градусів. У північній окраїні й середній смузі температура звичайно буває дещо нижчою, ніж у східній, а особливо південній. Дощі бувають переважно хмарові й нерідко такі сильні, що зносять своїми потоками хліб, городину й навіть дрібну худобу та легкі будівлі, особливо в низовинних і глибоких місцях. З другої половини серпня знову починає сідати роса й перепадають дошки, від чого степ поступово починає зеленіти й набуває ошатного й веселого вигляду. Осінь починається з кінця вересня, взагалі ж вересень і часом початок жовтня вважаються тут найприємнішою порою року. З кінця вересня тут часом починаються тумани, котрі періодично тривають восени, взимку й навесні. Ріки тут звичайно замерзають у листопаді й лишаються скованими кригою до березня. Північно-східні й східні вітри тут приносять холод, спеку й посуху, південні й південно-західні — тепло, дощ і вологу. З усіх окраїн запорізьких вольностей м'якший і вологіший клімат властивий ближчим до моря й великих рік — Дніпра й Бугу.

Та якими б не були переваги чи недоліки краю, для запорізьких козаків він був обітованою країною, заповітною Палестиною, незважаючи на весь жах його пустельності, літньої спеки, зимового морозу, жакливого безводдя, згубного вітру. І чим страшнішим видавався цей край іншим, тим привабливішим був він для запорізьких козаків. Багатьом уже сам Дніпро здавався страшним як через його дикість, так і через малодоступність. Таким диким і малодоступним робили Дніпро як його затоки, гирла, річки, гілки, озера, болота, так і його численні острови, корчі, забори й пороги. За переказом Боплана, в кінці своєї течії Дніпро мав незліченну силу островів, вкритих такою густою травою, таким непролазним очеретом і такими непрохідними й густими деревами, що недосвідчені моряки здалека приймали височезні дерева ріки за щогли кораблів, що плавають по дніпровських водах, а всю безліч островів за один суцільний величезний острів. Коли якось турки, переслідуючи запорожців, проникли на своїх галерах із Чорного моря до самої січової скарбниці, вони, піднявшись вище гирла Дніпра, заблукали серед цілого архіпелагу островів і зовсім загубилися, мов у нескінченному лабіринті за численними ходами й переходами, у незліченних гілках і непролазних очеретах ріки; тоді запорожці, кинувшись на човнах поміж очерети й дерева, потопили кілька турецьких галер, знищили багато людей і так налякали своїх ворогів, що вони ніколи потім не піднімалися вище чотирьох чи п'яти миль угору від гирла Дніпра⁸¹. Поляки лише 1638 року вперше проникли у запорізькі хащі й ознайомилися з ними, вони надавали цьому знайомству надзвичайно важливого значення⁸².

Та що значать ці острови й гілки проти дніпровських порогів? Хто не бачив порогів, хто не пробував переправлятися через них, той ніколи не зможе навіть уявити собі всього постраху і всього жаху, котрим обдає Дніпро навіть найсміливішого плавця по ньому. При вигляді страшної безодні, що вирює у дніпровських порогах, кров холоде у жилах людини, уста самі стискаються, серце мимоволі перестає битися... Уже здалеку можна відчути близькість порогів із того страшного шуму й стогону води, котра, вливаючись у проміжки між каменями порогів, сильно шумує, люто кидається з каменя на камінь і мовби у відчай намагається вирватися з цих лабетів, мовби намагається проковтнути все своєю течією, схопити, потягти й забрати все своєю нестримною і нищівною силою. Особливо страшними бувають пороги в той час, коли на Дніпрі схопиться так звана смуга вітру. «З усіх вітрів, котрі є у міхах Бола, він — північно-східний — найбільш лютий, підступний і небезпечний. Як сила лихого ока, згубний його вплив; як чара випитої невдячності сушить груди його отруйний

⁸¹ Боплан Г. Описание Украинны. С. 26.

⁸² Кулиш П. // Отеч. Зап. 1864. С. 54, прим. 2.

Поездка в южную Россию. СПб, 1863. Т. 1. С. 87.

⁸³ Афанасьев-Чужбинский А.

Продуктивність землі, флора, фауна
й пори року Запорізького краю

подих», — сказав один з еллінів про грецький вітер, і ці ж слова можна застосувати до раптового пориву вітру на Дніпрі. Цей порив викликає побоювання навіть безстрашних дніпровських лоцманів: вони відпливали від берега з барками й плотами лише в найтихішу погоду, коли вода у Дніпрі стоїть мов дзеркало й коли вона не ворухнеться жодним своїм струменем; але й серед такого затишшя нерідко й цілком несподівано зриваються смуги вітру, й тоді плавцям залишається одна надія — на Бога⁸³. Ось Дніпро спокійний і тихий; у його водах, як у чистому кришталевому дзеркалі, відбивається ясне, синьо-голубе й безхмарне небо. Та цей спокій оманливий. Не мине і кількох годин, як Дніпро почорніє, над ним дико завие поривчастий вітер, і вмить уся поверхня води зловісно зачорніє, швидко захвилюється й закипить білою перловою піною. Найстрашнішим буває у таких випадках Дніпро в нічну пору!..

По всьому цьому, серед безконечних гирл Дніпра, серед його глибоких лиманів, неозорих плавнів, незліченних забор, підводних корчів і диких порогів міг, не ризикуючи головою, вільно плавати лише досвідчений плавець. Серед його лісистих островів, грузьких боліт, серед невилазних і непроглядних очеретів не загубитися міг лише той, хто до дрібниць вивчив Дніпро та його річкову долину. Але ця неприступність Дніпра, ця дикість місць, цей страх пустельного безлюддя і приваблювали низових молодців, запорізьких козаків, яких не лякало ніщо й ніхто. Тут, за неприступними порогами, серед незлічених островів, непрохідних очеретів, дрімучих одвічних лісів, тут, у безплідних спекотних полях, у безводних і диких степах, тут молодці й знаходили собі надійний притулок і загальну колыску. «Січ — мати, а Великий Луг — батько!.. Степ та воля — козацька доля!..» Сюди не могла сягнути ні рука королівського чиновника, ні пана-узурпатора, ні влада коронного гетьмана, ні навіть грізні універсали грізних королів польських; тут молодцям байдужими були турки й татари, літня спека й зимовий холод, страшне безводдя і згубна посуха, дикий звір і степова пожежа.

«Ой полем, полем Килиїмським,
Та шляхом битим Гордиїнським
Ой там гуляв козак Голота.
Не боїться він ні огня, ні меча, ні третього болота».

* * * * *

Володіючи широкими степами, що простигалися на величезну відстань на схід і захід від ріки Дніпра, запорізькі козаки при всьому цьому завжди вважали центром своїх вольностей ріку Дніпро: на Дніпрі чи поблизу Дніпра вони постійно влаштували свою столицю, Січ. Назва козацької столиці — «Січа, Січ» — виникла, без сумніву, від слова «сікти», «висікати» в розумінні рубати, отже, має однаковий корінь з великоруським словом «засіка». Доказом цього служать документи минулих віків, що дійшли до нас, котрі розкривають весь хід поступової колонізації нових дніпровських степових місць, яка йшла зі старої Малоросії на Низ. Колонізація ця виявлялася передовсім у тому, що піонери нової землі, обравши для свого поселення відлюдні лісові нетрі, мало доступні для набігів степових вершників, *висікали* серед неї ліс, і тут, на розчищеній лісовій місцевості, де лишалися лише пні від вирубаних дерев, заводили своє селище¹. Природно думати, що таким самим чином виникла Запорізька Січ, і саме від цього отримала свою назву. Але ця назва, виникнувши в лісовій місцевості, переносилася й на ті місця, де взагалі не було лісу й де навіть не виникало необхідності в очищенні місця від лісової рослинності. Навіть навпаки: траплялося, що обране місце для влаштування у ньому Січі вимагало штучних укріплень; для цього *висікали* десь поблизу наміченого для Січі місця товсті дерева, загострювали їх згори, осмолювали знизу і вбивали часточкою навколо якогось острова чи мису правильною підковою, як це можна було бачити при розкопках Чортотлицької Січі. Таким чином, назва козацької столиці «Січ» мала подвійний зміст: це було розчищене серед лісу, або укріплене висіченим лісом місце. Отже, думка про те, що назва Січі виникла від слова «сікти» в розумінні «рубати», бо запорожці вважали своїм головним завданням сікти голови ворогів, здається цілком неправдоподібною². У переносному розумінні слово «Січ» означало столицю усього запорізького козацтва, центр діяльності й управління всіма військовими справами, резиденцію всіх головних старшин, котрі очолювали низове козацтво.

Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорізьким Кошем». Це вже слово безсумнівно запозичене ззовні, а саме взяте у татар, як «козак», «отаман», «осавул», «чауш», «чабан». Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше «кхош», означало десять тисяч зведених до купи овечих отар *. «Для зручності виконання пастуших обов'язків, — заува-

¹ Киевская Старина. 1888. 23. № 11. С. 43—45.

² Записки одесского общества. Т. 6. С. 528.

* Насправді овець, а не отар.

жує щодо цього Хартахай,— татари часто використовували союзи. На чолі союзу стояла людина, яка мала свою власну отару і яка, крім того, прославилася як добрий розпорядник, що вдало примножує свою худобу. З такою людиною всі охоче вступають у союз. Цей союз має таку організацію. На чолі його стояв засновник, а членами вважалися вкладники. Десять з'єднаних отар, по 1000 овець у кожній, складають одну зведену під спільною назвою кхош. Оскільки 10 000 овець незручно годувати на одному місці, то весь кхош ділився на малі отари по тисячі й менше овець. При кожній повній отарі було троє чоловік; вони відомі під назвою чабанів. Той, хто відзначався особливою моторністю, ставав безпосереднім начальником чабанів зведеної отари й отримував титул отамана. Головне управління усіма окремими отарами зосереджувалося в коші. Там живе начальник союзу й верховний правитель коша»³. Запорожець Микита Леонтьйович Корж пояснює слово «кіш» наступним чином: кочуючи взимку й улітку по степах, запорізькі козаки використовували для захисту пастухів від холодних вітрів і негоди коші; ці коші нагадували намети: вони були обшиті навколо повстю і для зручності пересування з місця на місце були на двох колесах; у середині влаштували кабицю для багаття, біля якого сушилися і грілися в негоду пастухи⁴. Обидва ці пояснення погоджує професор Григор'єв. За його словами, «кіш означає всіляке тимчасове приміщення в пустому місці або на дорозі: окрему кибитку, кілька кибиток разом і цілий табір... Тому кошем називалася, як у татар, і головна квартира запорізького війська, що складалася з людей неосілих, готових завжди переноситися з місця на місце»⁵.

Слова «січ» і «кіш» вживалися запорізькими козаками то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одного від іншого: під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійне ядро козаків, постійний центр усього козацтва, до того ж у себе, вдома; а під словом «кіш» найчастіше розуміли уряд, іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки, *etat major**, навіть значення козацького табору. Але найчастіше слова «кіш» і «січ» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорізьких козаків. Тому в документах запорізького архіву, котрі дійшли до нас, зустрічаються підписи: «Дано з Коша при Бузі»⁶, тобто з тимчасового табору при Бузі; «Дано з Коша Січі запорізької», «Дано в Коші Січі запорізької», тобто з постійного місця при Січі запорізькій; «Писано в Коші»⁷, тобто писано у ставці при постійній Січі; «Запорізький Кіш», тобто запорізька Січ, при цьому рік, місяць, число й місце постійної, наприклад Нової Січі⁸.

Протягом свого понад двохсотрічного існування запорізькі козаки послідовно змінили вісім Січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську й Нову, або Підпільненську. Причини перенесення Січей з одного місця на інше були частково більш зручності для життя в одній місцевості порівняно з іншою, частково стратегічні міркування, частково суто випадкові явища, наприклад, брак води, мала площа, шкідливість місцевості для здоров'я, епідемії, внаслідок яких певна місцевість настільки заражалася, що живим людям мимоволі доводилося переносити весь центр життя, або Січ, в іншу, здорову місцевість⁹.

Послідовний перелік запорізьких Січей знаходимо в «Історії» князя Семена Мишецького, звідки його запозичили літописець Рігельман, а за ним історики Бантиш-Каменський та Маркевич. Князь Мишецький налічує десять Січей: у Седневі біля Чернігова; у Каневі нижче Києва; Переволочній поблизу Кременчука; на Хортиці; на Томаківці; на Микитиному мисі; у гирлі ріки Чортомлика; в гирлі ріки Кам'янки; в урочищі Олешки, й, нарешті, на річці Підпільній¹⁰. У цьому переліку відсутня Базавлуцька Січ, зате є три інші Січі — у

³ Хартахай // Вестн. Европы. 1866. Т. 6. С. 217.

⁴ Устное повествование Никиты Коржа. Одесса, 1842. С. 33.

⁵ Григорьев. О некоторых событиях в Бухаре. Казань,

1861. С. 87, прим. 69.

* Штаб (фр.).

⁶ Эварницкий Д. Вольности. С. 315.

⁷ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 36—37, 561; Т. 1. С. 36.

⁸ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 26.

⁹ Эварницкий Д. Число и порядок запорожских Сичей. К., 1884. С. 16, 17.

¹⁰ Мышецкий С. История. С. 9, 10.

Седневі, Каневі й Переволочний, яких не можна вважати Січачами. Справа в тому, що *запорізькими* козаками, на відміну од малоросійських, українських, черкаських, реєстрових, городових і сімейних, котрі жили у Старій Малоросії, тобто Київській, Полтавській, Чернігівській і частково Подільській губерніях, звалися власне ті козаки, котрі жили *за порогами* Дніпра; отож запорізькими Січачами в точному й буквальному розумінні слова повинні зватися лише ті, котрі виникли й були влаштовані нижче порогів. Оскільки Седнів, Канів, Переволочна знаходяться значно вище порогів, до того ж у Старій Малоросії, вважати їх запорізькими Січачами зовсім немає підстав. У даному випадку свідчення князя Мишецького важливе нам саме тим, що воно підтверджує лише визнання в історії України факт поступової колонізації, що йшла з міст у степи, та тісний зв'язок і близьку спорідненість запорізьких козаків із українськими. Таким чином, першою запорізькою Січчю слід вважати Січ на острові Хортиці, нижче порогу.

Острів Хортиця — найбільший і найвеличніший з усіх островів на всьому Дніпрі. Він був відомим уже багатьом давнім історикам і письменникам. У грецького імператора Константина Багрянородного (905—959) він має назву острова св. Григорія, котра, як гадають, походить від імені Григорія, провісника Вірменії, який колись приїжджав на Русь по Дніпру¹¹, в руських літописях він називається Хортичем, Кортицьким, Городецьким, Ортинським, Інтрським островом¹²; у Еріха Лясоти, у Боплана, в «Книге большого чертежа» * Хортицею та Хіртицею¹³; у польського хроніста Мартина Бельського Хорчикою¹⁴; у Василя Зуєва й князя Мишецького — Хортиц¹⁵; на атласі Дніпра 1786 р. адмірала Пуцина Хитрицьким¹⁶; у Рігельмана Хордецьким островом¹⁷.

Острів Хортиця, за поясненням професора Бруна, отримав свою назву від слова «хорт», тобто пес, якого наші предки, слов'яни-язичники, зупиняючись на острові нижче порогів під час плавання по Дніпру на шляху «з варяг у Царград», могли приносити в жертву своїм богам¹⁸. «Пройшовши Крайський перевіз¹⁹, вони — руси — пристають до острова, котрий зветься іменем св. Григорія. На цьому острові вони приносять свої пожертви: там стоїть величезний дуб. Вони приносять у жертву живих птахів; навколо встромлюють також свої стріли, а інші кладуть шматки хліба й м'яса, і що в кого є, за своїм звичаєм. Тут вони кидають жереб — убивати птахів і їсти, чи залишати в живих»²⁰. У руських літописях назва Хортиця уперше згадується під 1103 роком, коли великий князь Святополк Ізяславич у союзі з іншими князями йшов походом проти половців: «И поидоша на конихъ, и в лодях, и придоша ниже порогъ и стаха въ Протолчехъ и въ Хортичимъ островъ»²¹. З тих же руських літописів ми довідуємося, що на острів Хортицю з'їжджалися усі головні руські князі та їх союзники, коли 1224 року вирушали на першу битву проти татар, до ріки Калки: «Придоша къ рѣцѣ Днѣпру и въидоша в море: бѣ бо людей тысящи, и воидоша в Днѣпръ и возведоша пороги и стаха у рѣки Хорьтицѣ на броду, у Протолчи»²².

Виникнення, влаштування й історія Хортицької Січі тісно пов'язані з історією й подвигами знаменитого вождя запорізьких та українських козаків, князя Дмитра Івановича Вишневецького, відомого в козацьких народних думах під

¹¹ Брун Ф. К. Черноморье. Т. 2. С. 289.

¹² Летопись по Ипатскому списку. СПб, 1871. С. 187, 205, 208, 226 та ін.

* Текстові описи карт Росії кінця XVI ст. та 1627 р.

¹³ Ласота Э. Путевые записки. С. 30; Боплан Г. Описание Украины. С. 24, 100, 101.

¹⁴ Zbiór pisarzów polskich. Cz. 6, 18. Warszawa, 1832. S. 191—193.

¹⁵ Зуев В. Путешественные записки. С. 261; Мышецкий С. История. С. 68.

¹⁶ Императорская С.-Петербургская публичная библиотека, IV, 268.

¹⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малой

России. Т. 1. М., 1847. С. 20.

¹⁸ Ласота Э. Путевые записки. С. 85 (прим.)

¹⁹ Тепер переправа Кічкас, вище о. Велика Хортиця.

²⁰ De administrando imperio, cap. IX, punc. 74—77, Боннське.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 183.

²² Там же. С. 445—496.

іменем Байди. Князь Дмитро Вишневецький уперше з'являється на Хортиці 1556 року *. Нащадок волинських князів Гедиміновичів, Вишневецький був людиною православної віри, володів численними маєтностями у Кременецькому повіті: Підгайцями, Окимнами, Кумнином, Лопушкою та ін., мав трьох братів — Андрія, Костянтина й Сигізмунда — і вперше згадується під 1550 роком, коли польський уряд призначив його на посаду черкаського й канівського старости. На цій посаді Вишневецький залишався до 1553 року; отримавши від короля Сигізмунда Августа відмову на прохання про якийсь надання, князь Дмитро Вишневецький, за давнім правом добровільного від'їзду служилих людей, виїхав із Польщі й став на службу до турецького султана. Тоді польський король, стурбований тим, що турки отримають в особі Вишневецького чудового полководця, яким він насправді був, тепер ворога польського престолу, знову запросив князя до себе, давши йому в управління ті самі міста Черкаси й Канів. Та керуючи цими містами, князь, хоча й задоволений цим разом із короля, лишився невдоволеним власним становищем: душа його жадала воєнної слави й ратних битв. Тоді у князя виникла велика думка: знищити всю ногайсько-кримську орду татар і, якщо можна, оволодіти чорноморським узбережжям. Ця смілива думка була першим кроком на шляху до вигнання турків з Європи, до якого наприкінці XVI ст. прийшло багато політиків у Західній Європі і який у другій половині XVIII століття виконував князь Григорій Потьомкін. Свій план Дмитро Вишневецький послідовно намагався здійснювати й відкрито висловив його 1556 року. Він знайшов собі союзників, російських козаків дяка Ржевського й запорізьких козаків отаманів Млинського й Михайла ** Єськовича, і разом із власними трьома сотнями черкасько-канівських козаків ходив проти татар і турків під Іслам-Кермен, Волам-Кермен і Очаків. Вдало повоювавши з ворогами християнської віри в їх власній землі, Дмитро Вишневецький згодом відступив на острів Хортицю, розраховуючи здійснювати звідси постійні набіги на мусульман. Для цього він влаштував тут «город». Цей «город» і послужив для запорізьких козаків прототипом Січі. Невідомо, чи запорізькі козаки справді називали «город» Вишневецького Січчу, але близька до даної події людина, посол германського імператора Рудольфа II Еріх Лясота, котрий проїжджав поблизу Хортиці 1594 р., свідчить, що це був «замок», зруйнований згодом татарами й турками²³. Укріпившись «городом» на острові Хортиці, Дмитро Вишневецький десь у той час знову відійшов від польського короля і в травні 1557 року писав російському цареві Івану Грозному, що до нього на острів Хортицю приходив кримський хан Девлет-Гірей із сином і з багатьма кримцями, затято бився з князем двадцять чотири дні; але божим милосердям, іменем і щастям царя, володаря й великого князя, він, Вишневецький, відбився від хана, побив у нього навіть багатьох кращих людей, отож хан пішов від Вишневецького «с великим соромом», і такий знесилений цією поразкою, що Вишневецький відібрав у кримчаків багато кочовищ²⁴. У вересні 1557 р. Вишневецький через свого посланця Михайла Єськовича висловив бажання перейти в підданство до московського царя, повідомив Івана Грозного про влаштування на Дніпрі, «на Кортицькому острові города, навпроти Кінських Вод, біля кримських кочовищ». Того ж року Вишневецький повторно сповіщав царя, що він прийняв від нього на острові Хортиці боярських дітей Андрія Щепотьєва, Нечая Ртищева й Михайла Єськовича, отримав охоронну грамоту, царське жалування і згоду царя прийняти князя у російське підданство, а на закінчення повідомляв, що він знову задумав похід проти мусульман під Іслам-Кермен. Відправивши до царя Андрія Щепотьєва, Нечая Ртищева, Семена Жижемського й Михайла Єськовича, Дмитро Вишневецький просив через своїх посланців дозволити йому цей новий похід на одвічних ворогів віри Христової. Однак поки від царя прийшов дозвіл на цей похід, хан сам випередив князя: у жовтні 1558 року Девлет-Гірей несподівано підступив до острова Хортиці з великою

* Замок на о. Мала Хортиця було споруджено 1554—1555 рр.

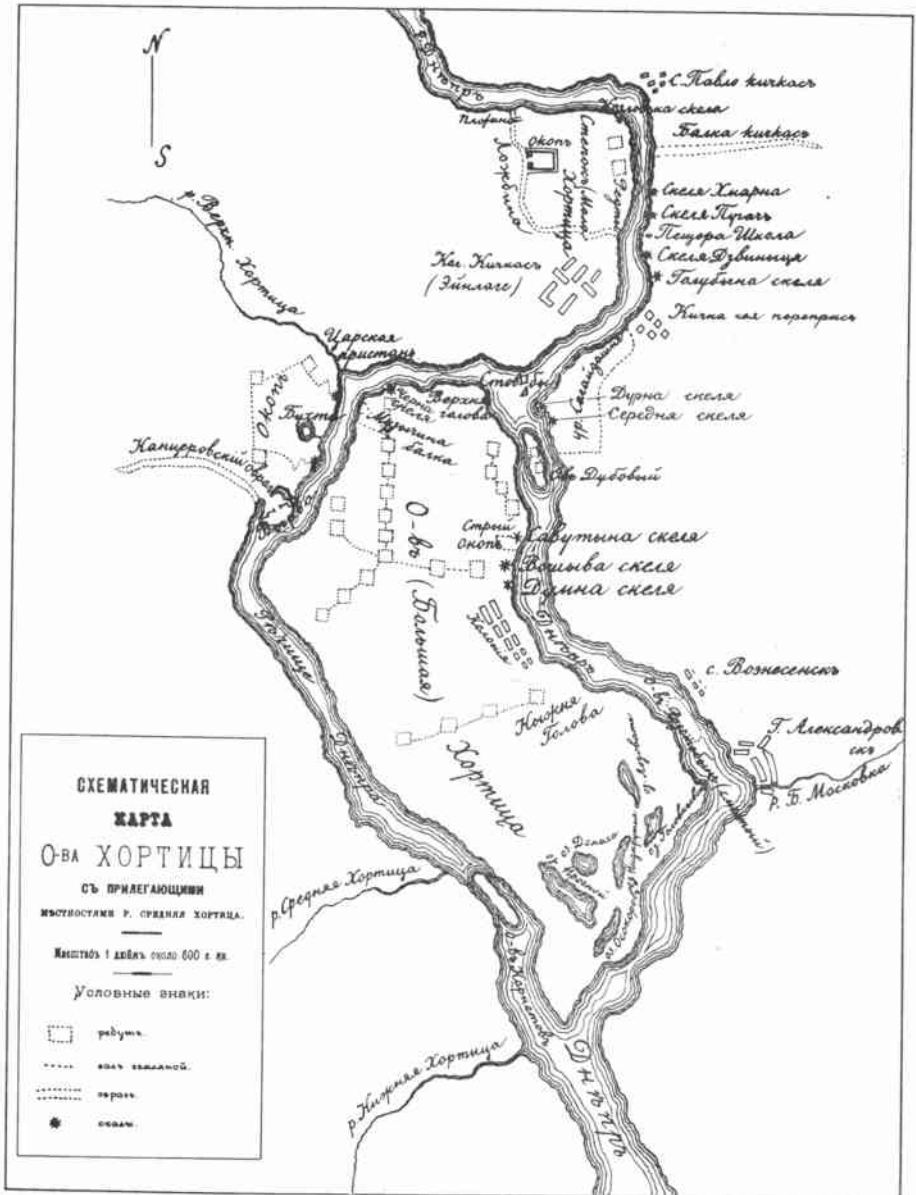
** В ориг.: «Михайлова».

²³ Лясота Э. Путевые записки. С. 53.

²⁴ Русская летопись по Никоновскому списку. СПб, 1791. С. 226, 274, 292, 293.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

кількістю людей турецького султана й волоського господаря, обліг «город» Вишневецького та запорізьких козаків, які були з ним. Вишневецький і цього разу довго відбивався від мусульман, але врешті, не маючи продовольства для своїх коней і людей, залишив Хортицю й відійшов у Черкаси й Канів, а звідти подався у Москву. З Москви у жовтні того ж 1558 року разом із кабардинським мурзою Канкликом Конуковим, власним братом, отаманами, соцькими й стрільцями Дмитро Вишневецький відплив на судні в Астрахань, з Астрахані до черкесів у Кабарду. Тут йому було наказано збирати рать і йти повз Азов на Дніпро, на Дніпрі стояти й спостерігати за кримським ханом «скільки бог поможе». Виконуючи царський наказ, Вишневецький спочатку зупинився під Перекопом;

не зустрівши тут жодного ворога, перейшов до Таванської переправи «на полтретьятцать верст ниже Ислам-Керменя»; простоявши марно на переправі три дні, Вишневецький піднявся звідси на острів Хортицю і тут з'єднався з дяком Ржевським і його ратниками. Зустрівши Ржевського вище порогів, Вишневецький звелів йому залишити всі коші з припасами на острові Хортиці, відібрав кращих людей з його раті — невеличку кількість боярських дітей, козаків та стрільців, а решту відіслав у Москву, і далі з відбірним військом пішов «літувати» в Ислам-Кермен, звідки хотів захопити турецькі міста Перекоп і Козлів. Кримський хан, зрозумівши наміри Вишневецького, відійшов углиб півострова за Перекоп. Довідавшись про відхід хана за Перекоп, цар Іван Грозний відрядив до Вишневецького посла з жалуванням і через нього ж наказав князеві залишити на Дніпрі Ширяя Кобякова, дяка Ржевського й Андрія Щепотьєва з небагатьма боярськими дітьми, стрільцями й козаками Данила Чулкова і Юрія Булгакова, а самому їхати до Москви. Князь скорився волі царя; але за два роки він знову опинився на Дніпрі поблизу острова Хортиці, звідки, зв'язавшись з польським королем, удруге перейшов до нього на службу; з його від'їздом та наступною вельми трагічною смертю історія Хортицької Січі надовго припинилася²⁵.

1594 року повз острів Хортицю їхав посол германського імператора Рудольфа II Еріх Лясота до запорізьких козаків; на своєму шляху він бачив два острови Хортиці: Велику й Малу. Саме з останньою Лясота пов'язує подвиги князя Вишневецького; тут він вказує на рештки того «городка», котрий Вишневецький влаштував для захисту від татар: «Четвертого липня,— пише він,— пройшли ми повз дві річечки, звані Московками, які впадають у Дніпро з татарського боку. Далі пристали до берега поблизу острова Малої Хортиці нижче за течією, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований потім татарами й турками»²⁶. Дещо кізніше за Лясоту про острів Хортицю розповідає й польський хроніст Мартин Бельський: «Є й інший острів поблизу того — Коханого — званий Хорчика, на котрому Вишневецький до цього жив і татарам дуже шкодив, так що вони через нього не сміли так часто вдиратися до нас»²⁷. У XVII столітті Боплан писав про Хортицю, що це дуже високий острів, оточений майже з усіх боків кручима, завдовжки понад дві милі, а завширшки близько півмилі зі сходу, а з заходу вужчий і нижчий; його не затоплює; вкритий він дубовим лісом²⁸. У XVIII ст. (1736—1740 рр.) князь Семен Мишецький повідомляв про Хортицю, що за почитими ним розповідями цей острів колись становив одне ціле зі степом, що його оточує, а згодом утворився від дії весняних вод на низький берег Дніпра; що на ньому здавна була запорізька Січ; що під час польсько-російської війни 1630 року вождь запорізьких козаків Сагайдачний збудував на цьому острові фортецю або окоп²⁹; а 1738 року, під час російсько-турецької війни, російські війська влаштували на ньому великий ретраншемент з багатьма редутами й флешами, і що навпроти нього дуже довго стояла російська армія і флотилія, що відійшла від Очакова³⁰. Крім свідoctва князя Мишецького (зрештою, дуже ненадійного там, де він торкається зовнішньої історії запорізьких козаків), ми не маємо інших вказівок на перебування гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на острові Хортиці. Здається, на перебування Сагайдачного на Хортиці натякає лише історик Устрялов, кажучи, що на початку XVII століття запорожці, маючи тут свою Січ, покинули її, а потім, 1620 року, відновили її на тому ж місці й знову покинули³¹. Щодо спорудження на острові Хортиці земляних укріплень російськими військами, то, крім свідoctва Мишецького, є й інші вказівки, з котрих видно, що ці

²⁵ Русская летопись по Никоновскому списку. С. 295, 302, 309.

²⁶ Лясота Э. Путевые записки. С. 53.

²⁷ Zbiór pisarzów polskich. S. 191—193.

²⁸ Боплан Г. Описание

Схематична карта
острова Хортиці
Кінець XIX ст.

Украины. С. 24.

²⁹ Явна хронологічна помилка: Сагайдачний помер 10 квітня 1622 р.

³⁰ Мышецкий С. История. С. 68.

³¹ Боплан Г. Описание Украины. С. 150, прим. 37.

споруди було збудовано не 1738 року, як пише автор «Історії про козаків», а 1736 року: «В минулу росіян з турками війну 1736 року, на острові Хортиці було збудовано чималий ретраншемент з лініями *впоперек острова*³², де велося і будівництво військових суден, але ліс для цього доставляли з далеких місць вище по Дніпру через пороги на Дніпрі, вище цього острова, за 60 верст, біля Кодацького ретраншементу, які, тягнучись униз, не дійшли до того острова лише десять верст»³³.

Спорудження згаданих укріплень на Дніпрі, на острові Хортиці, як пояснює очевидець і учасник російсько-турецьких воєн 1736—1738 років *, Христорф Манштейн, мало на меті те, що «під час походу й польових дій 1736 року граф Мініх зберігав вільне сполучення з Україною так: оскільки військо за кордон російський виступало на певну відстань, він наказував на деяких відтинках робити невеликі земляні укріплення, отож вони, якщо місце було забезпечене дровами й водою, були віддалені одне від іншого на одну чи дві милі... У кожному з цих укріплень залишали одного чиновника й 10—12 ратників або драгунів та до 30 козаків, а в більших від 400 до 500 стройового війська й приблизно таку ж кількість козаків під керівництвом штаб-офіцера. Ці розосереджені війська повинні були супроводжувати гінців і заготовляти сіно про запас... Фортечки були досить корисними ще й для обозів, що йшли до війська; тут вони були в безпеці від будь-якого ворожого нападу і звичайно зупинялися в одній із них на ночівлю»³⁴. Чи влаштував на острові Хортиці, крім Сагайдачного й Мініха, укріплення козацький ватажок Яків Шах, відомий сподвижник Івана Підкови, що діяв наприкінці XVI ст., на це у нас немає жодних вказівок, незважаючи на запевнення автора лубочної «Історії Малоросії» Семенова³⁵.

Острів Хортиця у наш час має в обводі 24 1/2 версти й площу 2547 десятин і 325 квадратних сажнів землі; його найбільша висота у північно-східному розі при середньому рівні води в Дніпрі досягає 25 сажнів. Південно-східна половина острова — це низовинні плавні, змережені річками, озерцями, ериками, лиманами, затоплювані щовесни водою і вкриті невеликим лісом; ще не так давно тут ріс великий будівельний ліс, тепер вирубаний дощенту; за планом 1798 року на всьому острові Хортиці налічувалося «лісу дров'яного, дубового, кленового, березового й тернового 310 десятин, 150 квадратних сажнів», за планом 1875 року — 222 десятини й 405 сажнів, а за планом 1888 року — 402 десятини³⁶; у наш час тут переважають дерева так званої м'якої породи: осокір, біла верба, шовковиця, верба, лоза різних порід, серед якої росте висока й густа трава, в якій ховаються дикі гуси, качки, дупелі, коростілі та інші птахи. Особливо багаті на птицю озера Лозувате, Прогній, Домаха, Карасеве, Підкручне, Голоківське, Осокорове та ін.; крім того, в озерах багато риби та досить великих раків. Північно-східна половина острова — це степова рівнина, розташована врівень з материком, що підходить у цьому місці до обох берегів Дніпра. У північно-східному кінці острова, званому Вищою Головою, на лівому березі Хортиці є природна печера, точніше грот, що має назву Змієва. Ця печера здійснюється над водою Дніпра при його середньому рівні більш як на півтора сажні. Всередині це заглиблення схоже на вузький коридор завдовжки понад три аршини і заввишки у два сажні при ширині близько двох аршинів. Нижче печери йде глибока яма в напрямку з півночі на південь, всипана по всій основі піском і набита колючою травою «якірцями». Назву свою печера, за переказом, отримала від змія, котрий жив тут за козаків-запорожців. «Він нікого не чіпав, і козаки не боялися його. Бувало, розповідають, уночі той змія як засяє — як засяє, то так і освітить Дніпро. Кажуть, він і не щоночі з'являвся, а так — раз на місяць чи на три тижні, та все біля печери, яку ми й тепер звемо Змієвою»³⁷.

³² У такому вигляді він зберігся й дотепер.

³³ Записки одесского общества. Т. 7. С. 173.

* Йдеться про російсько-турецьку війну 1735—

1739 рр.

³⁴ Манштейн Х. Записки. Т. 1. С. 214—215.

³⁵ Семенов. История Малороссии. В 3 ч. М., 1874.

Т. 1. С. 71.

³⁶ Яворницький Д. Вольности. С. 254.

³⁷ Екатеринославские губернские ведомости. 1889. 8 апр.

Береги острова Хортиці перетинали дванадцять балок, які отримали свої назви частково ще від запорожців, частково ж від нинішніх його жителів, німців-колоністів, а саме: Музичина, Наумова, Громушина, Генералка, Широ́ва, Корнетівська, Корнієва, Липова, Сапожникова, Шанцева, Дубова, Совутина, названа від запорожця Совути, який жив у печері балки й виходив на світ божий лише по ночах, мов сова. Між балками по берегах острова є кілька величезних гранітних скель, серед яких особливо примітна Думна, а також Вошва скеля; переказ пояснює, що на першу запорожці сходили для своїх самотніх роздумів³⁸, а на другу часто вилазили представники запорізької «голоти», щоб бити на ній воші у своїх штанях. Крім балок і скель навпроти північно-західної околиці острова Хортиці примітним було ще урочище Царська пристань: 1739 року тут була збудована «от россиян запорожская верфь», а 1790 року тут зупинялися «царські» плоті з різним лісом, переданим російським урядом німцям-колоністам в час їх переселення на колишні запорізькі землі; 1796 року тут була заснована адміралом Рібасом Катеринославсько-Дніпровська корабельня для будівництва суден, які мали перевозити сіль із Криму в Одесу й Овідіополь, тому-то пристань і отримала назву Царської³⁹.

Від перебування на острові Великій Хортиці запорізьких козаків залишилося, за місцевим переказом, у наш час чотири цвинтарі в північно-західній частині острова, але чи згадані цвинтарі справді належать до часів запорізьких козаків, цього без ґрунтовних розкопок не можна стверджувати категорично. Крім чотирьох цвинтарів на острові Великій Хортиці збереглися ще земляні укріплення, звані місцевими німцями Schanzengraben і також приписувані запорізьким козакам; вони займають великий простір на півночі і в самому центрі острова й складаються з 20 траншей та 21 редуту, кожна сторона яких має довжину 6 сажнів.

Але кому ж належать ці укріплення? Князеві Дмитру Вишневецькому, гетьману Петру Сагайдачному чи російським військам минулого століття? Навряд чи двом першим: Вишневецькому вони були тут непотрібні, бо він сидів у своєму «городі» чи «замку» на острові Малій Хортиці, як стверджує Еріх Лясота, а для Сагайдачного, якщо він справді був тут, вони надто великі. Навряд чи у Сагайдачного могли бути такі значні сили, щоб зводити на величезному острові 25 верст окружністю цілу мережу довгих і складних укріплень, що вражають глядача своєю грандіозністю навіть у наш час: якщо розтягнути в одну лінію всі траншеї північної половини острова та додати до них довжину траншей середньої частини, то вийде лінія довша за чотири з половиною верстви, та ще лінія завдовжки 126 сажнів з двадцяти одного редуту, якщо рахувати по 6 сажнів у кожній стороні редуту. Очевидно, що на спорудження таких укріплень треба було немало часу та й немалих сил⁴⁰. Отож природніше буде віднести спорудження укріплень острова Великої Хортиці до російських військ під час російсько-турецьких воєн 1736—1739 років; деякі з них, як видно з наведеного свідoctва, були протягнуті впоперек острова, в такому вигляді й збереглися.

Паралельно острову Великої Хортиці лежить острів Мала Хортиця, на атласі Дніпра 1786 року адмірала Пущина — Вирва, а тепер, за належною німцям колонією Канцерівкою, званий Канцерським островом. З наведеного вище свідoctва германського посла Еріха Лясоти ми знаємо, що саме на цьому острові князь Дмитро Іванович Вишневецький влаштував свій «замок», в котрому двічі відбивався від кримського хана Девлет-Гірея. Отож природно гадати, що перша Хортицька Січ у XVI столітті була заснована не на Великій, а на Малій Хортиці. Але історик XVIII століття князь Семен Мишецький стверджує, що Хортицька Січ була на тому острові, який ми зовемо Великою Хортицею⁴¹. Якщо в цьому не вбачати помилки князя Мишецького, можна припускати, що

³⁸ У наш час німці називають її Мартиноюю від німця Мартіна.

³⁹ *Мышецкий С. История. С. 67; Записки одесского общества. Т. 9. С. 438;*

Брун Ф. Черноморье. Т. 2. С. 865.

⁴⁰ Детальніше про ці укріплення див.: *Зварницький Д. Запорожье. Т. 1. С. 217,*

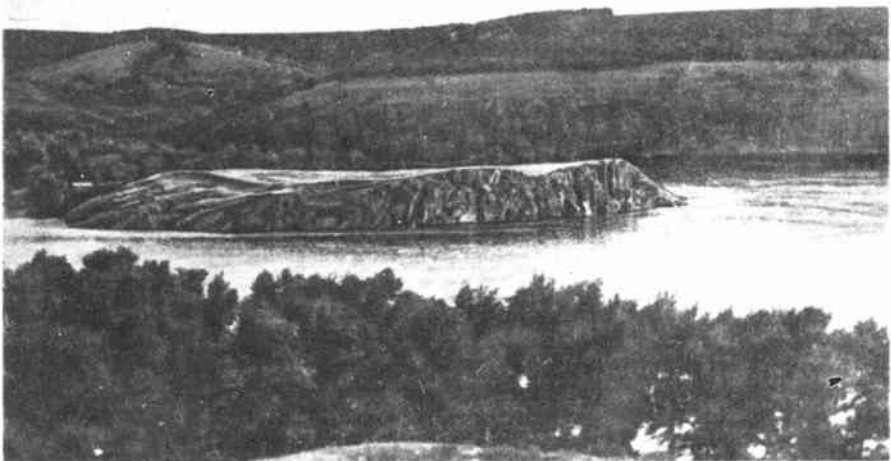
232.

⁴¹ «Котрий має в довжину 12 верстов, в ширину 2 і 1 1/2 верстви», а це саме Велика Хортиця (*Мышецкий С. История. С. 9*).

на острові Великій Хортиці Січ була влаштована вже у XVII столітті, при другому її відновленні, на що натякає історик Микола Устрялов⁴².

За розповідями місцевих старожилів, Мала Хортиця кілька років тому була значно меншою, ніж зараз: це була скеля з укріпленнями; за нею від правого берега йшов «тиховод», що впадав у гирло балочки навпроти острова. Цей «тиховод» служив пристанню для запорізьких козаків, куди вони заводили свої байдаки. Один час тут ставали й царські судна; якщо покопати землю, то і в наш час тут можна знайти рештки запорізьких і царських суден, а з води можна дістати рушницю, шаблі, різне залізо⁴³. Мала Хортиця лежить у так званому Річищі, або Старому Дніпрі, на дві з половиною версти нижче північно-західного рогу Великої Хортиці, за одну версту від Царської пристані, й відділена від материка невеликою протокою Вирвою, що, мабуть, дало привід адміралу Пушину назвати 1786 р. й сам острів Вирвою. За своїм розташуванням він ділиться на дві половини: низовинну, вкриту лісом порівняно недавнього походження, на заході, й височинну, порослу травою, на сході. Мала Хортиця має 12 десятин і 1200 кв. сажнів землі; західний і південний краї острова похилі, східний і північний підвищені, скелясті й прямовисні, до семи сажнів заввишки при середньому рівні води. Підвищена частина острова має укріплення уздовж північної, південної і західної окраїн, що складаються з глибоких ровів з насипаними біля них валами заввишки від двох до трьох сажнів. Загалом укріплення Малої Хортиці мають вигляд підкови, північний і південний бік якої мають до сорока сажнів, а західний — 56 сажнів із припуском у 3 сажні для в'їзду; всередині укріплень викопано 25 ям, у яких нині ростуть груші. На думку військових фахівців, укріплення Малої Хортиці є так званим реданом із флангами, закритими горжею і траверсами, скерованими вгору і вниз проти течії для захисту Дніпра; зовні він справді нагадує «замок» чи «город», як називають його Еріх Лясота та російські літописи.

Обидві Хортиці, Велика й Мала, після падіння запорізької Січі були подаровані 1789 року німецьким колоністам із Данціґа, тоді, як і тепер, їх було 18 господарів, тобто землевласників. Справа в тому, що у німців-колоністів, за законом майорату, після смерті батька вся земля переходила старшому синові, а решта дітей вдовольнялася грошима, худобою та різним рухомим майном,

⁴² *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 150, прим. 37.

Острів Мала Хортиця
(Байди)
Сучасне фото

⁴³ *Зварницький Д.* Запорожье. С. 217.

нажитим батьком; якщо ж батько бажає забезпечити землею й інших своїх синів, то купує її для них в іншому місці.

В наш час як на самих Великій і Малій Хортицях, так і в ріці Дніпрі біля них знаходять різні предмети давнини, що лишилися від запорізьких козаків. Якось у Старому Дніпрі, навпроти колонії Канцерівки, було знайдено 17 довгих, добре збитих човнів; іншим разом у Новому Дніпрі, нижче Совутиної скелі, було знайдено ціле судно, навантажене кулями та ядрами, а навпроти гирла балки Куцої у Старому Дніпрі було знайдено інше судно з гарматою; там само відкрили третє судно, а в ньому невелику, криву й заіржавілу шаблю з оправленим сріблом руків'ям; але всі ці судна як були, так і лишилися у воді і в наш час. На самих островах у різний час знаходили мідні й залізні гармати, ядра, бомби, кулі, свинець, особливо після дощу й вітру. «Тоді мисливцям не треба було купувати свинцю, а треба було лише дочекатися, поки пройде дощ і здійметься вітер, а тоді йти та збирати скільки завгодно». Знаходили також рушниці, кинджали, кольчуги, різноманітні металеві стріли, замки, гудзики, бляхи, глечики, різні монети, людські скелети з рештками одягу й пробитими стрілами черепами. А на одному острові навпроти Кічкасу, тепер змитому водою, й на великих скелях Стовпах якось знайшли цілі склади зброї. «Раніше на Хортиці, — розповідають найстаріші німецькі діди, — можна було знайти всляку всячину, а тепер колоністи навчилися підбирати вслякі дрібниці й продавати євреям, які щодня навідуються для цього на наш острів. Мідних і чавунних речей, особливо куль, багато пішло на завод⁴⁴, де їх плавлять, а потім виливають з них різні нові речі. Ядра й бомби підбирають російські баби: вони використовують їх для різних домашніх потреб. Тепер багато що підібрали люди, багато винесли вода. Бачите, в давні роки Дніпро був вужчим, ніж тепер, і йшов ближче до Вознесенки⁴⁵, ніж до острова; тому Хортиця була ширшою. Але з часом Дніпро почав залишати свій лівий берег, від Вознесенки, й подаватися праворуч, ближче до острова, став розмивати його, виносити з нього різні речі... В давнину, бувало, як підеш різними балками на острові, то чого тільки не побачиш: там стирчить велика кістка з людської ноги, там білють зуби разом із широкими щелепами, там вивернулися з піску ребра, жовті як віск від часу й повітря, крізь які проросла трава. Надумаєш, було, викопати яму, щоб щось зварити чи спекти, наткнешся на цвях або шматок заліза; захочеш зірвати собі квітку, нахиляєшся, дивишся — череп людський з дірками, крізь які виросла трава, а у траві квіти зачервоніли; треба тобі сховатися від когось у печері, біжиш туди і натикаєшся на великий мідний казан, череп'яну чашку чи ще щось подібне»⁴⁶.

Існування Базавлуцької Січі, котра отримала свою назву від татарського слова «бузлук» — лід⁴⁷, засвідчене Еріхом Лясотою в XVI столітті й планом запорізької Січі XVIII ст. Еріх Лясота 1594 року пише у своєму щоденнику: «Дев'ятого травня прибули ми до острова Базавлука, біля рукава Дніпра Чортотлика, або, як вони висловлюються, біля Чортотлицького Дніприща, близько двох миль. Тут була тоді Січ козаків, котрі послали нам назустріч кількох із головних осіб свого товариства й вітали наше прибуття великим залпом із гармат. Потім вони провели нас у Коло, якому ми просили передати, що нам було вельми приємно застати все тамтешнє лицарське товариство в повному здоров'ї. Та оскільки за кілька днів до цього, тобто 30 травня, начальник Богдан Мікошинський рушив до моря з 50 галерами й 1300 чоловіками, то ми побажали відкласти виконання свого доручення до повернення начальника та його сподвижників, поки все військо не буде на місці»⁴⁸. План запорізької Січі 1773 року, поданий імператриці Катерині II, вказує також на існування колись Базавлуцької Січі, як це видно з приписки, зробленої на ньому: «Укріплене поселення війська козацького на західному березі, при гирлі Базавлука, початок свій мало,

⁴⁴ Фабрика землеробських знарядь Леппа за сім верст від о. Хортиці, в колонії Верхній Хортиці Катеринославського пов.

⁴⁵ Село на лівому березі Дніпра, навпроти о. Хортиці.

⁴⁶ *Зварницький Д.* Запорожье. С. 241—244.

⁴⁷ Спочатку так називалася ріка Базавлук чи Бузлук, а потім острів.

⁴⁸ *Лясота Э.* Путевые записки. С. 30.

за словами письменників, у часи польського короля Стефана Баторія⁴⁹, котрий намірився свої межі до Чорного моря й до півострова Криму поширити... В той же час і кріпость Січ, по Дніпру від Києва за 434 версти, збудована⁵⁰.

Місце Базавлуцької Січі, описане Еріхом Лясотою, видно нам цілком виразно. Лясота плыв по Дніпру, з Дніпра по Чортомлицькому Дніприщу, з Чортомлицького Дніприща гілкою Підпільною, з Підпільної по гілці Сандалці, з Сандалки по її рукаву Верхній Лапці, з Верхньої Лапки в ріку Базавлук, «до острова Базавлука при Чортомлицькому Дніприщі». Це зовсім не суперечить тому, що у Лясоти острів Базавлук стоїть при Чортомлицькому Дніприщі, хоч насправді Чортомлицьке Дніприще віддалене від острова Базавлука на 8—10 верст по прямій. Справа в тому, що теперішні гілки — Чортомлицьке Дніприще, Підпільна, Сандалка й Верхня Лапка — становлять, по суті, одну річку, але з різними назвами, від початку й до кінця її можна прийняти за Чортомлицьке Дніприще, але в різних місцях вона має різні назви. Прикладом може бути гілка Підпільна й річка Конка, які в різних місцях мають різні назви⁵¹. Зрештою, вислів «при Чортомлицькому Дніприщі» можна розуміти і в тому значенні, як кажуть зараз: «на недалекій відстані від Чортомлицького Дніприща». Таким чином, врахувавши цю обставину, можна, здається, без жодного перебільшення сказати, що Базавлуцька Січ була не там, де Чортомлицька, й не там, де Підпільненська, тобто не в селі Капулівці і не в селі Покровському, а біля нинішнього села Грушівки Херсонського повіту, біля гирла ріки Базавлука. Та даремно стали б ми у наш час шукати острів із назвою Базавлук на річці Базавлук, навпроти села Грушівки. Щоправда, тут є два острови, один із яких місцеві жителі називають Дівичим, а другий узагалі не має ніякої назви. Та саме останній слід прийняти за острів Базавлук. Справа в тому, що на великому просторі від гирла ріки Базавлука вгору тільки й є два острови; але нижній, Дівичий, щовесни заливає водою, і його не можна вважати відповідним для влаштування Січі, а верхній, безіменний острів, майже ніколи не заливає вода. Саме він, очевидно, й був місцем другої запорізької Січі, Базавлуцької.

Вибір місця для Січі на острові Базавлуку виявляє великі стратегічні міркування у запорізьких козаків. Острів Базавлук лежить на чотири версти вище гирла ріки Базавлука, між лиманами Бейкушем та Журавлівським, а від Дніпра віддалений на 22 версти по прямій лінії. З південного боку, тобто від татар, він захищений передовим островом Дівичим, розташованим на 8 верст нижче Базавлука, островом дуже низьким, зате вкритим у літній час таким густим лісом, такою густою травою, особливо чаканом *, вимелгою, й осокою, що через них не було ніякої можливості ні проїхати, ні пройти; навіть у наш час цей острів у багатьох місцях абсолютно недоступний для людини. Нижче Дівичого острова протягом декількох верст до самого Дніпра йдуть густі плавні, вкриті великим лісом, порослі високим очеретом і непролазною травою, перетяті вздовж і впоперек безліччю рік, річок, лиманів і озер. Зі східного боку острів Базавлук захищає сама ріка та її високий берег, так званий Красний Кут, який отримав свою назву від червоної оголеної глини; з північного — лиман Бейкуш **, із західного — високий, хоча й пологий кряж, що йде уздовж ріки Базавлука. Своєрідним свідченням перебування запорізьких козаків січчю на острові Базавлуку до цього часу є вцілілі на ньому неглибокі ями в кількості 21, розташовані абсолютно правильно в одну лінію одна біля одної коло східного краю острова. Вони нагадують залишки січових куренів або кошів, котрі, за свідченням Лясоти, були виконані на Базавлуку з хмизу і вкриті для захисту від дощу конячими шкурами⁵².

Коли й ким заснована Базавлуцька Січ і скільки часу вона існувала, цього ми сказати не можемо ***, оскільки про це немає жодних даних. Знаємо лише,

⁴⁹ Тобто 1576—1586 рр., отже, те ж XVI ст.

⁵⁰ Записки одесского общества. Т. 4. С. 468.

⁵¹ Яворницький Д. Воль-

ности. С. 162.

* Чакан — те саме, що й рогоз (СУМ).

** У наш час зберігся гідронім Бейкус (ріка у Дніпропетровській обл.).

⁵² Лясота Э. Путевые записки. С. 31.

*** Радянська енциклопедія історії України подає 1593—1709 рр.

що Базавлуцька Січ відома з перебування на ній Еріха Лясоти. Мета поїздки Еріха Лясоти на Базавлуцьку Січ пов'язана була з ідеєю вигнання турків з Європи. Ця ідея з'явилася у політиків ще в XVI столітті: Іспанія, Італія й Німеччина уклали союз проти турків, до якого вони вважали за потрібне залучити Польщу, Молдавію і навіть Росію. До цього послідовно прагнули Філіпп II, король Іспанії, папа римський Григорій XIII, Максиміліан II та Рудольф II, германські імператори. Кожен з них намагався неодмінно залучити до справи й Росію. Було навіть висловлено думку пооб'єднати московському цареві Кримський півострів, а згодом і саму столицю турків Константинополь, якщо він погодиться взяти участь у союзі. Оскільки усіх цих союзників здавалося замало для здійснення ідеї, визнали за потрібне залучити до задуманої справи ще й запорізьких козаків, постійних ворогів турків, як і інших мусульман. Особливо енергійно турбувалися про це Рудольф II та Григорій XIII. З одного і з другого боку до запорожців були послані представники: від імператора — Еріх Лясота, а від папи — патер дон Алєксандро Комулео. «Алєксандро Комулео був посланий папою Григорієм XIII до християнських народів Туреччини з апостольськими цілями, і при цій подорожі, що тривала три роки, точно довідався про кількість християн, як латинських, так і грецьких, котрі жили в деяких областях і царствах турецької землі; дізнався про дух цих народів, бачив ті країни та воєнні проходи для військ, і довідався, наскільки легко і яким чином можна вигнати турків з Європи, про що з усією відвертістю й доповідав кардиналу Джорджіо Романо»⁵³.

Побувавши у Трансільванії, Галичині, Молдавії й Польщі і всюди отримавши згоду з боку уряду йти проти турків, патер Комулео вирішив нарешті вибратися й до запорізьких козаків. «Козаки перебувають біля Великого (тобто Чорного) моря, чекаючи нагоди увійти в гирло Дунаю. Число цих козаків не доходить і до 2000. Гадаю, вони вирушили туди на прохання його цісарської величності; інші козаки перебувають на татарському кордоні. Для особистих переговорів з останніми я поїду в Кам'яницю й куди знадобиться, 27 квітня 1594 року». Переговори Комулео з козаками тривали близько півтора місяця, із самого кінця квітня до середини червня. На той час козаки стояли на п'ять днів дороги від Кам'яниці в кількості близько 2500 чоловік разом з кошовим («начальником») Богданом Мікошинським. Останній письмово запевняв папського посланця, що він готовий зі своїми козаками послужити папі проти турків. Отримавши цього листа, Комулео став наполягати, щоб молдавський господар об'єднався з козаками проти спільного ворога. Та молдавський господар, котрий раніше давав цілковиту згоду слухати в усьому папського нунція, тепер відповідав ухильно: почасті боячись турків, з якими він мусив миритися, щоб залишатися молдавським господарем, почасті ж боячись самих козаків, котрі могли обернути зброю проти нього самого.

А в той час, коли тривали ці наради дон Алєксандро Комулео з молдавським князем і запорізькими козаками, в самій Січі перебував інший посланець, Еріх Лясота⁵⁴. Він застав тут козаків без начальника, котрі жили в окремих кошах, і мав чекати повернення кошового з походу, пробувши в Базавлуцькій Січі з 9 травня по 2 липня. Найближча мета його поїздки полягала в тому, щоб залучивши запорізьких козаків до союзу з германським імператором, змусити їх тримати в страху турків і татар, котрі готувалися до походу проти Австрії. «Низові або запорізькі козаки,— пише Лясота,— котрі жили на островах ріки Борисфена, названої по-польськи Дніпром, пропонували свої послуги його імператорській величності через одного з-посеред них, Станіслава Хлопицького, плануючи, у разі великих приготувань татар до походу та коли ті наміряться переправлятися через Борисфенське гирло біля Чорного моря, перешкоджати

⁵³ «Донесення патера дон А. Комулео, благочинного св. Ієроніма римського, про турецькі справи», написані італійською мовою, запропонував автору про-

фесор Харківського ун-ту М. С. Дринов. Комулео був іллірійським священиком, звав слов'янську мову й міг порозумітися з козаками.

⁵⁴ Еріх Лясота (від слова «ласий») також був слов'янином, морав'янином з Блажевиць, тому міг вільно порозумітися з запорожцями.

цьому їх переходу. Внаслідок цього імператор вирішив надіслати їм у дарунок прапор і суму грошей (8000 червінців) і побажав довірити мені передачу їм цих дарів, признавши мені товаришем Якова Генкеля, добре знайомого з місцевістю»⁵⁵. Попередній план військових дій проти турків полягав у тому, щоб перешкодити татарам, котрі вже переправлялися через Дніпро, вдертися в Угорщину, напасти на імператорські володіння і таким чином відділити їх від турецького війська.

Прибувши в Базавлуцьку Січ і дочекавши тут 40 днів, Лясота врешті дочекався повернення кошового з походу. Той прибув з великою здобиччю і з полоненими, серед яких був один із ханських придворних, Біляк. Від Біляка Лясота довідався, що хан виступив у похід з 80 000 чоловік і мав іти просто на Угорщину. Після цього Лясота виклав своє доручення у козацькому колі, й козаки з приводу його пропозиції розділилися на дві групи — групу начальницьку й групу черні. Чернь після довгих суперечок спочатку висловила свою згоду вступити на службу під імператорськими прапорами й на знак цього почала кидати вгору свої шапки. Вона висловлювала цілковиту готовність битися з турками за германського імператора й не відмовлялася навіть вирушити у Волощину, а звідти, переправившись через Дунай, вдертися у саму Туреччину. Але далекий шлях, нестача коней і продовольства, віроломність волохів та їхнього господаря, невизначеність умов самого Лясоги змусили запорожців знову міркувати й сперечатися з приводу пропозиції, зробленої їм німецьким послом. Кінцевим підсумком цих нарад і суперечок було те, що запорожці вирішили відправити разом із Лясотою до Рудольфа II двох своїх посланців, Сашка Федоровича та якогось Ничипора і ще двох членів товариства, щоб домовитися з імператором щодо їхньої служби й утримання; водночас запорожці визнали за потрібне відрадити послів і до московського царя, захисника християн, із проханням прислати їм допомогу проти турків, одвічних ворогів російських людей. З того і з іншого боку було видано грамоти, що закінчувалися словами: «Датум у Базавлуку, при Чортотлицькому рукаві Дніпра, 3 липня 1594 року».

Цим наші відомості про Базавлуцьку Січ і вичерпуються. Про подальші результати договорів Лясоги із запорізькими козаками можна довідатися з донесення патера Комулео від 14 грудня 1594 року *. Патеру Комулео довелося докласти багато зусиль, щоб розвіяти недовіру молдавського господаря до запорізьких козаків, та врешті йому вдалося звести їх. «Я влаштував,— каже він,— щоб згадані козаки підійшли до молдавських кордонів, що вони й зробили, ставши табором поблизу молдавського війська. Молдавський князь погодився діяти заодно з козаками, частково внаслідок моїх переконань і наполягань, для чого я два рази спеціально їздив у Молдавію, частково ж із страху перед турками і з боязні перед татарами, про котрих я дізнався, що турки хотіли з їх допомогою відняти у нього князівство. З огляду на це він зібрав військо в 21 000 чоловік, добре озброїв його артилерією і вийшов до проходу, яким татари звичайно йшли через Молдавію й Угорщину, вирішивши сміливо захищатися і не пропустити їх. Коли я потім довідався, що князь молдавський відмовився об'єднатися з козаками, то послав переконати їх не залишатися далі тут надаремно, а йти руйнувати якісь найближчі турецькі міста, обіцяючи при цьому, що молдавський князь не буде перешкоджати їм у цьому. Я потай запропонував начальнику козаків деякі подарунки, обіцяючи йому більше з часом. Останній і пішов із згаданими козаками. На цей раз я послав йому сто

⁵⁵ Лясота Э. Путевые записки. С. 9.

* В оригіналі помилково «1592».

⁵⁶ Донесення патера А. Комулео, лист восьмий.

⁵⁷ Химерне тлумачення слова Томаківка знаходимо у Куліша: Буцький-Бутський-Бутовський, за Кулі-

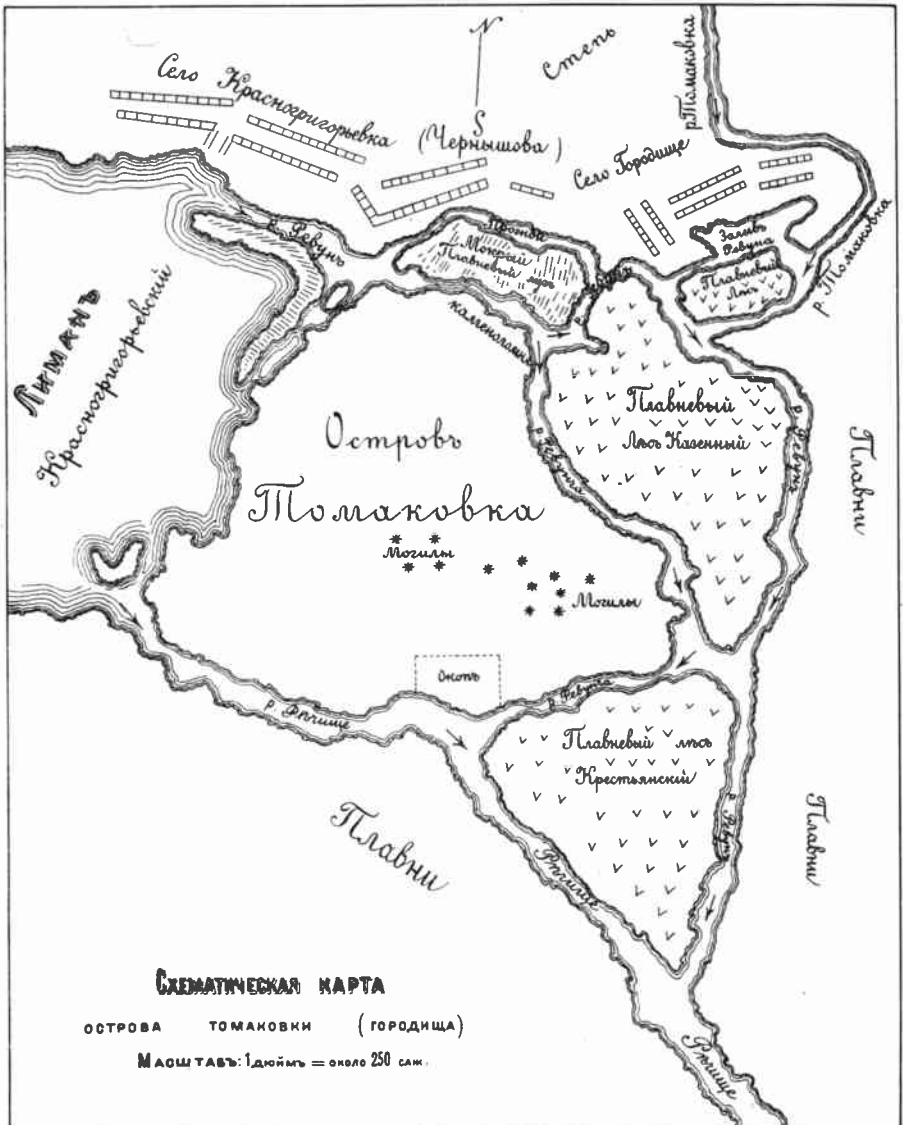
Схематична карта
острова Томаківки
(городища)
Кінець XIX ст.

шем, походить від слова «бут» — товмач, звідки й Томаківський (Отпадение Малороссии, М., 1890. Т. 2. С. 135).

⁵⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Т. 1. С. 113; Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. С. 46.

флоринів, котрі мав при собі, й обіцяв з'єднати його з дніпровськими козаками для хорошої здобичі. Начальник козаків не захотів чекати й пішов під місто Кілю, де й зупинився»⁵⁶.

Томаківська Січ була заснована на острові Томаківці, котрий отримав свою назву від татарського слова «тумак» — «шапка», а по-іншому звався Дніпровським островом, Бучками, Буцькою, тепер же відомий як Городище⁵⁷. Виникнення Томаківської Січі можна віднести до двох моментів: або до часу, коли вперше була заснована Хортицька Січ, або до часу після заснування Базавлуцької Січі. В першій думці нас утверджує автор «Історії Малої Росії» Бантиш-Каменський, коли каже про князя Дмитра Івановича Вишневецького, який укріпив не лише острів Хортицю, а й острів Томаківку⁵⁸. Друге припущення виникає на тій підставі, що коли б Томаківська Січ була заснована після Хортицької, то про неї мав би згадати Еріх Лясота; він же, проїжджаючи повз То-

маківку, навіть не згадав, що тут була Січ, тоді як про Хортицію виразно говорить, хто й коли влаштував на ній укріплення. То коли ж виникла Томаківська Січ? На це питання ми не можемо дати точної відповіді, бо не маємо про це жодних достовірних даних *. Можна лише сказати, спираючись на слова польського історика Бельського, що в XVI столітті вона вже існувала. Щоправда, історик Микола Іванович Костомаров стверджує, що Томаківська Січ виникла 1568 року, але наведений ним на підтвердження цього історичний документ нічого істинного не говорить про Томаківську Січ⁵⁹. Ось він слово в слово: «Подданным нашим, козаком тым, которые з замков и мест наших Украйных без росказаня и ведомости на тое господарское и старост наших Украйных зъехавши, на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, иж вы на местцах помененых, у входах разных свовольно живучи, подданным цара турецкого, чабаном и татаром цара перекопского, на улусы и кочовища их находючи, великие шкоды и лупезства им чините, а тым граници панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите»⁶⁰. В наведеному акті сказано лише про те, що запорізькі козаки «перемешкивают» на Дніпрі, на Низу й на полях. Але Дніпро великий, а Низ і поля ще більші: на Дніпрі, крім Томаківського острова, у межах Запоріжжя було 264 острови. Таким чином акт, наведений М. Костомаровим, нічого не говорить про Томаківську Січ, тому рік її виникнення та ім'я засновника залишаються невідомими нам. Так само невиразно говорить про Томаківську Січ і польський історик Мартин Бельський: «Є і третій такий острів на Дніпрі, котрий звався Томаківкою, на якому переважно проживають низові козаки, оскільки це було для них найкраще укріплення»⁶¹. У Еріха Лясоти і в Боплана про Томаківську Січ узагалі нема жодних даних: вони згадують про неї лише як про острів на Дніпрі, причому Лясота навіть не називає його імені, хоча, без жодного сумніву, говорить саме про Томаківку. Він розповідає, що, спускаючись вниз по Дніпру, його річкова флотилія проминула три річки Томаківки, що впадають у Дніпро з правого боку в тому місці, де є значний острів⁶². А навпроти гирла річки Томаківки є лише один острів, однойменний з річкою. Боплан узагалі не бачив острова Томаківки й знає про нього лише з розповідей, що це острів високий, круглий, у вигляді півкулі діаметром не більше третини милі, весь вкритий лісом, ближчий до російського, як до татарського берега, й настільки відкритий, що з його вершини будімо можна бачити весь Дніпро від самої Хортиці до Тавані⁶³. Зрештою, останні слова Боплана цілком неправдоподібні, адже це значить бачити з одного боку за 50, а з другого за 150 верст. Виразно про Томаківську Січ говорить лише князь Мишецький: він стверджує, що в давнину тут була запорізька Січ, і нині «тут знамените городище»⁶⁴.

Але якщо наприкінці XVI століття на острові Томаківці й існувала Січ, то вже в першій половині XVII століття її перенесли звідси в інше місце, а острів у цей час був пустельним місцем, на якому часто знаходили собі притулок різні особи, що шукали в пониззі Дніпра широкого простору й ховалися від жорстоких переслідувачів своєї батьківщини. На острів Томаківку, зокрема 1647 року 1 грудня, утік із в'язниці села Бужина Богдан Хмельницький зі своїм сином Тимофієм, втік від переслідувань польських властей. Тут відбулося і побачення Богдана Хмельницького з Іваном Хмелецьким, послом коронного гетьмана Польщі Миколи Потоцького. Посол переконував Хмельницького не починати війни проти поляків, облишити всі свої бунтівничі задуми й повернутися на батьківщину: «Запевняю вас чесним словом, що й волосина не спаде з вашої голови»⁶⁵. Через рік після цього один із польських воєначальників 2 квітня 1648

* Радянська енциклопедія історії України подає 40-ві рр. XVI ст.

⁵⁹ Костомаров Н. Южная Русь и козачество//Отеч. зап. 1870. № 188. С. 39.

⁶⁰ АЮЗР. Т. 1. Ч. 3. К.,

1863. С. 4 (20 листопада 1568 р.).

⁶¹ Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 2. Sanok, 1856. S. 1358—1361.

⁶² Лясота Э. Путевые записки. С. 52, 83.

⁶³ Боплан Г. Описание Ук-

райны. С. 25.

⁶⁴ Мышецкий С. История о козаках. С. 69.

⁶⁵ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Т. 1. СПб, 1884. С. 251, 256; Летопись Самовидца. С. 219.

року доповідав у столицю Польщі, що Хмельницький сидить на острові Буцька, інакше званому Дніпровським островом, за дві милі від лівого берега ріки, на котрому стояли поляки, і що його хтозна чи й дістанеш з доброї гармати⁶⁶. Втім, що стосується перебування Богдана Хмельницького на острові Томаківці, то його зустріли тут зовсім не так привітно, як цього слід було сподіватися. Справа в тому, що ще перед утечею Богдана Хмельницького з України на Запоріжжя стався бунт нерестрових козаків, очолений отаманом Федором Линчаєм, проти реєстрових із полковником Іваном Барабашем та іншими старшинами: перші стояли за народні права, другі за інтереси польських панів та особисту вигоду. Але бунт було придушено; серед старшин, що брали участь у ліквідації заколоту, був і сотник Богдан Хмельницький як людина, зв'язана обов'язком своєї служби. Партія невдоволених зазнала невдачі; сам Линчай з одностудцями втік на Запоріжжя й розташувався тут на острові Томаківці. Сюди, гнаний лихою долею, прибув Богдан Хмельницький. Та на острові Томаківці його прийняли недовіркою, тому майбутній гетьман залишив Томаківку й спустився нижче до Микитинога Рога, де на той час була запорізька Січ, перенесена з острова Томаківки⁶⁷. Згодом, пробувши якийсь час у Січі й зустрівши тут повну довіру й співчуття з боку запорізьких козаків, Богдан Хмельницький, за порадою кошового і всіх курінних отаманів, виїхав з усім товариством із Січі на той самий острів Томаківку «буцімто для кращої своєї й кінської вигоди», а насправді щоб вирушити з острова в Крим і сповістити про себе кримського хана⁶⁸. 1687 року, під час першого походу князя Василя Голиціна на Крим, на лівому березі Дніпра нижче острова Томаківки стояв з козацьким обозом син гетьмана Івана Самойловича Григорій; тут він отримав сумну звістку про скинення його батька з гетьманства та його заслання. 1697 року, під час Азовського походу Петра I, на острові Томаківці стояли з обозом, козаками й стрільцями наказний гетьман, лубенський полковник Леонтій Свічка й стрілецький полковник Іван Елчанінов, очікуючи тут повернення гетьмана Івана Мазепи, котрий ішов знизу, від турецької фортеці Тавані, вгору по Дніпру. На зворотному шляху від фортеці Тавані й міста Кизикермена Мазепа дійшов до острова Томаківки, висадився тут на суходіл, звідси відправив великі й малі судна у Січ, а сам, написавши з острова Томаківки листа про все до Москви, рушив табором угору до Кодака й далі⁶⁹.

Острів Томаківка, який татари влучно назвали «тумак», себто шапка, справді нагадує шапку й за розповідями старожилих, у давнину був вкритий величезним лісом; на його околицях росли високі груші, а на самій середині «гойдався високий-превисокий дуб». Ці розповіді цілком збігаються з наведеним вище свідченням Боплана. У стратегічному плані розташування острова Томаківки дуже зручне: він стоїть серед низовинних плавнів і з усіх боків охоплений річками й річками. З півдня й південного заходу до нього підходить Річище, утворене правою гілкою Дніпра Бугасм під Гологрушівкою, яке тече зі сходу на захід десять верст, кінцем своєї течії торкається острова Томаківки й потім впадає нижче острова у Чернишівський лиман. Зі сходу через острів зливається ріка Ревун, котра відділяється від Річища біля південно-східного кута острова, йде над східним берегом, зліва приймає в себе річку Ревунчу * завширшки в чотири сажні; потім, дійшовши до середини острова, сам Ревун розділяється на дві гілки: головна гілка, зберігаючи ту саму назву, йде далі на північ попід самим островом, а друга звертає направо у плавні й отримує тут назву Бистрика, або Ревунця; відійшовши трохи на схід від острова, цей Бистрик, або Ревунець приймає в себе степову річку Томаківку, котра, почавшись значно північніше від острова, проходить степом шістьдесят верст через землі селян та різних власників і врешті з'єднується з Бистриком навпроти північної окраїни острова, під Матнею, виселком с. Чернишівки, біля самого двору селянина

⁶⁶ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. Отд. 3. К., 1845. С. 18.

⁶⁷ Буцинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882. С. 38.

⁶⁸ Величко С. Летопись.

Т. 1. К., 1848. С. 41.

⁶⁹ Там же. Т. 3. К., 1855. С. 17, 441, 450.

* Гідронім не зберігся.

Івана Миколайовича Пшеничного. З півночі над островом Томаківкою йдуть той самий Бистрик з Томаківкою, який знову з'єднується з гілкою Ревуном, і той самий Ревун, що виходить з Річища. З заходу до Томаківки прилягає великий лиман Чернишівка, у який з одного боку, через Гнилу, впадає гілка Ревун, а з другого — гілка Річище. Крім цього, між згаданими річками й островом до Томаківки прилягають ще три великі озера: Соломчине на півдні, Калинувате на південному сході й Спичине на півночі.

Річки й гілки навколо острова Томаківки, особливо Річище, й достатньо глибокі, й досить широкі навіть у наш час: по Річищу можуть вільно ходити невеликі судна, а у водопілля й великі судна. За спостереженнями старожилів, у минулому всі річки були вужчими, ніж тепер, зате незрівнянно глибшими й швидшими, ніж у наш час, а тепер вони замулені. Сам острів з південного боку, там, де до нього підходить Річище, у наш час пустельний і голий; береги його круті, уривисті, оголені й складаються з червоної глини, яка щороку на великому просторі обвалюється в ріку після весняної повені; тут найбільша висота острова — сім сажнів. Зі східного боку берег острова знижується, поступово стаючи розлогим, укритим степовою травою; він обрамлений цілою алеєю диких груш; майже на самій середині східний берег має невеликий згин, схожий на майстерно вирізаний серп місяця. Грунт тут чорноземний, вельми вигідний для вирощування хліба. Від середини острова східний берег стає зовсім голим і лише в самому кінці, на північному сході, поступово з'являються грушеві дерева, тут же з'являються вапнякові камені. З північного боку весь берег острова пологий, вкритий степовою й болотяною травою, місцями обрамлений грушами. З західного боку берег також пологий, вкритий травою, грушами, вербами, де-не-де є пні тополь, вишень і терну, а в нижньому кінці є великі поклади вапняку з морськими черепашками дуже великого розміру. До двох берегів Томаківки, східного й південного, прилягають розлогі плавні, частково казенні, частково селянські, що тягнуться сім верст до самого Дніпра, вкриті густою травою «кукотинною», порослі товстими вербами, осокорами, шовковицею, густою лозою. Навесні їх повністю заливає водою.

Уся округність острова Томаківки становить шість верст, а площа — 350 десятин; поверхня острова, крім описаних околиць, позбавлена всілякої рослинності, як деревної, так і трав'яної, що пояснюється стійкою звичкою селян Чернишівки вивозити на випас на острів Томаківку свою худобу — коней, корів, свиней — і залишати їх тут без жодного догляду на все літо, дозволяючи їм бродити по острову до самої осені й знищувати на ньому будь-яку рослинність дощенту. Тому тут часто можна зустріти таку худу свиню, що вона швидше нагадує дві складені до купи дошки; місцеві діди кажуть про таку свиню, що вона відівчилася їсти: «Киньте їй шматок хліба, вона з'їсть, але неодмінно здохне, бо відвикла їсти; час від часу вона лише плямає, щоб не забути, як їдять».

Сліди перебування запорізьких козаків на острові Томаківці збереглися й до нашого часу у вигляді невеликого укріплення на його південній окраїні у формі правильного редуту. Цей редут складається з трьох траншей: східної, завдовжки 49 сажнів, західної, завдовжки 29 сажнів, і північної, завдовжки 95 сажнів. В останній на 45-му сажні, рахуючи зі сходу на захід, є вхід. Південні кінці східної і західної траншей під дією весняних вод уже перетворилися на глибокі урвища, але верхні кінці цих траншей цілком збереглися. На них ростуть столітні груші; такі самі груші ростуть і вздовж усієї північної траншеї. Найбільша висота кожної з траншей — три з половиною сажні. Центр усього укріплення порушують невеликі горби і ями; останні — справа рук скарбощукачів, які говорять про величезний скарб, буцімто закопаний на острові Томаківці. Крім того, у північно-східному розі укріплення є п'ять невеликих могилок, у котрих похована сім'я селянина Федора Степановича Заброди, що жив і працював на острові Томаківці лісовим сторожем казенних плавнів понад 25 років.

Поблизу укріплень знаходять різні запорізькі старожитності — рибальські гачки, залізні цвяхи, металевий і череп'яний посуд, дрібні срібні монети,

чавунні й олов'яні кулі тощо. Від запорізького укріплення слід відрізнити незначний земляний квадрат у південно-західній окраїні острова, зроблений для розсадника та копиць сіна згаданим селянином Забродою. Крім укріплення від запорізьких козаків на Томаківці збереглося ще кладовище на східній окраїні за великим курганом, що стоїть майже в центрі острова. Не так давно, 1872 року один із любителів старовини, нікопольський протоієрей Іоанн Карелін бачив на острові цвинтар із піщаниковими надмогильними хрестами, написи на яких розповідали про похованих під ними запорожців⁷⁰. У наш час жоден з цих хрестів не вцілів: усі вони розібрані селянами для фундаментів під будинки й комори. Нарешті, в південному кінці Томаківки, майже навпроти його середини, показують ще льох, також буцімто викопаний запорізькими козаками. За словами старожилів, льох мав довжину три сажні, починався від гілки Річища й тягнувся далеко вгору. У наш час він є серед обвалу, який займає цілу квадратну десятину землі в південному кінці острова, утвореного під дією весняних вод. Пролізти в цей льох немає жодної можливості через силу-силенну змій, котрі тут водяться. Особливо багато їх тут навесні: одні з них висять над печерою, інші виглядають з боків, треті повзають по дну. «Тут од цієї погані й не пройдеш: з гадюкою і їси, з гадюкою і п'єш, з гадюкою і спиш. Оце ляже пастушок чи хто там інший на острові спати, а вона, підла, вже й підібралась під нього: скрутиться клубком, підповзе під чоловіка, та й спить,— самій, проклятій, бачте, холодно лежати; у минулі часи вони киша кишіли на острові. Як прийде, було, пора косити траву, то косарі передусім беруться за дрючки, щоб вибити гадюк, а тоді вже косити траву»⁷¹.

Микитинська Січ була розташована на Микитиному Розі або місі, біля правого берега Дніпра, на півтораста сажнів нижче Стукалового чи Орлового острова, навпроти нинішнього містечка Нікополя Катеринославського повіту. Свою назву Микитирська Січ, очевидно, отримала від Микитинога Рога, але чому сам ріг отримав назву Микитинога, про це ми не маємо жодних історичних даних, є лише більш-менш правдоподібне пояснення: «Якийсь Микита, заповзягливий малорос, спокусившись розповідями своїх побратимів, котрі бували в походах проти кримських татар, наслухавшись про привілля Дніпра, багатого рибою й різними звірями, від оленя до дикого коня й полохливого зайця, котрі плодилися на його численних островах, а може й сам брав участь у походах проти бусурманів, з котрими Україна здавна вела війни,— цей Микита оселився на місі біля Дніпра, котрий і отримав назву від його імені — Микитин Ріг. Передмістя Нікополя й тепер має назву Микитине»⁷².

Уперше назву Микитин Ріг ми зустрічаємо у Еріха Лясоти: повертаючись назад із Базавлуцької Січі, Еріх Лясота залишив Микитин Ріг по лівій бік і, піднявшись трохи вище Рога, ночував біля невеликого острова⁷³. Наступну звістку про Микитин Ріг і Микитинську Січ знаходимо у українського літописця Самовидця: під 1647 роком літописець розповідає, як Богдан Хмельницький «фортельно» дістав королівський лист у свого кума Барабаша, прочитав його козакам, вказавши їм шлях на Запоріжжя, а сам 1 грудня втік спочатку на острів Бучки, звідси на Микитин Ріг, де знайшов триста чоловік козаків, переколов разом з ними польських жовнірів, а потім вирядив послів до кримського хана Іслам-Гірея просити в нього допомоги проти поляків, на що хан дав йому свою цілковиту згоду⁷⁴. Існування Січі на Микитиному Розі підтверджує і польський хроніст Дзєвович: він говорить, що Микитинська Січ заснована якимось козаком Федором Линчаєм під час відновлення Коцацької фортеці⁷⁵. Від Боплана ми знаємо, що фортецю Коцак після зруйнування її козаками польський уряд повторно відновив 1638 року⁷⁶, отже, роком заснування Микитинської Січі слід вважати 1638 рік. У другій половині XVIII ст. про існування Микитинської Січі згадує і князь Мишецький: «Урочище Микитине міститься

⁷⁰ Записки одесского общества. Т. 8. С. 448.

⁷¹ *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 1. С. 292.

⁷² Записки одесского об-

щества. Т. 9. С. 523.

⁷³ *Ласота Э.* Путевые записки. С. 53.

⁷⁴ *Летопись Самовидца.*

С. 219.

⁷⁵ *Украинская летопись Срезневского.* Харьков, 1835. С. 117.

⁷⁶ *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 20, 21.

на правій руці берега навпроти Кам'яного Затону... При тій ріці (Підпільній, а тепер Орловій) є урочище Микитине, де в давні часи були запорізькі Січі. При цьому урочищі є ретраншемент, збудований росіянами в минулий час, під час турецької війни, де, при тому урочищі, було залишено обоз під командою гетьманського сина Поповича⁷⁷. Свідчення князя Мишецького наводить літописець Рігельман, а за ним відомі історики Малоросії Бантиш-Каменський і Маркевич⁷⁸.

Микитинська Січ освячена перебуванням у ній знаменитого гетьмана українських козаків Богдана Хмельницького. Це було на самому початку його діяльності, 1647 року. Перед цим Хмельницького тримали ув'язненим у селі Бужині Чигиринського повіту Київської губернії і за наказом коронного гетьмана Потоцького мали стратити як людину, що напевно стоїть на чолі народного повстання проти польського уряду. Та тоді, коли в Бужин прийшов такий грізний наказ, страчувати було вже нікого: Хмельницький зі своїм сином Тимофієм утік у запорізьку Січ, котра в той час була на Микитиному Розі, й прибув туди 11 грудня 1647 р. З'явившись у Січ, Хмельницький скликав загальну козацьку раду й на раді виголосив зворушливу промову, котра глибоко запала в серця запорожців і підняла їх на високий подвиг визволення України від польського ярма: «Віра наша свята зневажена... Над проханнями нашими сейм глумиться... Немає нічого, що б не міг вдіяти нам шляхтич. Війська польські ходять селами й часто цілі містечка винищують дощенту, ніби задумали винищити рід наш!.. Віддали нас у рабство проклятому роду жидівському. Дивіться на мене, писаря військового запорізького, старого козака, мене гноблять, переслідують лише тому, що так хочуть тирани. До вас приніс я душу й тіло; переховайте мене, старого товариша; захистіть самих себе: вам те саме загрожує»⁷⁹. Таким чином, у Микитинській Січі Богдан Хмельницький знайшов собі притулок у неволі, тут почув він перший відгук на захист усієї України; тут побачив він щире бажання низових «лицарів» боротися проти зневаження віри предків, проти осквернення православних храмів, проти приниження руської народності; тут же він, обраний загальною військовою запорізькою радою гетьманом усієї України й кошовим отаманом усього Запоріжжя, започаткував один з найважливіших в історії Росії актів — злиття Малоросії з Великоросією в одну політичну цілість і водночас кинув першу зернину панславізму, можливо, сам того не усвідомлюючи.

Разом із влаштуванням Січі на Микитиному Розі в ній, мабуть, було збудовано й церкву; літописи минулих століть не зберегли нам вказівок, була це постійна чи тимчасова, похідна церква, та існування її в Микитинській Січі не викликає жодних сумнівів: 1648 року в ній молився Богдан Хмельницький після обрання його козаками гетьманом і кошовим, а незабаром, розбивши поляків під Жовтими Водами й Корсунем, він прислав подарунок запорізьким козакам — за один прапор чотири великих, за один бунчук — два, за одну просту булаву — дві різьблені, за одну пару литавр — три чудові пари, за три прості гармати — три відбірні, за ласку війська — тисячу битих талярів, крім того на церкву божу та її служителів — триста талярів⁸⁰.

Але Микитинська Січ, так само, як і Хортицька, Базавлуцька й Томаківська, існувала недовго, в усякому разі не далі 1652 року, коли було засновано наступну за нею Чортомлицьку Січ. 1667 року за договором поляків з росіянами в Андрусові Микитине вже іменувалося не Січчю, а перевозом⁸¹; 1688 року Микитинська Січ називалася «пустою», старою запорізькою Січчю, котра «була на тому боці»⁸². З 1734 року Микитине вже стало селом; 1753 року в офіційних актах воно звалось Микитинською заставою⁸³. На той час у Микитин-

⁷⁷ *Мышецкий С.* История. С. 10, 69.

⁷⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 2, прим. 10; *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 1. С. 2; *Маркевич Н.*

История Малороссии. Т. 2.

⁷⁹ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. Т. 1. С. 151—156.

⁸⁰ *Величко С.* Летопись. Т. 1. С. 52, 74.

⁸¹ Записки одесского общества. Т. 6. С. 525.

⁸² *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 62.

⁸³ *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 64, 68, 70.

ській заставі, крім корінних жителів, перебували й посадові особи Січі: шафар і підшафарій *, писар і підписарій, котрі збирали у людей, що приїжджали через Микитинську заставу, гроші, доставляли їх у загальну військову скарбницю й робили записи про це у книгах прибутків-видатків. Тут же була митниця, утримувалися чатові козаки, прикордонний комісар від московського уряду для розгляду суперечок між запорожцями й татарами. Окрім того, в Микитині жив товмач, або перекладач, котрий знав, крім російської й української мов, турецьку й татарську і забезпечував усіх, хто їхав у Крим і далі за кордон, квитками турецькою й татарською мовами.

Зрештою, якою б не була роль Микитина, але воно на той час було й зовсім не людним, і зовсім не багатим: у ньому налічувалося лише близько 40 хат сімейних жителів^{83а} та до 150 козаків-службовців, окрім залічуваних до нього 300 зимівників у степу. В такому вигляді Микитине й залишилося до 1775 року, того згубного в історії Запоріжжя року, коли козаки, припинивши своє політичне існування, почасти пішли до турків, частково ж лишилися на батьківщині й поповнили собою різні села сімейних запорожців, котрі жили у віддалених від Січі зимівниках. Саме тоді й Микитине стало багатолюднішим. 1764 року воно серед інших сіл увійшло до складу новоутвореної Новоросійської губернії; 1778 року з волі князя Григорія Потьомкіна, на той час всесильного Новоросійського губернатора, Микитине було перейменоване з містечка на повітове місто Нікополь⁸⁴ (від грецьких слів «Νικαω» й «Πόλις», тобто місто перемоги), але через рік з повітового міста знову перейменоване на містечко, яким лишається і до нашого часу.

У даний момент Нікополь — торгове, промислове й досить багатолюдне містечко (понад 12 000 мешканців), яке має п'ять шкіл, поштове відділення, телеграфну станцію, аптеку, дві церкви й до сотні великих крамниць. Воно ділиться на кінці — Микитинку, Довголівку, Лапинку й середню частину, власне Нікополь.

Перша церква в Микитиному, як ми бачили, існувала вже 1648 року, але це, очевидно, була похідна церква⁸⁵. 1746 року в Микитиному, у запорізьких козаків, існувала вже постійна дерев'яна церква, але незабаром вона згоріла. Тоді запорожці спорудили замість знищеної нову церкву Покрови пресвятої Богородиці, також дерев'яну з однією «банею», тобто куполом, за прикладом «крижової», або католицької церкви, з іконостасом, «ув'язаним на полотні». Невідомо, коли в Микитиному була збудована ця друга церква, але 1774 року її називають «порядною» дерев'яною церквою, а з 1777 року її вже вважають старою, й «хоча цього 1777 року, січня 23 дня, за визначенням слов'янської консисторії, преосвященний Євгеній, архієпископ слов'янський, затвердив священником Петра Рассевського, але нині згадана Микитинська церква Святої Покрови зостається без священників порожньою»⁸⁶.

1796 року замість третьої спорохнявілої церкви в Микитиному збудували четверту, також дерев'яну, з такою ж дзвіницею, добудованою 1806 року. Ця церква існує і в наш час, вона зветься соборною церквою і стоїть біля самого берега Дніпра. 1858 року в Нікополі збудовано й другу церкву, кам'яну і з кам'яною дзвіницею, добудованою 1865 року.

В наш час у містечку Нікополі від колишньої запорізької Січі не залишилося жодного сліду. Якихось п'ятдесят років тому, під час великої весняної повені, місце Січі, всі її цвинтарі та капличка були відрізані водою від берега й знесені вниз за течією Дніпра; сама ж річка Підпільна, на котрій стояла Січ, була розмита сильним напором води й, з року на рік розширюючись, вона перетворилася у широку ріку Орлову, котру тепер багато хто приймає за справжній Дніпро, по

* Збирачі податків.

^{83а} За іншими джерелами «до 20 житлових запорізьких хат» (Записки одеського общества. Т. 7. С. 175).

⁸⁴ З родинних паперів ге-

нерал-майора О. М. Синельникова; за іншими даними Нікополь було оголошено містом 1782 р. (Записки одеського обще-

ства. Т. 9. С. 523).

⁸⁵ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 52, 74.

⁸⁶ Феодосій. Материали. Т. 1. С. 64; Записки одеського общества. Т. 6. С. 524; Т. 7. С. 175.

ній у літній час ідуть кораблі й тече вона якраз під самим Нікополем⁸⁷. Тому місце колишньої Микитинської Січі можна встановити лише за розповідями старожилів. Із цих розповідей видно, що Січ та цвинтар при ній знаходилися рівно на 350 сажнів нижче теперішньої пароплавної пристані Нікополя, біля правого берега Дніпра, навпроти того місця, де в наш час є водяні млини, інакше кажучи, навпроти двора селянина Василя Ходарина, котрий живе майже на самому березі Дніпра. На місці запорізької церкви ще не так давно стояла дерев'яна капличка заввишки сажнів із чотири й перерізом в один сажень. Нижче каплички через Дніпро йшла давня козацька переправа, відома у запорожців під назвою Микитинської. У цьому ж місці з Дніпра просочувалася невелика гілка Підпільна. Біля церкви був цвинтар завдовжки до 70 й завширшки до 100 сажнів, навпроти нинішнього двору селянина Федора Рибаківа. Але все це навесні 1846 року змила течія Дніпра. Сам берег Дніпра щороку обвалюється у воду, оглоюючи цілі купи козацьких кісток, котрі бездоглядно валяються по піску; тут частенько стирчать напівзогнілі дубові труни, що ховають лише мізерні кістяки колись доблесних і безстрашних лицарів, низових козаків; поміж скелетами часто трапляються мідні хрестики, іконки, гудзики, персні, а іноді й штофи, наповнені «оковитою», без якої запорожець, мабуть, не міг обійтися й на тому світі.

З минулих часів у Нікополі збереглися земляні укріплення у вигляді валів і ровів поблизу цвинтарної церкви, верст за п'ять від Дніпра в південно-західному напрямку. З півдня вони починаються від подвір'я селянина Микити Петренка, ідуть понад дворами селян Павла Сидоренка, Семена Гребінника, Федора В'язового й Григорія Дорошенка, звідси до вітряків мають пропуск для в'їзду й потім знову починаються від вітряка селянина Дмитра Хрипуна, повертають на схід і йдуть до городу караїма Мардохая Бабаджана, далі тягнуться через загін Івана Бабушкіна, город Прокопа Демури, двір Федора Безрідного й нижче нього губляться. Загалом ці укріплення мають вигляд правильного кола й оточують дуже великий простір землі завдовжки 750 й завширшки 500 сажнів, захоплюючи собою всю базарну площу Нікополя й досить багато селянських дворів. Важко сказати з абсолютною точністю, до якого часу належать ці укріплення; але навряд чи вони насипані жовнірами польського гетьмана Потоцького для спостереження за діями козаків у Микитинській Січі, як гадає Карелін⁸⁸. Це припущення позбавлене будь-якої підстави, оскільки гетьман Потоцький, посылаючи за Хмельницьким легким загін («залогу») з 800 чоловік до Микитинської Січі, зовсім не мав на меті розташовуватися табором навпроти Січі, а лише спіймати віткача й доставити його в Польщу. А Хмельницький, довідавшись про висилку цього загону, покинув Січ і спустився нижче до лиману; загін подався за ним, але потім, переконаний самим Хмельницьким, перейшов на його бік⁸⁹. Таким чином, гетьману Потоцькому тут не було ні часу, ні можливості споруджувати земляні укріплення; та й важко навіть припустити, щоб запорізькі козаки дозволили полякам насипати фортецю лише за якихось п'ять верст від самої столиці їхніх вольностей Січі. Залишається погодитися з князем Мишецьким, котрий стверджує, що ретраншемент біля Микитиново зроблений «от россиян в прежнее годы, как хаживали Крым воевать»⁹⁰.

Із часів запорізьких козаків у Нікополі вціліло кілька речових пам'яток: будівель, речей церковного й домашнього вжитку, писемних документів. З будівель цікаві дві запорізькі хатини — одна, споруджена 1746 року «старанієм Максима Калниболотскаго», є власністю єврея Тіссена; друга, споруджена 1751 року «рабами божіими куренным атаманом Онуфрієм Назаровичем и Гаврилом Игнатовичем», належить Ксенії Панченковій. Один запорізький курінь із написом «Построин курінь полтавскій, 1763 года, июня 6 дня» належить Ганні Степанівні Гончаровій. Хатини перенесено в Нікополь із села

⁸⁷ Записки одесского общества. Т. 6. С. 524.

⁸⁸ Записки одесского об-

щества. Т. 6. С. 525.

⁸⁹ Костомаров Н. Богдан

Хмельницький. Т. 1. С. 252.

⁹⁰ Мишецкий С. История. С. 10, 69.

Покровського, де була остання Січ, а курінь, за переказом, було збудовано в самому Нікополі. З інших запорізьких речей цікавими є козацька мідна гармата, котра до 1888 року стояла за огорожею соборної церкви, й залізний хрест з тієї церкви, в котрій, за переказом, молився Богдан Хмельницький. У самій церкві — ікона Христа з частинкою животворного дерева, на якому було розіп'ято Спасителя, прикрашена срібною «шатою» 1747 року коштом кошового отамана Павла Козелецького; чотири хоругви з різними зображеннями; п'ять ікон, серед яких ікона Миколая, придбана козаком Антоном Супою, ікона Варвари, написана Михайлом Решетняком, ікони Спасителя й Богоматері у срібних шатах, заввишки в сім з половиною і завширшки в п'ять четвертей, котрі стояли на хорах, де був особливий престол в ім'я чудотворця Миколая; ікона із зображенням Богоматері, святителя Миколая й архангела Михаїла, а під ними цілої групи запорожців, що моляться зі своїм отаманом; останні показані в їх звичайному одязі й при зброї, з непокритими головами й довгими «оселедцями». За переказом, тут зображено кошового отамана Петра Івановича Калнишевського з товариством, який звертається з молитвою до Богоматері про захист козаків від біди, котра загрожувала їм з боку Москви напередодні падіння Запоріжжя; тому з вуст отамана до вуха Богоматері простягнуто молитву: «Молимся, покрий нас честним твоим покровом, избави от всякого зла», на що Богоматір, нахиливши вухо до запорожців, відповідає: «Избавлю и покрью люди моя». Крім того, зберігся невеликий напестольний кипарисовий хрест у срібній оправі, пожертвований козаком Лавріним Горбом; чудове євангеліє московського друку в срібній оправі по малиновому оксамиту вагою два пуди без трьох фунтів; плащаниця з червоного з чорною серединою оксамиту, з викуваним зі срібла тілом Спасителя, пожертвована 1756 року козаком тимощівського куреня Іваном Гаркушею, вартістю 1200 карбованців; дві ризи, одна суцільної золотої парчі, крім срібного наплічника, із зображенням Покрови Богоматері, вартістю 1000 карбованців; друга з червоної парчі, крім наплічника зеленого оксамиту з золотим і срібним шитвом та зображенням Благовіщення, вартістю 700 карбованців; незрівнянний, єдиний такий і тому безцінний аналой, зроблений з арабського дерева «абонос» (чорного), оздоблений черепаховою і слоновою кісткою, перламутром, угорі стягнутий буйволовою шкурою й завершений угорі двома зміїними голівками. За переказом, запорожці отримали його від царгородського патріарха в той час, коли вони перебували під владою турків з 1709 по 1734 рік і за перехід на бік шведського короля Карла XII були позбавлені можливості спілкуватися з російською православною церквою, тому отримували священників для себе з Константинополя. Окрім того збереглися ще два срібні позолочені кухлі, один місткістю до чотирьох склянок (він, за переказом, належав кошовому Івану Дмитровичу Сірку), а другий, дещо менший, з шістьма саксонськими монетами 1592—1598 років, з іменами Христіана, Йоганна, Георга, Августа, здобутий, за переказом, запорізькими козаками у саксонського генерал-майора Вейсенбаха 1746 року, коли запорожців посилали в Польщу для виловлення гайдамаків. Крім того, збереглося два портрети, писані з живих запорожців, братів Якова та Івана Шиянів, котрі після падіння Січі були ктиторами Нікопольської церкви й до самої смерті ходили в запорізькому вбранні. Нарешті, вціліли золота медаль, дана 1788 року за подвиги під Очаковом запорізькому полковнику Коленку; зелений шовковий запорізький пояс завдовжки в п'ять із половиною аршинів; невеличкий залізний молоток з вибитою на ньому датою (1751 рік); квит київського архієпископа Рафаїла 1740 року про надіслану в Січ до церкви Покрови пресвятої Богородиці богослужбову книгу⁹¹.

За Микитинською йшла Чортомлицька, або ж Стара Січ, розташована на Чортомлицькому розі або мисі, від якого й отримала свою назву. Очевидно, саме про цю Січ розповідає балакучий, але не завжди точний і правдивий Боплан (1620—1647) *. «Дещо нижче річки Чортомлика,— пише він,— майже на

⁹¹ *Зварницький Д.* Запорозьке. Т. 2. С. 44—55.

* На Україні Боплан був 1630—1647 рр.

середині Дніпра знаходиться досить великий острів з давніми руїнами, оточений з усіх боків понад 10 000 островів⁹², розкиданих неправильно... Оці-то численні острови правлять притулком для козаків, які називають їх військовою скарбницею»⁹³. Князь Мишецький, перелічуючи всі запорізькі Січі, у другому розділі своєї «Історії» зазначає: «Стара Січ стоїть поблизу Дніпра на річці Чортотмлюку. Згадана Січ початок свій веде з того часу, як запорожці ще були за поляками»⁹⁴. Чортотмлицька Січ заснована 1652 року за кошового отамана Лутая, про що свідчить наступний акт: «Город Сича, земляной вал, стоял в устьях у Чортотмлюка и Прогною над рекою Скарбною; в вышину тот вал шесть сажен; с поля, от Сумской стороны и от Базавлука, в валу устроены пали и бойницы и с другой стороны от устья Чортотмлюка и от реки Скарбной до вала, сделаны коши деревянные и насыпаны землей. А в этом городе башня с поля, мерою кругом 20 сажен, а в нем окна для пушечной стрельбы. А для ходу по воду сделано на Чортотмльк и на Скарбную восемь форток и над теми фортками бойница, а шириною те фортки только одному человеку пройти с водою. А мерою тот городок Сеча с поля от речки Прогною до речки Чортотмлюка сто ж сажен да с правой стороны речки Прогной, а с левой стороны речки Чортотмльк, и впали те речки в речку Скарбную, которая течет позади города, подле самой ров. А мерою весь Сеча город будет кругом с 900 сажен. А строили этот город Сечу кошевой атаман Лутай с козаками тому 20 лет»⁹⁵.

До цього досить детального зовнішнього опису Чортотмлицької Січі варто лише додати, що всередині Січі було влаштовано курені з вікнами на площу й «квартирками» у вікнах, а поза Січчю, за містом, стояла так звана грецька хата, можливо, приміщення для іноземних послів, що приїжджали до запорожців⁹⁶. Крім того, акти 1659, 1664 й 1673 років свідчать, що на Чортотмлицькій Січі існувала церква Покрови Богородиці: 1664 року кошовий отаман Іван Шербина писав гетьману Івану Брюховецькому, що церква ця раптово згоріла, так що духовенство навіть не встигло вихопити церковного начиння, тому кошовий просив гетьмана прислати в січову церкву трюдь пісню, апостол і кадильницю, інакше в піст не буде по чому й службу Божу правити. 1673 року в нову церкву Чортотмлицької Січі на ім'я кошового Лук'яна Андрієва, або Лукаша, від царя Олексія Михайловича було надіслано 12 книг четьї мінеї⁹⁷. 1672 року в цій Січі було 100 ковалів «безпрестанно в ней живущих»⁹⁸. Як видається, в якийсь період ця сама Січ переносилася з Чортотмлицького острова * у відкритий степ, у всякому разі, 1663 року про неї писалася: «А Сеча и ныне у них на поле и крепости никакой нет»⁹⁹.

Загальний вигляд Чортотмлицької Січі показано на одній вельми цікавій гравюрі, що зберігається в Санкт-Петербурзькій імператорській публічній бібліотеці, у відділі портретів Петра Великого. Вона виконана відомим гравером XVII століття Інокентієм Щирським на полотні завдовжки в 12 й завширшки в 7 1/2 четвертей і на самій горі має напис: «Богословській и философській тезис, поднесенный кievскою духовною академією царям Іоанну и Петру Алексеевичам 1691 года». Лицевий бік гравюри весь списаний ликами, розділеними на шість рядів згори донизу. В першому ряду зображена Богоматір; у другому — святий князь Володимир; під ним — двоголовий орел, а обабіч Богоматері й Володимира — 12 фігур різних святих, крім Спасителя й Бога-отця; у третьому ряду зображено місто Київ; в четвертому — зліва намальовано будинок, у якому сидять запорожці поруч із турками чи татарами на спільній раді, посередині — група козаків, які списають розміряту землю, а з правого

⁹² Цілковите безглуздя: на всьому протязі Дніпра в межах Запоріжжя було 265 островів.

⁹³ *Боплан Г.* Описание Украинны. С. 26.

⁹⁴ *Мишецкий С.* История. С. 10; *Миллер Г.* Рассуждение о запорожцах. М.,

1847. С. 63.

⁹⁵ Акты ЮЗР. Т. 11. № 5. С. 12. Акт 1672 року, віднявши 20, отримуємо 1652 рік — час заснування Січі.

⁹⁶ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 228; Т. 11. С. 355, 259; *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 360.

⁹⁷ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 228; Т. 11. С. 355, 259; *Феодосий.* Исторический обзор. С. 36.

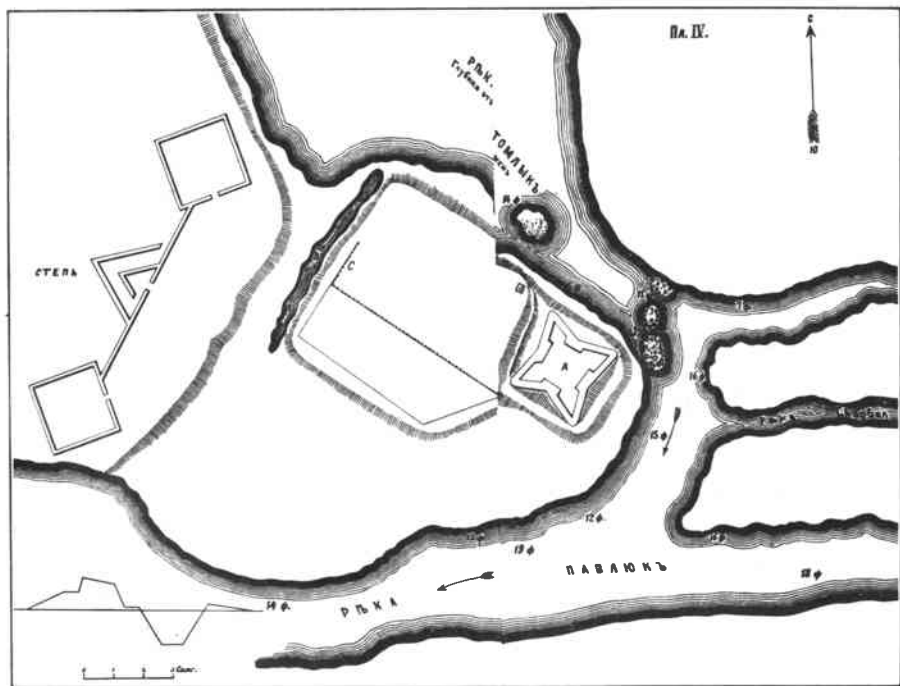
⁹⁸ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 13. * У попередньому абзаці помилково сказано про ріг (мис).

⁹⁹ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 143.

боку — запорізька Січ з клубами диму над нею. Січ оточена високим валом, на котрому стоять три гармати на колесах, за валом видніють шість куренів, серед яких височить маленька триглава церквоця. Нижче Січі йде останній ряд постатей — візантійських імператорів Аркадія й Гонорія, Василя й Константина, та російських царів Івана й Петра. Думка, вкладає майстром у картину, очевидна — він показав головні моменти з історії Київської Русі у зв'язку з історією запорізьких козаків і зобразив сучасне йому царське двовладдя в Росії, підкріпивши його прикладом Візантійської імперії.

Причина перенесення Січі з Микитинога Рога в гирло Чортомлика, як нам здається, криється у більшій зручності місцевості біля Чортомлика порівняно з Микитиним Рогом. Річ у тому, що місцевість Микитинога Рога, досить висока і з трьох боків зовсім відкрита, мала досить значні недоліки у стратегічному розумінні: татари, кочуючи по лівому березі Дніпра, просто навпроти Січі, могли стежити за кожним рухом запорізьких козаків і передбачати всі їхні плани й задуми. Ця незручність могла бути причиною залишення козаками Січі на Микитиному Розі й перенесення її нижче, на ріку Чортомлик: «А неприятельского приходу к нему летом чають с одну сторону полем, от крымской стороны, от реки Безовлука, а с трех сторон, за реками, некоторыми меры промыслу никакова учинить под ним нельзя. А в зимнее время на трех реках лед запорожцы кругом окальвают безпрестанно и в осадное время Сечю город шти * тысячам человеком одержать мочно, а что людей и всяких запасов и пушек будет больше, то и неприятелю будет страшно. А многолюдных турков и татар до Сечи перенять не мочно, потому что прилегла степь и в степи их не удержать»¹⁰⁰.

Чортомлицька Січ вважалася січчю, яка переважала над іншими, тому папери, що виходили з цієї Січі, рідко підписувалися з означенням її місця: «Дано в Січі при Чортомлику», «Дано в Чортомлицькій Січі»,¹⁰¹ а переважно взагалі

* Тобто шести.

¹⁰⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. № 5. С. 14.

План Чортомлицької Січі
Гравюра кінця
XIX ст.

¹⁰¹ Там же. Т. 8. С. 181, 182; Т. 9. С. 222, 243, 266; Т. 11. С. 481.

не мали вказівки на місце: «З Січі запорізької», «Дано на Коші Січі запорізької», «Писано на Коші запорізькому», «З Коша запорізького»¹⁰², причому під Січчю розумілася саме Чортомлицька.

Чортомлицька Січ існувала протягом 57 років (1652—1709) * і справедливо вважалася найзнаменитішою з усіх запорізьких Січей: існування цієї Січі збіглося з найблискучішим періодом історичного життя запорізьких козаків, саме в той період, коли вони й «самому Царю-городу давали нюхать козацького пороху». З цієї Січі «розливалася слава про козацькі подвиги по всій Україні». Саме в цій Січі діяли такі богатири, як «завзятий, ніким не дійнятий, загартований, ніким не переможений» кошовий Іван Сірко, той Сірко, котрий був пострахом турків, грозою ляхів, славою і гордістю запорізьких козаків; той Сірко, котрий, за переказом, народився з зубами, щоб усе своє життя гризти ворогів руської народності й православної віри; той Сірко, іменем котрого татарки лякали своїх неслухняних дітей; за погибель якого султан особливим указом звелів правовірним молитися у своїх мечетях; той Сірко, кості котрого запорожці, за переказом, після його смерті п'ять років возили в труні, а потім, відрізавши в нього руку й засушивши, виставляли на пострах ворогам; той Сірко, іменем котрого часто називали й саму Чортомлицьку Січ — «Січ кошового Сірка». В цій Січі часто зав'язувалися такі справи, котрі потім розв'язувалися у сусідній запорожцям Україні, в російській Москві, польській Варшаві й турецькому Стамбулі. З цієї Січі запорожці ходили на Україну й Польщу, за Богдана Хмельницького під Жовті Води, Батіг і Жванець; у цій Січі вони присягали на вірність російському престолу й потім гірко оплакували смерть «старого Хмеля»; з цієї Січі вони ходили за сина Богдана Хмельницького, Юрія; звідси вони багато разів виступали в похід під керівництвом Якова Барабаша, Івана Сірка, Мартина Пушкаря та інших українських вождів проти їхнього найлютішого ворога, брехуна й наклепника, гетьмана Івана Виговського, котрий лавірував між Москвою й Польщею, водночас доносив московському царю на запорожців і запорожцям брехав на московського царя. Звідси вони виходили й проти Хмельниченка, який врешті зрадив російському престолу, громилі його наступників, сьогочісного гетьмана Якова Сомка й тогочісного ** Павла Тетерю. З цієї ж Січі вони 1663 року ходили на Україну й првели тут так звану чорну раду, скликану українською черню, котра стратила Сомка; звідси ж запорожці не раз успішно здійснювали походи разом із московським воєводою Косаговим проти гетьмана Дорошенка й знаменитого польського вершника Чарнецького. З Чортомлицької Січі запорожці піднімали українців проти московських воєвод і бояр за їхні побори, податки й утиски малоросійського народу. В цій самій Січі запорожці 1675 року вибили близько 14 000 турецьких яничарів і потім, очолені славним кошовим Іваном Сірком, здійснили блискучий похід у самий Крим, захопивши там безліч полонених і здобичі¹⁰³. З Чортомлицької Січі запорожці 1677 року ходили на допомогу українцям під час так званого першого чигиринського походу турків, звідси 1687 й 1688 року вони виступали в походи на Крим під спільним керівництвом князя Василя Голіцина, Івана Самойловича й Івана Мазепи; звідси ж 1701 року ходили походом під Псков на допомогу російському війську Петра I проти шведів. Нарешті, з цієї ж Чортомлицької Січі протягом усього її існування запорожці багато разів «чинили промисли» в турецьких і татарських землях біля Перекопа, Очакова, Кизикермена, Тавані, Кінбурна, Тягинки, Гнилого моря та інших місць і міст Татарського ханства й Турецького царства¹⁰⁴.

Після п'ятдесяти семи років існування Чортомлицька Січ була зруйнована військами російського царя Петра I у знаменний для Росії 1709 рік. Ось як це сталося за словами літописців та істориків. Коли український гетьман Іван

¹⁰² Величко С. Летопись. Т. 2. С. 36, 37, 100, 345, 382, 396.

* Сучасна історіографія ототожнює Чортомлицьку

Січ з Базавлуцькою, яка існувала в 1593—1709 рр.

* Тобто гетьманів Лівобережної й Правобереж-

ної України.

¹⁰³ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 358—364.

¹⁰⁴ Грабянка Г. Летопись. С. 111—255.

Мазепа відступився від російського царя, тоді й запорожці, забувши свою недавню неприязнь до Мазепи, палаючи ненавистю до Москви за порядку, запроваджені нею на Україні, й за будівництво російських укріплень у самому Запоріжжі, на ріці Самарі і в урочищі Кам'яний Затон, а головне — бажаючи бачити «свою отчизну, милую матку, и войско запорожское, городное и низовое, не только в ненарушимых, лечь и в расширенных и размноженных вольностей квітнучую и изобилуючую», зважилися віддатися в «непраламану оборону найяснішого короля шведскаго Карла» й виступити проти російського царя Петра ¹⁰⁵. Кошовим отаманом на той час був Костянтин Гордієнко, або Гординський, чи Головка ¹⁰⁶ з козацьким прізвиськом Кріт ¹⁰⁷, людина безумовно хоробра, рішуча, на свій час освічена, оскільки вчився у Київській академії і вільно володів латиною ¹⁰⁸. Козаки його любили, й він користувався величезним впливом і популярністю серед української черні. Спонуковані цим самим кошовим отаманом Гордієнком, запорізькі козаки 24 листопада 1708 року написали листа Івану Мазепі, в якому просили скерувати до них гетьманських і королівських уповноважених, щоб через них умовитись, з ким вони будуть під час наступної війни; окрім того, домагалися від шведського й польського королів військових клейнодів та допоміжного війська для зруйнування московської фортеці біля Кам'яного Затона, навпроти Січі, після чого обіцяли поспішити на допомогу союзникам. У той час Петро, довідавшись про переговори запорожців із королями й гетьманом, а також наочно переконавшись у їх величезному впливі, особливо кошового Гордієнка, на малоросійську чернь та українських козаків, вирішив за будь-яку ціну схилити запорожців на свій бік. Для цього відразу ж після прокляття Мазепи й обрання нового гетьмана Івана Скоропадського цар написав у Січ листа, в котрому умовляв козаків залишитися вірними російському престолові й православній церкві, за що обіцяв «примножити до них свою милість» і негайно вислати, крім звичайної річної платні, по 1500 українських золотих на кожен курінь. Водночас цар запевняв запорожців, що коли він раніше затримав у Москві належну козакам військову платню, то зробив це внаслідок наклепу на низове товариство гетьмана Івана Мазепи, котрий часто писав цареві в Москву, звинувачуючи запорожців у невірності ¹⁰⁹.

До запорожців від царя були відряджені стольники Гавриїл Кислинський та Григорій Теплинський з грамотою і грішми: 500 червців кошовому, 2000 старшині, й 12 000 куреням, крім того, через тих же послів було обіцяно, на знак особливої царської милості, прислати на Січ військові клейноди — прапор, пірнач, бунчук, литаври й палиці кошовому отаману й судді ¹¹⁰. Водночас з царськими послами було відряджено від гетьмана Скоропадського лубенського сотника Василя Савича й від київського митрополита ієромонаха Іродіона Жураховського для умовлянь. У самій Січі в той час утворилося дві партії: партія старих, досвідчених козаків, і партія молодих, гарячих голів; перша стояла на законному ґрунті й радила триматись російського царя. Ця партія, на якийсь час узявши гору над другою, змусила надіслати до Мазепи листа, в якому запорожці, називаючи себе військом його царської пресвітлої величності, заявляли, що вони готові стояти за російського царя й за весь український народ проти іншоплемінних загарбників, що вторгнулись на Україну. Та проти розсудливих і досвідчених запорізьких товаришів виступила зелена молодь, котрою керував кошовий Костянтин Гордієнко, який фанатично ненавидів усе, що виходило з Москви. Сила опинилася на боці молодих, і тоді запорожці відібрали в прибулих у Січ послів гроші, а їх самих почали лаяти й ганьбити: ієромонаха називали шпигуном і погрожували спалити його в смолянній бочці, інших погрожували вбити або втопити у воді ¹¹¹. Вслід за цим на грамоту Петра написали листа, в

¹⁰⁵ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 318.

¹⁰⁶ Мышецкий С. История. С. 11, 34.

¹⁰⁷ Южнорусские летописи, изданные Белозерским.

Т. 1. С. 90.

¹⁰⁸ Adlerfeld G. Histoire militaire de Carles XII. V. 2. P. 249—430.

¹⁰⁹ Соловьев С. История России. Т. 15. М., 1881. С. 298.

¹¹⁰ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 293.

¹¹¹ Чтения московского общества истории и древностей. № 8. С. 21; № 6. С. 44.

якому, не жалуючи царя за попереднє вороже ставлення до них, «чиня досадительныя укоризны и угрозы, многие неприличные запросы, с нареканием и безчестием на самую высочайшую особу царя»¹¹², вимагали: 1) щоб усіх українських полковників не було, а на Україні була така свобода, як і в Січі; 2) щоб усі млини по річках Ворсклі і Псла та перевози через Дніпро біля Переволочної віддати запорожцям; 3) щоб усі царські укріплення на Самарі й на лівому березі Дніпра біля Кам'яного Затону знести¹¹³. Відіславши цареві листа, запорожці в той же час затримали у себе гетьманського посланця, котрий їхав у Крим з повідомленням про обрання на Україні нового гетьмана Скоропадського, й, побивши його на раді до напівсмерті, відіслали до Мазепи, а другого посланця, висланого в Чигирин, чигиринський сотник Невінчаий убив зовсім, а сам утік на Запоріжжя. Тоді цар написав два листи, одного за другим, князю Меншикову, котрий керував на той час військовими діями на Україні й жив у місті Харкові; в цих листах він сповіщав князя, що запорожці зібралися поблизу Богородицької фортеці на ріці Самарі й що він побоюється, аби вони чогось не задіяли їй, а також, щоб кошовий і суддя не провели їх через Переволочну до шведів. Тому він наказував князеві поставити у зручному місці Інгерманландський полк, щоб «мати око на їхній похід», а також, по можливості, додати людей у Богородицьку фортецю, у Кам'яний Затон послати два полки чи й більше гарнізонного війська, а в самій Січі за допомогою миргородського полковника Апостола спробувати змінити головну старшину — кошового отамана й військового суддю. Тоді Данило Апостол за наказом Меншикова відрядив кількох чоловік із Миргородського полку, колишніх запорізьких військових старшин з немалою кількістю грошей у Січ, щоб скинути кошового й суддю «и во всех противников учинить диверсию». Відряджені повинні були прилюдно, на військовій раді, оголосити запорожцям, що кошовий і суддя перейшли на бік Мазепи не тому, що вважали цю справу справедливою і законною, а тому що були підкуплені зрадником. Слідом за цим Петро знову писав Меншикову; він наказав йому й далі дбати про те, щоб привернути на свій бік запорізьких козаків, діючи на них добрим словом і лише у крайньому разі зброєю. «В Каменном Затоне учинить командира из бригадиров кто поумнее, ибо там не все шпагою, но и ртом действовать надлежит, а кого, то полагаюсь на вас; пункты посылаю при сем, токмо едина материя суть, чтоб смотреть и чинить запорожцев добром по самой крайней возможности: буде-же оные явно себя покажут противными и добром сладить будет невозможно, то делать с оными, яко со изменниками»¹¹⁴.

Але запорожці, настроєні кошовим Гордієнком, з цього часу твердо й усією масою вирішили діяти проти Петра. Зібравшись у кількості 8000 чоловік під командуванням «власного» кошового Костянтина Гордієнка, а в Січі залишивши наказного отамана Якова Симонченка, узявши з собою 9 гармат, вони рушили з Січі в Переволочну, котру споконвіку вважали своїм містом і від котрої намірялися дійти до табору шведського короля Карла XII. Але йдучи на з'єднання з Карлом, запорожці оголосили, буцімто йдуть «в злучення» до російського війська, за що їм повторно вислали царське жалування від Петра¹¹⁵. В Переволочній їх зустрів полковник Нестулій з 500 запорожцями, котрі були в місті, й гетьманські посланці Чуйкевич, Мокієвський і Мирович. 12 березня 1709 року в Переволочній відбулася рада у присутності посланців Мазепи. На раді було зачитано листа гетьмана, в якому, між іншим, говорилося, що цар погрожував «искоренить воров и злодеев, запорожцев», а всіх малоросіян перевезти за Волгу, водночас наголошувалося, що прибуття на Україну шведського короля дає можливість українцям скинути московське ярмо й стати вільним і щасливим народом; на завершення промови посланці Мазепи роздали запорожцям кілька червінців, і тоді на раді маса закричала: «За Мазепою, за Мазепою!» Та відразу ж виникло й питання: що робити з грішми, присла-

¹¹² Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 294.

¹¹³ Соловьев С. История России. Т. 15. С. 314.

¹¹⁴ Там же. С. 315.

¹¹⁵ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 245.

ними царем у Січ? «Гроші ті раніше відняли москалі у наших же братів козаків», казали запорожці, очевидно натякаючи на утримання Москвою 6600 карбованців, законної козацької платні, за пограбування ними грецьких купців, на що скаржився турецький паша¹¹⁶. Тоді прийшла звістка й від кримського хана, який радив запорожцям триматися Мазепи й обіцяв їм свою допомогу. Сам полковник Нестулій після певних вагань також оголосив себе прибічником Мазепи.

Незабаром після ради кошовий Гордієнко сповіщав шведського короля, що запорожці готові служити йому й молять бога про його успіх; слідом за цим повідомленням запорожці послали депутатів до короля, щоб побачити його особисто й висловити свою готовність вірно служити. Депутати були прийняті в містечку Будищах і допущені до королівської руки з умовою, щоб вони не пили горілки до обіду, оскільки король не терпів п'яних. Запорожці, які не просихали від горілки протягом перебування у Будищах, ледь зуміли стриматися цього разу.

Петро, отримавши у Воронежі вісті про все, що трапилось, наказав Меншикову намагатися втримати за собою орільські укріплення, особливо Богородицьку фортецю, де було багато артилерії й амуніції, але мало людей, а самому князеві обов'язково лишатись на Україні: «Ежели вы не в пути, то лучше б еще немного там для запорожскаго дела задержались, а сие дело, сам ты знаешь, что не из последних; я уже писал до господина фельдмаршала, чтоб он подался к Переволочне для сего дела, при том же совету ю и вам, буде невозможно всеми, хотя бы частью позад Полтавы протянуться для сего ж дела»¹¹⁷. Побоювання Петра були не даремними. В той час, коли депутати від запорізьких козаків перебували в Будищах, частина їхнього війська здійснила два напади на російські війська, спочатку в Кобеляках, а потім у Царичанці, на правому березі Орелі, вчинила страшний переполох серед російських солдатів, частину яких вирубала на місці, а частину захопила в полон і цим настільки підняла свій прапор, що збільшила численність свого війська до 15 000 чоловік, визволила з нетрів лісів жителів, що поховалися під час нападу шведів, і змусила їх доставляти продовольство королівським військам¹¹⁸. Після цього кошовий Гордієнко став засилати листи до правобережних українців, радячи їм бити свою старшину й переходити до нього, кошового, на лівий берег Дніпра. «Вор кошевой яд свой злой продолжает и непрестанно за Днепр пишет, чтоб побивали свою старшину и к нему через Днепр переходили и уже такая каналия за Днепром собирается и разбивает пасеки»¹¹⁹.

Розгромивши російські загоны під Кобеляками й Царичанкою, кошовий Гордієнко із запорожцями заспішив у Диканьку, щоб побачитися тут з гетьманом Мазепою і звідси піти у Будища, головну квартиру шведського короля. Побачення Мазепи й Гордієнка відбулося у присутності багатьох осіб з січового товариства; при зустрічі з гетьманом кошовий віддав йому честь, схиливши перед ним свій бунчук, потім, звернувшись із промовою, подякував гетьманові за його готовність звільнити Запоріжжя від московського ярма, обіцяв від імені всіх козаків не шкодувати ні життя, ні крові для спільної справи, висловлював надію за посередництвом гетьмана отримати протекцію у його королівської величності й на закінчення пообіцяв присягнути йому на вірність, але, в свою чергу, просив зробити те саме й гетьмана, щоб діяти заодно з запорожцями «у справі порятунку вітчизни». Гетьман Мазепа на промову Гордієнка відповів своєю. Він подякував запорожцям за довіру до нього, запевнив честю, що якби не він, гетьман, то цар давно вже перев'язав би запорожців, перетворив їх на драгунів, вислав би у віддалені місця Сибіру, зруйнувавши дотла навіть їхні жита, й що він, гетьман, буде діяти заодно з ними й готовий дати присягу в цьому¹²⁰.

¹¹⁶ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. СПб, 1885. С. 509.

¹¹⁷ Соловьев С. История

России. Т. 15. С. 316.

¹¹⁸ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. С. 510.

¹¹⁹ Соловьев С. История России. Т. 15. С. 316.

¹²⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. С. 512.

Взаємні промови кошового й гетьмана закінчилися запрошенням запорожців до гетьманського обіду; на обіді з обох сторін було висловлено ще більше запевненнь у взаємній дружбі й прихильності, але тут сталася неприємна пригода, котра ледь не перетворила дружбу на ворожечу: захмелілі запорожці, вставши від обіду, почали, за своїм звичаєм, хапати зі столу всілякий посуд і забирати з собою. Гетьманів дворецький, який також випив за обідом, побачивши таку сваволу, став дорікати: «Ви раді були б пограбувати цей дім; такий у вас звичай — робити подібне, куди лише потрапите». Цей докір дійшов до вух кошового і той, уявивши собі, що він був продиктований дворецькому самим гетьманом, наказав своїм козакам сідлати коней і їхати геть, не попрощавшись із гетьманом. Але Мазепа, вчасно довідавшись про це, сповістив запорожців, що не винен у відповіді свого дворецького, на доказ чого видав їм їхнього кривдника. Запорожці довго мучили ні в чому не винну людину, перекидаючись ним, мов м'ячем, і врешті прохромили ножем.

З Диканьки кошовий Гордієнко разом із гетьманом Мазепою рушив на Будища для представлення королю Карлу; з Гордієнком було з 50 січовиків, 115 захоплених запорожцями російських полонених солдатів та українських козаків, яких запорожці «били й лаяли і жахливо мучили комарами й мурахами»¹²¹. Прибувши в Будища, запорожці й полонені були представлені королеві; кошовий звернувся до короля з промовою, у котрій дякував йому за високе заступництво й бажання визволити їх від страшного ворога, російського царя. За короля відповідав державний секретар: він висловив прихильність до запорожців і похвалу за їхній перший подвиг проти росіян; на останнє кошовий відповідав: «Ми вже послали з сотню москалів на показ кримському ханові й сподіваємося, що коли татари їх побачать, то стануть заодно з нами». Після представлення королеві запорожці, тобто кошовий, старшини, учасники царичанської сутички й навіть старшини, котрі були в Січі, отримали грошові подарунки від короля й гетьмана¹²², кілька днів частувалися за рахунок короля і врешті-решт склали присягу Мазепі й договір із чотирьох пунктів із королем Карлом. Для запорожців ці пункти головним чином означали те, що вони після війни з російським царем назавжди визволяться з-під московського панування й отримують свої одвічні права й привілеї.

Покінчивши з усіма умовами у короля й гетьмана, запорожці тепер жадали одного — скорішої битви з москалями; на це бажання король відповідав їм, що слід вичекати й приготуватися до бою, але загалом похвалив їх військовий запал, на що запорожці підкидали вгору шапки, кричали й вимахували в повітрі шаблями. На прощання деяких запорожців допустили до королівської руки й запросили на обід до короля¹²³.

З Будищ запорожці, супроводжувані шведами, пішли в напрямку на Полтаву, де знаходились російські гарнізони. Росіяни, побачивши запорожців, котрі йшли повз Полтаву, надумали стріляти по них, але сотня козаків кинулася до міста й поклала кількох росіян на міських стінах, причому один запорожець влучним пострілом убив російського офіцера у блискучому мундирі. З цього приводу Гордієнко сказав шведам, що таких чудових стрільців у нього набереться до 600 чоловік. Від Полтави частина запорожців взялася провести гетьманського посла з листами до турецького сераскіра *, в яких гетьман спонукав султана до швидшого об'єднання зі шведами **; головна маса рушила до Січі. Та тут сам Гордієнко поринув у роздуми з приводу затіяної ним справи й так висловився щодо шведів: «Роздивився я цих шведів; де при них служити! Мені тепер здається, що краще нам по-старому служити царській величності». Але це, мабуть, був хвилиний настрій, бо ні характер кошового, ні його наступні дії не свідчили про щире й рішуче каяття.

¹²¹ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 297.

¹²² Учасники битви отримали королівські 1000 золотих, «решта запорожців

отримала від Мазепи 50 000, січовики ж отримали нема-лу суму окремо».

¹²³ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. С. 515.

* Верховний вождь, згодом верховний головнокомандувач (гур.).

** В ориг. помилково «з росіянами».

Тим часом у Січі після відходу більшості козаків під керівництвом Костянтина Гордієнка залишилося близько 1000 козаків, очолених Яковом Симонченком. Тут діяли послані з Миргорода полковником Данилом Апостолом колишні запорізькі старшини; вони привезли в Січ лист Апостола й усіяло намагалися схилити січовиків на бік царя. З цього приводу було скликано військову раду; на раді знову виявилось дві партії — партія старих за царя й партія молодих проти царя. Остання взяла гору, й було вирішено листа Апостола відіслати з військовим осавулом до кошового Гордієнка, а посланців Апостола затримати в Січі. Поки січові посланці встигли доскакати до кошового й повернутися, весь цей час полковничих посланців тримали прикованими до гармат за шиї і щохвилини погрожували їм смертною карою. Але апостолиці, користуючись вільними руками, відбили один одного від гармат і втекли з Січі в Миргород. Після їх втечі у Січі знову відбулася рада, на цей раз узяли гору старі й вирішили стати за царя. Тоді до кошового Гордієнка відіслали листа, у якому говорилось, що запорожці складають із себе вину за всі його дії: «Як ти робив, так і відповидай; ти без нас вигадував, а ми, вірні слуги царської величності, вибрали собі замість тебе іншого кошового». Від слів запорожці перейшли й до діла: вони справді позбавили Костянтина Гордієнка звання кошового й обрали на його місце Петра Сорочинського. Цар, повідомлений про такі вибори кошового в Січі, зрадів, бо особисто знав Сорочинського як «людину добру»¹²⁴. Петро зрадів ще більше, коли новий кошовий, вступивши на цю посаду, одразу відіслав наказ козакам, які були з Гордієнком, покинути колишнього кошового й повернутися на Січ для нових наказів. Але такі настрої у Січі трималися недовго: зібравшись на військову раду, запорожці разом із кошовим Петром Сорочинським чомусь знову оголосили, що вони проти російського царя і за шведського короля.

Петро, почувши, що й Сорочинський став дихати таким самим духом проти нього, як і Гордієнко, наказав Меншикову послати з Києва в Січ три російські полки і знищити все гніздо бунтарів дощенту. Меншиков доручив виконання царського наказу полковнику Петру Яковлеву й наказав йому, прибувши на місце, передовсім оголосити запорізьким козакам, що коли вони прийдуть до царя з повинною, оберуть нового кошового отамана та інших старшин і пообіцяють, цілуючи хрест, вірно служити цареві, то всі їхні провини будуть вибачені й самі вони залишаться при своїх попередніх військових правах і вольностях¹²⁵. Полковник Петро Яковлев сів із полками на судна у Києві й подався вниз по Дніпру; слідом за ним берегом Дніпра повинна була йти кіннота, щоб не дати запорожцям можливості відрізати російські війська, що рухались по Дніпру.

Полковник Яковлев, спускаючись по Дніпру, насамперед напав на містечко Келеберди біля лівого берега ріки, спалив його, мешканців частково розігнав, частково перебив. Від Келеберди спустився до Переволочної; тут на той час було 1000 запорожців та 2000 навколишніх жителів, якими керував запорізький полковник Зінець. У центрі містечка було збудовано замок, в котрому за сіло 600 чоловік гарнізону. Підступивши до містечка, Яковлев передусім жадав від запорожців добровільної здачі, але йому відповіли пострілами. Тоді він відкрив лютий вогонь, скеровуючи ядра й бомби в самий замок містечка. Запорожці, не володіючи такими, як росіяни, бойовими засобами, все-таки вперто відбивалися, але змогли вистояти лише дві години: росіяни увірвалися в містечко, тисячу чоловік убили на місці, частину людей підпалили в хатах і стодолах, кілька чоловік самі втпилися при переправі через Ворсклу й Дніпро; у полон взято лише 12 чоловік. Несамовитість росіян була така, що вони вирізали жінок, дітей, старих, спалили всі млини на ріках, усі будівлі в містечку і всі судна на Дніпрі біля Переволоченської переправи. Після такого розгрому Перево-

¹²⁴ Голиков. Дополнение к деяниям Петра В. СПб, 1791. Т. 8. С. 235.

¹²⁵ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 299.

лочної полковник Яковлев рушив нижче по Дніпру й досягнув спочатку Нового, а тоді Старого Кодака.

В обох Кодаках полковник Яковлев не зустрів великого опору: основна маса мешканців добровільно здалася росіянам і була відслана у Богородицьку фортецю, незначна частина втекла на острови і в степ, але й з них деяких було спіймано й знищено на місці; обидва ж містечка, Старий і Новий Кодаки, було спалено дотла, щоб не дати притулку «злочинцям» і щоб обезпечити тил російських полків. Біля Старого Кодака Яковлев спустився через перший у Дніпрі поріг, Кодацький, причому флотилія його, керована замість лоцманів, що порозбігалися, російськими стрільцями, зазнала деяких втрат: розбилося два судна, але без нещасливих наслідків для людей. Тут Яковлев змушений був виділити частину солдатів зі своїх полків і послати їх у степ по обидва боки Дніпра, щоб знищувати козаків, які втекли з містечка. Але водночас до Яковлева підійшли сухопутні загони, що слідували за ним берегами Дніпра, й вони рушили далі вниз. Пропливши решту порогів і минувши острів Хортицю, полковник Яковлев 7 травня нарешті прибув до Кам'яного Затона на лівому березі Дніпра, майже навпроти Чортомлицької Січі. В Січі не було кошового Петра Сорочинського: він разом із козаком Кириком Меньком пішов у Крим просити татар допомогти запорожцям проти москалів. Його заступав хоробрий і меткий, взагалі «добрий» козак, Яким Богуш. Через те, що в Кам'яному Затоні панувала якась заразна хвороба, Яковлев став поблизу містечка й вирядив до запорожців козака Сметану з напутивим листом князя Меншикова. Але запорожці, за словами одного спійманого росіянина козака, втопили того Сметану у воді. Тоді Яковлев послав їм другого листа, особисто від себе; на цей лист запорожці відповіли, що не вважають себе бунтарями, визнають над собою владу царської величності, але царських посланців до себе не допустять. Очікуючи з хвилини на хвилину свого кошового Сорочинського з татарами, запорожці, бажаючи виграти час, удали навіть, що схиляються на бік царя. Яковлев чекав позитивної відповіді три дні, але потім вирішив узяти Січ приступом. З цією метою він наказав оглянути Січ з усіх сторін і підшукати зручне для приступу місце; для огляду було послано переодягнених у запорізький одяг російських офіцерів. Повернувшись, вони сповістили полковника, що підступитися до Січі на конях неможливо, бо вона з усіх боків оточена водою. І справді: це було 10 травня, коли вода у Дніпрі та його гілках досягає найбільшого рівня після весняної повені; але на той час водопілля було таким високим, що Січ, звичайно залита лише з трьох боків водами різних річок, цього разу і з четвертої, степової сторони, де влітку звичайно була суха дорога в Січ, була залита водою на відстань 35 сажнів. Можливо, як каже переказ, це сталося тому, що з боку степу запорожці, за наполяганням Якіма Богуша, відділили свою Січ від материка ровом і пустили в той рів воду¹²⁶; в усякому разі того літа води було так багато, що вона навіть затопила частину куренів. Вислані вивідачі повідомили полковника, що поблизу Січі є окрема запорізька варта, яку легко можна винищити; тоді Яковлев вирядив проти неї кількох солдатів. Вони напали на запорожців, кількох чоловік перебили, кількох потопили у воді, а одного привели до полковника живим. Від цього останнього Яковлев довідався, що запорожці, всі як один, вирішили діяти проти російських військ. «Замерзело воровство во всех»,— писав Яковлев після цього князю Меншикову¹²⁷. Тоді росіяни вирішили спочатку спорудити шанці, на шанці підняти гармати і з гармат обстріляти Січ через воду. Але ця спроба не дала бажаних результатів: виявилось, що через велику відстань постріли гармат не досягали мети. Після цього було оголошено про приступ Січі на човнах. Запорожці підпустили росіян на близьку відстань, тоді відразу вдарили з гармат і рушниць, поранили кількох офіцерів і 300 солдатів, у тому числі вбили полковника Урна, кількох чоловік узяти в полон і «срамно и тирански» умертвили їх у Січі. Тому росіяни були змушені відступити й становище полковника Яковлева стало скрутним. Але в цей час на допомогу росіянам від гене-

¹²⁶ Записки одесского общества. Т. 9. С. 441.

¹²⁷ Костомаров Н. Мазег и мазепинцы. С. 530. 1

рал-майора князя Григорія Волконського з'явився з компанійським * полком і драгунами полковник Гнат Галаган. Це було 14 травня.

Гнат Іванович Галаган був ренегатом-запорожцем. Син українського козака з села Омельника Полтавської губернії Кременчуцького повіту, Галаган довгий час був у Січі спочатку простим козаком, далі полковником охочекомонного полку, згодом навіть кошовим отаманом¹²⁸; як полковник він був біля Мазепи, коли той перейшов на бік шведів, як підручний Мазепи сам перейшов у табір шведів; згодом, побачивши мізерність сил Мазепи й неприхильність до нього українського народу, відпросився у гетьмана з полком у роз'їзну лінію поза шведським табором, несподівано захопив кількох шведських драбантів *, перейшов з ними й своїм полком у російський табір і прийшов з повинною до Петра, переконавши царя, що до шведів він перейшов проти своєї волі, скоряючись бажанню гетьмана Мазепи. Цар взяв з нього слово, що він не «викине з ним такої самої штуки, як із Карлом», змусив присягнути на вірність російському престолу й потім тривалий час тримав його в роз'їздах задля здобування неприятельського «язика»¹²⁹.

Саме цей Гнат Галаган несподівано з'явився до полковника Яковлева для облоги Січі. За свідченням невідомого автора твору про запорізьких козаків минулого століття, Гнат Галаган пристав до Яковлева по дорозі до Січі, пообіцявши під присягою провести росіян таємними стежинами в Січ¹³⁰. Так чи інакше, але в цьому плані на нього поклали великі надії як на людину, котра знала всі «військові секрети» й запорізькі «звичаї». І справді, прибуття Гната Галагана до Січі мало для запорізьких козаків вирішальне значення.

Запорожці, здалека побачивши військо, що мчало до Січі, вирішили, що до них поспішає кошовий Петро Сорочинський з татарами, і влаштували проти росіян вилазку. Росіяни скористалися цим щасливим для них моментом, раптово вдерлися у Січ і викликали серед козаків сум'яття; та останні довго і вдало відбивалися від ворогів. Але тут уперед вискочив Гнат Галаган і закричав запорожцям: «Кидайте зброю. Здавайтеся, бо всім буде помилування». Запорожці спершу не повірили й продовжували далі відбиватися від росіян, але Галаган поклявся перед ними у правдивості своїх слів, і тоді козаки покидали зброю. Але це була підла брехня з боку Галагана. Росіяни кинулися на беззбройних запорожців, 300 чоловік узяли в полон, кількох убили, кількох повісили на плотах і пустили вниз по Дніпру на пострах іншим; 100 гармат, всі клейноди — прапори, бунчуки, булави, перначі, литаври — і всю амуніцію забрали й відіслали в московський табір, а всі курені і всі будівлі в Січі спалили, багато зимівників навколо Січі знищили. Полковник Яковлев, а особливо Галаган, поводилися з небаченою люттю. «Учинилось у нас в Сичи, — писав очевидець, козак Стефаненко, який згодом був кошовим отаманом, — то, що по присяге Галагана и московскаго войска, товариству нашему головы обдирали, шеи на плахах рубили, вішали и инья тиранскія смерти задавали, каких и в поганстві за древних мучителей не водилось — мертвых из гробов многих не только из товариства, но и из монахов откапывали, головы им отнимали, шкуры сдирали и вішали. Ненасытившимся такового душепагубного прибутку, а заостривши сердце свое жалом сатанинским, Галаган чатами своих единомышленных людей в Тернувці и по иных годностях и урочищах працею кровавою на добычах звіринных козакон невинных в московскіе тиранные безцінно запродад руки. И тот своего безчеловічя не переставачи, посылает своих к ним шпігов и коні займати злодией и всякіе подступки чинити легкомысленных людей, яко теды всякіе утиски, кривды и неволи людем украинским за поводом и причиною его помянутого безбожника Кгалагана нанеслося»¹³¹.

* Наймані кінні гетьманські полки на Лівобережній Україні, створені в 70-ті роки XVII ст., те саме, що й охочекомонні.

¹²⁸ Бантыш-Каменский Д. Источники для малорос-

сийской истории. Ч. 2. М., 1859. С. 55; Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий // Рус. архив. 1875. № 1. С. 318—325.

* Солдат королівської охорони (нім).

¹²⁹ Ригельман А. Летописное повествование. Т. 3. С. 52.

¹³⁰ Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 44.

¹³¹ Архив министерства закордонних справ у Москві. 1710 р. № 3.

Страшне руйнування Чортомлицької Січі вже тоді оспівали козаки в народній думі.

«Ой летить крячок та по той бочок, де взявся шуліка:
«А не буде в Січі города віднині й до віку».
Ой стояла Москва та у кінець моста,
Та дивилась в воду та на свою вроду:
Сама себе воювала, і кров свою проливала,
Нашим козаченькам, нашим молоденьким великий жаль завдавала,
Наші козаченьки, наші молоденькі ніде в страху не бували —
Сорок тисяч Москви виборного війська упень вбивали.
Наші козаченьки, наші молоденькі та невеселі стали,
Гей, оступила вража другунія та всіма сторонами,
Гей, закрасила город, та славную Січ, та скрізь знаменами.
Ой, казав еси, пане Галагане, що в їх війська немає,
А як вийде на таракана, так як мак процвітає.
Ой, казав еси, пане Галагане, що в Січі Москви немає,
Коли глянеш, поміж куреннями так як мак процвітає.
Ой, як крикнув та пан кошовий у Покровській церкві:
«Прибирайтесь, славні запорожці, як би к своїй смерті».
Ой, як крикнув та пан кошовий на покровській дзвіниці:
«Ой, кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі й рушниці».
Ой, пішли-пішли славні запорожці та не пішки, дубами,
А як оглянуться та до славної Січі, та вмиваються сльозами».

Про руйнування Чортомлицької Січі Гнатом Галаганом ще й тепер згадують «ветхі днями» діди. «Цю Січ зруйнував якийсь Галаган; він знався з чортами, і коли був ще далеко від Січі, то якийсь «хлопчик» (слуга) просив кошового отамана, щоб він дозволив йому застрелити Галагана в ліве око, — інакше його не можна було вбити; а кошовий каже: «Не слід проливати християнської крові». А як побачив, що Галаган уже близько, тоді й сам став просити хлопця, щоб той убив Галагана. Але тоді вже пізно було. Галаган був великим чарівником і зробив з собою так, буцім у нього не одна, а кілька голів. Тоді й хлопчик не міг уже розрізнити, де в нього справжня голова. «Тепер бий сам, — каже хлопчик кошовому, — а я не можу знати куди стріляти, бо в нього он скільки голів». Так той Галаган і зруйнував Січ»¹³².

Після взяття Чортомлицької Січі князь Меншиков доносив цареві Петру, що «знатніших лиходіїв» він звелів затримати, інших стратити, саме ж «зрадницьке» гніздо зруйнувати й викоринити. На це донесення Петро відповів Меншикову: «Сегодня (23 мая) получили мы от вас письмо о разорении проклятого места, которое корень злу и надежда неприятелю была, что мы, с превеликою радостью услышав, Господу, отмстителю злым, благодарили с стрельбою, и вам за оное премного благодарствуем, ибо сие дело из первых есть, котораго опасаться надлежало было. Что же пишете о деташаменте * полковника Яковлева, чтобы оному быть в армии, и то добро, только подлежит из онаго оставить от 700 до 500 человек пехоты и от 500 до 600 конницы в Каменном Затоне, дабы того смотрели, чтоб опять то место от таких же не населилось, или где инде не почали собираться; для чего ежели комендант в Каменном-Затоне плох, то б из офицеров добраго там на его место оставить, а прочим быть в армию»¹³³. Схожого листа написав Петро й графу Апраксину в Москву, вітаючи його «милість» зі знищенням «останнього кореня Мазепиного»¹³⁴. Щоб послабити страшне враження, справлене на український народ знищенням січових козаків, цар видав маніфест, у якому говорилось, що причиною нещастя, яке спіткало Січ, була зрада самих же запорожців, бо вони, прикидаючись вірними цареві, насправді обдурювали його і зносилися з ворогами Росії шведами; далі Петро наказував усіх запорожців, крім тих, котрі покаялися, кинути зброю і виявили бажання жити на Україні як прості селяни, ловити, кидати у в'язницю

¹³² *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 92.

* Загін (фр.).

¹³³ *Соловьев С.* История России. Т. 15. С. 317, 318.

¹³⁴ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 532.

й страчувати¹³⁵, а їхні землі від ріки Орелі до ріки Самари приписати до Миргородського полку, полковником якого на той час був Данило Апостол.

У наш час на місці колишньої Чортомлицької Січі стоїть частина села Капулівки, як її називають селяни, або Капиловки, як її називають офіційно, Катеринославської губернії й повіту. Вона віддалена від містечка Нікополя, колишньої Микитинської Січі, рівно на 20 верст і приписана до села Покровського, місця колишньої останньої Січі. З Нікополя в Капулівку веде старий запорізький шлях, що починається відразу за Нікополем і закінчується майже біля самого села. Це чудова, гладка й цілком відкрита дорога, обрамлена з правого боку ланцюгом високих курганів, котрі йдуть один за одним на відстані близько чверті версти, а з лівого охоплена широкою рікою Дніпром з його гілками й затоками, за котрими по грузьких болотах росте густий високий ліс, порослий зеленою травою. Ланцюг курганів поступово відхиляється справа наліво, а разом із курганами відхиляється й широкий шлях, який врешті приводить просто до місця колишньої Чортомлицької Січі. Крім курганів, вказівниками дороги в Чортомлицьку Січ служать ще так звані милі, тобто чотиригранні стовпи, витесані з суцільного каменю й дещо звужені догори, котрі було поставлено тут 1787 року, під час проїзду по Новоросії імператриці Катерини II.

На півтори версти вище села Капулівки, серед відкритої місцевості, яка панує над величезним простором степів, стоїть довге земляне укріплення, так званий зімкнутий редут із траверсами всередині. Південна лінія цього редуту має 1250 сажнів, північна — 780, східна — 380 й західна — 700. Спорудження цього редуту найвірогідніше належить до першої половини XVIII ст., епохи російсько-турецьких воєн, коли, як вказує князь Мишецький, на ріці Чортомлику, де була Стара Січ, 1738 року росіяни збудували редут¹³⁶.

Нижче укріплення, вже в самому селі Капулівці, на городі селян Семена Кваши та Івана Коваля вціліли два кам'яні хрести над могилами козаків Семена Тарана, померлого 1742 р., й Федора Товстонога, померлого 1770 р., 4 листопада¹³⁷; останній був отаманом Щербинівського куреня 1766—1767 рр., прославився у війні 1769—1770 рр.*, повернувся з походу тяжко пораненим і за кілька місяців помер. Крім цих двох, збереглися ще хрести козаків Данила Борисенка, померлого 1709 р., Семена Ко [валя], померлого 1728 р., й надмогильний камінь знаменитого кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, померлого 1680 року. Останній стоїть на городі селянина Миколи Олексійовича Мазая і має такий напис: «Р. Б. 1680 мая 4 преставися рабъ бо Иоанъ Сърко Дмитрови атаманъ кошовий воска запорожского за его ц. п. в. Феодора Алексъвича: Память праведнаго со похвалами»¹³⁸. В цьому написі дивна лише вказівка, буцімто Сірко помер 4 травня, в той час як із донесення його наступника Івана Стягайла та свідчення літописця Самійла Величка відомо, що помер він 1 серпня¹³⁹. Отже, слід гадати, що плита, яка збереглась до нашого часу над могилою знаменитого кошового, зовсім не та, котру козакі початково поставили над його останками: першу плиту, очевидно, розбило розлючене російське військо 1709 року й замість неї згодом поставили іншу, тому дата дня й місяця смерті Сірка вказана невірно. Нижче села Капулівки, на старому, або запорізькому, цвинтарі, вціліло ще чотири могильні хрести, під котрими спочивають останки козаків Єфрема Носевського й Данила Конеловського, померлих 1728 р., Лук'яна Медведовського та Остафія Шкури, померлих 1729 року.

Питається: яким чином усі ці надмогильні хрести потрапили в Чортомлицьку Січ, коли з 1709 року її тут зовсім не було? Відповідь на це питання дають місцеві старожили, нащадки запорожців: вони кажуть, що коли козаки були під владою «тур-царя», то, вмираючи, просили своїх товаришів ховати їх на старій Січі, й ті перевозили їхні тіла чайками до Чортомлика.

¹³⁵ Читення московского общества. 1859. Вып. 1. С. 221, 227.

¹³⁶ *Мышецкий С.* История. С. 69.

¹³⁷ *Эварницкий Д.* Запо-

рожье. Т. 2. С. 67, 68.

* Йдеться про російсько-турецьку війну 1768—1774 рр.

¹³⁸ *Эварницкий Д.* Запо-

рожье. Т. 2. С. 68.

¹³⁹ Архів Міністерства закордонних справ у Москві. 1680 р. № 20, зв. 55; *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 497.

Зі старого запорізького цвинтаря при селі Капулівці відкривається чудовий краєвид на місце колишньої Чортомлицької Січі. Це місце виглядає невеликим острівцем серед моря буйної зелені дерев, що мовби пливе серед восьми річок, які оточують його з усіх боків. Але щоб як слід роздивитися місце колишньої Чортомлицької Січі, треба від цвинтаря спуститися вниз, трохи пройти прямою вулицею, потім під прямим кутом повернути праворуч у провулок, і цим провулком дійти до берега ріки Підпільної. Тут передовсім впадає у вічі досить високий, але водночас пологий спуск до ріки, всіяний безліччю дрібних-дрібних річкових черепашок і де-не-де вкритий величезними осоками й віковичними вербами. Далі, нижче спуску, за рікою відкриваються неозорі суцільні плавні, подекуди затоплені водою, подекуди вкриті травою, але там і там порослі густим лісом, переважно м'якої породи, тобто осокором, вербою, шовковицею, лозою й шелюгом. Зі сходу й заходу цей ліс тягнеться неосаяно довгою смугою, з півночі на південь простилається на 15 верст, від лівого берега Підпільної до правого берега Дніпра. Ось тут, біля віковичного лісу, при злитті восьми річок, знаходиться невеликий, але високий і мальовничий острівець, обрамлений звідусюди молодими деревами і вкритий угорі високими й непролазними бур'янами. На цьому острові була славна Чортомлицька Січ. Острів, попри всю його мальовничість, усе-таки видається якимось пустельним, вселяє сум і важку тугу в душу людини; від нього віє чимось далеким-далеким, чимось давно й безповоротно минулим. Острів стоїть пустою: на ньому немає й слідів житла, — лише вітер низовий вільно гуляє й ворушить верхівки високої трави, а навколо тиша, мов на дні глибокої могили ... Дивлячись на цей похмурий острів, мимоволі згадуєш той час, коли тут кипіло життя, та яке життя? Життя в усьому буянні, в усьому широкому просторі: тут і бандури дзвеніли, й пісні дзвінко лунали, тут і хвацькі танцюристи кружляли таким вихором, що пилюка ставала стовпом, земля дзвеніла дзвоном... А що тепер? Тепер могильна німотність, мертва тиша, — така тиша, мов у казковому царстві, зачарованому темною, страшною і незборимою силою. Тепер лише мізерні натяки залишилися про те, що колись жило тут повним, відкритим, ніким і нічим не обмеженим життям...

Скрізь на острові, а особливо поблизу річки Чортомлика, видно рештки минулого: черепки посуду, рови й рівчаки, могили, окремі кістки й цілі скелети людей. На правому березі Чортомлика колись був великий цвинтар, зараз частково накритий селом, частково змитий весняною течією річки: Чортомлик, розливаючись, щороку підмиває свій правий берег і часом виносить з нього труни з козацькими кістками, часом цілі людські скелети, а найчастіше козацькі черепи з довгими чубами чи без чубів, різноманітний одяг, зброю, олов'яні кулі, цілі шматки свинцю, великі кільця дроту тощо. Все це падає на дно річки або залишається на березі її і тут, сумно казати, топчеться ногами людей і тварин і нерідко змішується з кістками й м'ясом дохлих коней, корів, собак і котів. І місцевим жителям нема ніякого діла до того, що тут колись жили великі захисники Христової віри й руської народності, поливаючи землю своєю кров'ю, засіваючи ниви своїми кістками; немає серед них людини, яка б, зібравши черепи й кістки доблесних воїнів, схоронила їх у землі, мов святиню... Навпаки, знаходяться такі, котрі днями й ночами розкопують запорізький цвинтар, шукаючи тут якихось казкових скарбів, начебто схованих запорожцями у глибоких могилах. Там стихія, а тут людська жадоба до золота не дають мертвим спокою!..

Саме місце, де колись була славна й грізна Чортомлицька Січ, у наш час виглядає так. Чортомлицький Ріг, 1709 року відділений від материка, зараз перетворився на невеликий острівець, що належить до маєтку великого князя Михайла Миколайовича, лежить навпроти села Капулівки, за двадцять верст від Нікополя. Весь цей острів, крім кількох каменів біля східного берега, складається з піску й поділений на дві нерівні частини: підвищену на півночі й низьку на півдні. Перша має площу 1050 квадратних сажнів, друга — дві десятини й 1200 квадратних сажнів. Але лише північну половину, власне, й можна назвати островом, оскільки її ніколи не затоплює вода. На околинях острів має різну висоту: на півночі — до чотирьох сажнів, на півдні — не вищий трьох-чотирьох футів над водою; північна частина крута й обрамлена високими річковими де-

ревами, південна полога і вкрита болотяною і лучною травою. На високій частині острова від козацьких часів до нашого часу збереглося два рови й п'ять ям, три з яких є у північно-східному розі, перед ровами, а дві з заходу, за ровами. Рови тягнуться один біля одного на відстані близько сажня і йдуть спочатку з північного сходу на південний захід протягом 14 сажнів, далі повертають під прямим кутом на південний схід і йдуть 15 сажнів, маючи глибину до трьох, а висоту до чотирьох сажнів. Що стосується нижньої частини острова, то це так звані плавні: вона, здіймаючись ледве на два-три фути над рівнем річки, навіть при незначному підвищенні рівня вкривається водою. На ній ростуть чудові високі й гіллясті дерева, а між деревами розкидані величезні кам'яні брили. Навколо всього острова сходяться докупи сім гілок і одна річка: з півночі Підпільна, зі сходу Гнила, названа в давніх картах Прогноем, і Скарбна; з півдня Павлюк і проріз Бейкус, що виходить зі Скарбно́ї і впадає в Павлюк; із заходу той самий Павлюк і та сама Підпільна; крім того, Скарбна приймає до себе гілки Лапинку й Скажену, що течуть до неї з північного сходу на південний захід, а гілка Підпільна — річку Чортотлик, яка тече просто з півночі й дає назву самій Січі.

Уважний огляд нинішнього Чортотлицького острова наводить на думку, що на ньому були лише головні будівлі Січі: церква, військова та курінні скарбниці, будівля для духовенства й самі курені; останні були в тому місці, де нині річка Чортотлик торкається своїм гирлом початку гілки Підпільної. Розкопки острова дають багатий матеріал для побутової історії запорізьких козаків: тут трапляється глиняний посуд чудової роботи, череп'яні люльки різні на колір та орнаментацию, підкови, шкворні, пряжки, підвіски, сидельні підпруги, пістолети, шаблі, кулі, машинки для лиття куль, списи, грузила до рибальських снастей, порохівниці, чорнильніці, бруски, казани тощо. А при розкопках валу на острові знайдено рештки товстих, загострених і обвуглених паль, розставлених уздовж західного берега острова. Вони вказують, як колись була укріплена Січ: обкопана високим валом, вона, крім того, була огорожена навколо висіченими в лісі дубовими колодами й була Січчю у справжньому розумінні. До цього слід додати природні укріплення: з кримського боку — непрохідні плавні з численними озерами й гілками, з польського — глибока й болотиста річка Чортотлик та гілляста й довга ріка Базавлук на 18 верст західніше й нижче Чортотлика.

За Чортотлицькою Січчю йшла Кам'янська Січ, заснована при впадінні річки Кам'янки у Дніпру, вище міста Кизикермена. Існування Кам'янської Січі підтверджується як свідченням історика запорізьких козаків XVIII ст. князя Мишецького, так і вказівками документальних джерел: частково січового архіву, частково архіву Малоросійської колегії. «На тій ріці Кам'янці, — пише Мишецький, — була запорізька Січ вище Кизикермена на 30 верст, на правому боці Дніпра»¹⁴⁰. «А вартам бути, — написано в актах 1754 року, — по самому кордону, почавши по той бік Дніпра, де нині військовий перевіз, та на Усть-Кам'янці, де раніше Січ була»¹⁴¹. Кам'янська Січ існувала під час перебування запорізьких козаків під протекцією Криму й Туреччини, «на полях татарських, на кочовищах агарянських», коли вони жили «по турках та по кавулках», тобто з 1710 по 1734 рік, після розгрому Чортотлицької Січі полковниками Яковлевим і Галаганом.

Як пильно не стерегли російські солдати виходи з Чортотлицької Січі, частини січових козаків під керівництвом кошового отамана Якіма Богуша все-таки вдалося врятуватись од загибелі: вони бігом склали своє добро і вцілілу зброю на дуби й прихованими ериками, затоками, річками й гілками пішли вниз по Дніпру в турецькі землі, які були тоді досить недалеко від Січі. Як свідчить переказ, запорожці, утікаючи від москалів, ні за чим так не жалували, як за покинутою ними у Старій Січі церквою: «Все ми, панове, добре зробили, все незле влаштували, та одне негаразд учинили, що церкву свою покинули. Та що вже тепер робити? Хай береже її божа матір!» І божа матір зберегла її: москалі до неї, а вона від них, вони до неї, а вона від них... Та так ходила-ходила, а потім

¹⁴⁰ *Мишецкий С.* История. С. 71.

¹⁴¹ *Зварницкий Д.* Сборник материалов. С. 93.

перед самими їхніми очима й пішла під землю: вся, як є, з дзвіницею, хрестом, так і «пірнула»,— лише яма від неї залишилася»¹⁴².

«Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матір божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожже»¹⁴³.

Налякані страшною розпратою росіян з козаками, запорожці спочатку відійшли дуже далеко від колишньої Чортотлицької Січі; але потім, отямившись від переляку, піднялися вгору по Дніпру й заснували в гирлі річки Кам'янки, навпроти великого острова Коженина, свою Кам'янську Січ, якраз на кордоні російсько-турецьких володінь. У той час російський цар, думаючи про війну з турками, знову став кликати запорожців у Росію, обіцяючи забути їх минуле й повернути їм їхні попередні володіння, якщо вони, «вощувствовав свою вину», оберуть замість Костянтина Гордієнка нового кошового отамана¹⁴⁴. Але кам'янські запорожці, боячись, за словами народної пісні, щоб «москаль не став їм лоби брить», не скористалися пропозицією російського царя, натомість звернулися з посланням до шведського короля, питаючи його як «про його здоров'я, так і про наміри щодо розпочатої війни з москалями». На це послання Карл відповів 10 травня 1710 року: «Се нам особливо сподобалося, що не лише за персону нашу королівську щиро обурюєтесь, але й до скорішої помсти над нашим і вашим ворогом, москалем, виявляєте бажання»¹⁴⁵. Очевидно, водночас з цим спілкуванням кам'янських запорожців тривали й зв'язки з запорожцями, які були з королем: у кожному разі, незабаром після згаданого листа й, очевидно, з відома короля частина запорожців залишила табір під Бендерами й пішла у Кам'янську Січ. Можливо, в цьому крився якийсь новий план військових комбінацій шведського короля. За словами свідків, це було так.

Під час Полтавської битви між росіянами й шведами частину запорізьких козаків було вбито, більша ж частина лишилася живими, потім разом з Карлом і Мазепою втекла до Дніпра, тут знову зазнала певних втрат при переправі через ріку біля Мишуринога Рога¹⁴⁶, далі досягла турецького міста Бендер і якийсь час залишалася на березі ріки Дністра. Тут між запорізькими козаками й турецьким султаном Ахметом III відбулися *раста conventa* *, на основі яких козаки перейшли під владу Туреччини. З цією метою в Бендерах було скликано велику раду, на котру зібралось кілька тисяч українських і запорізьких козаків; українські козаки на раді розташувались сотнями, запорізькі — куренями. Над першими майорів стяг з орлом, над другими стяг з архангелом; ті й інші стояли «стройно и збройно, потужно и оружно». Від козацької старшини були присутні: гетьман Іван Мазепа, кошовий Костянтин Гордієнко, писар Пилип Орлик, прилуцький полковник Горленко, осавул гетьмана Войнаровський, отаман Платнірівського куреня Чайка, запорізький писар Безрукавий та кошовий осавул Дем'ян Щербина. Від татар були: кримський хан Девлет-Гірей, яничарські старшини — кулугли, спаги, топчаї, мурзи; крім того, тут були присутні польські пани, волоські й молдавські послани, яким було дозволено стояти між запорізькими почтами й панами; не було лише шведського короля, оскільки коронованій особі не випадало займати друге місце після представника від

¹⁴² *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 91.

¹⁴³ *Шевченко Т. Г.* Кобзарь. СПб, 1883. С. 261.

¹⁴⁴ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 124.

¹⁴⁵ *Бантыш-Каменский Д.* Источники для малорос-

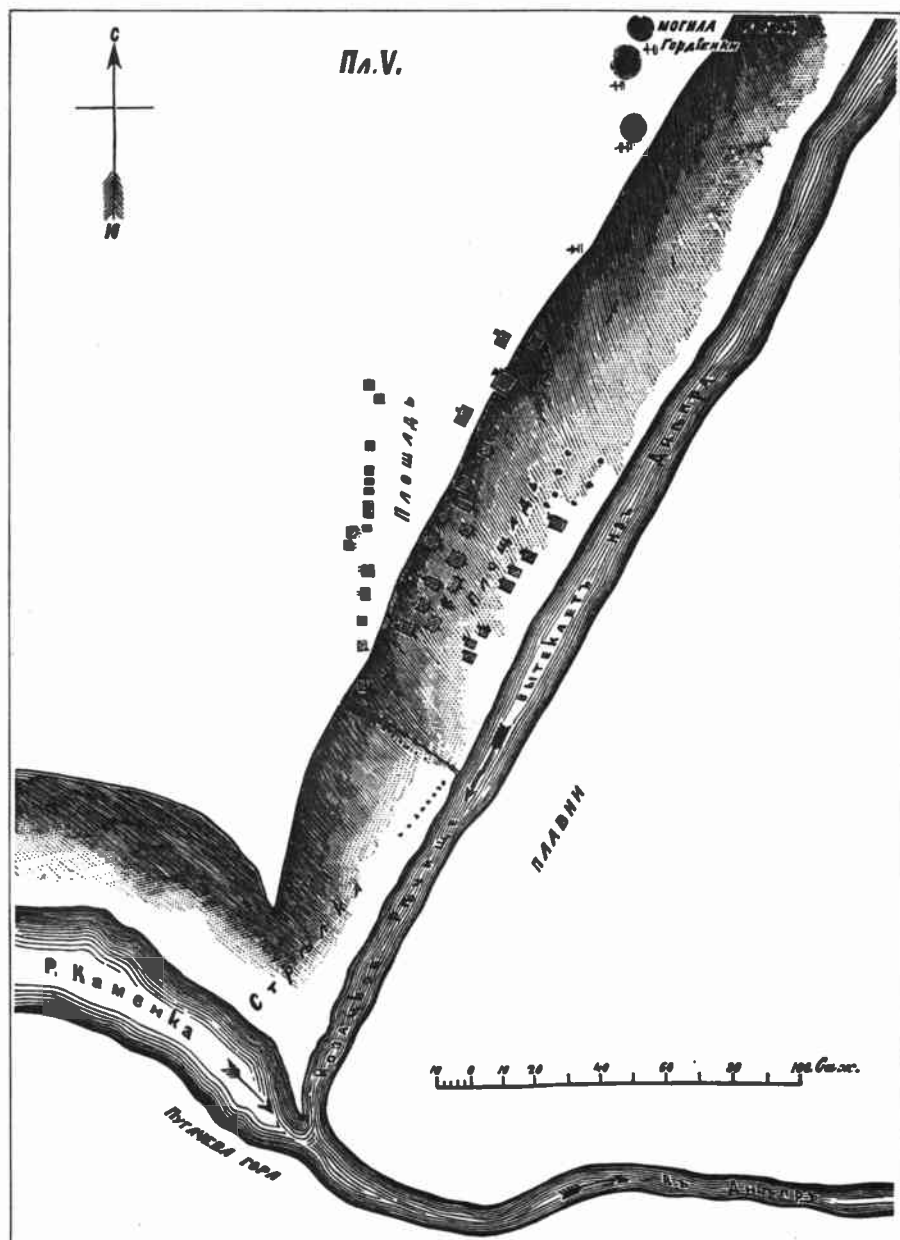
План Кам'янської Січі
Гравюра кінця
XIX ст.

сийской истории. Ч. 1; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 314.

¹⁴⁶ *Величко С.* Летопись. Ч. 3. С. 273.

* Усталені умови, договір представників народу з володарем під час обрання останнього (*лат.*).

султана. Цим представником був бендеро-буджацький сераскир Ізмаїл-паша. На скликаній раді Ізмаїл-паша урочисто й поважно, як вимагав сан «великого й непереможного» султана, зачитав хатті-шериф Ахмета III, за яким козаки приймалися до турецького «лицарства» на правах малих спаг, до кримського панства на правах «братства, колегації й вічної приязні»; їм було надано землі від Кам'янки, Олешок, Переволочної й Очакова понад Дніпром і понад Чорним морем до Буджака, право брати платню за перевози на ріках Дніпрі й Бузі біля Мишуриноного Рога, Кодака, Кам'янки, Кизикермена, Мертвовода, надавалися

лимани для рибалки й тайми¹⁴⁷ на всіх козаків по куренях; було постановлено зброю, амуніцію та одяг видавати на кожну війну, а яйлик та бакиши¹⁴⁸ під час самої війни. Гетьман отримував почесті й владу двобунчуного паші; він отримав двоколірну хоругву: на червоному адамашку срібний молодий місяць з зіркою, а на білому золотий хрест на знак лицарського побратимства християн з мусульманами; ту хоругву освятив царгородський патріарх. Крім того, гетьман отримав у подарунок червону шубу з сибірськими соболями. Такого самого кольору, лише на чорних ведмедях, отримав шубу кошовий отаман; козацька старшина отримала шапки, джамети, тобто похідних коней, дамаські й хоросанські шаблі, а прості козаки по новій шубі та по калитці аспрів або турецьких пар, щоб могли погуляти за здоров'я султана. Отож козаки, наваривши собі горілки й отримавши багато привезеного молдаванами вина, гуляли «гучно», а щоб мати все під рукою й запровадити справжній лад, вони скрізь понасаджували в шинках євреїв і «споживали і спивали дари султанські». За всі надання і подарунки козаки були зобов'язані служити султанові лише в разі війни; поза війною могли займатися звичними заняттями — рибальством, мисливством і торгівлею «в усіх містах і землях султанських». Погулявши десять днів у Бендерах, козаки поділилися на чотири партії: одна, під проводом Пилипа Орлика, залишилася у Бендерах при сераскирі; друга, очолена Костянтином Гордієнком, пішла на Буджацькі лимани, заснувала один Кіш над озером Ялпухом, а курені розкидала до Чорного моря; третя, реєстрові козаки з полковником Горленком на чолі, розмістилася також біля Буджака; а четверта пішла до ріки Кам'янки, щоб «влаштувати там Січ, окопати коші й курені». Остання партія козаків, швидко діставшись до місця, влаштувала Січ, завела у себе чайки й привернула до себе стільки люду, що стало не набагато менше куренів, як у старій Чортомлицькій Січі. «Отак смакували ми нове життя, нову волю, дякуючи великому султанові, чекаючи, доки нас не попросять до нового танцю»¹⁴⁹.

Так було засновано Кам'янську Січ. Але початково ця Січ існувала лише до 1711 року; коли про поселення запорізьких козаків біля річки Кам'янки довідався цар Петро, він вирішив проти них українського гетьмана Івана Скоропадського разом із генералом Бутурліним і вісьмома російськими полками, котрі стояли в той час біля Кам'яного Затону, охороняючи російські кордони від нападу мусульман. Скоропадський і Бутурлін напали на запорожців, зруйнували їхню Січ біля Кам'янки і таким чином змусили їх шукати нового місця для своєї столиці, подали від російського кордону. Тоді вони оселилися на лівому березі Дніпра, біля урочища Олешки, і влаштували тут Олешківську Січ¹⁵⁰.

Олешківська Січ була заснована в нинішній Таврійській губернії, Дніпровському повіті, майже навпроти губернського міста Херсона, котрий стоїть на правому березі Дніпра. Олешки — дуже давнє місто: воно було відоме ще нумідійському географу аль-Ідрісі (XII ст.) під назвою Алеска та італійським поселенцям на берегах Чорного моря й Дніпра (XIII—XIV ст.) під назвою Ереске. Професор Брун небезпідставно доводить, що розташування нинішнього міста Олешки відповідає давній Гілеї, про яку оповідає батько історії Геродот¹⁵¹, а історик Забелін виводить корінь слова Олешки від слова «ольха» або «слоха», котрим у давній топографічній мові позначали болото, водяне, заплаване місце, вкрите кущами й дрібноліссям¹⁵². Виникши на місці чи поблизу грецької колонії Александри, Олешки стали відомими вже з другої половини XI століття під назвою Олешшя, служачи проміжним пунктом у торгівлі між Києвом і Царгородом: «Въ се же лѣто, 1084, Давидъ захватилъ грековъ въ Олешьѣ... Во время наставшаго голода пошли возы къ сплаву, божією же милостією люди

¹⁴⁷ Рацион харчів на кожну людину й коня.

¹⁴⁸ Подарунки війську й гостинці джуром або челяді.

¹⁴⁹ Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 44;

№ 8, С. 21; *Мышецкий С.* История. С. 18, 19; Реляция Демьяна Щербины // Чернигов. листок. 1862. № 19. С. 148; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Ч. 2. С. 242—256.

¹⁵⁰ *Бантыш-Каменский Д.*

История Малой России. Т. 3. С. 126.

¹⁵¹ Записки одесского общества. Т. 4. С. 236—239.

¹⁵² *Забелин И.* История русской жизни. Т. 1. М., 1876. С. 16.

пришли ізъ Олешья, прїѣхали на Днѣпръ и набрали рыбы и вина»¹⁵³. Але згодом, з XIII століття, з часу нашестя татар на Русь і їх оселення на півдні, Олешки наче зовсім зникає і з'являється аж у XVIII столітті під назвою Олешки. В той час Олешки належали кримському ханові, а через його васальну залежність від Туреччини й турецькому султанові. Сюди й пішли запорізькі козаки після зруйнування російськими військами їх Січі на Кам'янці.

Перебування запорізької Січі в Олешках засвідчує історик XVIII століття князь Семен Мишецький, і опис земель 1774 року після Кючук-Кайнарджійського миру Росії з Туреччиною за імператриці Катерини II: «Перебуваючи під кримчаками, запорізькі козаки жили у двох своїх Січах, а саме в Кам'янці і в Олешках»¹⁵⁴. «Алешки, место прежде бывшей запорожской Сечи, когда за татарами запорожцы жили, лежит по берегу речки Конской; тут в нынешнюю войну содержан был обнесенный ретраншементом магазин *, да и для зимнего пребывания войск в 1773 году довольно число около ево землянок выстроено, где два полка без нужды помещены были, и ими Кинбурн в блокаде обдержан был»¹⁵⁵.

Осівши в Олешківській Січі, запорізькі козаки мусили на якийсь час зовсім припинити стосунки зі своєю головною метрополією, козацькою Україною. Ще 17 липня 1709 року гетьман Іван Скоропадський, пропонуючи цареві Петру різні «просительные пункты», писав щодо запорізьких козаків: «Любо то запорожци проклятые, через явную свою измену и противность утратили Сечь, однак понеже весь малороссийский народ оттоль рыбами и солью питался и на всяком зверу имел добычь, абы и теперь, по ускромлению помененых проклятых запорожцов, милостивым вашего царскаго величества указом вольный туда с Украйны был путь для помянутой добычи и яко от господина воеводы каменнотатонскаго, так и от людей, в кварнезоне том будучим таковым промышленникам жадная не чинилась обиди и препятствие». Але Петро, бажаючи забронити будь-які зносини українців із запорожцями, так відповів на це прохання гетьмана: «Сие позволение малороссийскому народу, по милости царскаго величества, дается и о том совершенное определение, как тому порядочным образом учинится, учинено будет вскоре, а пока то состоит, ныне того позволить невозможно, ибо опасно, чтобы под таким предлогом бунтовщики запорожцы в тех местах паки не возгнездились и собирания бунтовския не учинили»¹⁵⁶. 1712 року *, вже після того як Петро, через війну з турками, знову намагався перетягти на свій бік запорожців і отримав від них відмову, після невдалого для нього Прутського походу, видав ще суворішу постанову про недопущення запорізьких козаків на Україну. В цей час він наказав полтавському й переволоченському коменданту Скорнякову-Писареву пильнувати, щоб «малоросіяни на Запоріжжя з товарами і ні з чим не їздили, а кримчаки запорожців із собою не возили; запорожців ні для чого не пропускати, окрім тих, які приходитимуть з повинною до царя»¹⁵⁷. Ту саму політику щодо запорожців усадукували і наступники Петра. 22 лютого 1725 року в інструкції азовському губернатору наказувалося: «Объявлять тем, которые будут ездить в Крым, чтобы к запорожцам отнюдь не заезжали, и о том учинить приказ крепкий под жестоким наказанием и отнятием всего того, с чем кто туда дерзнет поехать; а из крымцев, которые в губернию приезжать будут, дать знать, чтобы они при себе изменников запорожцев и козаков не имели. Козаков изменников, запорожцев и прочих ни с товарами, ни для каких дел в губернию Воронежскую и никуда в великороссийские города, також и из той губернии, ни откуда чрез ту губернию туда на Запорожье с товары, ни за добычею и ни с чем отнюдь не пропускать, чего на заставах приставленным приказать смотреть накрепко под опасением жестокаго штрафа; а которые запорожцы будут приходять с повинною или с

¹⁵³ Летопись по Ипатскому списку. С. 144, 491, 320, 346, 357.

¹⁵⁴ Мышецкий С. История. С. 22.

* Склад (нім., фр.).

¹⁵⁵ Записки одесского общества. Т. 6. С. 179, прим. 53.

¹⁵⁶ Ригельман А. Летописное повествование. Т. 3.

С. 90, 94.

* В ориг. помилково «1702 року».

¹⁵⁷ Соловьев С. История России. Т. 16. С. 340.

другими какими письмами или словесными приказы, и таких задерживать, а о том писать к генералу Голицыну, також рапортовать и подлинные письма присылать в сенат, оставивая с оных у себя списки, а не описався в сенат, с ними, запорожцы, яко с изменниками, никакой письменной пересылки отнюдь не иметь и на их письма не ответствовать, также и той губернии обывателями смотреть, чтоб у них как с ними, так и с прочими пограничными подозрительных корреспонденций не было; а ежели будут происходить от турок и татар и изменников запорожцев тамошним обывателям какая обиды, а пойманы не будут, генералу-майору и губернатору о всяких случившихся делах в турецкую область к порубежным пашам и к крымскому хану писать; а ежели из них изменников запорожцев в землях императорского величества кто пойманы будут, и теми разыскивать, и что по розыску явится, о том писать в сенат, а о прочей корреспонденции с пограничными поступать по указам из иностранной коллегии»¹⁵⁸. Сама колегія іноземних справ писала щодо цього всім російським і українським начальникам при кордоні, щоб вони ні в якому разі не приймали тих запорожців, які придуть під протекцію імператора у великій кількості й зі зброєю: «Защищение нигде им не давать и от границ оружием их отбивать; а под рукою словесно к ним приказом отзываться и обнадеживать их секретно, что при способном времени приняты они, запорожцы, будут»¹⁵⁹.

Від 12 липня 1711 року, з Прутського миру, а потім з 3 квітня 1712 року, після Константинопольського трактату, Росія формально відмовилася від Запоріжжя й визнала його улусом турків, а запорожців — райями Порти, підлеглими ханським сераскирам. «Его царское величество весьма руку свою отнимает от козакow с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону Днепра и от сих мест и земель, и фортец, и местечек, и от полуострова Сечи, который сообщен на сей стороне вышеупомянутой реки». За Прутським миром цар, зокрема, віддав туркам усі землі колишнього Запоріжжя по ріку Оріль і зобов'язався знести свої фортеці в Самарі, Кодаку й Кам'яному Затоні¹⁶⁰. Таким чином, цей мир, нещасливий для Росії, приніс щастя запорізьким козакам: після нього запорожці де жуге знову стали володарями того, що вони втратили після зруйнування Чортомлицької Січі й поразки під Полтавою, тобто всіх своїх земель від Нового Кодака до фортеці св. Анни.

Перейшовши під владу кримського хана й турецького султана, запорізькі козаки залишилися вірними своїй релігії і своїм законам, хоча й терпіли початково велику нестачу руського православного духовенства: спішно тікаючи з Чортомлицької Січі, вони ледве встигли забрати з собою частину військового скарбу й церковного начиння; тому духовенство прийшло до них дещо пізніше від заснування Січі, почасти з польської України*, почасти з Афін, а переважно з Єрусалима й Константинополя. Так, до 1728 року в оleshківських запорожців настоятелем усього військового духовенства був архімандрит Гавриїл, грек родом, і лише з 1728 року з'явився руський священник Дідушинський¹⁶¹. У самій службі і в молитвах запорожці також не робили ніяких змін: на екстєніях і виходах у них по-старому згадували російських царів, синод і синклит, і молилися за їхнє здоров'я і благополуччя.

Спочатку життя запорізьких козаків під кримським ханом було дуже вільним: запорожці користувалися різними земельними угіддями, нічого не платили у ханську скарбницю, навпаки, самі отримували від хана милостиву платню. Та з плином часу це становище змінилося: взамін платні запорізьким козакам дозволили брати сіль із кримських озер, початково з певними послабленнями супроти встановлених у Криму правил, з меншим митом, ніж те, яке татари звичайно побирали з малоросійських козаків та інших українських промисловців. Потім татари, довідавшись, що запорожці, під приводом вивозу солі для себе,

¹⁵⁸ Свод законов. Т. 6. № 4700, 1725 г. 22 апр.

¹⁵⁹ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 2. Одесса, 1885. С. 37—38.

¹⁶⁰ Записка Полуботка // Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. С. 459; Южнорусские летописи, изданные Белозерским.

Т. 1. С. 90.

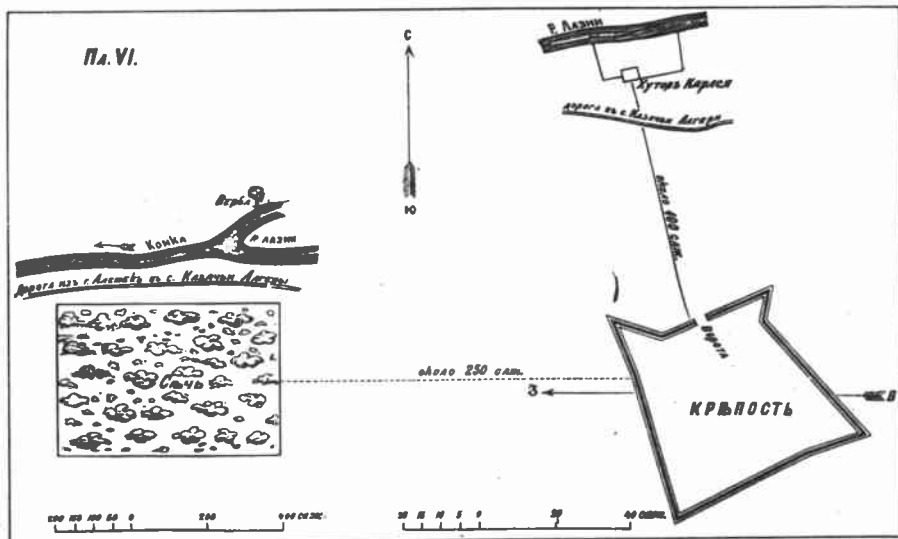
* Йдеться про Правобережжя.

¹⁶¹ Мышецкий С. История. С. 25, прим. 36.

брали її для українців і продавали з великим зиском, позбавили їх і цього дарованого їм привілею. Крім того, за протекцію кримського хана запорізькі козаки повинні були ходити в походи в кількості 2000 і більше чоловік на допомогу татарам, на чолі з кошовим отаманом, за першим закликом хана; але хани намагалися відіслати козаків якомога далі. Одного разу, наприклад, запорожці ходили в похід на черкесів і дійшли до Сулака; цей похід вони вважали тяжким для себе й дуже збитковим. За ту саму ханську протекцію запорожці не раз мусили ходити до Перекопу і працювати на будівництві Перекопської лінії по 300 й більше чоловік, до того ж працювати завжди безкоштовно. Остання обставина найбільше не подобалася козакам, котрі мали особливе уявлення про «лицарську» честь.

Чим довше перебували запорожці під владою кримського хана, тим більше накопичувалось у них взаємного невдоволення і приводів для сварок з татарами. З безлічі невдоволен головними були такі. Запорожцям якнайсуворіше заборонили тримати в Січі гармати. З огляду на цю постанову всі гармати, які в них лишилися, татари * відібрали, й коли якось запорізькі рибалки після повені побачили на лівому березі Дніпра (в урочищі Карай-Тебен) одну невелику гармату і сповістили про це кошового отамана, а той знайшов у тому самому місці ще 50 штук, то суворо наказав тримати їх таємно в одному зимівнику, остерегаючись, щоб татари не відібрали їх у козаків. Запорожцям заборонялося будувати будь-які укріплення як у самій Січі, так і в інших місцях; зноситися з Росією та їздити в російські міста, торгувати в Криму і в Очакові; дозволялося лише купувати у визначених місцях товари й відвозити їх не далі Січі. В тій же Січі право торгувати надавалося кримчакам, очаківцям, грекам, євреям, вірменам. Крім того, запорожці обкладали різними данинами, коли до них приїжджали для огляду війська, їх громадського ладу чи якоїсь іншої справи кримські хани **, мурзи з численним почтом і слугами; в цей час запорожці мусили всіляко вшановувати їх і, скільки б вони в них не були, годувати як їх самих, так і їхній почет і коней, а при від'їзді, крім того, робити їм різні коштовні подарунки.

Та поза всім цим життя запорізьких козаків під владою кримських ханів було «зело трудное» ще і з багатьох інших причин. По-перше, кримський хан відібрав у запорізьких козаків і віддав ногаям увесь низ Дніпра, від Великого лиману вгору аж до порогів «з усіма тамтешніми степовими угіддями й пожит-

* В оригіналі помилково «турки».

План Олешківської Січі
Гравюра кінця ХІХ ст.

** В оригіналі помилково «султани».

ками». По-друге, хан «допускав великую на запорожцев драчу» як на охоронців татарського кордону, коли з відома чи без нього хтось із кримських невільників утікав у християнські землі, або якщо у татар пропадали табуни коней, череди волів, овець чи якесь майно, або хтось із самих господарів-татар. Якщо при цьому козакам доводили крадіжку худоби чи вбивство господарів, то за худобу татари брали великі гроші, а за людей брали людей; у випадку неспроможності винних штраф стягали з усього куреня, а в разі відмови куреня винних забирали живцем. І лише в рідкісних випадках, при взаємних сварках і загарбанні, дозволяли обмін худобою і людьми. По-третє, хан дозволяв ляхам страчувати запорожців, навіть у тих випадках, коли ті лише захищалися від ляхів, які нападали, захоплювали й навіть вішали їх, як це було у Брацлаві та інших містах. За цим правилом одного разу за скаргою ляхів на запорожців з останніх стягнули 24 000 карбованців на користь буцімто потерпілих. По-четверте, при взаємній боротьбі ханів Адиль-Гірея і Менглі-Гірея, коли запорожці всупереч волі були «затягнуті» першим проти другого й коли другий «розігнав» військо першого, тоді ні в чому не винних запорожців хан Менглі-Гірей звинуватив у віроломстві й 1500 їх продали на турецькі каторги. По-п'яте, хан, не зважаючи на прохання усього Коша, не хотів звільнити кількадесят запорізьких козаків, незаконно захоплених азовськими татарами під час полювання на річці Кальміусі. По-шосте, хан відібрав у запорожців фортецю Кодак, її мешканців розігнав, фортецю зруйнував, а місто віддав полякам у повне володіння¹⁶². Нарешті, по-сьоме, хан заборонив запорожцям будувати постійну церкву в Олешківській Січі й під кінець почав обмежувати їх у сповіданні православної віри. Отож не дивно, що вже тоді запорожці, пишучи кримському ханові, казали, що вони «превеликую нужду от ногайских татар иміли».

«Заступила чорна хмара
Та білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч дозволив він на пісках
Новим кошом стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ Пресвятої,
І крадькома молилися»*.

«Ой, Олешки, будем довго ми вас знати,—
І той лихий день, і ту лихую годину,
Будем довго, як тяжку личину, споминати».

У наш час в Олешках від перебування запорізьких козаків збереглося дуже мало, щоб не сказати нічого з речових пам'яток. Більшість мешканців Олешок навіть не знає про те, що на місці їхнього містечка колись була запорізька Січ. У місцевій церкві не збереглося жодних пам'яток старовини; нічого не залишилося й від самої Олешківської Січі: її місце можна встановити лише зі слів старожилів. За розповідями Феоктиста Горбатенка, Василя Киріяша, Афанасія Плохого і Данила Бурлаченка Олешківська Січ була цілою до того часу, коли, за розпорядженням уряду, з огляду на безпеку для міста бути занесеним піщаними кучугурами, вона разом із міськими околицями була заорана й засаджена лозою й червоною шелоугою. Це було 1845 року. Наскільки пам'ятають згадані діди, Січ розташовувалася навпроти впадіння річки Лазнюка в Конку, гілку Дніпра, й мала лише дві десятини землі. Це був правильний чотирикутник з ровами й валами заввишки до двох аршинів, з редурами по кутах і з воротами завширшки у два сажні з північного боку. На всю довжину Січі була рівна й гладенька, мов виметена віником, площа завширшки до 40 сажнів. Коли діди були

¹⁶² *Мышецкий С.* История. С. 21—27; *Максимович, Щекатов.* Новый географи-

ческий словарь. Т. 2. М., 1788. С. 7—45; Киевская Старина. 1882. № 2, апр.

С. 123.

* *Шевченко Т.* Іржавець // Кобзар. К., 1972. С. 290.

ще хлопчиками, вони знаходили на місці Січі різні дрібні монети — копійки, пари, леви, а разом з ними й різну зброю, переважно чотиригранні списи. «Оце, бувало, як задме великий вітер та на Січі підніме пісок, ми й кричимо один одному через тин: «А ходімо, Василю, чи там Даниле, на городок копійки збирати». Та й біжимо туди». Крім грошей та зброї, знаходили й інші речі — срібні хрестики, воскові свічки у трунах, шматки смоли, кільця дроту, свинцеві кулі, різний череп'яний посуд, зокрема глечики або «кумани». «Багато чого доводилось бачити на тій Січі: якось наткнулися ми аж на п'ятнадцять трун, і труни ті зовсім не схожі на наші, вони були наче човни з обрізаними носами, Доводилось бачити й людські голови: вони як гарбузи валялись. А покійники лежали так, як і у нас кладуть». Скільки пам'ятають діди, Січ з давніх часів у літній час була вкрита травою, тому хлопчики гнали на неї телят пастися; але згодом її мало-помалу стало заносити піском із сусідніх кучугур. 1845 року була «драна» зима: снігу майже не було, зате шалені вітри майже всю землю «обідрали». Здійметься, бувало, вітер і почне рвати землю: рве-рве, сипле-сипле піском та досиплеться до того, що й із міста вийти нікуди — навколо кучугури піску, мов гори намуровані. Тоді вийшов наказ розорати околиці міста Олешок, в тому числі й місце колишньої Січі, й засадити їх червоним шелюгом, коріння якого має властивість зміцнювати сипкий ґрунт: оскільки ж поблизу Олешок на той час ніде не було шелюгу, його довелося возити з віддаленого від міста села Вознесенки. За розповідями тих же дідів, в гирлі річки Лазнюка у запорожців була пристань, а на березі річки Чайки, на місці нинішньої пароплавної пристані, стояла церква, зроблена з очерету¹⁶³, поблизу церкви був цвинтар та викопана криниця, в якій ніколи не замерзала вода.

За 250 сажнів на схід від колишньої Січі й за 1/2 версти вище нинішнього міста Олешок є невелике земляне укріплення, що складається з довгих, наполовину засипаних піском ровів із високими валами у формі бастиону з тупими кутами, оберненого воротами на південь і пристосованого до місцевості. Було б помилково приписувати спорудження цього укріплення запорізьким козакам, адже запорізький історик першої половини XVII століття князь Мишецький категорично стверджує, що запорожцям у Олешківській Січі та в інших місцях зовсім не дозволялося будувати «фортифікаційні укріплення»¹⁶⁴. Документальні джерела свідчать, що земляні укріплення поблизу Олешок влаштували російські війська під час війни з турками 1773—1774 рр.¹⁶⁵

З Олешок запорізькі козаки повторно переселялися на місце колишньої Кам'янської Січі (при впадінні річки Кам'янки в гілку Дніпра Козацьке Річище). Це, за поясненням історика Мишецького та свідка осавула Щербини, сталося так. Якось запорізькі козаки під проводом власного кошового та кримського хана ходили в похід «во множественном числе»¹⁶⁶ на черкесів під Сулак; у цей час певна частина запорожців, що жила на ріці Самарі й постійно була невдоволена своїм підлеглим щодо січовиків становищем, зібравшись у значній кількості й озброївшись легкою зброєю, кинулась на Олешківську Січ, багато людей перебила й перевішала, а саму Січ розгромила і зруйнувала. Січові козаки, повернувшись з походу й побачивши розорену Січ, зібрали всі свої сили, вдарили на ріку Самару, вирубали там «Самарську Січ», винищили багато мешканців, захопили велику здобич і відіслали її на Дунай, а самі, покинувши зруйновану Січ у Олешках, повернулися на давню Кам'янську Січ¹⁶⁷.

Отже, після Чортомлицької Січі запорожці осіли спочатку в Кам'янській, згодом у Олешківській, потім знову в Кам'янській Січі. Так у всякому разі твердить історик запорізьких козаків князь С. Мишецький. Той же князь Мишець-

¹⁶³ Історичні дані свідчать, що в Олешківській Січі була похідна, тобто полотняна чи дерев'яна з полотняним іконостасом церква. (*Мишецький С. Історія. С. 25, прим. 36*).

¹⁶⁴ Там же. С. 25.

¹⁶⁵ Записки одесского общества. Т. 7. С. 179, прим. 53.

¹⁶⁶ *Ригельман А. Летописное повествование. Т. 3.*

С. 139.

¹⁶⁷ *Мишецкий С. История. С. 18—20; Ригельман А. Летописное повествование. Т. 3. С. 96; Черниговский листок. 1862. № 19. С. 148.*

кий дає підставу вважати, що запорізькі козаки трималися Кам'янки аж до того моменту, коли, покинувши кримсько-турецькі володіння, вони знову перейшли в межі Росії за царювання Анни Іванівни, 1734 року¹⁶⁸. З цим цілком узгоджується й свідчення протоієрея Григорія Кремлянського, сучасника останньої запорізької Січі на річці Підпільній: «Після зруйнування Петром I Старої Січі (1709), — каже він, — решта запорожців утекли човнами під турка, який прийняв їх і влаштував в Олешках. Згодом просили запорожці імператрицю Анну Іоанівну прийняти їх знову під Російську державу, що їм дозволили. Отож запорожці оселилися вище Кизикермена в Омилівому й, проживши там, як кажуть, сім років, переселились у Красний Кут, де влаштували Січ (на місці села Покровського) й жили до її зруйнування великою імператрицею Катериною II»¹⁶⁹. На картах безіменного автора 1745 року¹⁷⁰, відомого де-Боксета¹⁷¹ і маловідомого Антоніо Затта 1798 року¹⁷² Кам'янська Січ зветься St. Sicza, тобто Стара Січ, з перевагою перед Олешками, ця назва, очевидно, свідчить, що про існування Січі в Кам'янці ще зберігалися свіжі спогади, оскільки саме після неї виникла Нова, або Підпільненська Січ, тоді як про існування Січі в Олешках зовсім забуто, тому вона й не названа Січю у згаданих картах. Зрештою, й офіційний документ 1744 р. свідчить, що перед влаштуванням Січі на Підпільній «Січ будували на річці Кам'янці»¹⁷⁵. Згадане вище в записках Кремлянського урочище Омилове є не що інше, як балка Мілова, примітна руїнами колишнього міста Мілового. Вона знаходиться на 2 1/2 версти вище балки Кам'янки, де, власне, й була Січ¹⁷⁴; очевидно, сама по собі балка Кам'янка була менш відомою, як Омилове, тому Кремлянський і прив'язує Кам'янську Січ до Омилового*.

Наведені дані достатньо переконують у тому, що в Нову Січ на річці Підпільній запорізькі козаки переселилися не з Олешок, як пише Рігельман, Скальковський, а за ними й Марковин¹⁷⁵, а з урочища Кам'янки поблизу Омилової. «Дослідник запорізької історії п. Скальковський, — зауважує з цього приводу М. І. Вертіляк, — вважає, що Кам'янська Січ існувала лише рік; не поділяючи цього погляду, я маю для цього багато підстав. Значний простір цвинтаря ніяк не міг заповнитися за рік, велика кількість надмогильних надписів з роками смерті до 1736, в тому числі багатьох кошових, військових писарів, не було випадковістю¹⁷⁶, врешті численні усні перекази й ці записки (Мишецького) утверджують мене в моїй думці. Сила російської зброї після Полтавської битви змусила тремтіти зрадників-запорожців і змусила їх переселитися на кримський бік, в Олешки; але нещасливий Пруцький мир, за яким весь простір між Дніпром і Бугом було віддано туркам, є достатньою гарантією повторного оселення запорожців у Кам'янці; це місце вони обрали й тому, що місцевість охороняла їх від раптових наїздів татар, котрим вони завжди не довіряли»¹⁷⁷.

У наш час на місці Кам'янської Січі стоїть садиба Консулівка чи Розорівка власника Херсонського повіту М. Ф. Огаркова, котра межує з одного боку з с. Міловим, а з другого — з Близюковим монастирем. Наскільки пам'ятає сам власник, місце Кам'янської Січі після знищення Запоріжжя спочатку дісталось поміщику Байдаку, від нього перейшло до консула Розоровича, від Розоровича — власнику Константинову, від нього Єсаулову, а від Єсаулова 1858 р. за купчою його отримав сам Огарков. Від другого власника, консула Розоровича,

¹⁶⁸ *Мышецкий С.* История. С. 23-27; Рігельман в одному місці твердить, що Січ в Олешках існувала до 1733 р., в іншому — як у Мишецького.

¹⁶⁹ Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

¹⁷⁰ Recueil de toutes les cartes publiees par l'Academie de Paris. St. Paris, 1745.

¹⁷¹ Карта де-Боксета 1751 р.

з власної збірки.

¹⁷² La Picola Tartaria colla Crima. Venezia, 1798, збірка П. Я. Дашкова.

¹⁷³ Записки одесского общества. Т. 7. С. 176, прим. 42.

¹⁷⁴ *Зварницький Д.* Вольности. С. 126.

* У наш час існує с. Омилове Бериславського р-ну

Херсонської обл.

¹⁷⁵ Летописное повествование. Т. 3. С. 96; История Новой Сечи. Т. 2. С. 40—45; Очерк истории запорожского казачества. СПб, 1878. С. 68.

¹⁷⁶ Вертіляк писав 1852 р., це саме можна ствердити й тепер.

¹⁷⁷ *Мышецкий С.* История. С. 22, прим. 35.

масток і тепер зветься Консулівкою чи Розорівкою. Місце Січі було якраз біля гирла балки Кам'янки, з лівого боку. В давнину балкою текла досить велика ріка з такою самою назвою, котра починалася з ріки Малею Інгульця в степу й тягнулася сто верст, впадаючи в Дніпро з правого боку, по-нинішньому на півтора ста верст нижче економії, навпроти лівої гілки Дніпра, Козацького Річища й села Великих чи Нижніх Каїрок на лівому березі Дніпра. У наш час ця річка Кам'янка у звичайну пору року має довжину не більше шести верст, а в спекотне літо ще меншу. На її лівому березі розташована садиба М. Ф. Огаркова Консулівка, а на правому — садиба І. П. Блажкова з хутором Блажківкою з восьми дворів.

Балка Кам'янка як за своєю дикістю, так і за мальовничістю берегів дуже своєрідна: при досить низькому руслі вона має високі береги, місцями вкриті зеленим мохом, перевиті деревовидним плющем, диким виноградом, місцями порослі величезними віковичними дубами. Через усе це по берегах балки та біля її гирла можна побачити такі химерні гроти, оточені надзвичайно густою й різноманітною рослинністю, яких не витворила б і найвигадливіша ува людини. Недаремно ця місцевість так захоплювала й захоплює у наш час різних туристів і мандрівників по низу Дніпра. «Тут, — пише Афанасьєв-Чужбинський, — у цьому тихому куточку, серед цих суворих скель любитель природи просидів би кілька годин, поринувши в безтурботні думи і, можливо, надовго зберіг би в пам'яті оригінальний дикий пейзаж із мандрівок пониззям Дніпровським. А якщо цей мандрівник малорос, думи його намагатимуться осягнути сенс однієї сторінки російської історії»¹⁷⁸.

З двох берегів правий берег Кам'янки мальовничіший, особливо біля самого гирла ріки. Весь цей берег, узагалі високий, у кінці підвищується ще більше; масивні скелі, мовби розкидані чиєюсь велетенською рукою уздовж берегів річки, то відділяються від берега, то виступають з нього, затінені густолистяними дубами й прикрашені різноманітними кущами, біля самого гирла річки природа неначе робить останнє зусилля й висуває величезну скелю, заввишки з сорок чи п'ятдесят сажнів, під назвою Пугач — від диких птахів пугачів, котрі в'ють тут свої гнізда; біля Пугача річка робить крутий поворот з півночі на південь і звідси мчить свої води в Козацьке Річище, котре йде паралельно правому берегові Дніпра й потім зливається з ним нижче гирла Кам'янки. Тут нема ні велетенських дубів, ні масивних скель, ні дикої величі гори Пугача, зате тут, уздовж самого берега річки, тягнеться мов довга канва ряд молодих, мальовничо витягнутих верб, які стоять усе частіше, чим ближчає річка Кам'янка до Козацького Річища. Наприкінці своєї течії річка Кам'янка розділяється на два самостійні рукави. Тоді як один рукав, відділившись від спільного русла, відходить до правого берега й, повернувши з півночі на південь біля гори Пугача, зливається з Козацьким Річищем, другий рукав річки відходить до лівого берега Кам'янки й, повернувши тут з півночі на південь, зливається з тим же Козацьким Річищем, котре тягнеться тут на чотириста сажнів. Таким чином, уся річка загалом своєю формою нагадує вила, ручкою котрих є верхівка, а двома річками — два гирла. Між двома гирлами річки лежить чудовий острів, на планах XVIII ст. названий Кожениним (тепер він зветься Кам'янським)¹⁷⁹. У наш час він поділений між трьома власниками — Огарковим, Блажковим і Полуденим.

Саме Козацьке Річище також має своєрідний характер. Це чудова панорама, виконана самою природою з води, зелені трав і молодого лісу; правий берег Річища виглядає як суцільна, дуже висока й майже прямовисна стіна, лівий берег здається живою канвою з довгої смуги зелених, кучерявих, розлогих осоки і тонкої лози, похиленої над водою.

З руїн, що збереглися до нашого часу, видно, що Кам'янська Січ займала невеликий куток між правим берегом Козацького Річища й лівим берегом Кам'янки, вище гирла Кам'янки сажнів на 100, й мала форму неправильного трикутника, витягнутого з півночі на південь, з вершиною на півдні. Величина цієї

¹⁷⁸ Афанасьєв-Чужбинский Руть. Т. 1. СПб, 1863.
А. Повестка в Южную С. 248.

¹⁷⁹ Эварницкий Д. Вольности. С. 109.

Січі по чотирьох напрямках визначається так: 115 сажнів зі сходу, 66 сажнів з півночі, 123 сажні з заходу, 36 сажнів з півдня. Посередині Січі, з півночі на південь, розташована площа завширшки в шість сажнів на півночі й три на півдні, по обидва боки площі тягнуться курені й скарбниці в кількості 40; один ряд цих куренів тягнеться вздовж Козацького Річища з виходами на захід, а три ряди йдуть від степу до Кам'янки з виходами на схід та захід. Між останніми трьома рядами, як і між першими, з півночі на південь простягається площа таких самих розмірів, як і перша. Кожен із куренів має 21 аршин довжини й 12 ширини. Слідів від церкви не лишилося, та й не могло лишитися, оскільки як у Кам'янській, так і в Олешківській Січах у козаків були не постійні, а тимчасові похідні церкви¹⁸⁰. Вся Січ була обнесена кам'яним муром, від якого в наш час збереглися лише де-не-де невеликі дикі камені. За цим муром на північній околиці Січі збереглося ще сім невеликих круглих ям: три на схід, чотири на захід, викопаних, очевидно, зі стратегічних міркувань. Запорізькі козаки називали їх вовчими ямами. Південна окраїна Січі, також за муром, там, де сходяться Кам'янка й Козацьке Річище, відділена невеликим ровом, що йде зі сходу на захід. Нижче нього, з зовнішнього боку, тягнеться ряд невеликих горбиків (їх є 9), що йдуть так само. Ділянка землі на південь від рову, до злиття Кам'янки з Козацьким Річищем, зветься Стрільками; тут з півночі на південь, паралельно до Козацького Річища, але перпендикулярно до рову, тягнеться ряд із восьми горбиків. Останні, можливо, служили запорізьким козакам базисами для гармат, або, у крайньому разі, пунктом для спостереження й охорони Січі з півдня, оскільки з півночі її захищали вовчі ями.

На сто кроків вище Січі, з півночі, був великий козацький цвинтар, на котрому в наш час збереглося лише чотири кам'яні хрести з пісковика, та й то цілий один, а решта розбиті. На цілому хресті зроблено напис чудовою церковною напів'яззю такого змісту: «Во имя отца и сына и святого духа. Зде починаеть рабъ божій Константинъ Гордѣвичъ атаманъ кошовый славнаго войска запорожского и низового, а куреня плитнѣровского: преставися року 1733 мая 4 числа». З написів на уламках інших хрестів видно, що тут був похований кошовий отаман Василь Єрофейович, котрий помер 23 травня 1731 року¹⁸¹, та двоє якихось простих козаків, Яків і Федір. З огляду на велику кількість могил, що лишилася на цвинтарі Кам'янської Січі, можна вважати, що тут був досить великий цвинтар із досить великою кількістю хрестів, що підтверджує і колишній власник місця Кам'янської Січі М. І. Вертіляк, який є родичем по жіночій лінії останнього кошового отамана Петра Івановича Калнишевського. «Не далі як 15 років тому¹⁸² цвинтар колишньої запорізької Січі на ріці Кам'янці всіянний був хрестами й надмогильними пам'ятниками з написами; навіть на фортєчних валах була обшивка з тесаного каменю. Тепер усе це знищене. На цвинтарі залишилося лише чотири хрести. Один із них взагалі без напису¹⁸³, на іншому він стерся так, що став нерозбірливим, зате написи на двох збагачують нас досить важливими даними з історії Запоріжжя: перший визначає рік смерті кошового отамана Костя Гордієнка, про якого в «Історії останнього Коша» п. Скальковського сказано, що невідомо, де він помер. Другий доповнює список кошових новим невідомим іменем Василя Єрофєєва»¹⁸⁴.

Так чи інакше, але зазнаючи великих утисків з боку татар, запорізькі козаки все частіше й частіше звертали свої погляди до російського царя. Ще за життя Петра I, 1716 й 1717 року, запорожці зверталися до миргородського полковника Данила Апостола, який керував тоді прикордонним із Запоріжжям краєм, із проханням поклопотатися перед царем про прийняття їх під російську державу. Але Петро, особливо з того часу, коли він знищив окреме самоуправління України (1722 р.), навіть слухати не хотів про запорожців. 1727 року, після смерті Петра, коли Україні знову було надано право самоуправління, запорізькі козаки, сподіваючись і собі дістати милість від нового російського імператора, написали листа українському гетьманові з побажанням «перейти з агарянської землі й, поклонившись його імператорській величності, під його владою жити». На цей лист запорожцям за посередництва гетьмана Данила Апостола та російського урядового «радника» Федора Наумова, котрий був при

ньому, відповіли з Москви, що «милосердний монарх» (Петро II) готовий виконати прохання запорожців і вибачити їхню провину, але для цього самі запорожці повинні виявити непохитну вірність російському цареві, на знак якої вони повинні зноситися з урядовим радником Федором Наумовим та з українським гетьманом Данилом Апостолом, повідомляючи його про всі випадки в Криму і в Туреччині¹⁸⁵. Отримавши таку непевну відповідь, запорожці не втихомирились і послали гетьману другого листа, в якому повторно просили поклопотати перед російським царем, обіцяючи вірно служити до кінця свого життя «монаршому маєстату». Водночас сповіщали гетьмана, що вони вже відступили від кримського хана, котрий безжално заслав багатьох козаків служити за море й захопив під свою державу кошового отамана, і збираються рушити з кримських володінь на Стару Січ¹⁸⁶. Цього листа Апостола привезли четверо козаків. Гетьман повідомив його зміст фельдмаршалові української армії князю Михайлу Голіцину й урядовому раднику з малоросійських справ Федору Наумову. Але, не вважаючи себе уповноваженими давати якусь позитивну відповідь запорізьким козакам, Апостол, Голіцин і Наумов доповіли про це у Верховну таємну раду. Верховна таємна рада, прочитавши листа запорожців, наказала відправити назад чотирьох відряджених до гетьмана козаків і через них усно повідомити запорожців, що російський уряд вважає неможливим прийняти запорожців, боячись «вчинити якусь прикрість турецькій стороні». А фельдмаршалові й гетьману були надіслані особливі укази, щоб вони ні в якому разі не приймали козаків у російські межі, а якби козаки підійшли у великому числі й зі зброєю, негайно відбивати їх від кордонів силою зброї. Разом з тим через вірних людей радили на словах запевняти їх, що при зручній нагоді їх приймуть, і навіть не скупитися на подарунки найвпливовішим козакам, щоб вони й надалі були прихильними до російського престолу. Але в Царгород, до резидента Неплюєва, рада наказала написати, щоб він поскаржився Порті на запорізьких козаків, котрі, як кажуть, хочуть покинути всі міс-

¹⁸⁰ *Мышецкий С.* История. С. 25, прим. 36.

¹⁸¹ Можливо, це Василь Гуж, котрий був кошовим 1725 р.

¹⁸² Микола Іванович Вертільяк писав ці слова 1844 року.

Камінь-пам'ятник на могилі кошового отамана Івана Сірка
Гравюра кінця XIX ст.

Намогильний хрест кошового отамана Костя Гордієнка
Гравюра кінця XIX ст.

¹⁸³ Див.: *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 118, прим. 1.

¹⁸⁴ Записки одесского общества. Т. 1. С. 607.

¹⁸⁵ *Соловьев С.* История России. Т. 19. С. 195.

¹⁸⁶ Там же.

ця, визначені російсько-турецькими трактатами, наблизитися до російського кордону й зайняти Стару Січ і заборонені урочища, і щоб Порта не дозволила цього, оскільки ці «неспокійні люди й так завдають багато кривд російському купецтву»¹⁸⁷.

Але й після цього запорожці не облишили своїх прохань: 24 травня 1728 року, зібравшись величезною масою, вони зняли з своїх місць, несподівано прийшли в Стару Січ, зайняли деякі місця на Самарі й 30 травня прислали на ім'я імператора Петра II таку чолобитну: «Склонивши сердец своих нарушенныя мысли ко благому обращению и повергши мизерныя главы свои до стопы ног вашего императорскаго величества, отлагаемся от бусурманской державы. Осмотрелись мы, что вере святой православной, церкви восточной и вашему императорскому величеству достойно и праведно надлежит нам служить, а не под бусурманом магометанским погибать. Отвори сердца своего источник к нам, по прежнему сынам жребия своего императорскаго. Еще-же просим: по-дайте нам войсковое от руки своей подкрепление, дабы не попали мы в расхищение неверным варварам, ибо не знаем, зачем орды от всех своих сторон подвинулись: для того-ли, что мы уже от них отступили со всеми своими клейнодами 24 мая и пребываем уже в Старой Сечи, или-же они это делают по своим замешательствам»¹⁸⁸.

Не дочекавшись відповіді від російського уряду, запорожці вислали представників у Глухів до гетьмана, але, довідавшись, що гетьман поїхав у Москву, вони дуже захвилювалися через невизначеність свого становища й погрожу-вали вбити кошового і всю старшину, якщо ті не доб'ються позитивної відповіді від імператора. Тоді кошовий отаман Іван Петрович Гусак, злякавшись погроз, утік до Києва і, з'явившись до київського генерал-губернатора графа Вейсбаха, яскравими словами зобразив становище запорожців у кримських володіннях і в Старій Січі, біля Чортомлицького острова: «В Новій Січі * від кримського хана було нам багато утисків: минулого 1727 року, в грудні, калга-султан **, стоячи по ріці Бугу, забрав на промислах зо дві тисячі козаків, повів їх на Білогородщину й там виявив певний непослух щодо хана; прийшов у Білогородщину сам хан, калгу схопив і заслав у Царград, а запорожців, які були при ньому, розіслав на каторги, а інших продали нібито за те, що вони з калгою бунтували, а калга попередньо казав їм, що бере їх за ханським наказом. Бачачи таке насильство, ми й стали радитись, що краще бути по-старому під державою його імператорської величності у своїй православній вірі, ніж у бусурмана терпіти неволю й розорення. Та коли ми забрали клейноди й хоругви, щоб іти в Стару Січ, то старий кошовий, зрадник Кость Гордієнко, та Карпо Сидоренко і інші стали нам казати: «Навіщо ж нам з Новою у Стару Січ іти? Нам і тут жити добре». Але вони не могли нас втримати, та й не могли багато говорити, боячись, щоб їх військо не вбило. І щоб від них більше ворохоби не було, ми взяли Костя Гордієнка й Карпа Сидоренка під варту й везли їх під охороною до самої Старої Січі, а приїхавши туди, вибили палицями й відпустили на волю»¹⁸⁹.

Тим часом становище запорожців з дня на день ставало все гіршим: тоді певна частина козаків, покинувши Стару Січ і ріку Самару, кинулася на річку Оріль, у давню Малоросію: уже 1 червня 1728 року на Україні налічувалося 201 запорожець, а під кінець місяця значно більше двохсот; вони постійно прибували сюди окремими ватагами чоловік по 10, приганяючи з собою худобу й коней.

Надійшов 1729 рік, а прохання запорожців про прийняття їх під скіпетр Росії далі були марні, хоча в цей час головнокомандувач української армії князь Голицин сам поставив питання про прийняття запорожців у Росію, але йому відповідати від імені імператора Петра II, що запорожців треба лише запевняти в

¹⁸⁷ Соловьев С. История России. Т. 19. С. 195.

¹⁸⁸ Там же. С. 196.

* Насправді йдеться про

Олешківську або Кам'янську Січ. Нова Січ заснована 1734 р.

** Брати кримського ха-

на носили титули «султан-калга» й «султан-нурадин».

¹⁸⁹ Соловьев С. История России. Т. 19. С. 197.

цьому, але не приймати, доки «не виявиться явна неприязнь з турецької сторони»¹⁹⁰. Безсумнівно, саме ця обставина змусила запорожців знову повернутися у ненависні їм місця й написати листа братові кримського хана Орт-Бею про зміну своїх намірів іти «під Москву». На цього листа кримський хан Каплан-Гірей писав запорожцям: «Листа вашого ви прислали моему братові, Орт-Бею, у котрому відповідали йому, що бажаєте повернутися під крило нашої сторони і змінили намір, який ви мали раніше, відійти до Москви. Коли згаданий султан повідомив нас про написаного вами листа й переслав його нам для відома, ми дуже втішилися цим. Бог всемогутній знає наше серце й наміри, знає він і те, як усі беї, мурзи і все кримське панство дбає про вашу цілість і бажає вам усякого добра. Пам'ятайте, що ви їли у нас хліб і сіль, і жили у нас добре. Якщо повернетесь назад, будемо раді й приймемо вас привітно, як гостей, і обіцяємо вам виявляти таку саму приязнь, як і раніше виявляли, так само добре захищати вас нашою обороною й нашою гостинністю, як було й досі, і дозволяти вам усе те, що ви й досі мали, а для вашого оселення надамо вам повну волю обрати собі місце, яке ви самі забажаєте. Зрештою, раджу вам для вашої ж користі й прибутку, а для нашої зручності, стати кошем на тому місці, на котрому ви сиділи раніше, прийшовши під наш захист. За указом Оттоманської Порти ваш гетьман пан Орлик, який досі був у Солонику, прийшов сюди тепер для з'єднання з нами. Він пише до вас листа, котрий ми посилаємо з цим нашим листом. Він так само вважає, що ми також дбаємо про ваше благо й суспільну користь, і треба, щоб ви вірили всьому тому, що він пише вам у своєму листі. Для вас його поради тим паче обов'язкові, що він ваш глава й вождь, і ви зобов'язані слухати його поради. Зі свого боку запевняємо вас, що ми приймемо вас приязно й що ви не зазнаєте ніякої кривди й насильства ні від нас, ні від кримського панства, якщо повернетесь на вказане мною місце. Решту вам сповістить усно пред'явник цього листа дубоссарський гетьман. Для більшої віри підписуємо цього листа нашою власною рукою й підтверджуємо нашою печаткою»¹⁹¹.

Так усі звернення запорізьких козаків до російського царя протягом 22 років залишалися «гласом волаючого в пустелі»; лише за царювання Анни Іванівни, 7 вересня 1734 року, при посередництві київського генерал-губернатора, графа Вейсбаха, дуже прихильного до козаків, їм було дозволено повернутися в Росію, оселитися на рідних згарищах «під владою й обороною її величності не таємно, а явно, й вічні часи жити і їй вірно служити».

«Служили ми пану-ляху, та ще й католику,
А тепер служить не станем однині й довіку.
Служили ми невір-царю, царю бусурману,
А тепер послужим, братці, восточному царю.
Восточний цар на Україні не доймає віри,
Засилає Галицину, щоб не було зміни:
«Іди, іди, Галицину, польською грядюю,
А я піду із Москвою слідом за тобою.
Становися, Галицину, по вельможних панах,
А я стану із Москвою на широких ланах».

Цей перехід запорізьких козаків з-під влади турецького султана й кримського хана під владу російської імператриці стався таким чином. 1733 року у росіян почалася війна з поляками; поляки звернулися до кримського хана з проханням прислати їм на допомогу запорізьких козаків. Хан вважав за потрібне задовольнити прохання поляків, і запорожці повинні були йти в похід проти росіян. Тоді козаки скористалися зручним моментом і вирядили з Січі кількох посланців до фельдмаршала Мініха, який тоді стояв із військами в Малій Росії, з проханням схилити імператрицю прийняти запорожців під скіпетр російської держави. Мініх прийняв прохання запорожців, затримав у себе їхніх посланців, а від себе надіслав донесення імператриці в Петербург про запорізьке

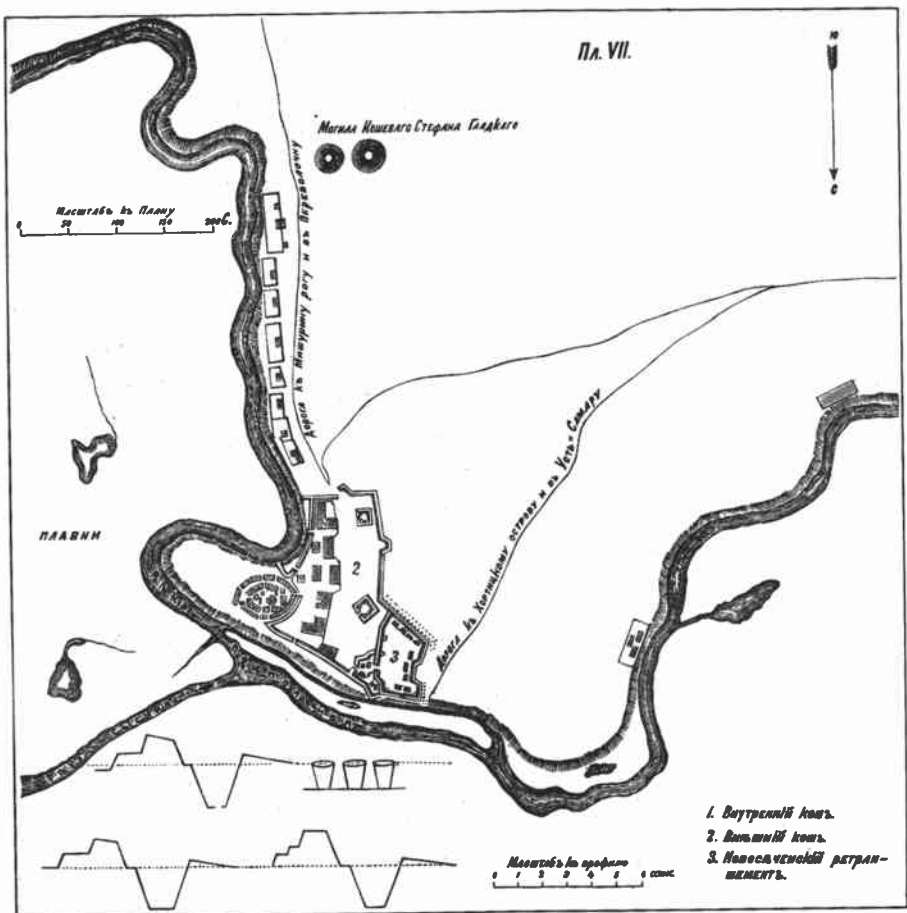
¹⁹⁰ Соловьев С. История
России. Т. 19. С. 197.

¹⁹¹ Киевская Старина. 1882.
№ 3, июнь. С. 179, 180.

прохання. Імператриця, прочитавши донесення фельдмаршала, зволила прийняти прохання запорожців і доручила вирішити питання з ними генерал-фельдцейхмейстеру принцові Гессен-Кобурзькому, котрий був на російській службі під керівництвом Мініха. Принц Гессен-Кобурзький уклав із запорізькими депутатами в місті Лубнах договір, на основі якого Військо Запорізьке переходило під скіпетр російських імператорів. Цей договір складався з таких пунктів: 1) усі провини й зради запорізьких козаків проти Росії забувалися навечно; 2) жити їм у місцях, де 1709 року * було зруйновано їхнє житло; 3) користуватися промислами як на ріці Дніпрі риболовлею, так і в степах полюванням на звірів без огляду на російські кордони; 4) чиновників їм мати за нинішнім їх становищем; 5) зберігати вірність престолові російському й бути охоронцями кордонів російської держави; 6) бути в залежності від генерала, визначеного головкомандувачем у Малій Росії; 7) отримувати за їхню службу платні на все військо 20 000 карбованців щорічно¹⁹². В тих же Лубнах запорізькі депутати присягли на вірність російській імператриці від усього війська, а в саму Січ був відряджений генерал-майор Тараканов для введення козаків у Росію. Тараканову доручили кілька тисяч карбованців для козаків на будівництво нової Січі. Тільки-но запорізькі козаки довідалися, що в Січ їде царський посол, відразу вирішили прийняти його з належною шанобою: вони вийшли в кількості кількох тисяч на чолі з кошовим отаманом та старшиною за дві версти від Січі й розташувалися по обидва боки дороги; побачивши посла, вони прийняли його «з ввічливістю й привітанням», салютуючи йому гарматною й рушничною стріляниною. У самій Січі, біля церкви, його зустрів духовенство з «належною церковною церемонією», у церкві за його присутності відправили молебень за здоров'я імператриці Анни Іванівни з гарматними пострілами. Після цього на скликаній військовій раді було зачитано імператорську грамоту про прийняття запорожців під скіпетр Російської держави. Водночас до запорізьких козаків приїхав зі старшиною, яничарами, «пребагатими» дарами й грішми турецький повноважний посол: султан, довідавшись про намір запорізьких козаків перейти на бік російської імператриці, вирішив будь-що утримати їх у себе. Але запорожці не виявили турецькому послові такої честі, як російському: вони лише раз вистрілили з гармати на його честь, та й то лише тоді, коли він сам салютував їм, наближаючись до Січі. Турецький посол привіз із собою султанську грамоту й листа колишнього українського гетьмана Пилипа Орлика; й цього разу також скликали загальну військову раду. На раді були присутніми й російські представники «во всякой от козаков чести». Турецький посол усіяло переконував козаків залишатися вірними султанові, за що обіцяв їм від імені султана велику милість і велику платню на майбутнє, і вказував, що цього бажає й гетьман Орлик. Та запорожці, щойно почувши ім'я Орлика, стали лаяти й ганити його за віровідступництво й прийняття магометанства, а водночас стали докоряти й самим татарам за їх недоброчинність і утиски запорізьких козаків; врешті козаки закричали, що вони християни й піддані російській імператриці, на доказ чого кошовий отаман, військова старшина й курінні отамани підійшли до російського посла й висловили цілковиту покірність імператриці. Після того рада розійшлася; турецький посол попросив у запорожців відповіді на листа Орлика й грамоту султана; запорожці відповіли лайкою на адресу Орлика, кримського хана й турецьких старшин, потім, провівши посла із Січі у відкритий степ, несподівано напали на нього і відібрали у нього всю казну, привезену на Січ для вручення козакам у разі їх вірності турецькому султанові. Турецький посол, повернувшись до султана, особисто розповів йому про все. Тоді султан наказав схопити козаків, які ще залишилися у межах Туреччини, й віддати їх у тяжкі роботи. Запорожці, не залишаючись в боргу, схопили кількох турків і посікли їх на капусту; знявшись усією масою, прийшли у відведені їм місця в Росії і тут, у присутності генерал-майора Тараканова, присягнули на вірність російському престолові; про це було надіслано донесення імператриці, а про присягу — сенатові¹⁹³. Даремно писав після того запорожцям гетьман Пилип Орлик, нагадуючи про страшні події в Чортомлицькій Січі, «когда Москва звабивши прелестным ласки цар-

скої упевненем старшину войсковую и товариство до присяги, утинала им в таборі головы»; даремно остерігав він запорожців щодо справжніх замірів Москви, котра «видючи на себе отъусюль войну тяжкую и небезпечную, гладит, лъстит, золотыя горы обещаєт, жалованьем грошовым потішаєт и всякими вольностями упевняєт», щоб згодом, після закінчення війни, забрати до рук і згубити Військо Запорізьке. Запорожці твердо вирішили покинути не-нависних їм татар і всі листи гетьмана відсилали своєму найближчому покровителю, київському генерал-губернатору графу Вейсбаху. Даремно намагався схилити їх на свій бік і кримський хан: на листи хана запорожці, перелічивши всі злигодні, яких вони зазнали від татар, відповіли: «Сицевої прето нужды все наше войско запорожское низовое изволило под своего православного монарха, ея императорскаго величества, державу склонитись и единой стороны берег-тись, а в несвідомых нападениях сами себе загублять»¹⁹⁴.

Повернувшись на рідні згарища, запорожці насамперед вирішили питання, де розташувати свою Січ; спочатку вони спробували заснувати свою Січ біля

* В оригіналі помилково «1708».

¹⁹² Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 45.

¹⁹³ Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 44,

План Нової Січі
з карти інженер-майора
Данієля де-Боксета
1742 р.

45; № 8. С. 21, 22; Мышецкий С. История. С. 27—30.

¹⁹⁴ Киевская Старина. 1882. Т. 2, апрель. С. 110, 111, 126 та ін.

гірла Чортомлика, але «от пойму водою» спустилися нижче Чортомлика¹⁹⁵ й осіли «ладно и кріпко» своїм Кошем у так званому Красному Куті, між правим берегом гілки Підпільної і лівим річки Базавлука, яка в той час відділяла Кодацьку паланку від Інгульської, а в наш час Катеринославську й Херсонську губернії. Тут вони влаштували так звану Нову, Підпільненську чи Краснокутську Січ, котра існувала з 1734 по 1775 рік. Нова Січ, за точним визначенням минулого століття, була на 20 верст нижче Микитиноного перевозу, під 47° 31' широти від петербурзького меридіана й 4° 4' довготи. Вона стояла на правому березі гілки Підпільної саме в тому місці, де ця гілка робить луку чи дугоподібний вигин, навпроти так званих Великих плавнів, по яких з півдня до Січі текла гілка Стара Сисина*, а зі сходу, від місця колишньої Чортомлицької Січі, несла свої води гілка Скарбна**: «Підпільна — мати Дніпра, бо вона Сисею корме, а Скарбною зодягає його». Місце для Нової Січі було обрано вдало з усіх поглядів. Щоб побачити, наскільки зручно у стратегічному розумінні була розташована Підпільненська Січ, треба подивитися на неї з півночі, з відстані трьох-чотирьох верст. Січ містилася у низькій заглибині, захищеної зі сходу, півдня й заходу величезними плавнями на 26 тисячах десятин, перетягненими п'ятдесятьма гілками, ериками й затоками, шістдесятьма великими, не рахуючи малих, озерами й виглядала як суцільний непрохідний ліс, у якому людина, мало знайома з місцевістю, могла заблукати наче в легендарному лабіринті, й який тягнувся на сотні верст праворуч і ліворуч від Січі й на десятки верст на південь від неї. Під прикриттям таких плавнів запорожці могли бути цілком безпечними від своїх близьких і споконвічних ворогів, татар і турків.

Внутрішнє влаштування Січі було таке: Січ поділялася на три частини — кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель. Внутрішній кіш, званий ще замком чи фортецею, мав форму правильного кола діаметром 71 м***. У самому центрі внутрішнього коша була велика, гладенько вирівняна й завжди дуже чиста площа, на котрій відбувалися військові ради; у східному кінці внутрішнього коша, на тій же військовій площі, височіла одноверха «порядна» дерев'яна церква без огорожі, вкрита шалівкою, заснована в ім'я Покрови пресвятої Богородиці 1734 року за кошового отамана Івана Милашевича й забезпечена багатющим церковним начинням, ризницею й «убором», кращик за які по всій тодішній Росії годі було знайти¹⁹⁶. На певній відстані від церкви стояла висока дзвіниця, також дерев'яна, з двоюрусним дахом із шалівки й чотирма вікнами для гармат, щоб відстрілюватися від неприятеля й салютувати з гармат у великі свята — Водохреща, Пасхи, Різдва й Покрови. Поблизу січової церкви виділялися: пушкарня або артилерійський «великої просторості» цейхгауз з великим підвалом, у якому зберігалися гармати, рушниці, бойова амуніція, і який водночас слугував як військова в'язниця чи секвестр для різних злочинців; далі військова скарбниця або «замок» для військових коштів і козацького добра. Її завжди охороняв окремий вартовий; далі окреме житло для духовенства й окремий «станок» чи приміщення для кошового отамана завбільшки з десять футів, на котрому в час перебування у Січі кошового завжди майорів білий прапор, який знімали за його відсутності¹⁹⁷. Нарешті навколо всієї площі підковою стояли тридцять вісім куренів, а біля них — курінні скарбниці й приватні будиночки військової й курінної старшини.

Зовнішній кіш відділявся від внутрішнього особливим валом, по самій середині якого, з півночі на південь, були зроблені широкі ворота з високою вежею з дикого каменю біля їх лівої половини, оснащеною гарматами та бойовими снарядами. Ворота вели з внутрішнього коша в зовнішній і завжди охоронялися

¹⁹⁵ Записки одесского общества. Т. 7. С. 176, прим. 42.

* Нині р. Сисина.

** Нині рукав Скарбна-Колотівська.

*** В оригіналі: «окруж-

ністю 200 сажнів», тобто 426 м.

¹⁹⁶ Записки одесского общества. Т. 7. С. 176, прим. 42; Устное повествование Н. Коржа. С. 39, 40.

¹⁹⁷ Срезневский И. Украинская старина. Харьков,

1832. С. 114; Рондо К. // Киевская Старина. 1889. Ноябрь. С. 445; але Мишельский (История. С. 48) вказує, що кошовий жив у спільному з козаками курені.

окремими вартовими козаками¹⁹⁸. Зовнішній кіш, званий ще форштатом, тобто передмістям, гасан-базаром, торговим базаром, слободою запорізьких козаків, займав 200 сажнів у довжину й 70 у ширину. На ньому було до 500 курінних, козачих, купецьких і ремісничих будівель — шкіряників, шевців, кравців, слюсарів, ковалів, які, крім свого ремесла, вміли виготовляти порох для війська. Всі ці люди, «за їхнім козацьким маніром і звичаєм», виконували свою роботу за платню і рахувались у куренях нарівні з іншими козаками¹⁹⁹. Крім дворів, було ще 100 крамниць, кілька торгових рядів та простих яток, у яких продавали хліб, борошно, крупи, м'ясо, масло тощо, кілька шинків з виноградним вином, горілкою, пивом, медом та іншими напоями. Крамниці, ряди й шинки або становили власність війська й лише орендувалися купцями, або ж цілком належали купцям — приїжджим українцям, вірменам, татарам, полякам, євреям. Купці, як і ремісники, якщо були православними, залічувались до куренів і жили як справжні січові козаки, але стройової служби не відбували «заради свого ремесла»²⁰⁰. Для нагляду за ладом та сумлінністю торгівлі товарами в Січі призначали базарного отамана і військового кантаржія, тобто хранителя зразкових мір і ваг. Вони жили у спеціально влаштованих для них приміщеннях. Зовнішній кіш так само, як і внутрішній, замикали широкими ворітьми, що вели із заходу на схід, паралельно Підпільній, а не з півдня на північ, перпендикулярно до річки, як у внутрішньому коші.

Цитадель, або так званий Новосіченський ретраншемент, знаходилась у південно-східному куті зовнішнього коша й мала вигляд невеликого чотирикутника завдовжки 85 і завширшки 50 сажнів, з невеликими воротами в зовнішньому коші. Цитадель разом із зовнішнім кошем була оточена глибоким ровом і захищена високим земляним валом. Її будували 1735 року за розпорядженням російського уряду начебто для захисту запорізьких козаків від татар і турків, а насправді «для исправнейшаго произвождения тамошних дел и смотрения пропуском за границу, а наипаче для смотрения за своевольными запорожцами, дабы их хотя некоторым образом воздерживать и от времени до времени в порядок приводить»²⁰¹. Запорожці, розуміючи приховану мету будівництва Новосіченського ретраншемента, образно висловлювалися щодо цього: «Засіла нам московська болячка в печінках». У цитаделі було збудовано комендантський дім, офіцерські, інженерні й артилерійські приміщення, порохові погребі, солдатські казарми й гауптвахту. У ній завжди перебували з шістьма гарматами дві роти солдатів із кріпосних * батальйонів Київського гарнізону, виділених за воїнським штатом для фортеці св. Єлизавети і звідти скерованих у Новосіченський ретраншемент; тут вони жили під начальством коменданта, російського штаб-офіцера, якого прислали в Січ також із Києва за розпорядженням київського генерал-губернатора²⁰².

Із зовнішнього боку все місце Нової Січі було оточене ровом і загальним високим земляним валом, який, роблячи різні кути й виступи, впирався кінцями в гілку Підпільну; по валу йшов високий частокіл з товстих колод, загострених угорі й обсмолених унизу.

Із заходу, за загальним ровом, уздовж Підпільної тяглися запорізькі зимівники або «хати»²⁰³, а на південний схід від них, через Підпільну, чорніли вовчі ями, засідки, окопи, ложементи, зроблені біля Січі під час російсько-турецької війни 1736 року²⁰⁴. Нарешті навпроти внутрішнього коша на березі Підпільної була річкова пристань, куди з Чорного моря лиманом, Дніпром, Павлюком і гілкою Підпільною, у той час досить глибокою й широкою, приносили козацькі чайки, грецькі й турецькі судна з різною бакалією: ізюмом, винними ягодами,

¹⁹⁸ Устное повествование Н. Коржа. С. 41.

¹⁹⁹ *Мышецкий С.* История. С. 48. 81.

²⁰⁰ *Щекатов, Максимович.* Новый географический словарь. Т. 2. С. 7—44; за описом 1774 р. «торговельні

крамниці» буцімто були у внутрішньому, а не в зовнішньому коші (Записки одесского общества. Т. 7. С. 176, прим. 42).

²⁰¹ *Зварницкий Д.* Сборник материалов. № 8. С. 124. * У розумінні «фортечних»

²⁰² Записки одесского общества. Т. 4. С. 469; Т. 7. С. 176, прим. 42.

²⁰³ Така назва на карті де-Боксета; Записки одесского общества. Т. 4, табл. 11.

²⁰⁴ Записки одесского общества. Т. 4. С. 469.

цитринами, сорочинським пшоном, горіхами, кавою, різними заморськими ви-
нами й дорогими шовковими тканинами, повертаючись із чавунним посудом, за-
лізом, коноплями та іншими товарами²⁰⁵. З боку суші до Нової Січі вели два
шляхи — один на Микитине й Хортицю, другий на Україну через Переволочну.

На місці Нової Січі від часів запорізьких козаків збереглося кілька пам'яток
старовини — на цвинтарі, в церкві, у приватних осіб. На колишньому запо-
різькому цвинтарі вціліло чотири надмогильні хрести з пісковику з іменами по-
хованих козаків: під одним лежать останки козака Івана Чаплі, померлого
4 вересня 1728 року, під другим — Данила Борисенка, померлого 4 травня 1729
року, під третім — Івана Каписа, померлого у грудні 1779, напис на четвертому
хресті говорить про смерть 13 травня 1747 року кошового отамана Степана Глад-
кого, похованого під церквою пресвятої Богородиці в Січі, але увічного спо-
рудженням хреста на загальному цвинтарі: «Зде поставленні крестъ благородия
его пана Стефана атамана бывшего кошового куреня уманского но онь поло-
жень ест по церквою пресвятія богородицы преставися вро 1747 у маю дня
13»²⁰⁶. Крім надмогильних хрестів від запорізьких козаків на місці колишньої
Нової Січі у місцевих селян збереглося ще чотири сволоки від козацьких жи-
тел — у селянина Корнія Забари від запорізького куреня з датою 24 травня
1710 року; другий у селянина Кліма Пироговського від будинку кошо-
вого отамана Якова Ігнатовича, датований 9 червня 1746 року; третій та-
кож від будинку кошового Василя Григоровича Сича, датований 13 серпня
1747 року, у селянина Митрофана Чорного; четвертий від хатини козака Григо-
рія Комишана, датований 10 травня 1765 року, у священника Георгія Ващин-
ського²⁰⁷. Вцілів також залізний хрест із січної церкви, який знаходиться в
економії місцевого поміщика, та кілька речей у місцевій церкві: антими́нс 1754
року, чаші, хрести, ікони, ризи, епітрахилі, євангелія, богослужбеники, таці,
тарілки, чарочки, бокуни чи стасидії, тобто місця для старшини, аналої, ліхтарі,
кадила, орлеці, хоругви, божниці, дерев'яна лопаточка для поминання помер-
лих і нарешті цілий іконостас чудового візантійського живопису на хорах місце-
вої церкви.

З неповного опису речей Покровської церкви Нової Січі, котрий до нас дій-
шов, бачимо, яким вона відзначалася багатством. У ній було: два великі напре-
стольні ліхтарі (свічники), один хрест з мощами, чотири срібні лампади зі сріб-
ними позолоченими дощинками, що зберігалися на хорах, двадцять різних ікон
на мідних бляшках, прикрашених сріблом, п'ятдесят срібних позолочених різ-
ного гатунку корон, чотири срібні позолочені хрести, три з яких мали срібні
ланцюжки, два кипарисові хрести, прикрашені сріблом, два срібні позолочені
дукасти, один шматок золота, один зливок срібла вагою 24 фунти, тринадцять
ниток дрібних і три нитки великих перлин з червоними коралами на іконі Бо-
гоматері, п'ятнадцять з двома великими та двома малими червінцями ниток
дрібних перлин, шість ниток великих перлин з червоним намистом на меншій
іконі Богоматері, десять разків перлин з шістьма гудзиками, п'ятдесят разків
простого намиста з великих і дрібних коралів з двома червінцями й шматком
бурштину, сто п'ятдесят три червінці різного розміру на чотирьох ланцюжках,
серед яких десять великих, сто двадцять різних книг — богослужбених, мо-
ральних та історичних, двадцять вісім фелонів з парчі, різних за кольором і
вартістю, дванадцять підрясників, двадцять вісім пар поручів, дванадцять епі-
трахилей, сіддесят сім стихарів, дев'ять поясів, п'ятдесят сім хустин, шовко-
вих і гаптованих золотом та сріблом по білому полотну, одинадцять напре-
стольних уборів, шість пар воздухів, три аналоїні покрови, два шматки парчі,
два шматки штофу, два шматки гарнітури, двадцять сім штук мідного посуду,
від казанів до мисок, тридцять штук олов'яного посуду²⁰⁸.

«Серед церков новоросійського краю, — зауважує архієпископ Гавриїл, —
найбільшою була Покровська у Січі запорожців за значною кількістю в ній

²⁰⁵ Записки одесского об-
щества. Т. 7. С. 176,
прим. 42.

²⁰⁶ *Эварницкий Д.* Запоро-
жье. Т. 2. С. 189.
²⁰⁷ Там же.

²⁰⁸ Записки одесского об-
щества. Т. 6. С. 535—
538.

дорогоцінних речей. Преосвященний Євгеній, слов'янський архієпископ, доповідав синодові, щоб дозволено було взяти трохи церковного начиння з села Покровського у слов'янську архієрейську ризницю... Синод розпорядився зажадати дикирії, трикирії, патерицю, мвимальницю з таріллю та орлеці»²⁰⁹.

Крім перелічених залишків запорізької старовини, що збереглися на місці колишньої Нової Січі, вціліли ще земляні укріплення у вигляді ровів і високих, понад два сажні, валів. Загалом ці укріплення збудовано у формі дещо неправильного чотирикутника, витягнутого уздовж правого берега річки Підпільної, який складається лише з трьох ліній: зі східного боку в напрямку з півночі на південь, перпендикулярно Підпільній, йде похила лінія завдовжки 100 сажнів; з північного боку з північного сходу на південний захід йде неправильна ламана під тупим кутом лінія у 220 сажнів; із західного боку з півночі на південь під прямим кутом йде цілком правильна лінія у 70 сажнів до самої Підпільної. Основою усієї цієї фігури укріплень з південного боку служить сама річка Підпільна. Так виглядають уцілілі укріплення ззовні. Всередині укріплення, зі східного боку, вцілів якийсь рів, що тягнеться з півночі на схід у вигляді похилої лінії завдовжки 74 сажні просто до Підпільної. А біля правого берега річки, якраз навпроти середини укріплень, збереглися рови, що відділяють внутрішній і зовнішній коші. Вони починаються біля самого берега ріки, йдуть початково з півдня на північ, далі повертають під тупим кутом зі сходу на захід і закінчуються так званим «оступом» чи бухтою, де у запорожців була пристань, звана Царською, куди вони заводили свої чайки й каюки. Рови останнього укріплення мають усього 110 сажнів завдовжки по прямій, з невеликим пропуском із північного боку, очевидно, для воріт.

До сказаного про вцілілі укріплення на місці колишньої Нової Січі слід додати, що на північній лінії збереглося ще три редути та пропуск для широких воріт у зовнішній кіш, а в південно-західному кінці, вже за рікою Підпільною, вціліло так зване городище, котре виглядає зовсім відокремленим укріпленням, оточеним чотирма глибокими «бакаями» або ровами: із заходу завдовжки сімдесят чотири сажні, зі сходу сто тридцять, з півночі вісімдесят і з півдня сорок сажнів, завглибшки до трьох сажнів. В останньому укріпленні, «городищі», за розповідями старожилів, у запорожців були хати й погребі, тут вони начебто ховали й померлих. Сполучення з Січчю через Підпільну тоді не становило жодних труднощів, бо до городища йшов через ріку міст. У наш час це городище є цілком рівною, мовби спеціально утрамбованою ціпами площею, у самому центрі якої стоїть старезна розлога груша, а з трьох боків — з півдня, заходу й сходу височіють величезні верби й ще більші осокори, переплетені непролазним терником.

По всіх уцілілих укріпленнях, окрім городища, в наш час розкидані хати селян села Покровського. Тому, щоб виміряти всі укріплення Нової Січі й скласти уявлення про їх загальну схему, треба проходити багатьма городами, лазити через тини, зазираючи під повітки, йти садами, вилазити на дахи селянських хат, і лише тоді можна простежити напрямок всіх валів і насипів. Звичайно, багато з того, що збереглося років сорок чи двадцять тому, нині вже зруйнувалося й ледь помітне, а багато що й зовсім пропало. Але залишки старовини трапляються ще й тепер, переважно це людські скелети: надумає, бува, селянин викопати для якоїсь будівлі яму, розрівняти місце для саду чи просто зорати землю під засів, він неодмінно знайде якщо не череп, то кістки рук чи ніг людини. Навіть діти, граючись у городі й шпортаючи паличками землю, знаходять часто людські черепи й без жодного страху одягають їх собі на голови — настільки звикли вони до подібних знахідок. «Коли я вперше тут оселився,— розповідає місцевий священик, отець Андрій Барішпольський,— то ніяк не міг завести у себе в палісаднику дерев: що не посаджу, а вони засохнуть, що не ввіткну в землю, а вони й пропадуть. Довго я не міг збагнути, в чому справа; аж якось став

²⁰⁹ Записки одесского общества. Т. 3. С. 104—106.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

я копати землю в палісаднику і тут, під першим її шаром, побачив безліч людських кісток, а серед них страшенну кількість жаб; це мене дуже вразило, та водночас я зрозумів, чому в мене не приймалися дерева. Вибравши кістки й очистивши місце від жаб, я знову посадив кілька дерев, і з тих пір вони ростуть чудово»²¹⁰.

Крім скелетів, на місці колишньої Нової Січі знаходять і безліч різних речей: пістолети, кинджали, ножі, шаблі, рушниці, гармати, ядра, кулі, шматки свинцю, кільця дроту, глечики, кахлі, казани, карафки, чавуни, пляшки, штофи, персні, кільця, тарілки, кубки, цілі бочки смоли, шари вугілля, склади сухарів, купи пшениці, гудзики, пряжки, дзвіночки, намисто на дроті, гроші, люльки-носогрійки, або так звані люльки-буруньки (від турецького «бурун» — ніс), розмальовані різними «фігурами» й різними фарбами, нарешті, знайшли навіть два човни, відкриті в гілці Сисиній і 1890 року підняті з води²¹¹.

Після знищення Запоріжжя, 1775 року, на місці колишньої Нової Січі виникло село Покровське, заселене вихідцями із старої Малоросії. 1777 року, за розпорядженням новоросійського губернатора М. В. Муромцева, прем'єр-майор І. М. Синельников оголосив Покровське містом Покровськом із «провінційною канцелярією й слов'янським духовним правлінням» при ньому, але вже 1778 р. Синельников отримав наказ перевести провінційну канцелярію з Покровського в колишне селище Микитине з перейменуванням останнього на Нікополь²¹², а Покровське наказувалося називати містечком. З 1784 року Покровське стає слободою. У наш час це дуже велике й багатолюдне село Катеринославської губернії й повіту. Після падіння Січі його, за указом імператриці Катерини II, разом із колишньою Чортомлицькою Січчю, нинішнім селом Капулівкою, і Базавлуцькою Січчю віддали князеві О. О. Вяземському; від князя Вяземського за купчою 1802 р. воно перейшло до М. І. Штігліца, а після його смерті — в рід його брата барона Любима Штігліца. З роду барона Штігліца за купчою 1861 р. воно перейшло до великого князя Михайла Миколайовича.

²¹⁰ *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 195.

²¹¹ *Эварницкий Д.* Запорожские лодки // Одес.

листок. 1890. № 100. С. 2.

²¹² З родинних паперів генерал-майора О. М. Синель-

никова, власника села Любимівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії.

СКЛАД, ЗАСАДИ Й ЧИСЕЛЬНІСТЬ СЛАВНОГО ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО ТОВАРИСТВА

Запорізькі козаки, живучи в Січі без жінок і без нащадків і водночас щорічно, а часом і щоденно зменшуючись у кількості від війни, хвороб і старості, всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Отож зрозуміло, чому козаки приймали у своє товариство кожного, хто приходив до них і брав на себе певні зобов'язання, необхідні для вступу в Січ. Люди, близькі до запорізьких козаків, у своїх спогадах одностайно свідчать, що в Січі можна було зустріти всілякі народності, вихідців чи не з цілого світу — українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, англійців¹. Але головний відсоток прибулих на Січ давала, звичайно, Україна. «Усі вони, — розповідає очевидець XVII ст. Яків Собеський, — походять з Росії, хоча серед них є чимало знеславлених шляхтичів із Малої й Великої Польщі, також певна кількість німців, французів, італійців, іспанців, вигнаних за провини»². «Запорізькі козаки, — зауважує академік XVIII ст. Йоганн Георгі, — були бездітними нащадками черкаських козаків, що оселилися на Дніпрі»³. Це підтверджує 1736 року й англієць Клавдіус Рондо⁴. «В Запорогах живуть їх же братья козаки, переходя из городов для промыслов, а иные, которой пропьетца или проиграетца»⁵.

Мотиви, що змушували багатьох шукати собі притулку в дикому Запоріжжі, були різними: в Січ ішли люди «і з доброї волі і з неволі». Тут були ті, хто втікав від жінок, покидав батька й матір, «з-під пана втікали»⁶; були тут і тяжко ображені, ті, хто не знайшов на батьківщині ніякої сатисфакції, хто не мав шматка насущного для прожиття; тут були всі, хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені й принижені за свою віру й народність, усі, хто зазнав варварських катувань, жорстоких знущань за людські права, за своє існування; тут були й ті, хто чув у собі «волю вогненну, силу богатырську», хто носив у своїх грудях «печаль люту», «горе-недолю»; були тут і «самосбройцы польськіє», і «усоки задунайські», й «западные люди, чуждые русским, маловедомые». Всі

¹ Георгі И. Описание всех обитавших в России народов. СПб, 1790. Т. 4. С. 358; Кребе В. Уманская резня. К., 1879. С. 33; Записки о Хотинской войне Якова Собесского // Чернигов. губ.

ведомости. 1849. 25 нояб.; Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 77.

² Записки о Хотинской войне.

³ Георгі И. Описание. Т. 4. С. 347.

⁴ Рондо К. // Киевская Старина. 1889. № 11, нояб. С. 445, 446.

⁵ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 57.

⁶ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 5.

вони знаходили гостинну зустріч на Запоріжжі, вільний притулок знаходили тут і ті, кого приваблювала воля, здобич, молодецтво, слава. «Волю ім'єм за дражайшу вещь, потому что видим, звидим, рыбама, птицама, также и звірем, и всякому созданию есть оная мила»⁷. «Січ — мати, а Великий Луг батько, оттам треба й проживати, там же треба і вмирати». Окрім того приходили, звичайно, на Січ і різні злочинці, засуджені на страту, дезертири, всілякі пройдисвіти, але вони загалом не надавали поганого забарвлення запорізькому товариству й, за справедливим зауваженням В. П. Коховського, не могли негативно впливати на козаків внаслідок суворості запорізьких законів, котрі смертельно карали злочинців за провини в Січі⁸. Польський уряд не раз висував вимоги до Коша, як це було, наприклад, після сейму 1590 р., не приймати в Запорізьке Військо засуджених до смерті⁹. Самим полякам після сейму 1635 року заборонялося ходити з запорожцями в море і влаштовувати з ними морські походи¹⁰. Та все було марним: багато підданих Речі Посполитої часто поповнювали собою Запорізьке Військо.

Яким чином складалося військо запорізьких низових козаків, про це ми маємо кілька достеменних свідчень. «Народився я в Литві, у воєводстві Новгородському, з дому шляхетського. Батько мій у молоді літа віддав мене в службу до полковника Галисевича, у котрого служив я цілий рік і відійшов як належало. А потім був на службі в його милості пана Сологуба протягом трьох тижнів, а тоді пристав до його милості пана Мокроновського, від якого, приїхавши до Києва, пішов. Коли ж по Києву тинявся, підмовили мене козаки січові, з котрими, сівши в дуба, поїхав до Січі, а приїхавши, пристав у курінь Канівський, де й назвали мене Іваном Ляхом». «Народився я на Україні, в самий день Івана Купала, котрого року не знаю; мій батько, Сидір Пересунько, виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та Богу молитися. Потім взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у військо. У війську назвали мене Журбою, бо я все мовчки працював, а після того, як на чатах недогледів, як поляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпою»¹¹. «Я народився у Нових Кодаках, куди зайшли мої предки з Гетьманщини. В Кодаках займалися хліборобством, скотарством, бджолярством і рибальством, а іноді й полюванням на звіра: в часи Запоріжжя скрізь над Дніпром були сильні й густі ліси, й різних диких звірів сила. Прожив я при батьках до 7 років, потім мене забрав для виховання на Січ хрещений батько, котрий був там старшиною, а зимівник свій зі скотарством мав на ріці Сухій Сурі, де я живу й зараз у хаті, яку мій хрещений батько збудував, і яка ще й досі є... Хрещений батько мій від молодості був нежонатим; у молоді літа, до одруження, я слухався мого хрещеного батька, як у Січі при курені, так і в зимівнику біля його господарства... Я був дуже прудким і проворним: одного разу по дорозі з Нових Кодаків у Січ ми виїхали на високу могилу й, поскакавши кілька хвилин, стали спускатися. Мої товариші пішли втоптанною стежкою, а я надумав іти просто, але курган був дуже крутим, а трава сухою, я послизнувся, впав і покотився униз стрімголом, як клубок або корж. «Коржем, коржем покотився!» закричали козаки, і з того дня всі мене звали Микитою, а на прізвисько Коржем. Мій хрещений батько, довідавшись про це, сказав мені: «нехай буде й Корж»¹². «Родился он, козак Василий Перехрист, в польской области, губернии чигиринской, в местечке Чигирине, от еврейна Айзика, и в 1748 году, будучи там по купечеству Войска Запорожского низового козаком куреня Пластуниевского Яковом Каваленком его Перехриста оттоль с Чигирина, с добровольнаго его в Сечь запорожскую желанія привезено, где в Сечи будучим в то время начальником Киево-Межигорскаго монастыря иеромонахом Пафнутием Ямпольским; при чем были восприемники Войска Запорожского низового товариство куреней Кушевскаго Лаврин Горб, Дядьковскаго Гаврило

⁷ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 57.

⁸ Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. СПб, 1862. С. 80—85.

⁹ Volumena Legum, a 1590. V. 2. P. 1329. СПб.

¹⁰ Скальковский А. Исто-

рия Новой Сечи. Т. 1. С. 81.

¹¹ Там же. С. 261.

¹² Устное повествование Н. Коржа. С. 58.

Шарый и Пластунівскаго Иван Макаров, в церкви сичевой Покрова пресвятой Богоматери окрещен, и выконавши в той церкви на верность ея императорскаго величества присягу, в Войску Запорожском в Кушовском курене служил»¹³.

Крім дорослих, які безперервно приходили в Січ, туди потрапляло немало й дітей чоловічої статі: одних приводили в Січ самі батьки, щоб навчити їх там військового мистецтва; інших козаки захоплювали на війні й потім усиновлювали в Січі; третій, особливо круглих сиріт, вони брали замість дітей; четвертих, найчастіше небожив або синівців, тобто племінників, випрошували у батьків; п'ятих просто заманювали до себе гостинцями й ласкою, а потім таємно завозили в Січ¹⁴.

Та кожному, ким би він не був, звідки й коли б не прийшов на Запоріжжя, доступ у Січ був вільним за таких п'яти умов: бути вільною й нежонатю людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру й пройти певне навчання. Перша умова передбачала, щоб пришелець у Січ був дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, узагалі ким завгодно, лише не селянином, а крім того нежонатю людиною¹⁵; зрештою, цю умову частенько оминали, оскільки кожен міг назватись і вільним, і нежонатим; але прийнятий у Січ козак повинен був жити винятково добросовісно і його карали смертною карою, якщо приводив у Січ жінку, навіть матір чи сестру. Друга умова вимагала, щоб прийнятий, якщо він був не руським, забув свою рідну мову й говорив козацькою, тобто українською¹⁶; цю вимогу ніколи й ніхто не порушував. За третьою умовою прийнятий у Січ повинен був присягнути вірно, незрадливо й до кінця свого життя служити російському цареві, поклявшись у цьому в церкві перед престолом божим¹⁷. За четвертою умовою він мусив неодмінно сповідати православну віру, визнавати її догмати, дотримуватись постів, знати символ віри й молитви; якщо він був католиком чи лютеранином, повинен був прийняти православ'я, якщо ж був іудеєм чи магометанином, повинен був урочисто охреститися у «грекоруську» віру¹⁸. За п'ятою умовою той, хто вступав до Січі, повинен був спочатку придивитися до військових порядків, вивчити прийоми січового лицарства, а вже потім записуватися у число випробуваних товаришів¹⁹, що могло бути не раніше, як за сім років²⁰.

Той, хто приймав усі п'ять умов, був вільним від будь-яких інших вимог: у нього не питали ні посвідки, ні квитка, ні поруки: «того ні батьки, ні вітці не знали, та й прадіди не чували»²¹. Зрештою, перекази й деякі історичні свідчення стверджують, що прийнятих буцімто піддавали якомусь особливому випробуванню, а саме випробовували міру їх спритності й сміливості. «Як зваблять, бувало, запорожці до себе в Січ якогось хлопця з Гетьманщини, то спершу випробовують, чи годиться він у запорожці. Накажуть йому, наприклад, варити кашу: «Дивись же, вари так, щоб не сира була й не перекипіла. А ми підемо косити. Коли зготуєш, то виходь на таку-то могилу та клич нас; ми почуємо та й прийдемо». Візьмуть коси та й підуть буцімто косити. А кий чорт хочеться їм косити! Залізуть в очерет і лежать. Ото хлопець зварить кашу, виходить на могилу і починає кликати. Вони чують, та не відгукуються. Кличе він їх, кличе, а тоді в слози: «От занесла мене нечиста сила до цих запорожців! Лучче було б сидіти вдома при батькові, при матері! Ох, бідна моя голівонько! Кий біс заніс мене до цих запорожців!» А вони лежать у траві, вислухають усе це й кажуть: «Ні, це не наш!» Тоді повернуться в курінь, дадуть тому хлопцеві коня і грошей на дорогу й скажуть: «Йди собі до нечистого! Нам таких не треба!» А котрий хлопець вдасться спритний та кмітливий, той, вийшовши на могилу, крикне зо два

¹³ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 261.

¹⁴ Мышецкий С. История. С. 17; Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 6.

¹⁵ Скальковский А. Исто-

рия Новой Сечи. Т. 1. С. 50, 79.

¹⁶ Записки о Хотинской войне Якова Собесского.

¹⁷ Скальковский А. Исто-

рия Новой Сечи. Т. 1. С. 77.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Рондо К. С. 446.

²¹ Устное повествование Н. Коржа. С. 51.

рази: «Гей, панове молодці, ходіть кашу їсти!». А як не відгукнуться, то він: «Ну, то дідко з вами, як мовчите! Я й сам можу кашу їсти!» Та ще вдарить гопака на могилі: «Ой тут мені погуляти на роздоллі!» Й зацягнувши на весь степ козацької пісні, йде до куреня та й ну молотити кашу. Тоді запорожці, лежачи в траві, кажуть: «Це наш!» І, прихопивши коси, йдуть собі до куреня. А він: «Де вас чорти носили, панове? Кликав я вас, кликав та й захрип, а тоді, щоб не вистигла каша, почав сам їсти». Перезирнувшись між собою запорожці й скажуть йому: «Ну, чура, вставай! Годі тобі бути хлопцем: тепер ти рівний нам козак». І приймають його в товариство»²². З історичних свідків Боплан і Шевальє стверджують, нібито у козаків існував звичай приймати у своє коло лише того, хто пропливе²³ всі пороги проти течії Дніпра²⁴. Але це свідчення здається малоімовірним з одного боку тому, що навряд чи запорожці, які завжди потребували нових людей для збільшення своїх сил, могли висувати їм подібні вимоги; з другого боку тому, що проплисти навіть на човні проти течії річки 65 верстов, у велику весняну воду, неможливо ні тепер, ні тим паче тоді; плисти ж порогами проти течії у малу воду, лавіруючи біля самих берегів, не треба особливого героїства, а лише кілька тижнів часу.

Чи були випадки, щоб когось не прийняли в Січ, за браком точних даних стверджувати не можна. Деякі підстави для такого припущення дає лише одна з козацьких дум, які дійшли до нашого часу. В ній жінка, проклинаючи свого чоловіка, котрий пішов у Січ, каже:

«Ой щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля — щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля — щоб тебе козаки не злюбили,
І в курінь не пустили».

Прийнятий до лав запорізьких козаків насамперед записувався в один із 38 січових куренів, у той чи інший з них, залежно від власного вибору, й тут же, при записі в курінь, змінював своє власне прізвище на яесьь нове прізвисько, котре дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку; цю зміну прізвища робили для того, щоб приховати минуле новоприйнятих у Січ. Часто на запит російського чи польського уряду, чи нема в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорізький Кіш відповідав, що таких осіб у Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські власті. Змінюючи ім'я і приписавшись до куреня, новачок приходив у той курінь, і курінний отаман у присутності козаків відводив йому місце завдовжки три аршини й завширшки два, кажучи при цьому: «От тобі й домовина! А як умреш, то зробим ще коротшу»²⁵.

Вступивши в Січ, новачок ставав справжнім козаком лише тоді, коли вивчав козацькі правила і вмів коритися кошовому отаманові, старшині й усьому товариству. У стосунках між козаками брався до уваги не вік, а час вступу в Січ: хто вступив раніше, мав перевагу перед тим, хто вступив пізніше, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років²⁶.

Так складалося військо запорізьких низових козаків. Узятє в цілому, воно ділилося на січових та зимівних козаків; перші, власне, й становили справжній цвіт козацтва. Це були люди нежонаті або ті, у крайньому разі, хто порвав свої шлюбні пута; з них ті, хто відзначився на війні чи довго служив у війську, дуже сильні й добре збудовані люди, до того ж переважно вроджені українці, звалися

²² Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. СПб, 1856. С. 286—288.

²³ Слід гадати, звичайно, що лише на човні.

²⁴ Боплан Г. Описание Украйны. С. 21; Скальков-

Запорізькі
булави і пірначі
Гравюра кінця XIX ст.

ский А. История. Т. 1. С. 226, прим. 1.

²⁵ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 82.

²⁶ Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

лицарством чи товариством²⁷. Лише товариство мало право обирати з-посеред себе старшину, отримувати грошову й хлібну платню, брати участь у поділі здобичі, вершити всі справи війська; воно жило в Січі по куренях, поділялося на «старше й менше» товариство²⁸ й складало військо чи лицарство у властивому розумінні. Від цього лицарства чи товариства різко відрізнялися сімейні козаки. Їх також допускали на Запоріжжя, але вони не сміли жити в Січі, а лише на відстані від неї, у запорізьких степах по слободах, зимівниках і бурдюгах, де займалися хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслами й промислами; звалися вони не лицарями й товаришами, а підданими чи посполитими січових козаків, «зимівчаками», «сиднями» «гніздюками». Але взяті всі разом, січовики й зимівчаки становили одне військо, офіційно зване «славним низовим Запорізьким Військом і товариством» або ширше «Військо дніпрове, кошове, верхове, низове і все будучеє на полях, на луках, на галявинках і на всіх урочищах морських, дніпрових і польових»²⁹.

Склавшись у ціле військо «самі по собі», запорізькі козаки так само «за своїми міркуваннями й завели в себе власні порядки»³⁰. «Вони вважають, що ніякі державні установи їм не потрібні, а виконують щось лише тоді, коли їх заохочують до того ласкою, хоча б і високі чини», зрештою слід сказати, що вони ніколи «не забувають зважати й на обставини політичні й за ними себе вимірювати, коли їм сміливіше говорити про своє товариство й відстоювати його перед самодержавною владою і знають, коли їм щось розпочинати»; взагалі «рід їхній, зокрема керівники цієї секти (!), вельми хитрий, проникливий і обережний щодо своїх інтересів, пов'язаних з тією свободою, яка дозволяє їм не звітуватися ні перед ким; вони всіляко дбають, аби вона не підпала під закони їхньої вітчизни і не зашкодила їхній необмеженій владі»³¹. В основі запорізького світогляду лежала громада, мир, товариство. Це товариство було таким самим «народоправ'ям» на півдні Росії, але на вищому ступені розвитку, яким було «народоправство» у Пскові й Новгороді, на півночі Русі; що робив вічовий дзвін на півночі, те робили литаври на півдні: своїми звуками вони скликали люд, без різниці у званні й стані, на площу для вирішення найважливіших питань країни, схоже на те, як вирішують у наш час свої справи вільні громадяни швейцарських кантонів чи американських штатів. Зовнішнім виявом цієї громади була рада, військова рада, народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від січової старшини й кінчаючи простою «сіромою», або простолюдом, черню³². Тут панувала цілковита рівність усіх членів громади: кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг заперечити пропозицію іншого, висунувши натомість свої плани й міркування, але що вже було ухвалене радою, було необхідним і обов'язковим для всіх. Запорізька громада доходила до повного ідеалу, невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності панував тут у всьому: під час загальних зборів, при виборах військової старшини, січовому й паланковому управлінні, у всіх запорізьких школах, у спільній трапезі³³, при поділі майна й у приватному житті в куренях. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум, кмітливість, бралися до уваги. Таким чином, у запорізькій громаді губилася будь-яка самотність, самотність, якою б талановитою й показною вона не була. Тут усі справи вирішували спільно: «У нас не одного пана кошового порада до листов бывает, леч всего Войска Запорожскаго единогогласная: що кгда скажем в листу доложити, того а не пан кошовий, а не писарь без езволения

²⁷ Киевская Старина. 1889. № 11. С. 446; Журнал минва народ. просвещения. 1837. Авг. С. 495.

²⁸ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 143; Т. 11. С. 113.

²⁹ Акты ЮЗР. Т. 11. С.

259, 402; Т. 12. С. 99, 462.

³⁰ Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 44.

³¹ Калачов Н. Архив исторических и практических сведений. С. 8, 11.

³² Устное повествование Н. Коржа. С. 2; Мышецкий С. История. С. 37.

³³ «А стол и пищу имеют всякой старшина со своими козаками обще» (Мышецкий С. История).

нашого переставити сами собою неповинні»³⁴. Громадою, товариством вирішували питання миру й розмиру; товариство ділило за лясами усі землі, ліси, угіддя, усі рибні лови, всі соляні місця; товариство обирало й скидало всіх посадових осіб у Січі і в усьому Запоріжжі; товариство карало винних у злочинах і порушеннях; товариство писало всілякі відповіді на укази, грамоти, ордери, послання й листи, які приходили в Січ від різних державних осіб і володарів, що вступали у зносини із запорізькими козаками.

З огляду на цей громадський принцип найвища на Запоріжжі влада, влада кошового отамана, без усього товариства, всієї громади, не могла ні на що зважитися й нічого зробити. Так, коли 1757 року український гетьман граф Кирило Розумовський запитав кошового отамана Григорія Федоріва, чому той відпустив гайдамаків, які до нього приходили, кошовий письмово відповів, що «він, кошовий, гайдамаків забрати й відіслати сам по собі не міг, бо їх, гайдамаків, під присягою прийняв, за згодою всього товариства, а без спільної згоди за їхнім звичасм він, кошовий, нічого чинити не може». Так само відповідав 1746 року кошовий отаман Василь Григорович Сич корсунському губернаторові в Польщі, котрий скаржився у Січ на злодіїв, які його пограбували: «Курінні отамани, з усіх куренів зібравшись, кошового не послушали й грабжників не знайшли». Таку саму відповідь дав кошовий Петро Іванович Калнишевський одному російському офіцерові, який забажав числитися серед запорізьких товаришів: оскільки всього Запорізького Війська на той час не було в наявності, то сам кошовий, своєю волею, не міг виконати прохання офіцера³⁵. Значення громади, товариства у запорізьких козаків виявлялося навіть зовні: ордери, листи, респонси *, які розсилали із Січі в різні місця, закінчувалися підписом: «Отаман кошовий Війська Запорізького з товариством». Так само починався кожен документ: «До нас дійшов лист», «Ми Військо», «За звичаєм нашим на спільній раді нашій всім уголом читали».

Запорізьку громаду, яка досягла свого найповнішого розвитку протягом XVI й XVII ст., з середини XVIII ст. поступово став обмежувати російський уряд, особливо у праві вибору запорізькими козаками військової старшини. З цього приводу було видано низку царських указів, за якими «запорожцы, не описався и не истребовав на то дозволения, запорожскую старшину от их чинов отставлять и других на их места определять собою самовольно отнюдь не дерзали, опасаясь высочайшаго его императорскаго величества гнева и тяжкаго истязания и наказания»³⁶. Але запорізькі козаки не дуже слухали вимог російського уряду щодо цього й майже до самого кінця свого політичного життя самовільно обирали й самовільно скидали всю свою військову старшину. Тому весь великий запорізький край, перейшовши в середині XVII ст. під верховну владу Росії, насправді завжди керувався власним товариством, як уся Україна керувалася власним козацтвом, хоча й під верховною владою російського уряду.

Увесь склад Війська Запорізького низового поділявся на старшину в її нижчих і вищих ступенях, юних молодиків, які лише готувалися стати справжніми козаками, січову масу, так звану «сіромашню, простолод, чернь», і запорізьке поспільство, котре жило поза Січчю, у зимівниках. До складу війська не входили «наймити» або «аргати» (від гр. «εργατης», переробленого по-турецьки на «єргат»). Так звали поденників або робітників, які наймалися тимчасово до козаків на якусь роботу за певну платню³⁷.

Крім справжніх козаків до складу «славного низового товариства» часом входили особи, які ні за званням, ні за суспільним становищем ніколи до нього не належали й лише номінально числилися серед запорожців. Це робилося частково з честолюбства називатися низовим лицарем, частково зі щирої любові до «славного» війська, частково ж задля того, щоб застрахуватися від грабунку запорожців чи заручитися їхнім послухом і вірністю, частково ж внаслід-

³⁴ *Величко С.* Летопись. рия Новой Сечи. Т. 1. С. 83, Т. 3. С. 175.

³⁵ *Скальковский А.* Исто- * Відповідь (лат).

³⁶ *Эварницкий Д.* Сборник материалов. С. 144, 201.

³⁷ Там же. С. 85.

док пропозиції самих козаків, які приписували до себе вельможних осіб на знак особливої уваги до них, подібно до того, як багато західноєвропейських міст надавали права громадянства знатним мандрівникам³⁸. Ці особи — вельможі, наділені великою владою, переважно російського, часом польського походження. Архівні січові документи зберегли для нас імена деяких із цих осіб: артилерії поручик Іван Глебов, статський радник Петро Веселицький, український генеральний підкоморій і бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншеф граф Петро Панін, генерал-аншеф Іван Глебов, генерал-аншеф Петро Дев'єр, генерал-поручик граф Андрій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман граф Ксаверій Браницький, генерал-майор князь Григорій Потьомкін³⁹. Останнього, кажуть, запорізькі козаки звали Грицьком Нечосою: він, за тодішньою модою, носив на голові велику перуку, напудрену й високо підбиту, з чого запорожці зробили висновок, що він ніколи не зачісується, тому й прозвали Нечосою.

Як вхід, так і вихід з Січі були вільними; певного терміну перебування у Січі прийнятому не визначали: кожен міг виходити з неї, коли завгодно й коли була потреба. Козак покидав Січ, коли в нього з'являлося бажання служити в якомусь з українських міст, коли надумав одружуватися й заводити власне господарство, покидав і тоді, коли йому просто набридало життя в Січі, або, як казали січовики, коли він «зажирів од козацького хліба». Зрештою, він знову міг повернутися, якщо виявляв своє бажання, коли вхопив де-небудь «шилом патоки»

Портрет колишнього
запорізького козака
Якова Шияна. 1784 р.
Одеський історичний музей

Портрет колишнього
запорізького козака
Івана Шияна. 1784 р.
Одеський історичний музей

³⁸ Hupel August Wilgelm. Von den Kosaken. Riga, 1790. S. 208.

³⁹ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 96.

або «узнавши, почім ківш лиха». Але незважаючи на таку свободу вступу в Січ і виходу з неї, порядок дій у ній ніколи не порушувався, і в цій цілковитій сваволі були всі підстави для широкої слави запорізької Січі, котра була лоном для всіх, хто волею чи неволею приходив у неї. При відході з Січі також не видавалися ніякі перепустки, за винятком двох випадків: по-перше, коли козаки бажали їхати в Польщу або в Україну «для торгових чи якихось інших потреб» — вони брали паспорти за підписом кошового отамана і з військовою печаткою для вільного проїзду чужими містами й селами⁴⁰; по-друге, коли точилися війни між Росією й народами, володіння яких межували з Запоріжжям, наприклад, турками, татарами, поляками. В цьому випадку, «з огляду на неабиякі закордонні обставини», щоб уникнути будь-якого шпигунства з боку ворогів і водночас «бути невідлучно у всілякій готовності», виїзд із Січі нежонатим козакам без письмового паспорта від військової канцелярії, а жонатим без паспортів від паланкових полковників суворо заборонявся⁴¹. Часом тим, хто покидав Січ, давали атестати для вступу на службу в українські полки; зразки таких атестатів дійшли до нас у достатній кількості: у них вносилося ім'я, по-батькові, прізвище й назва куреня певного козака, його служба в роз'їздах, загонах, відрядженнях, секретних розвідках, походах і битвах, відзначалися кмітливість, пильність до служби, чесне виконання покладених на нього доручень і готовність «не щадить свого живота»⁴².

Наскільки великим був склад усього війська запорізьких низових козаків, з певністю сказати не можна, з одного боку тому, що запорожці дуже неохоче ділилися із сторонніми людьми даними про всілякі порядки в Січі, — усе їхнє життя для іноземців становило так звані «військові секрети»; з другого боку тому, що в самій Січі не було, чи, в усякому разі, самі запорожці казали, що не було ніяких журналів, ніяких списків, куди б вписували імена прийшлих у Січ новачків і старих козаків, які її покидали⁴³. Окрім того, визначити кількість усього Запорізького Війська важко ще й тому, що багато козаків-зимівчан взагалі не з'являлося у Січ по кілька років і взагалі не були знаними військовій старшині, а щодо окремих січових козаків, то й сама старшина перебувала в цілковитому невіданні й не могла сказати, живі вони на даний час чи безвісти пропали під час окремих походів на ворогів, які часто здійснювалися без відома Коша. Тому всі свідчення про чисельність Запорізького Війська, навіть протягом якогось одного століття, надто суперечливі. Самі запорожці, що й природно, часто перебільшували чисельність усього свого війська: «У нас, що лоза, то козак, а де байрак, то там по сто, по двісті козак». Українські літописці висловлювалися щодо цього так само: «Рече старійшій слово, и абіе сколько треба воинства, аки трава соберутся»⁴⁴. Більш чи менш конкретні відомості про чисельність запорізьких козаків містять окремі джерела. 1534 року всіх запорізьких козаків налічувалося не більше 2000; 1535 року близько 3000⁴⁵; 1594 року іноземці налічували у них 3000, а вони самі казали про 6000⁴⁶; 1675 року кошовий отаман Іван Сірко, задумавши великий похід на Крим, зібрав 20 000 запорожців, «несчадно струснул» Крим з ними й щасливо повернувся у Січ⁴⁷. 1727 року Христофор Манштейн визначає усю чисельність Запорізького Війська від 12 000 до 15 000⁴⁸; 1732 року самі запорожці свідчили, що у них «добрих і озброєних воїнів» набереться до 10 000, а 1735 року повідомляли, що «про число всього війська точно ніяк посвідчити не можна, тому що воно щоденно прибуває і зменшується», але сподіваються зібрати 7000 добре озброєних козаків⁴⁹. 1755 року кошовий отаман Пилип Федорів у своєму рапорті заявляв, що в усьому «компуті» * або складі, зі старими й жінками в зимівниках, Війська Запорізь-

⁴⁰ *Мышецкий С.* История. С. 18.

⁴¹ *Зварницький Д.* Сборник материалов. С. 205, 206.

⁴² *Зварницький Д.* Вольности. С. 311, 320, 340—343.

⁴³ *Мышецкий С.* История. С. 17.

⁴⁴ *Грабянка Г.* Летопись. С. 20.

⁴⁵ *Зедделер.* Обзорение истории военного искусства Т. 2. СПб, 1843. С. 244.

⁴⁶ *Ласота Э.* Путевые записки. С. 33, 39, 49.

⁴⁷ *Величко С.* Летопись. Т.

2. С. 358—364.

⁴⁸ *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 28.

⁴⁹ *Соловьев С.* История России. Т. 20. С. 75, 90.

* Список козаків з відомостями про майнове становище, службу та ін. (з лат.).

кого набереться 27 000 чоловік⁵⁰. 1762 року з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II на вірність їй присягало 20 281 чоловік запорізьких козаків⁵¹. 1766 року секретар Василь Чернявський визначав кількість усіх запорожців, «кои по всей земле к Сечи принадлежашей живут и к отправлению воинской службы способны и надежны, выключая старых, дряхлых и малолетних», близько 10 000 чоловік⁵². 1769 року в готовому до походу проти турків Війську Запорізькому козаків було 12 249, крім того, 2000 козаків залишалось в Січі й 3000 по паланках «у водній варті на човнах», а всього 17 249 чоловік⁵³. Близько 1774 року запорожців «війскових і піших» налічували 40 000, але в похід шло 14 000 чоловік, інші ж залишалися біля майна та власних жител; а всіх разом налічувалося до 100 000 чоловік⁵⁴. 1775 року у відомості генерал-майора Петра Текелі всіх жителів запорізької землі, тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок показано 59 637⁵⁵; того ж року в маніфесті імператриці Катерини II * стверджувалося, що до запорожців прийшло 50 000 нових родин і що після падіння Січі 6000 запорожців пішло за Дунай (з тих, що досі жили по віддалених зимівниках)⁵⁶. Запорожець Микита Корж і колишній священик низових козаків Григорій Крем'янський ** визначають чисельність усього війська на час знищення Січі в 40 000 чоловік⁵⁷. У наш час старі діди, згадуючи про запорожців, кажуть: «його сила, того запорожця, була тяженна»⁵⁸. Звичайно, якщо врахувати, що крім постійних мешканців у Січі й по паланках до запорожців на якийсь час приходили різні «свавільні» люди, особливо перед якоюсь операцією чи походом на ворогів, то його сила дійсно була «тяженна». Але у звичайний час сили цієї було не видно: прибули в Запоріжжя козаки лише приписувалися у курені, але жило їх тут дуже мало — вони більше розходилися по зимівниках, плавнях, рибних заводах, звіриних ловах⁵⁹, а в самій Січі залишалися переважно старші й глибокі діди. Загалом, порівнюючи наведені цифрові дані, можна дійти такого висновку про чисельність Війська Запорізького низового: у час найбільшого розквіту самого лише строевого війська запорізьких козаків могло бути від 10 000 до 12 000, а разом із жителями зимівників і слобід до 100 000 чоловік.

Порівнюючи окремі частини запорізьких вольностей, помічаємо, що найгустіше були заселені Самарська і Протовацька паланки: у першій кількість зимівників, за уривчастими свідченнями XVIII ст., доходила до 1158, а в другій у той же час до 1100 зимівників⁶⁰. Далі йшли місця між правим берегом Дніпра й верхів'ями рік Інгульця, Інгулу, по течії двох Омельників, Домоткані й Мокрій Сурі. В Кодацькій паланці, наприклад, кількість зимівників 1755 року досягала 55, а 1760 року — до 841. Далі йшли місця у середній і нижній течії Інгульця, Інгулу й Бугу в Інгульській та Бугогардівській паланках: 1772 року по Інгулу засвідчено 17 зимівників, Інгульцю — 11, Громоклії — 11, Дніпру — 14, Бугу — 7, Мертвоводу — 4, Єланцю — 5, Сухому Єланцю — 1, Куцоному Єланцю — 1, а всього 71 зимівник⁶¹. Окрім того, по цих самих ріках і балках було 5 загород для рогатої худоби й овець та кілька рибних заводів, біля яких у зимовий час влаштовували землянки, а в літній — курені. Кількість цих землянок і куренів розподілялася так: у гирлах і біля лиману землянок 17, куренів 15, по Бугу землянок 11, куренів 39, по Інгулу землянок 2, куренів 4, по Інгульцю земля-

⁵⁰ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 28.

⁵¹ Там же.

⁵² Мышецкий С. История. С. 82.

⁵³ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 52.

⁵⁴ Калачов Н. Архив исторических и практических сведений. С. 11.

⁵⁵ Дашков. Сборник антропологических и этногра-

фических статей. Т. 1. М., 1866. С. 133.

* Йдеться про маніфест з приводу ліквідації Нової Січі.

⁵⁶ Чтения московского общества. 1848. № 6. С. 47.

** Попередньо автор звав його Кремлянським.

⁵⁷ Устное повествование Н. Коржа. С. 11; Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

⁵⁸ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 6.

⁵⁹ Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

⁶⁰ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 33—41.

⁶¹ 1760 року лише в Інгульській паланці налічували 219 курінних козаків (Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 37.

Склад, засади й чисельність
славного запорізького низового товариства

нок 4, курінь 1, а разом землянок 34, куренів 59⁶². Найменш заселеними були східні околиці Запоріжжя, Кальміуська та Прогноївська паланки.

Заселеність певної паланки пояснюється частково вигодами чи незручністю самих місць, частково більшою чи меншою близькістю до татарських кочовищ і відкритих кордонів: східна окраїна запорізьких вольностей межувала з аулами ногайських татар і лише незначною мірою захищала річкою Конкою, тому й заселена була менше, виправдовуючи приказку: «не став світлиці на границі»; північна й західна околиці були віддалені від татар величезним простором степів, а південна захищалася широким Бугом і пішою командою козаків. Наприклад, 1774 року на південному кордоні запорізьких вольностей стояло 700 козаків, крім того, у літній час тут перебувало на промислах 500 чоловік та в Олександрівському шанці⁶³ 200 кіннотників⁶⁴. Північна частина запорізьких вольностей, багата лісами, зрошена двома добрими ріками, Оріллю й Самарою, і безліччю озер, яких лише по лівому березі Орелі налічувалося до 300, захищена плавнями й порогами Дніпра, віддалена на величезну відстань від татарських аулів, справедливо вважалася найбагатшою і найбезпечнішою околицею запорізьких вольностей і тому була заселена найбільше.

Кількість усіх поселень і зимівників у балках, байраках і ярах вольностей запорізьких козаків різні письменники й свідки визначали по-різному: в історії князя Мишецького всіх зимівників налічується до 4000⁶⁵; у записках академіка Гюльденштедта лише на берегах Дніпра налічено 30 селищ⁶⁶; у відомості генерал-майора Петра Текелі 1775 року — 45 сіл і 1601 зимівник⁶⁷; а в історії А. О. Скальковського, за документами січового архіву, йдеться про 64 селища й 3415 хат⁶⁸.

⁶² Записки одесского общества. Т. 7. С. 182.

⁶³ На місці нинішнього міста Херсона.

⁶⁴ Записки одесского общества. Т. 7. С. 182.

⁶⁵ *Мышецкий М.* История. С. 81, 82.

⁶⁶ *Güldenstedt I. A. Reisen durch Russland.* SPb, 1787. В. 2. S. 110, 111.

⁶⁷ *Дашков.* Сборник антропологических и этнографических статей. Т. 1. Прил. 1.
⁶⁸ *Скальковский А.* История Новой Сечи. Т. 1. С. 32—40.

Військо Запорізьке низове у всьому його складі мало два поділи — військовий і територіальний. Як військо запорізька громада поділялася на тридцять вісім куренів, територіально — спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. Коли й ким було встановлено такий поділ, сказати неможливо через відсутність про це документальних відомостей: є лише вказівка історика Мацієвського, що Військо Запорізьке поділилося на «курени, селища й околиці» за гетьмана Остафія Ружинського, тобто в першій половині XVI століття (1514—1534 рр.). Курені були в самій Січі; їх, скільки пам'ятають історики запорізьких козаків, завжди було 38; всі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників або від міст-метрополій, звідки вийшли перші запорожці, або від назви більшості козаків, які вперше склали курінь. Назви цих куренів дійшли до нашого часу в синодику 1714 року, в історії Мишецького, в різних документах січового архіву й на могильних хрестах запорізьких цвинтарів, а саме: Пашківський, Кушівський, Кисляківський, Іванівський, Конелівський, Сергіївський, Донський, Крилівський, Канівський, Батуринський, Поповичівський, Васюринський, Незамайківський, неправильно званий Єзамшівським, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, неправильно званий Куренівським, Рогівський, Корсунський, Кальніболотський, Уманський або Гуманський, Дерев'янківський, Стебліївський-нижчий, Стебліївський-вищий, Жерелівський або Джерелівський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, неправильно званий Минським, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський і Платнірівський¹.

Назву «курінь» козацькому житлові дали від слова «куріти», тобто диміти, у своїй основі воно має однакове значення з тмутараканськими «курями», згаданими в Ігоревій пісні², й великоруським словом «курная изба». Ще й зараз можна побачити такі курені, тобто курні житла, по берегах Дніпра, особливо навпроти його порогів, у котрих туляться рибалки ранньої весни чи пізньої осені; але в Січі, в усякому разі в Новій, курені вже не були курними житлами, хоча раз засвоєна назва залишалася з ними й тоді, коли втратила своє первісне значення.

На вигляд кожен курінь був довгою казармою, часом до 44 аршинів завдовжки й 5 завширшки, або 13 1/2 аршинів завдовжки й 6 завширшки, 10 аршинів

¹ *Зварницький Д.* Запорожжя. Т. 1. С. 106, 107; *Мишець-*

кий С. История. С. 34—36.
² *Максимович М.* Полное

собрание сочинений. Т. 1. К., 1876. С. 839.

завдовжки й 5 завширшки³; його будували з рубаного й різаного дерева, яке звичайно привозили в Січ із Самари чи Великого Лугу⁴, мав 4 великих квадратних вікна в довгій стіні, одні низькі двері з напівкруглою перекладною і різьбленими лутками по боках, помальованими зеленою і червоною фарбою, у поперецьній або так званій причілковій стіні⁵; по одному вікну з кожного боку дверей у тій самій причілковій стіні; нагорі триярусний дах із дранки, а над ним три високі димарі з покрішками⁶.

Всередині запорізькі курені, за одним описом, мали два відділи — один більший, другий менший. У більшому жили козаки, приписані до куреня, їхня старшина й часом кошовий * отаман; у меншому жили курінний кухар та його помічники, тут була кухня й пекарня⁷.

За другим описом, кожен курінь був великою хатою без кімнат і переділок з такими ж великими сіньми, відділеними від власне куреня «переміжною» стіною з дверима і з великою кахляною грубою, тобто піччю, котра виходила через стіну з сіней у кімнату. У власне курені на всю його довжину ставилось «сирно», себто стіл, як у монастирських трапезних, з однієї товстої дошки ширшої за три чверті аршина, прибитої залізними цвяхами до вкопаних у землю стовпів. Навколо сирна ставили вузькі лави, а вздовж стін, з трьох боків, настїляли поміст із товстих дошок на стовпах, який заміняв козакам постіль; на ньому могло спати від тридцяти до «полчварта ста»** чоловік⁸. А у всьому курені могло поміститися до 600 козаків⁹. На «покуті», тобто у красному куті, були прибиті ікони різних святих, там само висіла багата лампада, яку курінь засвічував у великі свята, а під нею стояла «карнавка», тобто кварта, куди козаки клали гроші для купівлі харчів наступного дня. До стелі чіпляли велике панікадило, по стінах куреня розвішували різну зброю, а під стелею, на «переміжних» стінах, тягнувся різьблений сволок із хрестом посередині, роком будівництва куреня й іменем курінного отамана — будівника. Посеред сіней влаштували «кабицю», тобто вогнище, завдовжки 5 і більше аршинів, для приготування страв; через кабицю з куреня у сіни проходив кінець сволока, у котрий вбивали залізні ланцюги з гачками для підвішування великих залізних казанів, у яких варилася страва козаків¹⁰. У куренях не тримали ні майна, ні продовольства.

Біля кожного куреня споруджували курінну скарбницю, або невелику комору, в котрій козаки окремого куреня зберігали своє «збіжжя», тобто різне майно, а поряд зі скарбницею містилися інші будинки для козаків, які споруджували у міру зростання кількості товаришів і тісноти в курені¹¹. При куренях будували часом і приватні будиночки військової старшини; останні зовні нагадували курені, але менші розміром, а за внутрішнім влаштуванням нагадували теперішні хати заможних українських селян. Найтипівіший з тих, що збереглися до нашого часу, має 18 аршинів довжини, 8 ширини й 3 висоти; він поставлений з дерева у зруб, має невеликі, круглі, «як тарілочки», вікна. Великі сіни ділять його на дві половини: світлу й чорну, кожна з яких, у свою чергу, ділиться на дві. Світла половина мала кімнату з кахляною грубою і спальню, відділену від кімнати глухою стіною, — обидві з окремими виходами в сіни; чорна половина складалася з кухні й комори, розділених глухою стіною і також з окремими виходами в сіни. Від однієї до другої зовнішньої стіни через внутрішню стіну тягнеться сосновий сволок із вирізьбленим на лицевій стороні зображенням

³ Записки одесского общества. Т. 4. Табл. 11; *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 45.

⁴ *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 18; Устное повествование Н. Коржа. С. 37.

⁵ Такий зберігся в Нікополі у купчихи О. Гончарової.

⁶ План де-Боксета 1752 р.; у Рігельмана зображений дещо інакше.

* Правильно, мабуть, «курінний».

⁷ *Мышецкий С.* История. С. 23.

** Тобто двісті.

⁸ Записки одесского общества. Т. 6. С. 646; *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 360.

⁹ Устное повествование Н. Коржа. С. 36; *Рондо К.* // Киевская Старина. 1889. № 11. С. 445.

¹⁰ Записки одесского общества. Т. 6. С. 646; *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 45.

¹¹ *Максимович, Щекатов.* Новый географический словарь. Т. 2. С. 7—46.

хреста зі звичними деталями — списом, палицею, голгофою, ім'ям будівничого й роком будівництва¹².

У запорізьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, «завжди мобілізованої, поставленої на воєнну ногу». Якщо казалося: «козак Незамайківського куреня», то це означало, що або козак жив у Незамайківському курені, або ж був приписаний до нього, а міг жити десь у іншому місці — у слободі, селі, на зимівнику однієї з паланок запорізьких вольностей. Більшість козаків лише числилася у Січі по куренях, але перебувала в них одна десята всього війська, інші ж, а особливо влітку, то по рибу, то за кіньми, то на дикого степового звіра, то в роз'їздах, то в бекетах, то у Великому Лузі, то на «оселях» — скрізь розсіпані були, мов бджоли на запашних квітах; узимку ж багато з них ішли у «городі», тобто в Гетьманщину, щоб побачитися із ріднею чи підманути кого з молоді «до Січі».

Паланка в буквальному перекладі з турецької мови означає невелику фортецю; у переносному розумінні слова у запорожців ним позначалося центральне управління певної частини території, саме управління, а найчастіше керівництво, або, кажучи нашою мовою, повіт запорізьких вольностей. Центром кожної паланки була садиба з різними будівлями, обгороджена навколо палісадом¹³. Коли земля запорізьких козаків уперше була розділена на паланки, не можна визначити через брак даних; є, щоправда, припущення, начебто цей поділ було запроваджено 1734 року, після повернення запорожців з-під влади кримського хана в Росію, але чи ж справді так, стверджувати не можна¹⁴. До 1768 року всіх паланок у Запоріжжя було п'ять — Бугогардівська, Перевізька, або ж Інгульська, Кодацька, Самарська й Кальміуська; з 1768 року додалося ще дві — Орільська й Протовчанська, а згодом третя, Прогноївська, зрештою, початок останній було покладено ще 1735 року, коли у «Прогноях, тобто біля солоних озер, на Кінбурнському півострові, було засновано шостий пост для захисту людей із Запоріжжя й України, котрі приходили туди по сіль або для рибальства на лиман»¹⁵.

Отже, під кінець історичного існування запорізьких козаків на козацькій території, що мала 1700 верст в окружності, всіх паланок було вісім, причому три з них були біля правого берега Дніпра, а п'ять біля лівого. Бугогардівська паланка займала степи між лівим берегом Бугу і правим Інгульця з одного боку та рікою Дніпром і новосербським кордоном з другого. Вона містилася у нинішніх Єлизаветградському й Олександрійському повітах Херсонської губернії. Центром цієї паланки був Гард на ріці Бузі. Крім того, були зимівники в Соколах, Вербовому, Балацькому, Мигії, Корабельному, Вовковому, Харсютиному й Громоклії. Інгульська, чи Перевізька, паланка була розташована вздовж лівого берега ріки Інгульця, у північній частині нинішнього Херсонського повіту. Центром її була або так звана Перевізка, біля правого берега Дніпра, на 2 версти нижче гирла Інгульця й на 2 1/2 версти нижче садиби власника села Фалівки М. Комстадіуса; або ж село Кам'янка при впадінні річки Кам'янки в Дніпро, де була Кам'янська Січ. Окрім того, до неї належали села та кілька зимівників: Квакове, Білі Криничі, Давидів Брід, Блакитна, Шестирня, Пономарева, Кривий Ріг, Милове, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін. Кодацька паланка знаходилася між Дніпром і рікою Базавлуком та верхів'ям Інгульця з одного боку й річкою Тясмином або, з 1752 року, з новосербською граничною лінією з другого, у теперішніх Катеринославському й Верхньодніпровському повітах. Центром її було місто Новий Кодак; крім того, до неї належали села й зимівники: Старий Кодак, Волоські хутори, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, хутір Грязного, Кемликівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Ко-

¹² *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 44, 45.

¹³ *Мышецкий С.* История.

С. 81.

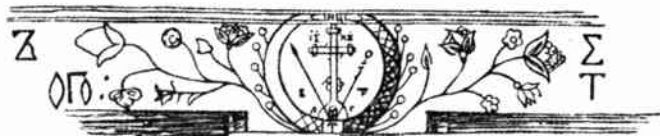
¹⁴ *Надхин Г.* Память о Запорожье. С. 45.

¹⁵ *Мышецкий С.* История.

С. 81; *Скальковский А.* История Новой Сечи. Т. 1. С. 31.

місарівка, Лихівка й Томаківка. Самарська паланка лежала по обидва боки ріки Самари, вгору від лівого берега Дніпра, в теперішніх Новомосковському, Павлоградському й частково Олександрівському повітах Катеринославської губернії. Центром її було місто Самарь або Новоселиця чи Новоселівка, теперішнє місто Новомосковськ. Крім того, в ній були села: Чаплі, Піщана Самарь, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Бардаківка, Адамківка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін. Орільська паланка розташовувалася між ріками Орілью й Самарою, у східній частині нинішнього Новомосковського й західній Павлоградського повітів; центром її була Козирщина. Крім того, в ній були села: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка й Бабайківка, передана сюди 1770 року з Протовчанської паланки. Протовчанська паланка — по течії річок Протовчі й Орелі, у теперішньому Новомосковському повіті, свій центр мала в селі Личкові. Крім того, у ній були села: Перещепине, Котівка, Чернеччина, Петриківка, Китай-город, Могилів, Кільчень, нинішня Голубівка, Курилівка, Плеса, Черноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковнича, Судіївка, Сердюківка, Шуглівка, або Шульгівка, Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галушківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка, Лебединці, а також хутори над Царичанкою й Маячками та в урочищах Шуровому й Бабенківці¹⁶. Кальміуська паланка була між Вовчою, Кальміусом та Азовським морем, у нинішніх Олександрівському, Бахмутському й Маріупольському повітах. Центром її було селище біля самого гирла Кальміусу при впадінні в Азовське море, де колись було городище Домаха, а 1779 року збудоване місто Маріуполь¹⁷. У ній було відомо два села — Ясенувате й Макарове, та 28 зимівників: у Лозовому яру на Терсі, Широкому на Кам'яниці, в балках Холодній, Сухій, яру Поповому, Кам'яній ярузі, ярах Чорнухиному, Шовковому, Глибокому, Государевому, балці Залізній на Кривому Торці, яру Холодовому біля Сіверського Дінця й Луганчика, За-

БЛАГОСЛОВЕНІЄ: СОДА : ІЗВОЛЕНІЄ: СІНА ІСОДЗІВІЄМЗ
СОДАСА ДОМЗ СЕІАКОТОМЗ ПАНА ВАСИЛА ГРИГОРІЄВИЧА ЗНАГО

С'ТАГО ДУХА АМИНЬ : 1747 ГОДА.
ТОВАРИЩА КУРЕНІА МЕСКОГО : МЦАГВСТА 13

¹⁶ Список населенных мест. Екатеринославская губ. Ч. 10, 16, 17.

Сволоки і лутки запорізького куреня
Малюнок
І. Ю. Репіна

¹⁷ Записки одесского общества. Т. 1. С. 201; Т. 3. С. 293.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

лізному яру біля Сіверського Дінця, балках Крутилці, Довгій, Морозовій і Крутій, урочищі Бобровому, яру Хорошому на Лугані, балці Мечетній на Міущику, балці Зайцевій над морем, урочищі Підгорині, балці Клеповій над Кальцем, річці Дубовій, Білосарайському лимані, річці Берді і в балці Світуватій ¹⁸. Прогноївська паланка розташовувалася на лівому березі Дніпровського лиману, навпроти урочища Прогноєва ¹⁹, на 35 верст вище кінця Кінбурнської коси, у теперішньому Дніпровському повіті Таврійської губернії. Центром її був Прогноївськ. Тут стояв передовий запорізький пост, що спостерігав за рухом татар у Криму й турків у Очакові й охороняв усіх посланців, солепромисловців, купців, котрі їхали через південну окраїну запорізьких вольностей в Очаків, Прогній та Крим. Озера Прогноївської паланки запорожці вважали своєю власністю й вивозили з них багато солі на Запоріжжя, Україну й Польщу, обходячи, таким чином, кримську сіль, хоча й чисту, але надто дорого.

¹⁸ *Феодосий*. Материали для историко-статистического описания. Т. 2. С. 39, 43 та ін.; *Зварницький Д.*

Вольности. С. 196—200; *Скальковський А.* История Новой Сечи. Т. 1. С. 39.

¹⁹ Прогної — гнилі озера з

солоню, занесеною з моря водою, в котрих в міру випаровування води осідає сіль.

ВІЙСЬКОВІ, КУРІННІ Й ПАЛАНКОВІ РАДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Кожен народ має свій побут і свої звичаї, й чим давніший народ, тим стійкіші його побут і звичаї; народ, який стоїть найнижче у своєму розвитку, робить зі своїх звичаїв культ; народ, який стоїть на вищій, ніж первісна, стадії розвитку, але ще не виробив собі певних законів і живе лише переказами, вважає свої звичаї незмінним законом. Для людини, яка живе переказами, відступити від якогось звичаю означає втратити честь і накликати не лише на себе, а й на весь рід і навіть на все суспільство, в котрому живе, вічне лихо й вічне безчестя. Запорізькі козаки з їх суспільним ладом, що базувався на переказах, не становили винятку. В основі всієї козацької громади лежав звичай: за звичаєм вони не допускали в Січ жінок, за звичаєм судили злочинців, за звичаєм поділялися на курені й паланки, за звичаєм збиралися у певний час на загальні ради чи наради. Загальні або військові ради у запорізьких козаків відбувалися звичайно в певні дні — 1 січня кожного нового року, 1 жовтня, у храмове свято Січі — Покрову — на другий чи третій день Великодня, а крім того, в кожний день і будь-який час на бажання товариства чи простої «сіромі». На військових радах вирішувалися найважливіші питання життя Запорізького Війська: про мир і «розмир», про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців, про поділ «за лясами» земель і угідь і, нарешті, про вибори військової старшини. Поділ земель і вибори старшини у запорізьких козаків неодмінно відбувалися кожного нового року. Ось як це робилося.

Ще за кілька днів до настання нового року всі козаки, що перебували в зимівниках, на річках, озерах, у степах і плавнях і займалися там хто домашнім господарством, хто рибальством чи полюванням — усі поспішали, з огляду на наступний поділ земель і вибори старшини, у столицю своєї козацької громади — Січ. Саме в день першого січня нового року вони схоплювалися на ноги особливо рано, відразу вмивалися холодною водою, одягали свій найкращий одяг — черкески з візерунчастого штофу, червоні, з широкими вільотами жупани, червоні сап'янці, високі сукняні шапки, барвисті шовкові пояси, озброювалися дорогими шаблями, пістолями, кинджалами, ятаганами й поспішали на гул дзвонів у січову церкву Покрови пресвятої Богородиці. Вислухавши спочатку утреню, а потім обідню, що відправлялися з особливою урочистістю й пишністю, козаки після закінчення богослужінь виходили з церкви й поспішали в курені на обід. Прийшовши в курінь, вони молилися на ікони, вітали один одного зі святом, тоді скидали з себе на час дорогої верхній одяг і сідали за спільний стіл. Пообідавши чим бог послав і достатньо випивши з нагоди свята «шумной

ракии»¹, козаки вставали з-за столу, молилися богу, дякували своєму отаманові, курінному кухареві, вклонялися один одному, знову одягали дорогий одяг і виходили з усіх куренів на площу. В цей момент на січовій площі лунав оглушливий постріл із найбільшої гармати: таким був козацький звичай. Далі на звук гармати й за наказом кошового отамана військовий довбиш виносив зі свого куреня палиці до литаврів, які постійно зберігалися в нього, з палицями йшов до церкви, брав звідти литаври, які постійно переховувалися там разом з іншими військовими клейнодами, виходив із церкви на площу й бив у литаври для збору козаків на раду спочатку один раз «дрібним дробом». На цей звук насамперед з'являвся військовий осавул: він також ішов у січову церкву, брав звідти великий військовий прапор або стяг чи хоругву, виносив його на площу й ставив біля церкви. Довбиш знову бив у литаври, але вже двічі, також «дрібним дробом». На цей сигнал, мов бджоли на мед, поспішали козаки на радну чи вічеву площу, гладенько вирівняну й посипану піском з цієї нагоди. За простими козаками на площу вступала січова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, після військової старшини тридцять вісім курінних отаманів і кілька чоловік військових «службовців»; кожен із військових старшин ніс знак своєї гідності: кошовий — велику палицю або булаву, суддя — велику срібну печатку, писар — перо і срібний каламар, осавул — малу палицю, курінні отамани — ціпки. Вся старшина була з непокритими головами, без шапок, «бо на той час ішла на площу, наче на судне місце». Довбиш, побачивши старшину, віддавав їй честь боем у литаври. Тим часом старшина, вийшовши на середину, ставала на площі в один ряд, один біля одного, за старшинством своїх чинів, і вклонялася на всі чотири боки «славному низовому товариству». Товариство ставало за курінними отаманами навколо церкви, починаючи правий фланг від кошового й закінчуючи лівий фланг біля військового осавула, утворюючи загалом величезне козацьке коло. Іноді при повному військовому зборі, не вміщаючись у містечку Січі, певна частина товариства залазила на курені та дзвіницю, ставала у рови, піднімалася на вали й розтягувалася навіть далеко уздовж річки. Як і старшина, всі козаки були без шапок і на поклони старшини відповідали поклонами. Перед початком самої ради на площу з'являвся настоятель січової церкви й правив молебень. Після закінчення служби кошовий отаман оголошував товариству мету скликання ради:

— Панове молодці! Тепер у нас новий рік; слід нам, за давнім нашим звичаєм, розділити між товаришами всі ріки, озера, урочища, звірині лови й рибні місця.

— Та слід, слід! Будемо ділити, як споконвіку в нас прийнято, за лясами, жеребкуванням².

Після цих слів уперед виступав військовий писар, який наперед розписував по куренях усі угіддя на маленьких папірцях, клав їх у шапку, перемішував й пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати папірці. Отамани підходили й розбирали, писар зачитував, і що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року, до нового поділу. Тут суперечок і відмовлянь не було: отамани дякували старшині й ставали на свої місця. Дотримувалися лише правила, що спочатку отримували землю курені, потім військова старшина, за нею духовенство і врешті жонате населення запорізьких вольностей: парубки з товариства скрізь користувалися перевагою у правах володіння земельними угіддями перед жонатим станом; особи, що не належали до війська, рідко отримували землю у Запоріжжі.

Так ділили всю землю запорізьких козаків від гирла ріки Самари до верхів'я ріки Конки і від порогів Дніпра до гирла Бугу. Цей щорічний поділ землі жеребкуванням відбувався з огляду на різне багатство запорізьких урочищ: одні з них були надзвичайно щедрими, інші — надто бідними. Тому, щоб тривале володіння багатими угіддями не викликало заздрощів і чвар серед товариства, їх що-

¹ Турецьке слово «ракі» означає горілка.

² Слово «ляси» однокорінне з німецьким «Loos», що означає жеребок, і пере-

йшло до козаків, ймовірно, через поляків.

року ділили жеребкуванням. У цьому разі кожен вдовольнявся своїм угіддям і не заздри товаришеві, якому випадково траплявся кращий жереб. Вважається, що цей щорічний поділ задержав також і від більшої чи меншої небезпеки з боку ворожих запорожцям сусідів, оскільки кожен волів отримати угіддя подалі від південного кордону, щоб бути безпечним від татар³.

Після поділу угідь довбиш знову бив у литаври, й козаки знову сходились у Січ. Часом їх збиралося до п'яти тисяч і більше. Кошовий отаман знову звертався з мовою до січового товариства:

— Панове молодці! У нас сьогодні новий рік; чи не бажаєте ви, за старим звичаєм, змінити всю старшину й обрати замість неї нову?

Якщо товариство було вдоволене своєю старшиною, то на пропозицію кошового відповідало так:

— Ви — добрі пани, пануйте ще над нами!

Тоді кошовий, суддя, писар і осавул вклонялися козакам, дякували їм за честь і розходилися по курнях. Якщо ж товариство чомусь було невдоволене своєю старшиною, тоді, після питання кошового, казало йому віднести свою булаву чи палицю до прапора й покласти на шапку. Якщо ж товариство при цьому відкривало за кошовим якусь провину чи допущену ним явну несправедливість, тоді, не соромлячись, кричало:

— Покинь, скурвий сину, своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!

Кошовий негайно скорявся: він кидав на землю свою шапку, на шапку клав палицю, вклонявся всьому товариству, дякуючи за честь, виявлену йому протягом року, й ішов із площі у свій курінь. Після відходу кошового те саме повинні були зробити, із солідарності з кошовим, суддя, писар, осавул, хоча б до них товариство й не мало докорів. Зрештою, останнім, якщо хтось із них подобався козакам, товариство кричало, щоб він «не скидав з себе свого чину», і той повинен був беззаперечно коритися і стояти на площі. Іноді, перш ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні дії і ставило їй різні питання. Однак старшина, як звичайно, рідко виявлялася у чомусь винною: користуючись своєю владою лише рік і пам'ятаючи про звіт наприкінці року, вона рідко діяла за власним бажанням, а переважно за бажанням усього війська. Якщо ж, усупереч цьому, старшину викривали в якихось злочинах супроти всього війська, її карали за це на смерть.

Після відходу старої старшини приймалися до обрання нової. При цьому на сцену виступали суто народні начала: ні курінні отамани, ні хтось інший з «пануючих» осіб не мали в цьому разі жодного вирішального впливу, всією справою керувала проста чернь, так звана сіромашня. Природно, що при цьому починалися суперечки, перемовки й сварки, тим більше, що багато хто того дня, ради празника, часом через край хильнув «п'яного зілля» — горілки. Сперечалися передусім про те, кого саме обрати кошовим отаманом — кожен курінь висував свого кандидата й наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Суперечки тривали часом кілька годин. Усі кандидати, чії імена вигукували на площі, повинні були відразу покинути її й піти у свої курені, щоб особистою участю не допомагати обранню. Врешті, після довгих суперечок, зупинялися на одному з усіх названих кандидатів. Тоді з-посеред козаків виділялося десятеро чи й більше чоловік, які йшли в той курінь, де сидів обраний кошовим козак. Прийшовши, вони оголошували обраному волю всього товариства й просили його прийняти запропоновану йому честь. Якщо обраний починав відмовлятися, двоє з козаків брали його попід руки, двоє чи троє пхали ззаду, кілька чоловік штовхали в боки й так вели на площу, примовляючи: «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». Так приводили обраного в раду; тут йому вручали палицю й оголошували бажання усього

³ Коховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. С. 106.

війська бачити його кошовим отаманом. Але обраний, за давнім звичаєм, повинен був спочатку двічі відмовитися від пропонуваної йому честі й лише після третьої пропозиції брав у руки палицю. Тоді військо наказувало довбишу пробити честь новому кошовому отаманові, а старі січові козаки, «сивоусі діди, славні низові лицарі», по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок чи мазали тім'я голови болотом, якщо погода на той час була дощовою, на знак того, щоб він не забував про своє низьке походження й не прагнув ввищитися над усім товариством. Кошовий повинен був кланятися на всі чотири боки й дякувати товариству за честь, на що товариство відповідало йому криком: «Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, боже, лебединий вік і журавлиний крик!» На цьому й закінчувалися вибори кошового. Того самого дня першого січня так само проходили й вибори судді, писаря, осавула й курінних отаманів, лише з тією різницею, що військовому судді при обранні вручали печатку, військовому писареві — каламар, а військовому осавулові — жезл. Другого січня обирали довбиша, далі наступних урядовців: пушкаря, писаря, кантаржія та інших.

Але вибори нової старшини не завжди відбувалися так мирно та швидко. Іноді при загальному голосуванні незгідні врешті-решт поділялися на дві половини: одну становили так звані нижні курені, а другу — верхні, й кожна сторона, бажаючи бачити кошовим отаманом свого кандидата, не визнавала іншого. Тоді починалася суперечка, за суперечкою сварка, за сваркою бійка і за бійкою часом траплялися навіть вбивства. Суперники у своєму запалі доходили до того, що навіть кидалися на курені, руйнували їх, ламали все на своєму шляху й завдавали одні одним великих образ і великих збитків. У цей час кандидати

обох сторін негайно покидали площу й замикалися у своїх куренях. Але й це не рятувало їх від натовпу. Так козаки однієї з сторін кидалися в курінь, де сидів їхній кандидат, тягли його на площу й оголошували кошовим. Але протилежна сторона навіть слухати не хотіла про обраного кандидата; сам обраний відмовлявся від такої честі, не хотів іти на площу і впирався ногами. Але його прихильники не заспокоювалися: вони штовхали його в шийку, пхали у спину, били кулаками під боки, а коли він далі впирався, дерли на ньому одяг, висмикували чуприну, товкли всі ребра, й могло статися, що протилежна сторона не визнавала його своїм кошовим отаманом і виганяла геть із площі. В таких випадках, зрозуміло, перевага завжди залишалася за сильнішою стороною.

Часом бувало й так, що вже після загальної військової ради частина козаків збурювалася й не визнавала старшини, уже обраної усією радою. Тоді одні з невдоволених брали казани замість військових литавр і били в них полінами, намагаючись зібрати на площі нову раду; інші кидалися до куренів старшини, називаючи їх собаками, не здатними ні до якого панування, перелічували все, що знали чи чули про них лихого, і з криком наказували їм іти на площу; треті хапали палиці судді й кошового, що лежали на столику серед площі, і вручали їх новим, нашвидкуруч обраним особам. Тоді проти заколотників виступали курінні отамани; вони діяли спочатку словами, а коли ті не допомагали, бралися за кий. Але розлючені козаки били курінних отаманів, самі ж кидалися до куреня кошового, вибивали в ньому вікна, кидали всередину й на дах цурпалки, дрючки, цеглу й каміння. Бачачи лихо, кошовий, а за ним і решта старшини, ховалися у чужі курені, а часом навіть перевдягалися у чернечий одяг, підв'язували собі бороди й рятувалися втечею з Січі.

Печатки куренів
і Війська Запорізького
Гравюра кінця
XIX ст.

Печатки запорізьких
паланок
Гравюра кінця
XIX ст.

Іноді пристрасті при виборах військової старшини розпалювалися настільки, що запорізька «сіромашня» навіть кидалася грабувати різне добро «базарних», тобто торговельних і ремісничих людей, що жили в передмісті Січі. «Сіромашня», заздрячи багатству купців і ремісників, під час обрання старшини змовлялася між собою напасти на «базарних людей». Користаючись із загального безладдя, вона несподівано нападала на них, розганяла з передмістя, кидалася на крамниці й шинки, витягала звідти товари, випускала з бочок напої й забирала все, що трапляло під руку. «Базарні люди» намагалися захистити своє добро. Вони також змовлялися, озброювались рушницями, дрючками, ставали біля січової дзвіниці й намагалися не пустити «сіромашню» у своє передмістя, часом простоюючи біля воріт днями й ночами. Але «сіромашня» не вгамовувалася. Тоді супротивні сторони сходилися й нерідко доходило до жорстоких бійок і навіть убивств. Кошовий отаман, суддя, писар і осавул всіма засобами намагалися втихомирити ворогуючих, звертаючись до них, зрештою, не особисто, а через курінних отаманів і старих «сивоусих» козаків. Останні, діючи то киями, то умовляннями, врешті відвертали «сіромашню» від хижих замірів і встановлювали спокій у Січі.

Коли ж ішлося не про вибори військової старшини, а про якесь інше питання, наприклад про похід, ради мали дещо інакший характер. Козаки за звичаєм збиралися на січовий майдан і розташовувалися колом; якщо при цьому в Січі перебував посол від якоїсь держави, який запрошував козаків у похід, то посла також допускали в коло, спочатку давали йому аудієнцію, потім відбирали у нього письмові умови планованого походу й просили покинути коло. Після його відходу вголос читали залишені ним грамоти; а після прочитання грамот кошовий вголос наказував кожному висловити свою думку. Козаки спочатку мовчали; після повторного заклик козаки, за звичаєм, розділялися на два кола: одне коло становили старшини, друге — чернь. Після довгих нарад чернь або відкидала пропозицію посла, або приймала її; приймаючи, вони, на знак згоди, підкидали вгору свої шапки, потім йшли до старшини й вимагали від неї повної згоди у всьому. У випадку відмови з боку старшини, чернь розпалювалася й погрожувала кинути всіх у воду або й зовсім утопити в ріці. Старшини, боячись суперечити сильній, могутній і розпаленій черні, мимоволі погоджувалися з її рішенням. Тоді з-посеред усього товариства козаки обирали 20 депутатів, котрі складали особливе маленьке коло. Це коло довго радилось і врешті запрошувало до себе посла. Коли той з'являвся, усі разом сідали на землю серед великого кола й починали переговори. Після завершення переговорів військові осавули обходили все велике коло й переказували всім результати угоди між двадцятьма депутатами й послом. Після того чернь знову відділялася, збираючи своє окреме коло, радилася між собою й висловлювала свою згоду голосними вигуками й підкиданням шапок. Рада вважалася закінченою. Посол виходив із кола і на його честь били в барабани, сурмили в сурми, десять разів стріляли з гармат, а вночі пускали ракети. Але на цьому ради не закінчувалися. Ще того ж вечора деякі неспокійні голови, з'єднавшись із заможними козаками, наприклад з мисливцями й власниками човнів, ходили з куреня в курін і своїми зауваженнями про далечінь походу, небезпеки дороги й різні випадковості війни непокоїли чернь у війську, яка зранку наступного дня знову скликала раду. На цій раді чернь приходила до протилежного рішення й негайно повідомляла про це посла, що перебував у окремому приміщенні Січі. Посол намагався розвіяти думки козаків про небезпеку війни й обіцяв великі нагороди за труднощі походу. Про це ж, зі свого боку, клопоталися й військові старшини: вони просили й усіляко умовляли козаків пристати на ці принадні і вигідні пропозиції, щоб не наразитися на всезагальну ганьбу й посміховище за відмову від похвальної акції проти ворогів Христової узагалі й православної зокрема віри. Але коли й після цих умовлянь козаки наполягали на своєму рішенні, тоді кошовий, розгнівавшись, складав із себе звання отамана й виходив геть з кола, заявляючи, що він не бажає лишатися ватажком людей, які не дбають про військову честь, козацьку славу й добре ім'я. З відходом кошового розходилося й коло. Але по обіді збиралася ще третя рада. Оскільки ж багато хто не хотів іти добровільно на раду

площу, осавули заганяли їх киями. Зібравшись на третю раду, козаки насамперед виряджали депутацію до кошового й просили його знову очолити їх; кошовий після довгих відмовлянь врешті погоджувався й знову з'являвся на площі. Тоді козаки викладали свої письмові умови до володаря, що запрошував їх у похід, і відсилали ці умови до жителя посла, вимагаючи відповіді на них. Посол, прочитавши умови й визнавши їх цілком слушними, з'являвся у коло, оголошував свою згоду на всі запропоновані козаками пункти й на завершення передавав їм подарунок із кількох тисяч золотих у відкритому полі, посеред якого майорів стяг володаря, від якого прийжджав посол у Січ. Козаки, отримавши гроші, розстеляли на землі кілька татарських кобеняків або плащів, які вони звичайно носять, висипали на них гроші й наказували кільком старшинам перелічити їх. Після цього посол знову виходив з кола, а рада ще довго не розходилася з площі. На завершення відбувалося ще кілька рад, після котрих товариство у повному складі урочисто прощалося з послом, дякувало йому за його турботи, дарувало йому хутро й шапку, вибирало власних послів, писало листа до іноземного володаря, який вшанував їх увагою, і разом з приїжджим послом проводжало з Січі.

Щорічна зміна старшини була, безперечно, проявом гарантій політичної свободи серед запорізьких козаків; так розуміло це й саме січове товариство. Але особи, що не належали до запорізької громади, пояснювали це тим, що керівники запорізьких козаків, часто міняючи кошових, буцімто дбали про свою особисту вигоду, оскільки російський двір був зобов'язаний дарувати кожному кошовому 7000 карбованців, які останній звичайно роздавав козацькому керівництву, щоб схилити його на свій бік⁴.

Заміна старшини посеред року пояснювалася частково особистою неприязню до неї запорізького товариства, але переважно тим, що старшина уникала військових походів, коли їх бажало все військо. Козаки, яким набридала бездіяльність і спокій у Січі, кричали, що кошовий зі старшиною «обабився», тобто розлінувався, зробився «ганчіркою» і тому уникає воєнної небезпеки, треба нового кошового, який би частіше водив козаків на бій.

Крім загальних військових рад у запорізьких козаків були ще ради «до куренів», які вони звичайно називали «сходками»⁵; курінні сходки відбувалися тоді, коли старшина й отамани не бажали скликати загальну раду. Тоді в курені кошового збиралися курінні отамани й у раді брали участь лише вибрані особи; переважно це бувало тоді, коли йшлося про якісь незначні походи, про прикордонні роз'їзди або ж про таємні й термінові справи, що вимагали суворої таємниці й негайного виконання. Прикладом такої приватної сходки може бути таємна рада Богдана Хмельницького відразу після прибуття його на Запоріжжя з України: з'явившись у Січ, Хмельницький спочатку довго радився у кошового й військової старшини. Тут він виклав причини, що змусили його втікати з Польщі, й лише після цієї приватної сходки було скликано загальну військову раду.

Нарешті, були ще сходки по паланках; але вони торкалися зовсім незначних питань і відбувалися між жонатими козаками, які жили переважно господарськими інтересами далеко від Січі по слободах і окремих зимівниках. А у справах, що стосувалися усього війська, козаки-зимівчакі вирушали в Січ і там брали участь у загальних військових радах⁶.

⁴Манштейн Х. Записки о России. Т. 1. С. 27.

⁵Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 104.

⁶Джерелами даного роз-

ділу були: *Мышецкий С. История. С. 36—43; Манштейн Х. Записки о России. Т. 1. С. 27; Максимович, Щекатов. Новый географический словарь. Т. 2. С. 7—46; Sobieski I. Com-*

mentariorum Chotinensis belli libris tres. Danzig, 1646; Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 143; Ласота Э. Путевые записки. С. 32, 33, 36—38, 45, 46.

Перебуваючи під верховною протекцією спочатку польського, згодом російського уряду, тимчасово під заступництвом турецького хана, запорізькі козаки протягом усього свого історичного існування мали власне начальство, яке звичайно щороку змінювалося й неодмінно було нежонатим. Повний штат керівного складу запорізьких козаків різними джерелами визначається по-різному: 49, 118, 149 чоловік¹. Послідовні ступені цього керівництва уявляються приблизно так: військові начальники — кошовий отаман, суддя, осавул, писар, курінні отамани; військові чиновники — підписарій, булавничий, хорунжий, бунчужний, пірначний, підосавулій, довбиш, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафар, підшафарій, кантаржій, канцеляристи; похідні й паланкові начальники — полковник, писар, осавул, підписарій, підосавулій. Коли вперше визначився склад запорізьких властей, не можна сказати через відсутність точних даних, припускають лише, що чин кошового існував уже в XVI ст., тоді як чину військового писаря на той час іще не було².

Перші чотири з перелічених посадових осіб, а саме: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул і військовий писар становили власне так звану військову старшину; до них іноді залічували курінних отаманів та старших козаків, колишніх старшин, які поступилися, добровільно чи ні, своїми званнями іншим; решта з перелічених осіб складала або «молодшу старшину», «військових службовців» або ж паланкову й перевізну старшину. В мирний час військова старшина керувала адміністративними й судовими справами війська, у воєнний час очолювала козаків, поступаючись своїм місцем у Січі наказній старшині, але після завершення війни знову повертала ці права.

Кошовий отаман об'єднував у своїх руках військову, адміністративну, судову й духовну владу. У воєнний час кошовий був «головним командиром», «фельдмаршалом» війська й діяв як необмежений диктатор: він міг викинути непокірного за борт човна або ж тягнути його, з мотузком на шиї, за важким обозом. У мирний час він був «конституційним» володарем Запоріжжя, тому керував усіма областями козацьких вольностей з їхніми паланками, селами, зимівниками й бурдюгами; виконував роль верховного судді над усіма, хто завинив, і злочинцями, й тому карав винуватих за провини й визначав покарання злочинцям; вважався «верховним начальником» запорізького духовенства, а тому приймав і призначав духовних осіб із Києва в січову й паланкові церкви, зали-

¹ *Мышецкий С.* История. С. 33; *Скальковский А.* Ис-

тория Новой Сечи. Т. 1. С. 55—58.

нов М. Исторические песни. Т. 1. С. 227, 243.

² *Антонович В., Драгома-*

шав або повертав їх назад, залежно від поведінки та здібностей кожного. Поєднуючи у своїх руках таку широку владу, кошовий отаман «володів життям і смертю кожного з козаків»³, й хоча указом російського уряду від 13 березня 1749 року в Січі суворо заборонялися смертні вироки, кошові отамани ігнорували ці вимоги й завжди підписували смертні вирoki злодіям і злочинцям, що видно з багатьох прикладів. 1744 року в Січі повісили козака Івана Покутила; 1746 року в Самарі забили киями козака Сухого; 1746 року повісили в Січі трьох козаків і одного, Павла Щербину, в Самарській паланці; 1770 року в Проточанській паланці стратили козака Зиму. Шістьох перших стратили за розпорядженням кошового Павла Козелецького, сьомого — за наказом кошового Петра Калнишевського⁴.

Обов'язки кошового полягали в тому, що він затверджував обраних радою усіх нижчих від себе урядовців, узаконював розподіл «за лясами» земель, сінокосів, рибних місць, звіриних угодів, розподіляв військову здобич, військовий прибуток, царське жалування, приймав у Січ нових осіб, відпускав старих козаків із Січі, видавав атестати заслуженим товаришам, надсилав ордери паланковій старшині, вступав у дипломатичні стосунки з сусідніми країнами: російською, польською, кримською, турецькою й віддаленою німецькою, отримував королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Офіційно кошовий титулювався: «мосціпане отамане кошовий», «його вельможність пан кошовий отаман», «його благородіє пан кошовий отаман»; неофіційно ж звався «батьком, панотцем, вельможним добродієм». Як знак своєї гідності він на громадських зборах тримав у руці металеву або, за її відсутності, тростину булаву; в церкві мав окреме місце, бокун або стасидію, різьблену з дерева й помальовану назелено. На час своєї відсутності в Січі він призначав заступника, що звався намісником отамана або наказним отаманом⁵.

Але попри всю свою силу кошовий отаман не був необмеженим володарем запорізького війська: не маючи ні особливого приміщення, ні окремого столу, звучись часом навіть здібнілим іменем — Богданко, Петрусь, Калниш — кошовий насправді був лише старшим серед рівних, «батьком» для всіх козаків, маючи більше моральні, аніж дисциплінарні права. Його владу обмежували три умови: звіт, час і рада. Кожен кошовий щороку, 1 січня, під час виборів військової старшини, повинен був скласти звіт про всі свої дії та вчинки, що стосувалися війська; якщо за звітний період з його боку виявлявся якийсь злочин щодо війська, якесь неправильне рішення суду, якийсь незаконний вчинок щодо заповітних переказів запорізьких, то його могли навіть покарати смертю⁶. Є відомості, що перший козацький ватажок, Предслав Ляндскоронський, був страчений за те, що намірявся запровадити у козаків суворий послух⁷. 1739 року козаки вбили на кримському боці Дніпра, навпроти острова Хортиці, кошового отамана Якова Тукала⁸. Далі. Кожного кошового обирали лише на рік, після чого на його місце ставав інший; виняток робили лише для небагатьох особливо видатних і популярних осіб, наприклад: Іван Сірко, Костянтин Гордієнко, Іван Милашевич і Петро Калнишевський. З них перший був кошовим протягом 15 років, а останній — протягом 10. Але й ці кошові залишалися на своїй посаді не все життя, а щороку знову обиралися й знову затверджувалися загальною радою всіх козаків. Нарешті, кожен кошовий був залежним від ради, від усього «низового запорізького товариства», або, кажучи московською й польською мовами, від «черні» й «простолюду» козацького: «Кошового у них як безладно обирали не голосами, а криками й киданням шапок на обраного, так і позбавляли його влади за примхою непостійної черні»⁹. Без загальної ради всього Запорізь-

³ Собесский Я. Записки о Хотинской войне // Чернигов. губ. вед. 1879. 2 нояб. 2, 9, 16 дек; Калачов Н. Архив. С. 9, прим. 13.

⁴ Киевская Старина, 1866, март. С. 617; Скальков-

ский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 63, прим. 1.

⁵ Собесский Я. Записки о Хотинской войне; Величко С. Летопись. Т. 3. С. 442.

⁶ Манштейн Х. Записки о России. Т. 1. С. 28.

⁷ Рукописное сказание о

гетманах аж до Богдана Хмельницького.

⁸ Мышецкий С. История. С. 12, прим. 11.

⁹ Собесский Я. Записки о Хотинской войне // Чернигов. губ. вед. 1879. 25 нояб.

кого Війська кошовий отаман нічого не міг і не смів здійснити: «У нас не одного пана кошового порада до писання листов бивает, леч всего Войска нашего Запорожскаго единогогласна: що кгда скажет в листу доложити, того а ні пан кошовий, а ні писарь без езволенія нашего переставляти сами собою неповинни»¹⁰. Тому на всіх ордерах і листах, що їх посилали кудись від імені кошового з Січі, завжди ставили підпис не лише кошового, а з усією старшиною й військом: «Атаман кошовый зо всім старшим и меншим Войска низового Запорожскаго товариством», «Атаман кошовый зо всім старшим и меншим товариством Войска его царскаго пресвітлаго величества низового Запорожскаго», «Атаман кошовый Войска Запорожскаго з атаманнею и зо всім старшим и меншим товариством», «Атаман кошовый зо всім низовим Войска Запорожскаго товариством», «Атаман кошовый зо всім Войска низового Запорожскаго товариством», «Атаман кошовый з атаманнею и зо всім старшим и меншим Дніпровонизовим Войска Запорожскаго товариством», «Атаман кошовый Войска низового Запорожскаго зо всім старшим и меншим товариством», «Ея Императорскаго Величества Войска Запорожскаго низового атаман кошовый (такий-то) с войском, старшиною с товариством», «Атаман кошевой и товариство»¹¹.

У розмовах із козаками кошовий звертався до них не в наказовій формі, а по-батьківськи чи по-товариськи, називаючи їх «дітками, братчиками, панамі-молодцями, товаришами». Так, вислухавши якийсь папір на військовій раді, кошовий звертався з мовою до товариства: «А що будемо робити, панове-молодці?» Якщо випадало вирішувати якусь важливу військову справу, кошовий отаман скликав усе товариство на загальні збори і, набравши поважного й водночас шанобливого вигляду, виходив з непокритою головою на певне місце серед радного майдану, ставав під військовим прапором, кілька разів низько вклонявся збором і, стоячи весь час, доки тривала рада, звертався до присутніх або за-суджуючи якийсь злочин, або покірно просячи у війська якоїсь прихильності до себе. Козаки слухали його дуже уважно, а потім голосно висловлювали свої думки і, у разі незгоди з кошовим, висловлювали це як тоном, так і різними жестами. Коли ж уважали вимоги кошового зовсім недоречними чи мало обґрунтованими, то зовсім відмовлялися коритися його волі й позбавляли загальної поваги¹².

Як на Україні гетьман, так на Запоріжжі кошовий отаман мав «при боці», особливо під час воєнних походів, від 30 до 50 слуг, які виконували обов'язки ад'ютантів; це були так звані молодики, джури або хлопці, слуги-товариші, які при кошовому виконували ту ж роль, що пажі при важливій особі якогось рицаря. Під час війни 1769 року * у стрийських козацьких реєстрах вписано певну кількість молодиків «при пану кошовому»¹³; зрештою, ці молодики слугували не лише кошовому, а й іншим особам військової старшини, по двоє-троє при кожному. За словами англійця Рондо, хлопцями чи слугами січових козаків були переважно юнаки з поляків¹⁴. Що це були не просто слуги при кошовому та інших старшинах, видно вже з покладених на них обов'язків: «молодики повинні були Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею відбиватися, списом добре колоти і з рушниці влучно стріляти».

Життя кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнялося від життя решти козаків: він перебував завжди в тому самому курені, в котрому був і до обрання кошовим, стіл і страва його були в тому ж курені, разом із козаками. Так було споконвіку, й лише під кінець історичного існування Запоріжжя військова старшина стала заводити власні будинки в Січі й харчуватися окремо. Основними джерелами прибутку кошового отамана були: ділянка землі, яку да-

¹⁰ Величко С. Летопись. Т. 3. С. 175.

¹¹ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 185, 312, 356; Т. 2. С. 35, 100, 226, 345, 382, 396, 472, 493, 500, 543; Т.

3. С. 58, 176; *Зварницький Д.* Вольности. С. 312, 317, 318, 324, 325, 327, 328, 333, 338.

¹² *Собеский Я.* Записки о Хотинской войне.

* Йдеться про російсько-турецьку війну 1768—1774 рр.

¹³ *Скальковский А.* История Новой Сечи. Т. 1. С. 93, прим. 1.

¹⁴ *Рондо К.* С. 446.

вало йому військо при загальному поділі земельних угідь між козаками щороку; царське жалування — 70 карбованців на рік; частина мита за перевози через ріки; частина мита з товарів, а саме «кварта», тобто відро від кожної «куфи» або бочки привезеної у Січ горілки й білого вина, частина круп, борошна й кримських чи турецьких товарів — «по товару від кожної ватаги»; судова вира, тобто платня за розковування злочинця від стовпа, й «деякий малий презент» від усіляких прохачів; частка воєнної здобичі від кожного малого загону козаків, що вирушали на якісь пошуки; випадкові подарунки від шинкарів, брагарів, м'ясників і калачників медом, пивом, бузою (брагою), м'ясом і калачами. Окрім того на Різдво й на Пасху кошовий отримував так званий «ралець», тобто подарунок із двох чи трьох пар лисів, і великих калачів від шинкарів, купців і ремісників: вони збиралися трьома окремими групами, з'являлися на поклін до кошового й підносили йому свої дари. За це кошовий мусив частувати їх, доки забажають, холодною горілкою і медом. У ці самі дні кошовий поїв і частував у себе в курені всю старшину, курінних отаманів і простих козаків. Кошовому отаманові, нарешті, належалися декотрі з прибудних, спійманих у степу коней; їх тримали протягом трьох днів і якщо за цей час не знаходився господар, вони переходили у власність військової старшини, отже, й кошового¹⁵.

Військовий суддя був другою після кошового особою в Запорізькому Війську; як і кошового отамана, його обирали на військовій раді з простого товариства. Суддя був охоронцем тих предківських звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався весь лад козацького життя; у своїх рішеннях він керувався не писаним законом, котрого у запорожців взагалі не існувало, а переказами й традиціями, очевидно, занесеними з України в Запоріжжя, які передавалися з уст в уста й були освячені плином віків. Обов'язком військового судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо; він розглядав кримінальні й цивільні справи й виносив вироки злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військової раді. Військовий суддя часом заміняв кошового під іменем «наказного кошового отамана», виконував обов'язки скарбника й начальника артилерії при військовому «скарбі й арматі». Зовнішнім знаком влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі під час військових зборів чи рад і прикладати до паперів, ухвалених усією радою¹⁶. Суддя, як і кошовий отаман, не мав ні окремого житла, ні окремого столу, а жив і харчувався разом із козаками свого куреня. Головним прибутком судді було царське жалування — 70 карбованців на рік і частина мита за перевози через ріки; крім того, він отримував, як і кошовий, відро горілки чи білого вина від кожної привезеної у Січ «куфи», «по товару» від кожної ватаги, одного коня з коней, що прибилися, викуп за «відбиття» злочинця від стовпа, «малий презент» від кожного прохача, частину здобичі від кожного загону, певну кількість меду, пива, бузи, м'яса й калачів від січових шинкарів, брагарів, м'ясників і калачників, врешті, різдвяний і пасхальний ралець¹⁷.

Військового писаря, як кошового та суддю, товариство обирало на загальній раді: він віддав усіма письмовими справами війська, надсилав листи, тобто накази по куренях, водночас вів усі рахунки, писав, після нарад із ченцями, папери до різних володарів і вельмож від імені всього Запорізького Війська¹⁸, приймав усі укази, ордери, листи, що надходили у Січ від різних пануючих, державних і простих осіб на ім'я кошового та всього війська. Військовий писар у запорізьких козаків завжди був один, але обов'язки його вважалися такими важливими, що якби хтось інший зважився замість нього писати від імені Коша чи приймати листи, що передавалися на його ім'я, того страчували без пощади¹⁹. Значення військового писаря на Запоріжжі було дуже великим: багато хто з

¹⁵ *Мышецкий С.* История. С. 48—51.

¹⁶ До нас дійшло багато паперів січового архіву, на

яких після підпису кошового вміщено рельєфну, міцно витиснуту печатку з воїном.

¹⁷ *Мышецкий С.* История. С. 48—51.

¹⁸ *Собесский Я.* Записки о Хотинской войне.

¹⁹ *Манштейн Х.* Записки о России. Т. 1. С. 28.

них впливав на настрої всього війська, тримав у своїх руках усі нитки політики й громадського життя певного періоду. Тому становище військових запорізьких писарів можна порівняти із становищем генерального секретаря чи головного міністра при війську нашого часу. Вплив військових писарів на Запоріжжі посилювався ще й тим, що більшість із них залишалася на своїй посаді незмінно протягом багатьох років: відомо, наприклад, що протягом 41 року, з 1734 по 1775, у Війську Запорізькому змінився лише чотири військові писарі²⁰. Попри все своє справжнє значення військовий писар, однак, ніде й ні в чому не намагався показати свою силу, навпаки, він завжди тримався нижче свого становища. Тому на всіх паперах, що виходили від військового писаря, ми ніде не зустрінемо його підпису чи імені — лише один раз, та й то поза Січчю, під час польського сейму в місті Острозі, писар підписався на листі: «Іменем всього товариства, війська його королівської милості запорізького низового, що при нас є, Андрій Тарасенко, писар війська його королівської милості запорізького низового, власною рукою»²¹. Звичайно ж писар у кінці документа писав формулу: «Атаман кошовий зо всім старшим и меншим низовим Войска Запорожского товариством» разом із прізвищем кошового, якщо той був неписьменним, якщо ж ні, формулу й прізвище дописував сам кошовий. Зовнішнім знаком гідності військового писаря була чорнильниця в довгій срібній оправі, по-польськи каламар, яку він під час військових зборів тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо²². При кожному військовому писарі був помічник, виборний військовий підписарій і крім нього іноді кілька чоловік «канцелярських різних службовців»²³, але «справжньої» канцелярії для писаря на Запоріжжі не було, усі документи оформлялись у його «квартирі»²⁴. Життя й утримання військового писаря в усьому нагадували життя й утримання військового судді, тобто він отримував 50 карбованців жалування й такі ж дарунки від бочок горілки, товарів, судових штрафів тощо.

Військового осавула, так само як кошового отамана, суддю й писаря, обирала загальна рада простих козаків низового товариства. Обов'язки його були дуже складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час у Січі, а у воєнний — у таборі; стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська; провадив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків запорізького постільства; заготовляв продовольство для війська на випадок війни, приймав хлібне й грошове жалування і, за наказом кошового, розподіляв його відповідно до посади кожного старшини; охороняв усіх, хто мандрував степами запорізьких вольностей; захищав інтереси війська на прикордонній лінії; їхав попереду війська для розвідки за неприятелем; стежив за ходом битв; допомагав тій чи іншій частині в гарячі хвилини бою. Тому ми бачимо, що 1681 року військовий осавул з кількома козаками охороняв московських послів під час їхньої ночівлі на ріці Базавлуку²⁵, 1685 року, на прохання кизикерменського бея, він виганяв до Січі з Низу Дніпра козаків, які забирали тут татарських коней і чинили інші шкоди татарам²⁶; 1765 року його посилали з Січі до Дніпра й Орелі — запорізького кордону й козацьких зимівників — від російської лінійної команди; 1757, 1758 й 1760 років осавул із великими загонами переслідував у степах «харцизів» і гайдамаків²⁷. Тому й зрозуміло, з якої причини військового осавула різні мемуаристи й історики називають «поручником»²⁸, «давнім архонтом афінським»²⁹, правою рукою і правим оком кошового, й порівнюють його посаду з посадою міністра поліції, генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі³⁰.

²⁰ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 66.

²¹ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 272.

²² Так зображено писаря у Рігельмана на доданих рисунках.

²³ 1775 року їх було 20

(Скальковский А. История. Т. 1. С. 57).

²⁴ Мышецкий С. История. С. 47.

²⁵ Записки одесского общества. Т. 2. С. 646.

²⁶ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 552.

²⁷ Скальковский А. Исто-

рия Новой Сечи. Т. 1. С. 66.
²⁸ Ласота Э. Путевые записки. С. 36.

²⁹ Крюйс К. Разыскания о Доне // Вестн. Европы. 1824. № 53. С. 64.

³⁰ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 66.

Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями, яку він повинен був тримати під час військових зборів. Життя і прибутки військового осавула були такими ж, як у військового писаря; він отримував на рік 40 карбованців жалування. Помічником військового осавула обирали військового підосавулія, а на випадок війни військового обозного, що відав артилерією та військовим продовольством і допомагав у всьому осавулові³¹.

Усі чотири згадані особи — кошовий, суддя, писар і осавул — становили запорізьку військову старшину, яка відала військовими, адміністративними, судовими й навіть духовними справами всього Запорізького низового Війська; наступні після них службові особи лише допомагали головним і виконували їх волю й накази. Не вдовольняючись керуванням краю із Січі, військова старшина не раз вирушала у глибину запорізьких вольностей по містах, селах і зимівниках, щоб на місцях віддати ті чи інші розпорядження, відповідно до потреб населення: або вирівняти повинності, або звільнити від податків, або вирішити суперечки й покарати злочинців. Як відбувалися ці поїздки, видно з похідних журналів січового архіву, що дійшли до нашого часу. Кращим зразком такого журналу може служити журнал 1772 року: «Его вельможность, атаман кошевой Петр Иванович Калнишевский, пан судья войсковой Николай Тимофеевич, пан писарь войсковый Иван Яковлевич Глоба, бывший войсковой судья, Андрей Артемьевич Носач, начальник церковей отец Владимир Сокальский с дьяконом и войсковая канцелярия походная, февраля 23 числа * 1772 года, в четверток, до восходу солнца выехали. И ехали чрез весь день и ночи до пол часа на зимовник бывшего старшины, войскового асаула, Василия Андреевича Пишмича. Но по темности ночи, не доезжая сего Пишмичева зимовника, под сеном стали и, заночевав через всю ночь, оным сеном лошадей кормили. 24 числа февраля взяли дальнейший путь; в каком пути успели уже в обеденное время в зимовник Пишмичев³². Коим встречею будучи приняты весьма хорошо, панов и при панах бывших, принимаю, как-то: обед достаточный становил и горилкою нескучно подчивал. За се ему отблагодаривши, поехали и ехали до Кодаку чрез весь день поспешно, куда в Кодак уже при захождении солнца посели. Но прежде въезда встречены были в Попасных буераках козаками новокодацкими в достаточном числе, хорошо одетыми, с прапором. А как стали подуспевать и к козацкому городу, тогда во-первых два из пушек сигнала дано, а потом раз по раз из всех имеющихся около городу раскатов стрельбу пушечную произвели. И были приготовленные в священническое одеяние все священники со диаконы, при башне, что от войскового дворца, для встречи со крестом; но что не в сию, а в другую поехали башню, для того священники, уже разобравшись со священнаго одеяния, с поклоном на квартиру в войсковой дворец к пану кошовому приходили и, хорошо приняты будучи, отойшли. Где в войсковом дворце пан кошевой с паном писарем, пан же судья с Андреем Артемовичем у Кондрата Северского, а отец начальник с дьяконом у священника Василия Алексеева квартирами стали. И ходили 25 числа в субботу в церковь на утреню и на службу. Прежде службы был акафист, а по акафисте пето умиленную песнь «О, всепетая мати» и другие. А когда акафист совсем совершился, начата отцем Федором Фомичем служба божия. А по службе пан кошевой всех панов и священников, в том числе через ночь з Самары в Кодак поспевшаго и наместника Григория Порохню, звал и по несколько чарок горелки трактовал. И ходили все по просьбе к Полтавцу кушать, коим весьма хорошо, как сказывают, будучи приняты, воротились по квартирам. А на своей пан кошевой опочивши, ходил до вечерни; а по вечерни никуда нейдя, у себя вечерял и спать лег, и спал до утрення звона, а в то время в церковь на утреню ходил, также и на службу, которая собором отправуемая была отцем начальником. А по службе все во-

³¹ Собеський називає осавулами чотирьох осіб після кошового, які складали

штат військових радників.

* В оригіналі помилково «28».

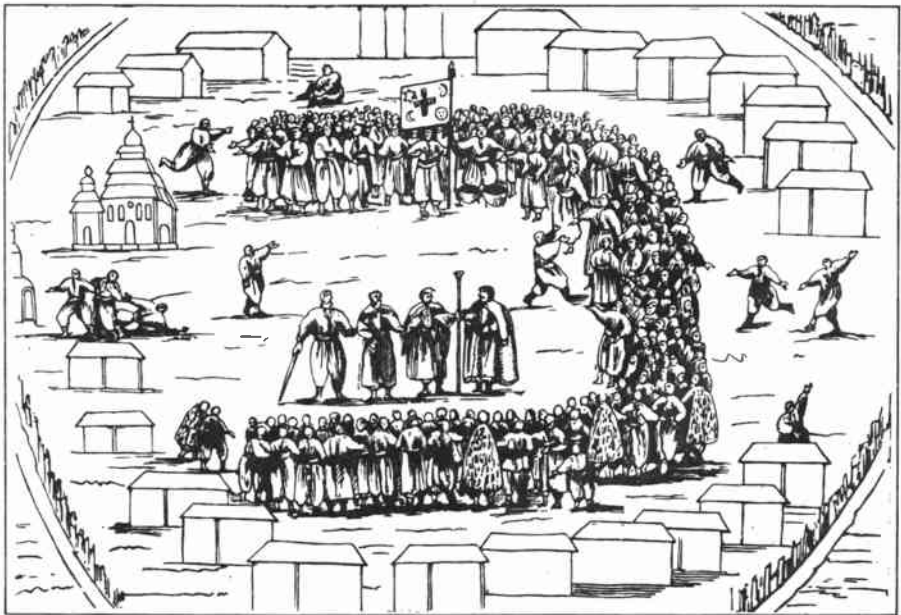
³² Тепер с. Письмичівка

Катеринославського повіту на річці Комишуватій Сури, притоці Мокрої Сури.

общє званы кушать к пану судье. Пообедавши ж, в дом идучи, заходили на квартиру иерея Федора, где побыв малое время, разошлись по квартирам. И пан кошевой в своей до вечерняго звона был, а тогда в церковь на вечерню. По вечерни ж к иерею Василию вечеряти и в гости до иерея Артема ходил, у коего и певчими был забавлен; а оттуда, нейдя уже никуда, разошлись по домам. И от 27 февраля за прошение принялись. В субботу сообщались все паны. От субботы до вторника в Кодаке живя, всякие порядки обществу тамошнему полезные учреждали. И по учреждени у восторник, 6 числа марта, о полдень, взялись в обратный марш: пан кошевой, пан судья и отец начальник, кои коль скоро в квартиры выехали, зараз раз по раз выстрелено из 2 пушек, и козаки с прапором до Попасных провожали, а от Попасных повернулись. Мы-же против 7 числа марта невдаль Стефана Васильевича зимовника, что в Суре, а против 8 числа марта в Камяноватой ночевали. Авось либо и в Сечь попадем».

З подібного журналу довідуємося, що такий самий об'їзд військової старшини з адміністративною, судовою й господарською метою відбувся і 1774 року³³.

Після запорізької військової старшини йшли курінні отамани, звані просто «отамання», у кількості 38, за числом куренів запорізької Січі. Звання курінних отаманів, слід гадати, з'явилися тоді, коли все військо було поділене на курені. Посада курінного отамана була виборною, як і інші; курінним обирали людину кмітливу, хоробру, рішучу, часом із колишньої військової старшини, але переважно з простих козаків. Вибори курінного отамана були приватною справою лише певного куреня й виключали втручання козаків іншого куреня. Курінні отамани виконували передовсім роль інтендантів у Січі; їх прямим обов'язком було постачання харчами й дровами власного куреня й зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці, ключі від якої завжди були в нього, а за його відсутності ніхто не смів брати їх без дозволу курінного. Курінні отамани піклувалися про козаків куреня, як батьки про власних дітей, і якщо хтось із козаків у чомусь завинив, його карали тілесно, не питаючи ні в кого дозволу³⁴. «В курені старшим був отаман курінний, а після нього кухар; якщо козаки нашкодять,

³³ Киевская Старина. 1886. Март. № 14. С. 605—607.

Запорізька рада на Січі
Гравюра Т. Калинського
70-ті роки XVIII ст.

³⁴ Мышецкий С. История. С. 44.

то отаман і кухар, засуджуючи винних, кажуть: а подайте київ на сучих синів! — і винних б'ють киями»³⁵. Улюблених курінних отаманів запорізькі козаки часом слухали більше, ніж кошового чи суддю, тому кошовий отаман у важких і небезпечних питаннях чи випадках часто діяв на все військо через курінних отаманів. Отже, курінні отамани були наче посередниками між значною старшиною і простим товариством, а часом і знаряддям у руках кошового, особливо в тих випадках, коли якась справа вимагала негайного рішення усього війська, а військо або ухилилося від свідкової відповіді, або й зовсім не погоджувалося на його пропозицію. Сповна відаючи данину поваги курінним отаманам, запорізькі козаки навряд чи вважали посаду курінного необхідною умовою для отримання посади кошового³⁶, про це, в кожному разі, нема історичних відомостей. Можна вважати, що так було у більшості випадків, але не становило обов'язкової умови. Непридатних, пияків, недбалих чи просто таких, що не зуміли сподобатися козакам, курінних отаманів козаки негайно скидали й часом навіть карали смертю: «Едного же старійшого в курені імійот, в воинских ділех воина искуснійшого, и того почитають, и повинуются ему, аки найвишому, по кошовомъ атамані, началу; но и старійшины их живут купно с опаством, аще бо бы чім-нибудь их оскорбил над право, то абіе бідне и безчестн предают их смерти»³⁷. Крім прямих обов'язків 17 з курінних отаманів щороку вирушало з Січі до столиці для отримання царського грошового чи хлібного жалування. У воєнний час вони завжди залишалися при своїх куренях «на господарстві»³⁸, а замість них «аки командири» йшли наказні курінні отамани, котрі завжди виступали на чолі своїх куренів, показуючи приклад хоробрості й відваги простим козакам. Під час походу кожен курінь мав свою хоругву й козак, який її ніс, звався хорунжим. Головним прибутком курінних отаманів було царське жалування — по 27 карбованців на кожного, крім тих 17 отаманів, котрі щороку вирушали в Москву по жалування і за це, крім того, отримували ще по 18 карбованців на людину³⁹. Крім того, курінні отамани отримували від козаків, що їздили на здобич, «з ласки» — що хто дасть; гроші ж, котрі вони збирали за крамниці й хати на базарах, орендовані шинкарям і крамарям, збір від казанів та від найму курінних дубів чи човнів вони обертали на потреби куренів, щоб їм нічого не бракувало⁴⁰.

Після військової старшини й курінних отаманів йшли так звані «батьки» або «сивоусі діди», тобто колишні запорізькі військові старшини, що залишили ці посади через старість чи хворобу, або передали їх іншим після військової ради. Досвідченість, прославлена відвага, відчайдушне молодецтво в молоді літа давали їм право на величезний моральний авторитет у Запорізькому Війську. Вони були опорою всього низового війська, носіями всіх його переказів і суворими виконавцями козацьких звичаїв. Вони протверджували й утихомирювали молодих козаків, які, за повної рівності товариства, не знали ніяких шор; часто вони йшли навіть проти волі «власної» старшини, не поминаючи й самого пана кошового, коли бачили в чомусь порушення з його боку одвічних порядків запорізької громади. На радній площі «сивоусі» діди займали місце відразу після військової старшини; на курінних радах — відразу за курінним отаманом; під час війни керували окремими загонами, а часом навіть полковниками; у листах від січового товариства вписувалися відразу після імені кошового отамана, а після смерті користувалися такою честью, що при їх похованні один раз стріляли з гармат, «а з малих рушниць більше, ніж по інших, простих козаках»⁴¹.

В ордерах запорізького Коша та посланнях різних осіб на ім'я Коша діди фігурували нарівні з військовою старшиною і курінними отаманами. «В наступающий 1765 год писал из Петербурга кошевой атаман Григорий Федоров в Си-

³⁵ Записки одесского общества. Т. 6. С. 646.

³⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 70.

³⁷ Грабянка Г. Летопись.

С. 19.

³⁸ Скальковский А. История. Т. 1. С. 71.

³⁹ Эварницкий Д. Сборник

материалов. С. 76, 130, 159, 172, 186.

⁴⁰ Мышецкий С. История. С. 51.

⁴¹ Там же. С. 43.

чу своєю замістителю, Павлу Головатому, ви не сделайте того, чтобы от правления увольняться... Чтоб же войско вам перемену в нынешнем плачевном времени не захотело делать, хотя я и не надеюсь, я писал о том старикам». На цьому ж листі суддя написав: «Сия карта получена от пана кошевого б декабря и на другой день объявлена на сходке атаманам в присутствии стариков. Затверждено — со всем по сему исполнить». 1774 року князь Григорій Потьомкін, котрий докоряв запорізькому депутатові Антону Головатому за різні негожі вчинки запорізького Коша, отримав від нього відповідь: «Кошевой и старшина тому не причиною, а делается сие от общества; кошевому и старшинам кучат старики, атаманы и войско»⁴².

За військовою старшиною йшли військові службовці: довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафар, канцеляристи й шкільні отамани.

Військовий довбиш, «добош», политаврик, відав військовими литаврами, котрими скликав козаків на ради, загальні й окремі, 1 січня нового року, 1 жовтня, на Покрову Богородиці, у певні дні березня чи квітня — на свято Воскресіння Христового, нарешті, перед походами на ворогів або під час прийому в Січі важливих осіб. Крім цього прямого обов'язку військовий довбиш часом виконував обов'язки інших службовців, зокрема поліційних: він роздягав засуджених злочинців і приковував їх до ганебного стовпа на площі⁴³, привозив з паланок у Січ різних «харцизів», був присутнім при виконанні судових вироків, змушував посполитих до швидкої сплати податків і негайного приїзду з зимівників у Січ перед походами, нарешті, стягав на користь війська мито й перевізні через ріки⁴⁴. За виконання цих обов'язків довбишу давали «особливу велику всякий год плату»⁴⁵, але, як видно з розкладу військового жалування 1768 року, не більше трьох карбованців на рік. Військовому довбишу допомагав виборний піддовбиш.

Військовий пушкар завідував усією запорізькою військовою артилерією, тобто гарматами, мортирами, порохом, дробом, свинцем, ядрами й кулями; крім того, він був наглядачем військової в'язниці, бо під його наглядом були злочинці, які чекали суду і яких тимчасово утримували при військовій пушкарні, або зазуджені до тюремного ув'язнення; врешті, військовий пушкар щорічно, переважно навесні, виїжджав із Січі для прийому продовольства, свинцю й пороху, що їх прислали з Москви. Утримання військового пушкаря, як і довбиша, призначалося з царського жалування — «особливая великая плата», як видно з документа 1768 року, три карбованці на рік. На допомогу військовому пушкареві обирали військового підпушкаря та кількох гармашів або канонірів, вправних стрільців із гармат і рушниць.

Військовий товмач виконував обов'язки військового перекладача й повинен був знати іноземні мови народів, які мали стосунки з козаками чи проїжджали через їх землю: поляків, турків, татар, греків, вірмен, молдаван та ін.; товмач візував їхні посвідки, оголошував їм вимоги запорізького Коша, був посередником між ними й запорізькими козаками; читав грамоти, прислані в Січ іноземними володарями. Як людину, обізану з різними мовами, Кіш нерідко тасмно відряджав військового товмача для розвідки на границі запорізьких вольностей і навіть у ворожий табір.

Військовий кантаржій (від турецького «кантар» — *вага*, у поляків *kantorzy*, *kantorzysta* — *прикажчик*) був охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торговців і продавців, котрі жили в Січі. Водночас кантаржій мусив збирати податок на користь війська з усіх привезених у Січ товарів, продуктів, різної бакалії, горілки, вина, й розподіляти їх між товариством, старшиною і церквою. Отже, посаду військового кантаржія можна порівняти з міністром державних маєтностей якогось невеликого західноєвропейського князівства наших часів. Він жив у окремому приміщенні на базарній площі.

⁴² Скальковский А. Ист.-
рия. Т. 1. С. 90, 91.

С. 42, 49.

⁴³ Мышецкий С. История.

⁴⁴ Скальковский А. Ист.-

рия. Т. 1. С. 72.

⁴⁵ Мышецкий С. История.
С. 51.

Військові шафарі (з польського *szafarz* — *економ, ключник, келар, домоправитель*, а в українській вимові *шапарь*) у кількості чотирьох і більше разом із підшафаріями повинні були збирати прибутки на користь війська, але не в Січі, а на головних перевозах через Дніпро, Буг і Самару — Кодацькому, Микитинському, Бугогардівському, Самарському та ін., з проїжджих купців, дрібних торговців та промисловиків різного стану й народності; вони вели книги прибутків-видатків, мали при собі козацькі команди, часом команди пограничних комісарів, і суворо стежили за порядком при рухові вантажів через переправи.

Військові канцеляристи, що поділялися на старших і молодших, або власне канцеляристів і підканцеляристів, писарів і підписаріїв, склали, очевидно, цілий штат, котрий часом сягав і 20 чоловік, як можна побачити в документі 1755 року⁴⁶. Він підлягав безпосередньо військовому писареві.

Двох військових шкільних отаманів, одного для школярів старшого, другого молодшого віку, обирали й скидали самі школярі. Вони тримали в руках шкільні кошти й дбали про харчі та життєві вигоди свого юнацького та дитячого товариства.

До військових службовців належали також булавничий, бунчуковий та хорунжий, перший з яких зберігав булаву кошового, другий — військові бунчуки, третій — хоругву або військовий прапор, який він носив на війні; крім військового хорунжого було ще 38 курінних.

Серед військових службовців були так звані чауші, тобто посланці, але про їхні обов'язки та роль у Запорізькому Війську нам нічого не відомо.

Найнижчими за рангом чиновниками Запорізького низового Війська були громадські отамани, котрі стежили за ладом і добропристойністю серед запорізького постільства паланок у слободах і зимівниках⁴⁷, військовий табунник і військовий скотар, котрі дбали про громадські табуни й череди коней і корів Запорізького Війська, і, нарешті, овечі пастухи чи так звані чабани. Троє останніх, особливо чабани, становили своєрідний тип людей, що своєю оригінальністю виділявся серед усіх козацьких станів Запорізького Війська. «У них був звичай, що кожен козак, а особливо табунник, скотар і чабан, оперізувався ремінним поясом, а через плече чіпляв шкіряний гаман, прикрашений різними мідними, срібними й золотими блискітками й гудзиками, в якому носив кресало, губку про запас, на всяк випадок, а до пояса прив'язував швайку і неодмінно ложкар, швайку для ремонту кінської зброї, а ложкар для збереження у цілості ложки, що вважалось у них особливою і крайньою необхідністю: той не козак, хто не чинить за цим звичаєм, такою вважали за найгіршого недбайла й невірального пастуха. Ото, приміром, коли пастух чи чабан надумає поїхати чи піти зі свого коша до іншого, сусіднього, за якоюсь потребою, а прийшовши туди, застане, що пастухи обідають чи вечеряють, то каже їм: «Хліб та сіль, пани-молодці!» А вони відповідають: «Імо, та свій, а ти у порозі постій». «Ні, братці, давайте й мені місце!» — відповідає гість, відразу виймає свою ложку з ложкаря та й сідає разом з ними, і тоді тамтешні чабани похвалять гостя й кажуть: «От козак кмітливий та справний. Вечеряй, братчику, вечеряй». І дають йому місце й по-дружньому вітають. Якщо ж котрий звичаю цього не знає, з того сміються і називають бовдуром. Коли ж пастух чи якийсь інший гість, прийшовши, не застане ні обіду, ні вечері, в який би то не було час, то отаман коша, привітавшись за звичаєм із гостем, одразу наказує своєму кухареві варити тетерю, мамалигу чи милай і, погодувавши гостя, питає, чого той прийшов»⁴⁸.

Безпосередньо за січовою старшиною йшла старшина похідна й паланкова, вона стояла вище військових службовців, але діяла поза Січчю. Похідну старшину становили: полковник, званий ще сердюком, осавул і писар. Вони діяли або у военний час, у сухопутних і морських походах, або в мирний час при переслідуванні гайдамаків і харцизів (розбійників), а особливо в передовій сторожі

⁴⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 51.

⁴⁷ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 116.

⁴⁸ Устное повествование Н. Коржа. С. 32, 33.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

на границях запорізьких вольностей. В усіх випадках полковник був начальником певної частини війська, мав кілька загонів запорізьких козаків, неодмінно з осавулом і писарем⁴⁹.

Паланкову старшину становили: полковник або сердюк, осавул, писар, підосавулій і підписарій, тобто «три пани і три підпанки»⁵⁰. Тому полковники мали таку форму підпису на паперах: «Полковник такий-то зі старшиною»⁵¹. До паланкової старшини обирали людей заслужених, але вони щороку змінювалися після військової ради. Спочатку їх було п'ятеро, згодом восьмеро, за кількістю паланок; кожен із них мав у своїй дистанції * особливу владу над козаками, які жили у слободах і зимівниках, посилав роз'їзди на прикордонні лінії для розвідки про стан справ у неприятелів і точно й докладно повідомляв про це в Січ. Крім того, одного з них щороку відряджали до столиці, Москви чи Петербурга, для отримання царського грошового й хлібного жалування. Влада паланкового полковника в його землях була дуже великою: у своєму районі він заміняв особу кошового отамана, тому нерідко, як і кошовий, карав і навіть страчував злочинців. Його влада поширювалася також на осіб, що проїжджали через паланку; він дозволяв їм в'їзд у вольності запорізьких козаків, а для безпеки давав їм особливий знак, що звався пірначем. Зовнішнім знаком гідності паланкового полковника був металевий пірнач, який він носив за поясом. На утримання всього «паланкового панства» йшла «особливая великая плата кожен рік».

⁴⁹ *Яворницький Д.* Сборник материалов. С. 76, 130, 159, 172, 186.

⁵⁰ Устное повествование. Н. Коржа. С. 13.

⁵¹ *Чернявский В.* //Мы-

шецкий С. История. С. 81.

* Ужито в значенні підпорядкованої території.

Як у виборі військової старшини й розподілі земель, так і в судах, покараннях і стратах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Писаних законів від них годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і вкласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорізьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорізькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод¹. Тому самі покарання і страти у запорізьких козаків стосувалися найбільше кримінальних і майнових злочинів; це загальне правило у всіх народів, що стояли й стоять на перших щаблях громадського розвитку: людині потрібно передовсім захистити свою особу й майно, а вже потім думати про інші, складніші ланки громадського життя. Саме тому у запорізьких козаків за такий злочин, як крадіжка, який у влаштованій державі карасться штрафом чи позбавленням свободи, призначалася смертна кара: «У них за єдино путо или плеть вешают на дереве»². Звичай, замість писаних законів, визнавав як гарантію твердого ладу в Запоріжжі й російський уряд: так, імператриця Катерина II, придушуючи повстання гайдамаків, указом від 12 липня 1768 року веліла «ступатъ с ними по всей строгости запорожских обрядов»³.

Але при цьому не слід стверджувати, що запорізькі судді, керуючись у своїй практиці виключно звичаєм, дозволяли собі сваволлю чи тяганину: незначна чисельність запорізького товариства, його чисто народний устрій і цілковита доступність кожного члена козацької громади до вищих начальників, робили суд у Запоріжжі простим, швидким і справедливим у повному й точному розумінні цих слів. Скривджений і кривдник усно викладали перед суддями суть своєї справи, вислуховували їх усне рішення й відразу припиняли свої чвари й непорозуміння, до того ж перед суддями всі були однаково рівними — і простий козак і значний товариш.

Акти судових козацьких справ, що дійшли до нас, виявляють, що запорожці визнавали: право першого займу (*jus primae occupationis*), право договору між товаришами, право давності володінь, — останнє, зрештою, допускалося лише в

¹ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 39.

² Грабянка Г. Летопись. С. 19.

рия. Т. 1. С. 157, 160, 165, 167, 168.

³ Скальковский А. Исто-

мізерних розмірах, та й то в містах: воно стосувалося не орних земель та угідь, які були спільною власністю козаків, а невеликих городів та садиб біля будинків; визнавали звичай напучення злочинця облишити лихі справи й поводитися праведно, допускалися слідства «по самій справедливості, зрілим оком» у будь-який час, крім пісних днів першої седмиці; практикувалося попереднє ув'язнення злочинців у військову в'язницю чи пушкарню й суворий суд або катування; врешті дозволялася порука всього війська й духовних осіб за злочинців, особливо якщо ці злочинці попередньо виявляли себе з вигідного для всього війська боку або були йому чомусь потрібні.

Ті самі акти та свідчення сучасників дають кілька прикладів цивільного й кримінального судочинства у запорізьких козаків. Зі злочинів цивільного судочинства найважливішими вважалися справи з несправедливої грошової претензії, несплаченого боргу, взаємних сварок, різноманітних збитків та спашів, справи про перевищення визначеної в Січі норми продажу товарів.

Із кримінальних злочинів найбільшим вважалося убивство козаком товариша, побої, завдані козаком козаку у тверезому чи п'яному стані, крадіжка чогось козаком у товариша й переховування ним крадених речей⁴: «особливо суворими були за велику крадіжку, за яку, при двох певних свідках, карають насмерть»⁵. Зв'язок із жінкою і содомський гріх, з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження; кривда жінки, коли козак «знеславить жінку, як не належить», бо такий злочин «до знеславлення усього Війська Запорізького служить»⁶; зухвалість щодо начальства, особливо щодо чиновних людей російського уряду⁷; насильство в самому Запоріжжі або у християнських поселеннях, коли козак відбирав у товариша коня, худобу й майно; дезертирство, тобто самовільне відлучення козака під різними приводами у степ під час походу проти неприятеля; гайдамацтво, тобто крадіжка коней, худоби та майна у мирних жителів українських, польських і татарських областей або у купців та мандрівників, що проїжджали запорізькими степами; приведення у Січ жінки, не виключаючи матері, сестри чи дочки; пияцтво під час походу на неприятеля. Останнє завжди вважалося у козаків кримінальним злочином і тягло за собою найсуворіше покарання⁸.

Суворі закони, як зауважив Всеволод Коховський, пояснюються у Запоріжжі трьома причинами: по-перше, тим, що туди приходили люди сумнівної моральності; по-друге, тим, що військо жило без жінок і не зазнавало їх пом'якшуючого впливу на звичай; по-третє, тим, що козаки вели постійну війну й тому для підтримання порядку у війську потребували особливо суворих законів⁹.

Суддями у запорізьких козаків була вся військова старшина¹⁰, тобто кошовий отаман, суддя, писар, військовий осавул, довбиш, паланковий полковник і часом весь Кіш. Кошовий отаман вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом¹¹; рішення суду Коша часом повідомлялося особливим документом, в якому писалося: «За наказом пана кошового отамана такого-то, військовий писар такий-то». Військовий суддя лише розглядав справи, давав поради сторонам, але не затверджував своїх визначень; військовий писар часом викладав присуд старшини на раді; часом сповіщав за-суджених, особливо якщо справа стосувалася осіб, котрі жили не в самій Січі, а в паланках; військовий осавул виконував роль слідчого, виконавця вироків, поліційного чиновника; він розглядав на місці скарги, стежив за виконанням присудів отамана й усього Коша, збройно переслідував розбійників, злодіїв і грабіжників; військовий довбиш був помічником осавула й приставом при екзекуціях, тим, кого в Західній Європі звали «Pênot»; він прилюдно зачитував присуди старшини й усього війська на місці страти чи на військовій раді; курінні отама-

⁴ Мышецкий С. История. С. 57, 58.

⁵ Крюйс К. С. 67.

⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 161.

⁷ Там же. С. 162.

⁸ Боплан Г. Описание Украинны. С. 63.

⁹ Коховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмель-

ницкого. С. 117.

¹⁰ Мышецкий С. История. С. 56.

¹¹ Собесский Я. Записки о Хотинской войне.

ни, які досить часто виконували серед козаків роль судді, у власних куренях мали таку силу, що могли розглядати суперечки сторін і тілесно карати за якісь провини¹²; врешті, паланковий полковник зі своїми помічниками — писарем та осавулом, який жив далеко від Січі, відав прикордонними роз'їздами й керував козаками, що сиділи в степу в окремих хуторах і слободах¹³, у багатьох випадках, за відсутності січової старшини, виконував також і роль судді у своїх володіннях.

Покарання і страти у запорізьких козаків призначалися різні, залежно від характеру злочинів. З покарань застосовувалися: прив'язування до гармати на площі за зневагу начальства¹⁴ й особливо за грошовий борг: якщо козак заборгує козакові й не захоче чи не зможе сплатити йому борг, винного приковують ланцюгами до гармати й залишають до того часу, поки або він сам не заплатить свого боргу, або хтось інший не поручиться за нього¹⁵; подібний спосіб покарання, але тільки за злодійство, існував у татар, тож можна припускати, що козаки запозичили його у мусульманських сусідів¹⁶; шмагання нагаєм під шибеницею за злодійство й гайдамацтво: «будучи самі великими злодіями з погляду стороннього, вони жорстоко карають тих, хто й найменшу річ украде у свого товариша»¹⁷; пошкодження членів «изломленієм одной ноги на сходке» за поранення ножом у п'яному стані¹⁸; «за більшія вини переламливали руку и ногу»¹⁹; розграбування майна за самовільне перевищення такси — встановленої у Січі норми продажу товарів, харчів і напоїв²⁰; заслання у Сибір, яке, зрештою, стало застосовуватися лише в останній час історичного існування запорізьких козаків, за імператриці Катерини II; перекази столітніх дідів вказують також на покарання різками²¹, але документів про це немає, тому слід вважати, що таке покарання допускалося лише як поодиноке явище, мало співвідносне з честю запорізького «лицаря»; нарешті, при взаємній сварці, за переказами, допускалася й дуель²².

Страти, як і покарання, у запорізьких козаків призначалися різні, залежно від злочину, вчиненого тією чи іншою особою. Найстрашнішою стратою було закопування злочинця живим у землю: так чинили з тим, хто вбивав свого товариша — вбивцю клали живим у труну разом з убитим і обох закопували в землю. Зрештою, якщо вбивця був хоробрим воїном і добрим козаком, його звільняли від цієї страшної страти, замінюючи її штрафом²³.

Але найпопулярнішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомський гріх, побой, насильство, дезертирство. Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями й схожих на палиці, що їх прив'язують до ціпа. Киї замінювали запорожцям великоруські батоги. Якщо один козак украде в іншого якусь дрібницю, чи то в самій Січі, чи поза нею, а потім його викриють, то його приводили на площу, приковували до ганебного стовпа і тримали звичайно протягом трьох днів, а часом і більше, поки він не сплатить грошей за вкрадену річ. Протягом цього часу повз злочинця проходять товариші, причому одні мовчки дивляться на прив'язаного; інші, написившись, лають і б'ють його; треті пропонують йому грошей; четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поють і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити. «Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити!» — кричали козаки. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що причепилися до нього, кажуть: «Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо».

¹² *Мышецкий С.* История. С. 43.

¹³ Там же. С. 82.

¹⁴ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 162.

¹⁵ *Мышецкий С.* История. С. 58.

¹⁶ Записки одесского об-

щества. Т. 11. С. 486.

¹⁷ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 163.

¹⁸ Записки одесского общества. Т. 6. С. 646.

¹⁹ *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 30.

²⁰ *Мышецкий С.* История.

С. 25, 26.

²¹ *Зварницкий Д.* Запорожье. Т. 2. С. 1—5.

²² *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 302, 303.

²³ *Мышецкий С.* История. С. 57.

Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідають: «За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба попобити». Після цього вони завдавали кількох ударів прив'язаному до стовпа й ішли; за ними з'являлися інші. В такому положенні злочинець залишався добу, а то й п'ять підряд, на розсуд суддів. Але звичайно бувало так, що вже за одну добу злочинця вбивали насмерть, після чого його майно відбирали на військо; траплялося, зрештою, що декотрі зі злочинців не лише залишалися жити, а й отримували від своїх п'яних товаришів гроші²⁴. Іноді покаранням киями заміняли смертну кару: в такому разі у покараного відбирали худобу й рухоме майно, причому одну частину худоби віддавали на військо, другу — паланковому старшині, третю частину і все рухоме майно винного — його дружині й дітям, якщо він був жонатим.

Крім ганебного стовпа у запорізьких козаків використовували шибеницю й залізний гак: до них засуджували за «велику» або неодноразову крадіжку²⁵.

Шибениці ставили в різних місцях запорізьких вольностей над великими дорогами чи шляхами; вони мали вигляд двох стовпів з поперечкою нагорі і з мотузяним сильцем або петлею на перекладині. Щоб виконати страту, злочинця садовили верхи на коня, підводили під шибеницю, накидали на його шию петлю, швидко відганяли коня, і злочинець лишався висіти в петлі. Переказують, що від шибениці, за козацьким звичаєм, можна було врятуватися, коли якась дівчина виявляла бажання вийти за злочинця заміж; якщо цей переказ вірний, то цей звичай допускався, очевидно, з огляду на постійне прагнення запорожців всіляко збільшити свою чисельність за існуючого парубоцтва січовиків, але за звичного родинного життя у паланкових козаків. Щодо цього очевидці наводять такий випадок. Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець, побачивши перед собою потвору, подзьобану віспою, привселюдно заявив: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!»²⁶

Залізний гак (від німецького *Haken*) — та сама шибениця, але з заміною петлі мотузкою із гострим залізним гаком на кінці. Злочинця, засудженого на гак, підводили до шибениці, застромляли під ребра гострий гак і залишали його так висіти до того часу, поки його тіло не розкладалося й не розсипалися кістки, на пострах злодіям і злочинцям; зняти труп із шибениці не дозволялося нікому під загрозою смертної кари²⁷. Залізним гаком користувалися поляки і, звичайно, від них його перейняли й запорізькі козаки²⁸.

Гостра паля або гострий кіл — це високий дерев'яний стовп із залізною шпичею нагорі; для того, щоб посадити на гостру палю злочинця, кілька чоловік піднімали його по круглій драбині й садовили на кіл; гострий кінець кола протицав усі нутрощі людини й виходив серед хребців на спині. Зрештою, запорожці рідко застосовували таку страту, і про її побутування розповідають лише перекази старезних дідів; зате поляки дуже часто практикували цю страту для залякування козаків: запорожці називали смерть на гострій палі «стовпвою» смертю. «Так умер покойний мій батько, так і я умру потомственною стовпвою смертю». Народні перекази розповідають, що коли поляки підносили на кіл запорожців, то вони, сидючи на них, знущалися над ляхами, просячи у них потягнути люльку й потім, покуривши, оглядали своїх лютих ворогів каламутними очима, плювали їм «межи-очі», проклинали католицьку віру й спокійно вмирили «стовпвою смертю». Гостра паля практикувалася у поляків і татар, від котрих, мабуть, і була запозичена запорожцями²⁹.

²⁴ *Мышецкий С.* История. С. 57, 58; *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 30.

²⁵ *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 57; *Еварницкий Д.*

Сборник материалов. С. 71.

²⁶ Устное повествование Н. Коржа. С. 25.

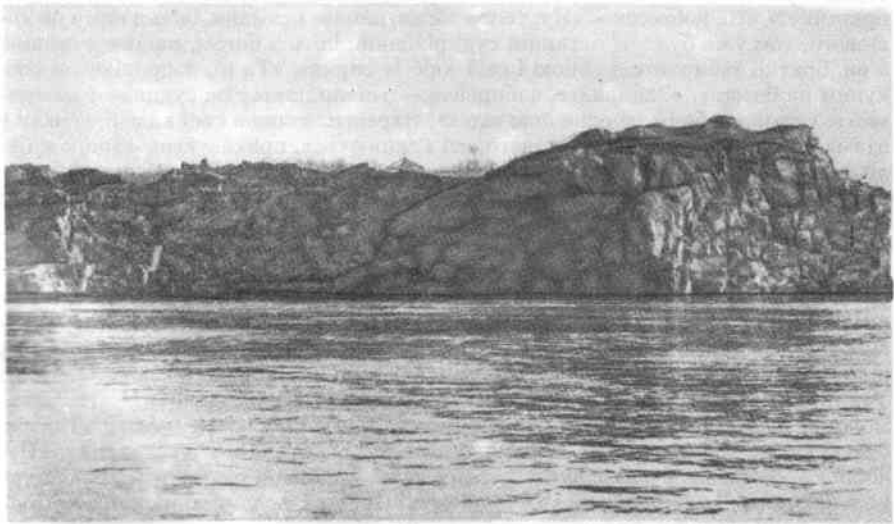
²⁷ Там же. С. 24; *Рондо К.* С. 445.

²⁸ *Летопись Самовидца.* С. 218.

²⁹ *Записки одесского общества.* Т. 6. С. 646; Т. 11. С. 482.

Для виконання усіх перелічених страт у запорізьких козаків узагалі не існувало ката; коли була потреба стратити якогось злочинця, то його наказували стратити злочинцеві; якщо ж на той час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці до того часу, поки не з'являвся другий; тоді новий злочинець страчував старшого³⁰.

Очевидець судових порядків у запорізьких козаків 104-річний дід, запорожець Микита Леонтійович Корж, розповідає про них так: «Права запорізькі, за якими вони судили й вирішували спірні справи, були такими. Коли, скажімо, трапиться, що двоє козаків між собою засперечаються чи поб'ються, або один одному по-сусідськи зробить шкоду, тобто своєю худобою випасе хліб чи сіно або завдасть якоїсь іншої кривди, і не можуть помиритися між собою, тоді обидва, купивши на базарі по калачеві, йдуть позиватись у паланку, до якої належать, і, поклавши калачі на сирно (стіл), стають біля порога, низенько вклоняються суддям³¹ і кажуть: «Кланяємось, панове, хлібом і сіллю». Судді починають питати: «Яке ваше діло, панове молодці?» Тоді покривджений каже першим: «От, панове, яке наше діло: оцей (показує на свого товариша) обидив, от стільки-то шкоди мені своїм скотом зробив і не хоче мені сплатити й поповнити, що слідує за спаш сіна й за вибій хліба». Судді звертаються до кривдника: «Ну, братику, говори, чи правда те, що товариш на тебе каже?» На що кривдник відповідає: «Та що ж, панове? Те все правда, що я шкоду зробив моєму сусіду й не відрікаюсь, але не можу його вдовольствувати затим, що він лишне од мене требує і шкоди не має стільки». Вислухавши їх, паланка посилає від себе козаків для засвідчення шкоди. Після їх повернення, якщо скарга виявлялася слушною, судді казали кривднику: «Ну, що ж ти, братику, чи згоден заплатити шкоду своєму сусіду чи ні?» Кривдник тоді знову кланяється суддям і заперечує: «Та що ж, панство, лишне він з мене требує, я не згоден платити, у волі вашій». Суддя довго умовляє обидві сторони помиритися і, якщо вони згодні, то паланка сама вирішує їхню справу й відпускає по домівках. Якщо ж кривдник огинається й не примирюється в паланці, то їх відсилають у Січ. Коли ж позовники прийдуть у Кіш, то питають один одного: «А в чий же курінь попереду

³⁰ Ригельман А. Летописное повествование. Т. 4. С. 13.

Дурна скеля напроти острова Хортиці, де, за переказами, карали козаків
Сучасне фото

³¹ Очевидно, йдеться про паланкового полковника, писаря й осавула.

підемо?» Скривджений звичайно відповідає: «Ходімо, брате, до нашого куреня». «Ну, добре, ходімо й до вашого куреня»,— відповідає позваний. Увійшовши у курінь, обоє підходять до отамана й кажуть йому: «Здоров, батьку!». «Здорові були, пани молодці! — відказує отаман,— сідайте». «Та ні, батьку, ніколи сідати, ми діло до тебе маєм». «Ну, кажіть, яке ваше діло?» — питає отаман, і тоді скривджений розповідає всю пригоду і свою кривду, й те, як вони судилися в паланці. Отаман, вислухавши його, питає кривдника, якого він куреня, й дізнавшись, закричить хлопцям: «Підіте лиш такого-то куреня отамана попросить до мене». Коли цей отаман з'явиться і сяде, то перший його питає: «Чи це вашого куреня козак?» Другий отаман, спитавши козака, отримує відповідь: «Так, батьку, нашого куреня». Після чого справа знову розповідається, й отамани кажуть один одному: «Ну що, брате, будемо робити з сими козаками?», а другий отаман звертається до них: «Так вас уже, братчики, й паланка судила?» «Судила, батьку»,— відповідають вони й кланяються. Отамани умовляють позовників. «Помиріться, вдовольніть тут же один одного, та не мордуйте начальства». Коли ж кривдник відповідає: «Та що ж, батьки, коли він требає лишне», то отамани, бачачи його впертість, кажуть своїм козакам: «Ну, тепер же, братчики, сходим усі четверо до судді, що скаже суддя». «Добре,— відповідають козаки,— почекайте ж, батьки, ми підемо на базар та купимо калачів». Таким чином, усі четверо вирушають до судді. Спочатку входять отамани і, вклонившись, кажуть: «Здорові були, пане добродію». Суддя відповідає: «Здорові й ви, панове отамани. Прошу сідати». Потім з'являються позовники, вклоняються судді, кладуть калачі на сирно й кажуть: «Кланяємося вам, добродію, хлібом і сіллю». «Дякую, пани-молодці, за хліб і за сіль»,— відповідає суддя і, звертаючись до отаманів, питає: «Що се у вас за козаки? Яке діло мають?» Один з отаманів розповідає докладно всю справу, рішення паланки і їх власне. Тоді суддя звертається до кривдника: «Так як же ти, братчику, рішився з цим козаком, коли вже вас судили і паланка, і отамани, і я присуджую покривдженого вдовольнити, а ти не хочеш того зробити з упертості, дарма що з усіх сторін винен». Але буває, що позваний не погоджується, тримається на самій впертості й повторює те, що й раніше: «Та що ж, добродію, коли він лишне требає». «Так ти не згоден, братчику?» «Ні, добродію». «Ну, тепер же ви, панове отамани, ідіть з ними до кошового, там уже буде їм останній суд, рішення; ідіть з богом, панове отамани, а ви, братці, забирайте з собою і свій хліб із сирна». «Та ні, добродію, ми собі купим на базарі». «Забирайте, забирайте,— гнівно повторює суддя,— і не тримайте отаманів, бо їм не одне діло ваше». Нарешті, взявши свої калачі, козаки з отаманами йдуть у курінь кошового, всі кланяються, приказуючи: «Здорові були, вельможний пане». Козаки, поклавши калачі, додають: «Кланяємось, вельможний пане, хлібом і сіллю» й, зупинившись біля дверей, ще раз низенько кланяються. На що кошовий відповідає: «Здорові, пани отамани. Дякую, молодці, за хліб, за сіль, а що се, панове отамани, у вас за козаки?» Отамани знову докладно розповідають усю справу. Кошовий, трохи помовчавши, звертається до кривдника й каже йому: «Ну, як же ти, братчику, думаєш рішитися з сим козаком? Вас рішила паланка, вас рішили отамани, вас рішив і суддя військовий, і тепер діло дійшло й до мене. І я, розслухавшись, визнаю, що паланка рішила ваше діло добре, котре і я затверджую й визнаю тебе у всьому винним. Так що ж ти мені скажеш? Згоден ти скривдженого вдовольнити?» «Ні, вельможний пане, требає лишне». Кошовий повторює голосно і з гнівом: «Так ти, братчику, не згоден?» «Так, вельможний пане, не згоден, у волі вашій». «Ну, добре»,— вставши й виходячи з куреня каже кошовий; отамани й козаки також виходять і, кланяючись, кажуть йому: «Прошай, вельможний пане». «Прошайте, пани-молодці, прошайте та й нас не забувайте»,— каже кошовий і, вийшовши з куреня, скликає свою челядь: «Сторожа, київ». Слуги біжать і несуть оберемками киї. Тоді вельможний каже: «Ну, лягай, братчику. Ось ми тебе провчимо, як правду робити й панів шанувати». «Помилуй, вельможний пане!»— репетує тоді козак не своїм голосом. «Ні, братчику, нема вже помилування, коли ти такий впертий. Козаки, на руках і на ногах станьте. Сторожа, беріть киї

Суди, покарання і страти у запорізьких козаків

та бийте його добре, щоб знав, почім ківш лиха». Коли киї почнуть між собою говорити, по той та по той бік, винний козак мовчить та слухає, що скажуть. І коли винного вже добре почастують, тобто дадуть 50 чи 100 київ, тоді кошовий каже: «Годі». Сторожа, піднявши свої киї на плечі, стоїть, мов солдати з рушницями на варті, але козаки ще притримують винного, чекаючи остаточного рішення. Кошовий знову звертається до винного: «Послухай, братчику, як тебе паланка рішила і скільки покривджений вимагає, заплати йому неодмінно, та зараз заплати, на моїх очах». Тоді винний відповідає: «Чую, вельможний пане, чую і готовий усе виконати, що накажеш». Кошовий продовжує: «А що це тебе вибили, то перенось здорово, щоб ти не дуже мудрував і не впирався. А може тобі ще додати київ?» Але винний з жалібним криком просить: «Буде з мене й сього, довіку не буду противитися, буду шанувати панство». Тоді нарешті кошовий вгамується і скаже козакам на сторожі: «Ну, годі, вставайте й козака на волю пускайте, а киї подалі ховайте».³²

³² Устное повествование
Н. Коржа. С. 13—21; Записки одесского общества.
Т. 6. С. 646.

ОДЯГ ТА ОЗБРОЄННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Одяг запорізьких козаків початково був надто простим: на початку свого історичного існування запорізькі козаци не могли поважно навіть думати про те, щоб займатися своєю зовнішністю й виряджатися в дорогі «шати»; козак і злидні тоді були синонімами. До того часу цілком можна відносити слова української пісні — «сидить козак на могилі та й штани лагає», або слова козацької вірші: «козак — душа правдивая — сорочки не має». Ганяючись за звіром безкраїми степами, глибокими балками, непролазними лісовими хашами, проводячи ночі переважно під відкритим небом, висиджуючи по кілька годин у грузькому болоті й густому очереті, запорожці були більше схожими на злиденних голодранців, ніж на «славних лицарів», ім'я яких уже в ранні часи їх існування гриміло в Європі. Та і в пізній період запорізької історії, коли у козаків уже ввійшли в силу певні звичаї й певний костюм, багато хто з них, у силу різних випадків на війні чи у себе вдома, через бідність і злиденність, а часом навіть через особливе бажання шикнути злиденним одягом, часто вдягався надто просто. «Бувало, поголить собі запорожець голову, застромить оселедця свого за вухо, зав'яжеться шматиною, натягне на себе опанчу, взує капці зі свинячої шкіри, та так собі й ходить; а інший впіймає козу, облупить її, вичистить шкіру від вовни, одягнеться в неї, взує постолі зі шкіри вершкової товщини, а завдовжки зо дві четверті, та й тиняється степом. А інший ще краще: або вирядиться в такі постолі, що в них можна Дніпро переплисти, або на одну ногу натягне постола, а на другу сап'янового чобота, та ще й приспівує:

«Одна нога в постолі, а друга в сап'яні —
Подивися, Ганно, який постіл гарний:
Чи сей, чи сей, чи сей, чи сей?»

А бувало ще краще: цілком голий ходить; тоді й бувало, як там кажуть: «увесь Хвесь — куди схоче, туди й скаче, ніхто за ним не заплаче». «Вдень чоловік, а вночі звірюка»¹. В якому вигляді з'являлися козаци додому після війни, найкраще змальовує відома народна дума «Про Ганджу Андибера».

«Гей гуляв козак-нетяга сім год ще й чотири,
Та потеряв с-під себе три коні воронії.

На четвертий год наvertsас,
Козак-нетяга до города до Черкас прибувас,
Що на козаку, бідному нетязі, три сиром'язі:
Опанчина рогозová,
Поясина хмельová,
Одна негожа, а третя й на хлів незгожа.

Одяг та озброєння
запорізьких козаків

А ще на козаку, бідному нетязі
Сап'янці — видно п'яти й пальці,
Шапка-бирка — зверху дірка,
Хутро голе.
Околиці біг має,—
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром підбита:
Куди віє — туди й провіває,
Молодого козака та й прохолоджас».

Навіть у XVIII ст. багато запорожців усе ще вдягалися просто й часто потребували як кравців, так і шевців; так, 1749 р., з огляду на майбутні переговори татарських депутатів із запорізькими, майор Никифоров, представник російського уряду, просив останніх «быть во всей готовности и убранстве, дабы перед татарскими депутатами не гнусны могли быть»; згодом, 1767 р., запорізький Кіш вимагав від своїх депутатів, котрі їздили до Петербурга, повернути шевця й кравця, взятих ними з Січі на власні потреби, вважаючи, що вони вже пошили їм усе необхідне².

Початково, за свідченням українського літописця, одягом запорізьких козаків було одне чи двосе убрань, і лише потім, коли вони звоювали турецьку й татарську землю, «очень одобычились и сделались богаты всяким достатком»³. У XVII ст. оршанський староста Филон Кміта змальовує черкаських козаків обідранцями⁴, а француз Дельбурку — жebraками⁵. Сучасник Петра Великого розкольник Іван Лук'янов, їдучи з Москви до Єрусалима через Україну й побачивши біля Фастова козацьку ватагу полковника Семена Палія, зображає її у своєму щоденнику такими словами: «Городина то хорошая, красовито стоит на горе, острог деревянной круг жилья всего; вал земляной, по виду не крепок добре, да сидельцами крепок, а люди в нем, что звери. По земляному валу ворота частые; а во всех воротах копаны ямы, да солома послана в ямы; там Палеевщина лежит, человек по двадцати, по тридцати: голы, что бубны, без рубах, нагие, страшны зело; а в воротех из сел проехать нельзя ни в чем; все рвут, что собаки: дрова, солому, сено, с чем ни проезжай... А того дня у них случилось много свадеб, так нас обступили, как есть около медведя: все козаки, Палеевщина, и свадьбы покинули; а все голудба безпорточная; а на ином и клока рубахи нет; страшны зело, черны, что арапы, и лихи, что собаки: из рук рвут. Они на нас стоя дивятся, а мы им и втрое, что таких уродов отроду не видали: у нас на Москве и на Петровском кружале не скоро сыщешь такова хочь одного»⁶. Такою ж мірою й цілком справедливо можна прикласти опис попа Лук'янова й до запорізьких козаків. Самі запорожці казали про себе: «У нас проклята мате ма — ні сорочки, ні штанів, одна проклята сірома»⁷. «На них ні чобіт, ні штанів, ні сорочки не було; а на іншому самі рубці висять; мов той циган іде — п'ятами світе»⁸. «Запорожець як надів сорочку, так увесь год і не скида її, поки сама не спаде з пліч, а йде баниться, штанів не скида: «не годиться» — каже».

Але з плином часу з одного боку вдалі війни, з другого й сам розвиток життя багато змінили в поняттях і побуті запорізьких козаків: розбивши татар чи турків, пограбувавши панів чи євреїв, козаки, повертаючись на Січ, привозили з собою безліч грошей, одягу й дорогих тканин. Дані, що дійшли до нашого часу, свідчать, що саме з одягу здобували собі запорізькі козаки на війні — шуби, жупани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, смушкові шкури тощо⁹.

¹ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 24.

² *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 270.

³ *Грбянка Г.* Летопись. С. 19.

⁴ *Антонович В., Драгома-*

нов М. Исторические песни. Т. 1. С. 175.

⁵ *Delbourcout.* Anecdotes de Pologne ou mémoires secrètes du règne de Jean Sobieski.

⁶ *Лукьянов И.* Путешествие в святую землю. М.,

1862. С. 15.

⁷ Устное повествование Н. Коржа. С. 51.

⁸ Киевская Старина. 1883. Т. 5. С. 763, 764.

⁹ *Зварницький Д.* Сборник материалов. С. 19—21.

Багатство здобичі тоді виявлялося в тому, що запорожці дерли на шматки китайкову тканину й накручували її на ноги замість онуч. У народній думі про козака Голоту розповідається, як цей герой, убивши багатого татарина, одягнув на себе його дорогий одяг, чоботи, жупан і оксамитовий шлик і в такому вигляді гуляв у Січі й вихваляв Килиїмське поле¹⁰. Літописець Величко переказує, що коли запорожці йшли з Хмельницьким на війну, то мало в кого було по двоє коней і багато хто був одягнений в «подлий» одяг, а після битв у кожного товариша виявилось по троє, четверо й п'ятеро коней, у багатьох у розкішних рондах, тобто збруї; так само багато у кожного товариша стало й одягу, так що коли запорізьке військо подолало ляхів під Жовтими Водами і в Корсуні, а потім сіло на коней і рушило далі за Хмельницьким, то «увидівши з сторони альбо з гори якої оноє, можно было сказать, же то суть ниви, красноцвітущим голендерским, альбо влоским маком засіянии и проквітнувши»¹¹.

Із тих самих свідчень дізнаємося, що у запорожців ніколи не було однамітного одягу; що нерідко під час війни вони одягалися в такий одяг, який був у неприятеля, і що їх похідний одяг взагалі був бідним, зате домашній парадний — дуже розкішним.

Перші відомості про одяг запорізьких козаків знаходимо в подорожніх нотатках XVI ст. німецького посла Еріха Лясока. Лясока каже, що у запорожців були у вжитку татарські кобеняки — Кереніх — або плащі, які були їх головним одягом, і тут же додає, що головний начальник козаків, відпускаючи посла з Січі, подарував йому куничу шубу й хутряню шапку з чорних лисів¹². У XVII ст. відомості про одяг запорізьких козаків знаходимо в праці французького інженера Боплана. Він пише про сорочки, шаровари й жупани, виготовлені з грубого сукна, які становили повсякденний одяг козаків¹³. Але ці відомості надто загальні й невиразні. У XVIII ст. польські письменники вже докладніше описують запорізький одяг. За їх словами, запорізькі козаки носили шаровари з широким золотим галуном замість блямів, сукняні напівкунтуші з відкидними рукавами, білі жупани з шовкової тканини, шовкові пояси з золотими китицями й високі шапки зі смушковими околицями сірого кольору й червоним шовковим верхом, що закінчувався золотою китцею¹⁴. Наприкінці того ж століття сучасник запорізьких козаків, запорожець Микита Корж, головним одягом запорожців називає жупан, черкеску, састові яскравих барв шаровари, завширшки чотири аршини, сап'янові кольорові чоботи, шалевий пояс, шапку-кабардинку з річкового звіра кабарги чи виднихи або видри, оздоблену навхрест позументом, і, врешті, кудлату вовняну бурку для негоди, звану поляками вільчурою. Такий одяг, за словами Коржа, запорожці носили вдома в Січі і в походах під час війни¹⁵. Академік Василь Зуєв, котрий жив у XVIII ст., каже, що обов'язковим одягом запорізьких козаків були сорочка і шаровари: цей одяг був у них звичним і вони носили його, не міняючи, доки він не розпадався на клаптики, а щоб збавитися від миття й комах, вони просочували його риб'ячим жиром і в'ялили на сонці. Зрештою, крім цього найнеобхіднішого одягу, запорожці, за словами того ж Зуєва, носили хороший сукняний одяг, оксамитові шапки, шовкові пояси й сап'янові чоботи¹⁶. Свідки, що жили значно пізніше за М. Коржа й В. Зуєва, описують запорізький одяг так: «Жупани у них були сині й виготовлялися з такого хорошого сукна, що воно ніколи не линяло; відлоги на рукавах (їх звали «закаврашами») та пояс були червоними, шаровари сині китайчан на очкурі. Саме такий жупан був у мого батька: темно-синій, а закавраші зелені, запинався він гапlickами до самої гори, комірчик у нього був тоненьким на два пальці, а на комірці два гачечки та дві бабки; гапlickи від гори жупана до самого пояса йшли так густо, що за ними не видно було й гачечків. Як у кого, пояс був зеленим чи якимось іншим, але мій батько весь час носив червоний, і йому це дуже

¹⁰ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни. Т. 1. С. 170.

¹¹ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 71, 72.

¹² Ласота Э. Путевые за-

писки. С. 45, 46.

¹³ Боплан Г. Описание Украйны. С. 64.

¹⁴ Скальковский А. История. Т. 1. С. 267.

¹⁵ Устное повествование Н. Коржа. С. 27.

¹⁶ Зуев В. О бывших промислах у запорожских козакów // Месяцеслов. 1786. С. 6.

лично; свій жупан він називав каптанком; рукави в ньому були вузьенькі й на кінцях защіпалися гачечками при самій руці. Точнісінько так одягався й дід»¹⁷. За іншим описом, кожен жупан робили рясним у подолі, «карваші» доштуковували з оксамиту, клини «повинні бути цілими» й повинні пришиватися до підпашників між собком і передами, весь він шився зеленим шовком, неодмінно з боковими «гаманками»¹⁸. Але й цей перелік одягу неповний: писані документи, що дійшли до нас, називають серед запорізького одягу ще сукняні широкі киреї й короткі юпки *, схожі на турецькі куртки¹⁹, а старовинні картини, крім того, показують козаків у коротких шкірянках²⁰.

Ясне й більш-менш точне уявлення про запорізький одяг дають нам гравюри, ікони, прапори й портрети минулого століття. Три такі гравюри є у творі Рігельмана. Одна з них зображає вибори військової старшини, дві інші — запорізьких козаків; запорожці одягнуті в широкі шаровари, довгі каптани, низькі шапки й кошлаті бурки²¹. Дві ікони, одна в Одеському публічному музеї старожитностей, інша в церкві села Покровського, де колись була остання запорізька Січ: на першій зображено групу запорожців, що моляться Богоматері й одягнуті в червоні нижні черкески й верхні темно-зелені каптани з відкидними рукавами, широкі, з низькими спусками, червоні шаровари, підперезані кольоровими, з набором та без нього, поясами, і взуті у червоні гостроносні чоботи. На другій іконі представлено двоє запорожців, котрі стоять на колінах і вдягнуті в нижні вузького крою черкески й верхні, дуже широкі, жупани, схожі на киреї²². Великий військовий прапор, що зберігається в Ермітажі, має зображення запорожців у різнобарвних каптанах, нижніх черкесах, шовкових поясах, різних шапках — низьких, притиснених, і високих з гострими кінцями, зі смушковими околицями й сукняним чи шовковим верхом, у широких шароварах і неодмінно з довгою хусткою при поясі уздовж шароварів. Портрети запорізького полковника Опанаса Федоровича Ковпака та двох незначних запорожців, Івана та Якова Шиянів, писані олією майже на весь зріст з натури, зберігаються в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі поблизу м. Новомосковська Катеринославської губ. та в Одеському публічному музеї старожитностей. На них зображено запорожців з відкритими головами, з шапками в руці чи під пахвою, у червоних каптанах, шовкових штофних із візерунком черкесах, широкі червоні шовкових поясах і сап'янових червоних чи жовтих чоботях²³. Ці портрети найточніше зображають одяг запорізьких козаків. До їх опису можна додати лише те, що переховується у власному зібранні автора даної праці, та дещо з того, що є в інших приватних колекціях запорізьких старожитностей із одягу. Запорізький одяг власного зібрання складається з двох нижніх уборів, так званих черкесок, на людину більшого зросту й малою; одна з них бурякового кольору, друга червоного, обидві завдовжки трохи нижче колін. Ззаду обидві мають по два вуси, як каптани чи черкески кубанських козаків, та шовкові бабки на коротеньких шовкових шнурках попереду. Обидві мають на кінцях рукавів невеликі відлоги з темного оксамиту, прикріплені до рукава металевими гачками; обидві досить широкі в плечах і досить вузькі в попереку; нарешті обидві підбиті картатою китайкою. Перевага крою цих черкесок в тому, що вони дозволяють людині махати рукою вперед і назад, зовсім не сковуючи рухів. До цих черкесок є й пояси, виткані з перського шовку-сирцю, завширшки дві з половиною четверті²⁴, завдовжки в одинадцять аршинів, бурякового кольору, з позолоченими на три четверті кінцями, і з шовковими плетеними шнурками аршинної довжини, прикріпленими до кожного з кінців пояса. Другий такий самий, але завдовжки в сім аршинів, ліловий, з посрібленими кінцями. Третій такої ж ширини й довжини, але без позолоти на кінцях і витканий з чудової шовкової

¹⁷ Киевская Старина. 1886. Т. 15. С. 700.

¹⁸ *Еварницький Д.* Вольности. С. 309.

* Короткий чоловічий каптан, пошитий у талію, зі складками.

¹⁹ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 271.

²⁰ *Еварницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 58.

²¹ Гравюра з «Вооружения российских войск» дещо перебільшує.

²² *Еварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 58, 192.

²³ Там же. Т. 1. С. 100; Т. 2. С. 62, 64.

²⁴ Для оперізування його складали втрос, виворотом досередини.

тканини з квітами й візерунками, так званої шальової. Черкеска та два перші пояси зберігалися у внука запорожця з с. Лапинки Катеринославського пов. селянина Мокія Лося і дійшли до нас без жодної переробки, що засвідчила вся громада села²⁵, тепер вони зберігаються у приватному музеї збирача козацьких старожитностей Г. П. Алексєєва в Петербурзі. До цього опису слід лише додати кілька слів про шкіряні пояси: кілька запорізьких поясів є у Катеринославському зібранні О. М. Поля. Довжина їх не перевищує необхідної, щоб охопити живіт, але зовнішне оздоблення найрізноманітніше. Воно складається з різних металевих накладок, як на черкеських поясах на Кавказі.

117-річний дід Іван Гнатович Розсолота, запорожець, що народився на батьковому зимівнику, часто бачив свого батька в запорізькому одязі, довго зберігав його потім у себе й рік тому помер у селі Чернишівці Катеринославського пов., описує його так:

«Ходили запорожці добре, одягались і розкішно, й гарно. Голови вони, бачено, голили; поголять та ще й милом намажуть, щоб, бач, волосся краще росло; саму лише чуприну (від слова «чуб», а «чуб» від перського «чуб» — китиця, пучок) залишали на голові, завдовжки, мабуть, з аршин, чорну та кучеряву. Заткне її, закрутить разів зо два чи зо три за ліве вухо, та й повісить²⁶, вона й висить у нього аж до плеча, та так за вухом і живе... А інший візьме та й перев'яже свою чуприну стрічкою, закрутить її на чолі, так і ляже спати, а вранці як встане та розпустить її, то вона наче хвіст у вілці зробиться. То все на вихвалку. Дівчата коси відрощують, а запорожці чуприни. А якщо вже завдовга виросте, тоді козак закрутить її спочатку за ліве вухо, тоді проведе за потилицею на праве вухо, та так і ходить. Бороди також голили, лише вуса залишали й ростили їх довгими-предовгими. Оце як нафабрить їх, як начорнить, та як розчеше гребенем, то хоч він і старий буде козак, а такий вийде козарлюга, що тільки хить-хить! Страшенно довгі вуса відрощували! Інший візьме їх обома руками, підніме вгору та й позакладає на самі вуса, а вони ще нижче вух висять. Отакі були вусані! Правда, у деяких були й маленькі вуса — як у кого волосся росло, але вуса вони дуже любили... Ото як запорожець чуприну закрутив, вуса зачесав, тоді вже й одягається у свій одяг. А одяг був у них на дроті²⁷, на ваті, на шовкових шнурках та на гудзиках, з тонкого сукна різних кольорів: той одягав голубий, той зелений, той червоний, хто якого забажає. Лише сорочки були власного виготовлення, бо бавовняної тканини вони тоді не знали. На голову одягали високу гостру шапку зі смушковою околицею заввишки з четверть, із сукняним червоним чи зеленим дном²⁸, заввишки в півтори четверті, на ваті, із золотими перехрестами, срібною китицею на самому верхку й гачком для китиці — пристібати, щоб не теліпалася. Околиця шапки часто правила козакові за кiset чи кишеню: туди він клав тютюн, кресало, люльку чи рижок з тютюном, особливо люльку: тільки-но витягне її з рота, відразу й затикає за околицю. Шапки робили переважно куренями: який курінь, така й шапка, такий і колір. Перш ніж одягнути на себе шапку, козак замотував свою чуприну за вухо й потім уже одягав шапку; як одягнув шапку, то вже й козак — це найперший і найголовніший одяг козака. Тоді вже одягає черкеску, завдовжки по коліна, кольорову, з травами, візерунками й розводами, з гудзиками, на шовкових шнурках, з двома зборами позаду, з двома гачками для пістолетів на боках і з невеликими закатами з оксамиту на кінцях рукавів, пристібнутими залізними гачками. Запне ту черкеску гудзиками, зав'яже поясом та й готовий. А пояси робили з шалі або з турецького й перського шовку, широкі та довгі, не такі, як тепер парубки носять, які вони замотують на середині живота й зав'язують вузлом, а такі, як, наприклад, черниці роблять попам: завдовжки аршинів із десять

²⁵ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 68, 70.

²⁶ Чуприну неодмінно носили за лівим вухом: «як усі відзнаки й нагороди, — пояснював колишній запорожець Антон Головатий

великому князеві Костянтину Павловичу, — шаблю шпагу, ордени та ін. носять зліва, то й чуприну, як знак завязатого й відважного козака, слід також носити

зліва» (Современник. 1847. № 7. Т. 10. Отд. 2. С. 17).

²⁷ Дріт вставляли всередину: «скільки хоч, стільки й бий, а не проб'єш».

²⁸ Червоний верхок дехто називав «солодким дном».

чи й більше, а завширшки четверті на півтори чи й на дві; кінці їх золотили чи сріблили, а до самих країв прив'язували шовкові шнурочки. Коли козакові треба було оперезатися, він прив'яже пояс шнурочком до цвяха та й повертається, так весь пояс на себе й намотає. Потім шнурки зав'яже або позад себе, на спині, або на боці, а позолочені кінці залишить попереду, на животі, та так і ходить, як справжній лицар. Пояси були різних кольорів: зелені, червоні, голубі, коричневі. Крім довгих поясів запорожці носили й короткі, зроблені зі шкіри чи з волосся, ззаду до них чіпляли китиці, а попереду гачки, пражки, реміні для кинджалів, шабелі та люльок. Ото як надягнув запорожець червону черкеску, оперезався поясом, начепив на себе кинджал, прилаштував шаблю, тоді він одягає каптан або жупан. Це вже одяг просторий і довгий, майже по кісточки, з широкими рукавами, наче підрясник у попа або той одяг, який вдягають архієрейські півчі по містах. Каптан був уже іншого кольору, ніж черкеска; якщо черкеска червона, то каптан голубий чи синій; він також був призбираний і на шнурках, гаптований золотом, з різними золотими позументами, гудзиками на подолі, кінцях рукавів, розрізах, з гапниками, з тонким дротом усередині і з широкими-преширокими рукавами, або, як там кажуть, роздьорами чи розпорами²⁹. Розпори ці робилися якраз у тому місці, де рука згиналася в лікті, завдовжки з півтори чи дві четверті; нижче розпорів рукав уже був зшитий до самого кінця. В такі рукави просували руки або просто через їх кінці, або через розпори посеред рукавів. Коли руки просувалися просто через кінці рукавів, тоді з-під них виступали окусамитні закоти черкески і на кожну руку виходило по два рукави³⁰; а коли рукав просувалися через розпори, тоді виходило, ніби на кожну руку козака одягнуто по чотири рукави: два лежать, а один позаду «метляється». Те, що «метлялося» позаду, можна було закласти за спину і зв'язати разом. Тому й виходило, що як іде, бувало, запорожець верхи зі зв'язаними рукавами, то здається, ніби на його спині причеплені крила; по цих крилах і впізнають запорожця здалеку. На каптан часом одягали кирею, це зовсім довгий одяг, аж до п'ят, зроблений або зі шкіри, або з вовни, без рукавів, схожий на плащ.

От який був у них одяг! Такий одяг, що він і сорочки не продасть за сто карбованців; як іде вулицею, то ніби весь сяє зірками чи квітами. До цього широкого й просторого одягу личили шаровари, сукняні, нанкові*, шкіряні, з кишенями з обох боків, — і тут кишеня, — і тут кишеня, — обидві облямовані золотими позументами, різнокольорові, але переважно сині; матню штанів робили таку, що торкалася землі, мовби щось волочиться: як іде козак, то й слід за собою мете. До шароварів підганяли довгі очкурі, шовкові чи вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. Холоші шароварів носили поверх халяв, — не так, як тепер роблять, що заправляють їх у чоботи; їх прив'язували до літок срібними підв'язками чи шовковими шнурками з золотими чи срібними китицями на кінцях, а самі підв'язки кріпили так, що від них видно було лише китиці. Як іде запорожець, то так і бачиш, як ті китиці з-під шароварів метляються. Під шаровари взували сап'янові чоботи, жовті, зелені, червоні, із золотими, срібними й мідними підківками, з вузенькими носками; від чобіт видніли лише носки чи підбори, так низько напускали на них запорожці свої шаровари³¹; здалеку здається, ніби баба у спідниці стоїть; як іде козак, наче вітрило розпускає; а ширина така, що в деякі шаровари можна вкласти зо тридцять кавунів; як дванадцять аршинів тканини, то такі шаровари звуть «рясними», а як п'ятнадцять, звуть шароварами «з достатку»³².

«Бувало, шороку приїжджали запорожці у Смілу на ярмарок, чоловік по дванадцять, по тринадцять. Вивдягані такі, що, боже, твоя воля! Золото й срібло!

²⁹ Те, що у поляків вдалося «вильотами».

³⁰ Чотири роки тому, записуючи слова І. Г. Розсолоди, ми передали їх неточно, але знову побачив-

шись із Розсолодою, виправляємо неточність.

* Синонім китайки, густої шовкової тканини. Згодом нанкою називали грубу бавовняну тканину, що вироблялася в Росії (СУМ).

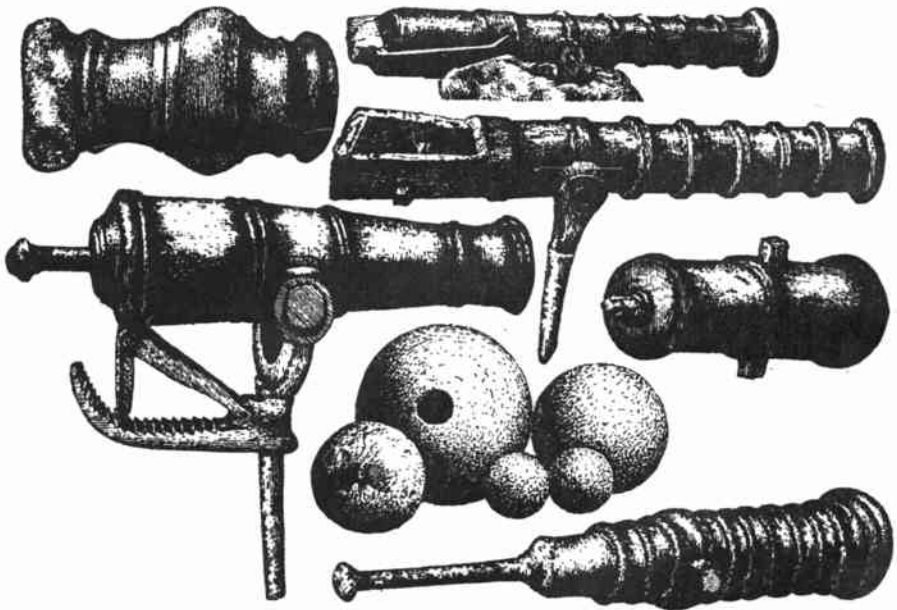
³¹ На портретах Ковпака та братів Шиянів шаровари, однак, не опушені так низько.

³² *Зварницький Д.* Запорож'є. Т. 2. С. 20—24.

Шапка на запорожцеві оксамитна, червона з кутами, а околиця завширшки зо три пальці, сіра чи чорна; згори * у нього жупан з найдорожчого червоного сукна, горить, як вогонь, просто очі сліпить, а знизу * череска з вильотами, або синя, або голуба; штани сукняні сині, широкі — так і висять майже над носками чобіг; чоботи червоні; на ладунці золото чи срібло; навіть перев'язь у позолоті, а шабля при боці вся в золоті — так і сяє. Йде і землі не торкається. А як сядуть на коней та проїдуть по ярмарку, то мов іскри виблискують. Кине, бувало, запорожець шапку вгору й не дасть упасти: підлетить на коні і схопить. А хто не схопить, той за свій рахунок поїть і частує товаришів. А вже яка хоробрість! Бувало, йде запорожець, дивишся, ну, їй богу, землі не торкається! Тільки шам, шам, шам, шам — і пішов, і пішов!»³³

«Багатий одяг запорожців при їхніх поїздках на Україну,— справедливо зауважує Коховський,— часом був не більш ніж розкішним *étalage* ** у магазині для приманки покупців. Багато хто, спокусившись запорізькою розкішшю, йшов у свою чергу шукати здобичі й слави і примножувати собою запорізьке військо та його значення»³⁴.

З усіх наведених свідчень видно, що найдорожчий одяг запорізьких козаків виготовлявся з шовку, польського й англійського сукна, кармазину й оксамиту. Вбрання з шовкової штофної *** тканини, схожій на тканину шалей, називалося у запорожців шалевим; вбрання з польського й англійського сукна звалося састами, від польського слова «*sajeta*» з тим же значенням; вбрання з червоного східного сукна звалося кармазинним від татарського слова «кирими-зи» — червоний; нарешті, вбрання з оксамиту називалося оксамитним; оксамит — це дорога тканина, зроблена з шести ниток, тому й отримала свою назву від грецького слова «*εξάμιτον*», складеного з двох слів — «*εξ*» — шість та «*μιτον*» — одяг, звідки пішло латинське «*examitum*», німецьке «*samet*», ниж-

* В оригіналі помилково «знизу» і «згори».

³³ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 140.

** Виставка товарів (фр.).

Запорізькі гармати
Гравюра
кінця ХІХ ст.

³⁴ Коховський В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 164.

*** Цупка, важка тканина з великим тканим візерунком.

ньолюжицьке «samot». Оксамит — золота чи срібна тканина, щільна, ворсиста, схожа на бархат, з травами, розводами й кольоровими візерунками, мов парча, шита золотими й срібними петлями; оксамит здобували переважно у Візантії й використовували давні руси на церковні убори, одяг для князів та багатих бояр³⁵, а у запорожців переважно на нижній одяг, черкеску.

Нема сумніву, що крій запорізького одягу, особливо високих шапок, широких шароварів, довгих жупанів і широких поясів, східного походження і запозичений ними від татар і турків. Це запозичення здійснювалося або захопленням під час наїздів, або купівлею, або шляхом дарування з боку вищих татарських і турецьких властей запорізьким козакам. З оттоманської історії турецького історіографа Наїми, наприклад, ми знаємо, що 1653 р. кримський хан Іслам-Гірей подарував запорізьким старшинам сукняні каптани³⁶. Загалом запорізький одяг мав ту перевагу, що не сковував рухів людини й був пристосованим до гарячого клімату країни.

Зі зброї у вжитку запорізьких козаків були гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келепи, стріли, сагайдаки, якріці, кинджали, ножі, панцери. Історик Зеделлер стверджує, що рушницями, як і шаблями, запорізьких козаків першим озброїв 1511 р. Остафій Дашкович³⁷. Наприкінці XVI ст. Еріх Лясота зі зброї запорізьких козаків називає лише гармати, пострілами з яких Запорізьке Військо зустрічало й проводжало посла германського імператора³⁸. В козацькій думі про Федора Безрідного кінця XVI ст. сказано, що коли товариші його ховали, «то шаблями землю копали і з семип'ядельних пищалей стріляли»³⁹. Яків Собеський на початку XVII ст. каже, що багато хто з козаків не користувався шаблями, але рушниці були у всіх⁴⁰. У тому ж столітті про зброю козаків пише Боплан: за його словами, у запорожців були у вжитку фальконети, ядра, порох, пишталі й шаблі; вирушаючи в похід, кожен козак брав одну шаблю, дві пишталі, шість фунтів пороху, причому важкі боєприпаси складав у човен, а легкі залишав при собі. Пищалі, як зауважив Боплан, були «звичайною» зброєю козаків, з якої вони дуже влучно стріляли⁴¹. 1648 р. запорізькі козаки вітали Богдана Хмельницького пострілами з мушкетів⁴². У тому ж XVII ст. у актах, які дійшли до нас, є вказівка, що запорізькі козаки застосовували гармати й пишталі для охорони фортеці: «В Сече пушечнаго наряду — пушка медная ломовая, а к ней сто ядр весом по 8 гривенок ядро, 11 пушек полевых, а к ним по сто ядр, весом по 4 и по 3 гривенки ядро; да затинных * пишталей две медных да три железных, а к ним 200 ядр свинцовых, весом по гривенке и полугривенке ядро... Город Кодак — пушек в нем две железные городовые да две затинные пишталей»⁴³. В тому ж XVII ст. про зброю запорізьких козаків згадує літопис Самовидця: за його словами, у запорожців були у вжитку самопали, шаблі, списи, стріли й обухи, тобто келепи чи бойові молотки⁴⁴. В середині XVIII ст. про зброю запорізьких козаків пише Мишецький, вказуючи, що у запорізькому війську, як у старого, так і у малого була вогниста зброя, рушниці або флінти **, пістолети, холодна зброя — списи й шаблі, а порох і свинець купували в Польщі й Україні — свій хоч і робили, але він не відзначався доброю якістю⁴⁵. Більшість цієї зброї козаки здобували у поляків, росіян і особливо у татар і турків⁴⁶. Головна маса пороху спочатку йшла від польського уряду, а згодом, після переходу запорізьких козаків у підданство російського царя, від російського:

³⁵ Труды московского археологического общества. Т. 4. Вып. 1. С. 31.

³⁶ Шермуа. Набег крымских татар на Польшу в 1653 году // Журн. мин-ва народ. просвещения. 1832. № 4. С. 5.

³⁷ Зеделлер. Обзорение истории военного искусства. Т. 3. С. 293.

³⁸ Ласота Э. Путевые за-

писки. С. 30, 51.

³⁹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни. Т. 1. С. 250, 254.

⁴⁰ Собесский Я. Записки о Хотинской войне. 1849, ноябрь 25, дек. 16.

⁴¹ Боплан Г. Описание Украины. С. 64, 8.

⁴² Величко С. Летопись. Т. 1. С. 52.

* В ориг. помилково «затинных».

⁴³ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 13, 14.

⁴⁴ Летопись Самовидца. К., 1878. С. 20.

** В ориг. помилково «флітни».

⁴⁵ Мишецкий С. История о козаках. С. 56.

⁴⁶ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 19—22.

з Москви у Січ щороку надсилалося жалування запорізьким козакам, а разом з ним російський уряд надсилав їм певну кількість пудів пороху⁴⁷.

Переважна частина запорізьких гармат, що дійшли до нас, польського, турецького й російського виробництва, деякі галузського: «Гармат запорожці в себе не мають, а використовують несподівано захоплені на турецьких кораблях і галерах»⁴⁸. В самій Польщі гармати (мідні) почали відливати не раніше XV ст.⁴⁹; через те в першій половині XVI ст. вони були досить рідкісними як у самій Речі Посполитій, так і в запорізьких краях. На рахунок була кожна гармата в кожній із польських фортець і в кожній із запорізьких. В актах 1672 р. вказуються гармати мідні, ломові, польові, затинні мідні пищалі, затинні залізні пищалі, залізні городові; в цей час у Чортомлицькій Січі всіх гармат налічувалося 17, а до них по 100 залізних і свинцевих ядер для мідної й ломової, по 200 для інших, вагою по гривенці й півгривенці ядро, та кілька десятків пудів гнота⁵⁰. Від російського царя запорожці вперше отримали «пушки ломовия, гранаты, ракеты, сипоши и трубы», здається, аж 1673 р.⁵¹ Гармати, що дійшли до нас, чотирьох видів: мортири, мідні гармати, залізні ковані й чавунні; зразки всіх цих видів є у громадських та приватних музеях козацьких старожитностей⁵². Мідна мортира має вигляд мідної ступки завдовжки 10, завширшки 90 із отвором 40 мм; мідна гармата має ствол завдовжки 5, завтовшки 4 й отвір 1 четверть, шпиль на півтори четверті з глухої сторони; залізна гармата має залізну ковану трубу, скріплену вісьмома залізними кільцями й відкриту з обох кінців. До одного з них (звідки заряджають) прироблено залізні дужки, в котрі вкладали залізний зарядний ящик; довжина трубки 640 мм, самого ящика 240, отже, всієї гармати 880 мм, ширина ящика з верхнього кінця 175, з нижнього 110 мм, внутрішній діаметр труби 60 мм, товщина стінок труби по 20 мм. Чавунна гармата складається з чавунного ствола з хвостом та підставкою для прицілу; довжина ствола 640, хвоста 120 мм, отже, всієї гармати 760 мм, діаметр при хвості 160, при дулі — 125 мм, діаметр отвору — 55 мм.

Рушниці (правильніше ручниці, від слова «рука»), або ж самопали⁵³, у запорізьких козаків були найрізноманітніші: більшість була з довгими стволами,

⁴⁷ *Еварницький Д.* Сборник материалов. С. 90, 129, 160, 173, 185.

⁴⁸ *Кройс К.* С. 68.

⁴⁹ За даними генерал-майора М. О. Бранденбурга; за вказівкою професора С. О. Бершадського —

не раніше середини XVI ст., за Сигізмунда Августа.

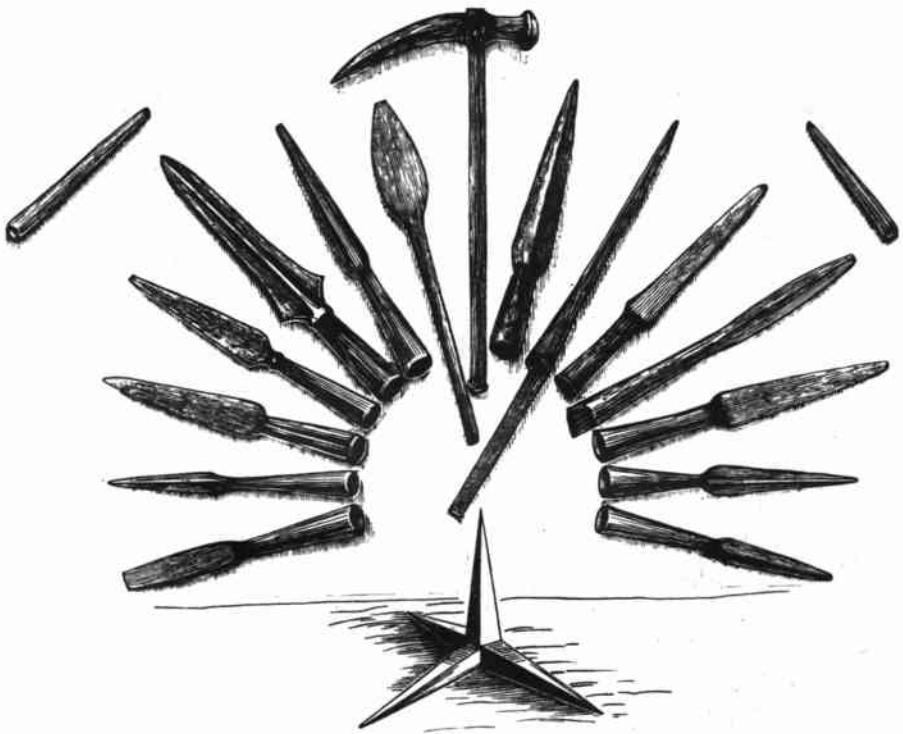
⁵⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 13, 14.

⁵¹ Собрание государственных грамот. М., 1828. Т. 4. С. 287.

⁵² В Катеринославському музеї Поля, Одеському публічному музеї.

⁵³ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 60; Т. 12. С. 635.

оправлена сріблом з насічками й черню на ложах, стріляла завдяки покладеному на полицю порохові й припасованому до полиці й курка кременю. Так само виглядали й менші за розмірами, з «просторними» стволами пістолети, звані запорізькими козаками пістолями; кожен козак мав при собі чотири пістолети й носив два з них за поясом, а два у шкіряних кобурах (від татарського «ку-бур» — шкіряний чохол), причеплених ззовні до шароварів⁵⁴. Рушницями, пістолями й шаблями запорожці особливо любили шикувати і звертали на них велику увагу, оздоблюючи дорогою оправою та прикрасами й завжди намагалися утримувати їх у великій чистоті (через що й побутував вислів «ясна зброя»): «зброя у них вся була прикрашена золотом та сріблом, на зброю вони витрачали все своє багатство: то й не козак, коли в нього погана зброя»⁵⁵; тільки перед походами запорожці змочували рушниці й пістолети розсолем, щоб вони приіржавіли й не «грало враже око на ясній зброї». Списи й ратища (від слова «рать») також широко використовували запорожці: «козакові без ратища, як дівчині без намиста». Зі списів, що дійшли до нашого часу, видно, що всі вони виготовлялися з тонкого й легкого дерева завдовжки в п'ять аршинів, спіральньо помальованого червоною й чорною фарбою. На кінці ратища був залізний наконечник, а на нижньому дві невеличкі, одна під одною, дірочки для ремінної петлі, що одягалася на ногу⁵⁶. На деяких ратищах робили ще залізну перетинку, щоб пронизаний списом ворог зопалу не просунувся по спису аж до рук козака і не зчепився знову битися з

⁵⁴ Так зображено козаків на військовому прапорі в Ермітажі й на гравюрі № 55 у Рігельмана; Устное повествование Н. Коржа. С. 29.

Козацька зброя
XVII—XVIII ст.
Гравюри кінця XIX ст.
Шабля. Кинджал. Пістоль.

Бойовий келеп. Списи
Якірець

⁵⁵ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 24.

⁵⁶ Такого списа роздобув автор у бериславського купця І. П. Шила, внука запорожця.

ним, адже бувало, що комусь розпанахають живота, а з нього навіть кров не бризне, він цього навіть не помічає, далі лізучи в бійку. Деякі списи робили з вістряма на обох кінцях, ними можна було класти ворогів і сюди й туди. Списи часто служили запорожцям замість мостів при переході через болота: дійшовши до грузького місця, вони відразу кладуть один за одним два ряди списів — в кожному ряду спис і вздовж та впоперек, — і переходять по них; коли перейдуть через один ряд, відразу стають на другий, а перший знімуть і з нього мостять третій, та так і перебираються⁵⁷.

Шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, середньою довжиною в п'ять четвертей, зате дуже гострі: «як рубоне кого, то так надвоє й розсіче, — одна половина голови сюди, а друга туди». Леза шабелів вкладали у дерев'яні обшиті шкірою чи обкладені металом піхви (від слова «пхати»), часто прикрашені на кінці, біля руків'я, якимось вирізаним із дерева звіром чи птахом; на самих лезах часто робили золоті насічки. Шаблі носили при лівому боці й прив'язували за два кільця, одне вгорі, а друге нижче середини, вузеньким ремінцем за пояс⁵⁸. Шабля була настільки необхідною запорізьким козакам, що в їхніх піснях завжди називалася «шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою».

«Ой панночка наша шаблюка!
З басурменом зустрівалась,
Не раз, не два цілувалась».

Як справжній «лицар», запорожець віддавав шаблі перевагу перед усілякою іншою зброєю, особливо кулею, і називав її «чесною зброєю»; використовувати її слід було лише проти чесних воїнів, а проти такого, наприклад, «бусурманського народу», як татари, треба було діяти «не шаблями, а нагаями»⁵⁹.

Келепи, чи бойові молотки, чекани — ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки, завдовжки з аршин, із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого гострий ніс. Як бойова зброя келепи використовувалися «воровськими» козаками Стеньки Разіна, й водночас турками в XVII ст.⁶⁰ та запорізькими козаками: «Сега же, государь, числа (3 вересня 1658 р.) вночі пришли в село Крупец із Глухова черкасы пеши и его — драгуна Ваську Кондратова — били и мучили: бит он чеканом по голове и рука правая отшиблена»⁶¹. В народних козацьких думах є двовірш, у якому келепові приписується значення бойової зброї:

«А козак козачий звичай знає —
Келепом по ребрах торкає».

Історик Зеделлер пише, що келепи запорізькі козаки використовували для розбивання ворожого обладунку⁶². Коховський вважає, що келепи служили запорізьким козакам лише як допоміжна зброя і їх використовували в рідкісних випадках, переважно проти татар, а саме «коли бійці змішувалися в рукопашному бою до такої міри, що стріляти було небезпечно через можливість завдати шкоди своїм»⁶³.

Якірці, чи рогульки, відомі ще під назвою залізного чи троїцького часнику⁶⁴, також вважалися у запорізьких козаків частиною озброєння. Якірці нагадують чотири товсті цвяхи, дуже загострені на кінцях і з'єднані докупі в центрі;

⁵⁷ *Яворницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 25.

⁵⁸ *Ригельман А.* Летописное повествование. Прил. № 26.

⁵⁹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 302.

⁶⁰ *Сахаров И.* Сказания русского народа. СПб, 1836.
Т. 2. Путешествия. С. 216;
Попов А. Материалы для истории Разина. М., 1857. С. 24.

⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 140.

⁶² *Зеделлер.* Обзорение истории военного искусства. Т. 2. С. 285.

⁶³ *Коховский В.* Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 100.

⁶⁴ Ними захищалися ченці Троїце-Сергієвої лаври проти поляків у XVII ст.

⁶⁵ *Яворницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 26.

⁶⁶ *Филарет.* Описание Харь-

ковской епархии. Москва; Рига, 1848. Т. 4. С. 3.

⁶⁷ *Попов.* Изборник хронографов. С. 132.

⁶⁸ *Антонович В., Бец В.* Исторические деятели юго-западной Руси. К., 1885. Обл.

⁶⁹ *Крюйс К.* Разыскания о Доне. С. 68.

⁷⁰ *Величко С.* Летопись. Т. 1. С. 53.

очевидно, якірці виготовляли з подовгастого шматка заліза, розщепленого до середини на три частини й потім викуваного окремо вручну⁶⁵; як бойову зброю їх використовували в давнину росіяни⁶⁶, поляки⁶⁷, а згодом, без сумніву, татари і запорізькі козаки. Їх призначенням було поранення кінських копит, тому за порожці розкидали їх у степу перед ворожою кіннотою, щоб сповільнити її просування; як його не покладеш, один ріжок якірця все одно буде стирчати вгору й неодмінно встромиться у копито коня.

Стріли запорізькі козаки використовували, мабуть, у дуже ранній період їхнього історичного існування, запозичивши у татар і турків; відомий запорізький кошовий і гетьман українських козаків 1605—1622 рр. Петро Конашевич-Сагайдачний на старій гравюрі XVII ст. зображений верхи на коні з булавою у руці, сагайдаком при боці й стрілами в ньому за спиною⁶⁸. Віце-адмірал К. Крюйс 1699 р. писав про запорізьких козаків, що вони використовували луки й стріли, котрими дуже влучно стріляли⁶⁹. Нарешті, у літописця Самійла Величка є розповідь, як козаки супроводжували Хмельницького з Січі: за ним їхали кінні добровольці «мушкетеры» і «сайдакеры»⁷⁰. У козацьких віршах, що дійшли до нашого часу на старих лубкових картинах із зображенням запорізьких гайдамаків, сказано:

«Як натягну лук я, брязну тятивою,
То мусить утікати хан кримський з ордою».

Сагайдак — від татарського «сагайдак» чи «саадак» — дикий козел або його шкіра для обшивання лука й навіть сам лук,— використовували запорізькі ко-

Запорізькі порохівниці
Гравюра кінця
XIX ст.

заки, як і татари, для збереження у ньому стріл і носили на ремені за плечима; сагайдаки запорожці здобували переважно у татар⁷¹.

До всього описаного озброєння запорізьких козаків слід ще додати ятагани, кинджали, ножі й панцери, котрі також були у вжитку запорізьких козаків, хоча й не становили їхнього, так би мовити, національного озброєння, їх занесли з віддалених від запорізьких вольностей земель і країн. Панцери, зокрема, носилися дуже небагатьма. Нарешті, до озброєння запорізьких козаків слід віднести також роги, ладівниці й череси. Роги для пороху запорізькі козаки використовували в давніші часи; тому на військовій печатці, наданій козакам ще Сигізмундом I і Стефаном Баторієм, козака зображено з мушкетом, ратищем і рогом за поясом. Пізніше запорожці почали носити готові патрони в так званих ладівницях. Ладівниці у запорожців були різними: кістяними, металевими, шкіряними, у вигляді гарбуза, серця, фляжки тощо; їх збереглося до нашого часу дуже багато по приватних музеях збирачів козацьких старожитностей. Крім того, запорожці використовували ще широкі шкіряні череси, котрі вони носили на грудях, заповнюючи у два чи в три ряди патронами з кулями й порохом, мов сучасні патронташі⁷².

Запорізькі козаки володіли своєю зброєю із вражаючою майстерністю, так, що, за словами українського літописця, і «найлучший польській гусарин и рейтарин примірен им быти не может»⁷³.

Відповідно до озброєння самого козака виготовляли «рондик», тобто збрую його бойового коня: у багатьох запорожців на коня одягалася вуздечка з «байраком» або мундштуком і лакованим ремінним поводом, ясно-червоний чапрак, по краях обшитий галуном, орчак⁷⁴ або кульбака⁷⁵, тобто сідло на червоному оксамиті зі срібним галуном, з підвішеними по боках, на пряжках, підтебеньками, тобто шкіряними полами чи лопатями, часом тисненими й розписаними⁷⁶; перед сідлом чіпляли дві кобури для пістолетів, позаду прив'язували ремінні тороки⁷⁷ для закріплення мішка, суми чи в'юка для речей чи якихось вантажів. Сам в'юк укривали червоним сап'яном. Часом у тороки в'язали, за прикладом татар, полонених ворогів; татари ж робили так ще 1283 р.: «начаша бесурмане вязати головы боярскія къ торокомъ, а руки вкладки въ судно»⁷⁸. Нарешті, для похідної їзди запорізьким козакам необхідні були нагаї, звані у них то малахаями, то ногаями. Останні збереглися до нашого часу у приватних зібраннях козацьких старожитностей⁷⁹.

Загалом про озброєння запорізьких козаків слід сказати, що все низове війсьсько було озброєне вогнепальною та холодною ручною зброєю; козак-піхотинець, зокрема, мав мушкет, шаблю й ратище, кінний козак мав мушкет, шаблю, ратище й чотири пістолети, два з яких носив за поясом, а два в кобурі біля передньої луки сідла; порох і кулі піший носив у чересі навколо пояса, кінний — у ладунці через плече. До цього слід додати кинджали, ятагани, ножі, сокири, стріли й дротики, які використовували ті й інші. Своїм озброєнням запорізькі козаки переважали навіть Західну Європу. «Згадаймо,— зауважує щодо цього Коховський,— що в описаний час у європейських військах ручна вогнепальна зброя ще не була такою поширеною». Особливо примітне на Запоріжжі те, що там «мушкет не виключав списа, котрий замінював собою багнет, а в Західній Європі мушкетери були відокремлені від пікінерів, з чого в бою виникала дуже суттєва незручність, оскільки воїн мав або лише наступальну зброю, або лише оборонну»⁸⁰.

⁷¹ *Зварницький Д.* Сборник материалов. С. 19.

⁷² Устное повествование Н. Коржа. С. 29.

⁷³ *Грбянка Г.* Летопись. С. 21.

⁷⁴ Східне слово, що означає черкеське сідло.

⁷⁵ З татарських слів «кол» — рука й «баг» — ремінь.

⁷⁶ З татарського «тебенек, тебеньки» — шкіряні лопати.

⁷⁷ З татарського «терки» — ремінь.

⁷⁸ Летопись по Лавренть-

евскому списку. СПб, 1872. С. 457.

⁷⁹ Наприклад у Катеринославському музеї О. М. Поля.

⁸⁰ *Коховский В.* Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 99.

Клейнодами, або клейнотами, від німецького «Kleinod», польського «Kleipot» — дорогоцінна річ чи коштовність, у запорізьких козаків називалися військові знаки, регалії чи атрибути влади, при котрих у них відбувалися великі чи малі ради і які вживалися старшинами, відповідно до посади кожного з них. Але що саме розумілося під цими військовими знаками? Відповідь на це питання дає насамперед український літописець Величко. Під 1648 роком, 9 квітня, у нього сказано так: «По якої елекції (після прибуття Б. Хмельницького в Микитинську Січ), зараз от кошового послан до скарбниці войскової писарь січовий, з нісколькама атаманами курінними и иним значним товариством, взявши там и принесши в раду клейноти войсковии, тиі прето посланніи в скарбниці бывши и клейноти приказанніе взявши, вскорі принесли до рады и вручили их зараз Хмельницкому. Клейноти зась именно были тиі: корогов королевская, златописанная, барзо красная; бунчук, тож велце модній, з позлоцістою галкою и деревцем, булава срібная позлоцістая, зело майстерно зділання и каменіем честним украшенная; печать сребная войсковая и котли новіи мідніи великіи з добошем; к тому теж и три штуки армат полевых з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарами»¹. Далі у грамоті про запорізькі клейноди, даній імператрицею Катериною II запорізьким козакам 6 лютого 1763 р., читаємо: «Имянным нашим указом сего 1763 года, февраля 6 дня, повелено в знак к войску запорожскому нашего императорского благоволения и высочайшей милости тому войску по прошению их дать войсковые клейноты, яко-то: булаву, знамя, бунчук, печать, пернач, литавры, значки и трости»². Тут, таким чином, додано 3 нові знаки: пірнач, значки й палиці, зате не названо гармат. До цього слід додати, що історик князь С. Мишецький, котрий перебував у Січі з 1736 по 1740 рік, знаком кошового вважає не булаву, а палицю, «в котрій кошового вся честь полягає»³. Так само зображений кошовий отаман і в літописі Ригельмана⁴.

Клейноди вперше були надані Війську Запорізькому ще польським королем Стефаном Баторієм як знаки незалежного становища низових козаків від польського уряду. «В літо 1576 за Стефана Баторія короля польскаго козаки в лучшій еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое и з татари на бранех, постави им гетмана и присла им корогов, бунчук и булаву и на

¹ Величко С. Летопись. Т. С. 51.
Зварницький Д. Сборник

материалов. С. 183.
³ *Мишецький С.* История С. 37.

⁴ *Ригельман А.* Летописное повествование. Приложения.

печати герб рицер з самопалом и на голові колпак перекривленній, армат и всяких военных припасов»⁵. Згодом клейноди жалували козакам і російські царі: 1708 р. Петро I, 1734 р.— Анна Іванівна, 1763 р.— Катерина II.

Булавою називалася срібна позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву чи дерев'яну (горіхову) палицю, гладенько обстругану, помальовану темною фарбою, завдовжки до трьох з половиною четвертей⁶. Ми довідалися, що булаву використовували у найвіддаленіші від нас часи, наприкінці епохи неоліту й на початку бронзового віку; її знали вже сучасники Троянської війни, оскільки булави знайдені при розкопках Трої. Жителі Кавказу, Сибіру, Фінляндії, Західного краю знали їх завовго до Різдва Христового; згодом булаву стали використовувати татари, через них поляки, а через поляків — і запорізькі козаки⁷. Прапором, хоругвою, чи короугою, називалася шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині або білим польським орлом, коли запорожці були за польським королем, або двоголовим російським, коли вони перейшли до московського царя, а по боках — Спасителем і архангелом Михаїлом. Бунчуком називали просту, помальовану начорно палицю завдовжки чотири з половиною аршини, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поперек волосся. Військову печатку округлої форми виготовляли зі срібла; вона мала зображення козака у гостроверхій шапці, в жупані з гудзиками на грудях, із шаблею й порохівницею при боці та рушницею через ліве плече, зі списом, «стоящим пред рицером, воина бодрствующаго знаменующим», і з написом по краю лицевого боку: «Печать славного воиска запорозкаго низового» або «Печать войска ея императорскаго величества запорозкаго низового». Паланкові, або курінні, печатки були круглими чи чотирикут-

Запорізькі клейноди
Гравюри кінця XIX ст.
Бунчук. Булава.
Загальновійськова
запорізька печатка

Литаври
Тулумбаси (котли)

⁵ Грабянка Г. Летопись. С. 21.

⁶ Я. Собеський у творі «Три книги про Хотинську війну» пише, що гетьманська булава робилася з очерету. Це, звичайно, могло бути або тоді, коли козаки простоту вважали вищою за всіяке багатство і славу, або в крайніх випадках, на війні.

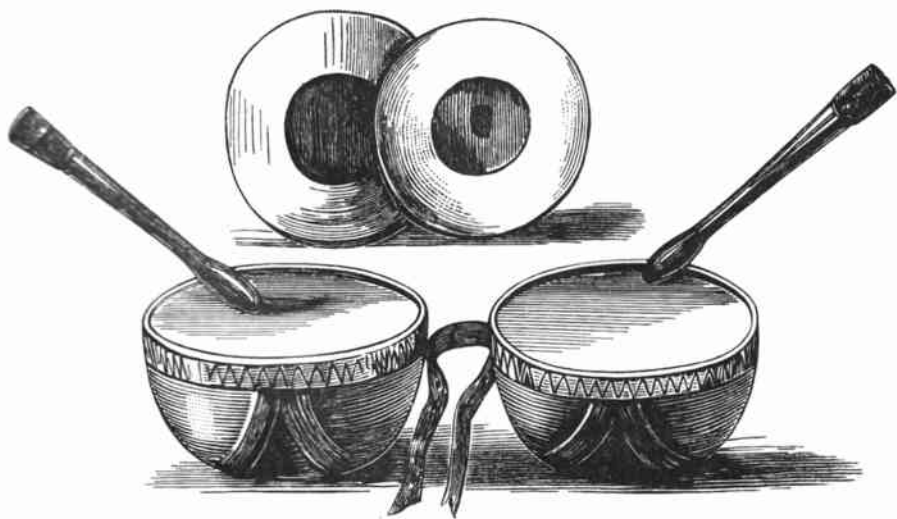
⁷ Труды московского археологического общества. М., 1885. Т. 10. С. 1—7.

⁸ Там же.

ними, виготовленими зі срібла, із зображенням левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель і луків. Пірнач, або шестопер чи жезл, — та сама булава, лише меншого розміру, зі срібною чи залізною кулею на горішньому кінці палиці, з вертикальними вирізами уздовж кулі, або із особливими виступами у формі наконечників списів упоперек кулі, часом із шістьма перами над кулею. Пірначі, як і булави, використовувалися також з дуже давніх часів: залізні та бронзові пірначі були відомі осетинам і сванетам у V—VII ст. до Р. Х.; особливо багато було їх у Сванетії, яку можна вважати батьківщиною пірначів; згодом вони зустрічалися у татар та інших азіатських народів, як знак влади: по-татарськи «буздихан», або «буздичан», — воєводський жезл, яблуко якого обтикане гострими цвяхами, й котрий водночас був і булавою, і пірначем⁸. Литаврами називали спочатку залізні, а потім срібні котли з натягнутою на них шкірою і з дерев'яними паличками для ударів по шкірі. Значки — прапори куренів чи сотень. Палиці — звичайні палки, товсті, гладенько обстругані, помальовані під горіх, оправлені з обох кінців сріблом і з тупим залізцем на кінці. Армاتي, або гармати й мортири, — мідні, залізні, стягнуті обручами, невеликі, переважно польського, російського й турецького виробництва.

Кожен із клейнодів належав лише певній особі із запорізької старшини. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час військових рад, з чого склалася українська приказка: «до голови треба булави». Прапор, чи хоругва, дарувалася всьому війську, але носив її хорунжий; бунчук — кошовому, але носив його бунчужний або бунчуковий товариш, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веди їхній ватажок; військова печатка — військовому судді; курінна чи паланкова печатка — курінному отаманові чи паланковому полковнику; пірнач, або жезл, — полковникові, котрий носив його у себе за поясом і часом вручав його мандрівникові, що проїжджав запорізькими степами, для його повної безпеки в дорозі; литаври — всьому військові, але в особливе завідування довбиша чи политавника; значки для всіх тридцяти восьми запорізьких куренів, але у відання військового пушкаря. Всі ці клейноди, за винятком «палок до литавр» і військових гармат, запорожці зберігали або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, звідки їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою; палички до литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати — в артилерійському цейхгаузі, чи січовій пушкарні, під опікою особливого старшини — пушкаря.

Запорізькі військові клейноди окремо, по частинах, можна побачити насамперед у приватних музеях наших південно-руських збирачів старожитностей,

наприклад, у Катеринославі у О. М. Поля, у Котівці (Катеринославська губ., Новомосковський пов.) у Г. П. Алексеева, у Качанівці (Чернігівська губ., Борзенський пов.) у В. В. Тарновського, в Одеському музеї історії та старожитностей, у музеї московської Оружейної палати, у Преображенському всієї гвардії соборі в Петербурзі і в колекції імператорського Ермітажу.

Музеї приватних осіб ще чекають свого опису; Одеський і Московський музеї уже описані; серед інших старожитностей описані й запорізькі клейноди, але предмети давнини Преображенського собору й Ермітажу ще далеко не всі стали відомими. Так, між іншим, невідомі й запорізькі військові клейноди, що в них зберігаються.

У Преображенському всієї гвардії соборі⁹ над боковими дверима праворуч розташовано, за рисунком архітектора Стасова, такі запорізькі військові знаки: двадцять курінних прапорів із простими дерев'яними держаками, три бунчуки завдовжки по чотири з половиною аршини кожен, одна срібна булава завдовжки три з половиною четвірти; один срібний позолочений жезл завдовжки три четвірти аршина. Внизу під кожним із цих знаків на табличці вміщено відповідний напис: «Бунчук запорізької Січі й прапори», «Булава запорізької Січі», «Жезл запорізької Січі». Крім клейнодів у тому ж Преображенському соборі є ще вісім запорізьких панікадил, ряса з епітрахиллю, шита золотом і сріблом, срібна позолочена кадильниця, срібний позолочений напрестольний хрест і євангеліс, друковане у Москві 1825 р., в чудовій срібній позолоченій оправі. Всі ці речі потрапили до Преображенського собору 1829 р. за імператора Миколи Павловича, під час війни росіян з турками. Вони належали запорожцям, що жили на Дунаї* під владою турків після розорення останньої Січі імператрицею Катериною II в межах Росії. Під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. певна частина запорожців на чолі з кошовим отаманом Осипом Михайловичем Гладким перейшла на бік російського царя й вивезла з собою значну частину свого січового добра, в тому числі вказані клейноди та церковні речі, що зберігаються у Преображенському соборі.

В Ермітажі зберігаються 17 запорізьких значків та один військовий прапор, або хоругва. Цей прапор виготовлений з яскраво-червоної шовкової тканини завдовжки три аршини й чотири вершки і завширшки два аршини й чотири з половиною вершки. З лицьового боку на ньому зображено: посередині великого двоголового орла з зірками над ним, і навколо, з правого боку Спасителя, що благословляє козаків на битву, з сімнадцятьма зірками навколо нього, з лівого боку—архангела Михаїла з вогненним мечем у правій руці. По краях прапора церковно-слов'янськими літерами золотом зроблено напис: «Сіє знамя въ войско ея императорскаго величества запорожское низовое здѣлано коштом пѣхоты воюющей тогожь войска по Черномю морю такожъ по рѣкамъ Днепру и Дунаю». В нижній частині зображено великий військовий корабель, трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, двох'ярусною рубкою, 14 великими й 6 малими люками для морських гармат, низькою кормою, військовим прапором, якірним значком, трьома високими щоглами для трьох вітрил, двома мотузьяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл.

⁹ На Спаській вулиці поблизу Литейного проспекту.

* В ориг.: «на Дунавце». Йдеться про Задунайську Січ.

Як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішніми якостями запорізькі козаки загалом були характерними типами свого народу і свого часу. За описами сучасників, вони переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки й степового повітря смугляві¹. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем на тім'ї, у смушковій гостроверхій шапці, вічно з люлькою в зубах, справжній запорожець завжди дивився якомсь похмуро, спідлоба, сторонніх зустрічав спочатку непривітно, вельми неохоче відповідав на питання, але згодом помаленьку лагіднішав, обличчя його під час розмови поступово веселішало, живі проникливі очі засвічувалися вогнем, і вся його постать дихала мужністю, молодечтвом, заразливою веселістю й неповторним гумором. «Запорожець не знав ні «соб», ні «цабе», тому був здоровим, вільним від хвороб, умирав більше на війні, ніж дома. Тепер народ слабкий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, то під собою і стежки не бачить, а в давнину у сто років тільки в силу вбивався; тому запорожці жили довго й весело. А молодці які були! Він сів на коня — не струнувся, не здвигнувся! Торкнув ногами — і пішов, і пішов! Тільки пилюга стовпом»².

У внутрішніх якостях козаків помітна суміш чеснот і вад, завжди, зрештою, властива людям, що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів, запорізькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами один одному, надійними соратниками своїх сусідів — українських і донських козаків; хижі, кровожерні, нестримні на руку, вони зневажали всіляке право чужої власності на землі ненависного їм ляха чи нікчемного бусурманіна, і в водночас у себе навіть звичайну крадіжку якогось нагая чи пута вважали страшним кримінальним злочином, що неодмінно карався смертю³.

Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби, яка так високо цінувалася у Запоріжжі, що за козацьким правилом гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапляв січовикам у товариші; окрім того, світлими рисами характеру запорізьких козаків були — висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство⁴; глибока повага до старих і

¹ Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 61.

² Эварницкий Д. Запоро-

жье. Т. 2. С. 29.

³ Грабянка Г. Летопись.

С. 19.

⁴ Боплан Г. Описание Украины. С. 7.

заслужених воїнів і взагалі до всіх «військових ступенів»⁵; простота, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті, в скруті, у різних безвихідних випадках чи фізичній нужді: «Здобуваючи вбогі харчі то полюванням, то рибальством, віддалені у стосунках з містами, незнайомі чи дуже мало знайомі з домашнім господарством, чужі надмірові й розкошам, вони нічим іншим не займалися, крім зброї, й були рідкісним прикладом поміркованості у всьому»⁶. Від лихоманки, наприклад, вони пили горілку з попелом або рушничним порохом, кидаячи на чарку пінистого вина півзаряду пороху; від ран прикладали до вражених місць розтерту на руці зі слиною землю, а за відсутності металевого посуду ухитрялися варити собі страву в дерев'яних корцях, підкидаючи безупинно, один за одним, у корець розжарені на вогні камені, доки не закипала налита в посудину вода⁷.

Щодо сторонніх людей запорізькі козаки завжди були гостинними й привітними: «Сей звичай був у запорожців не лише до приятелів та знайомих, але й до сторонніх людей, і слідкували за цією чеснотою гостинності суворо й невідступно»⁸. «У Запоріжжі кожен бажаючий може прийти в курінь, жити і їсти з ними без ніяких розпитів чи вдячності за гостинність»⁹. «Там ніхто, бувало, не сміє сказати старій людині: «Ти даремно хліб їси». Приїжджай туди всілякий, увіткни в землю списа, повісь янчарку (шаблю) та й лежи собі хоч три місяці — пий і їж усе готове. Тільки й діла, що встань та помолися Богу; а як є гроші, іди в корчму та пий горілку. Коли ж хто скаже: «даремно хліб їси», то козаки відразу й накинуться: «а, ти, ти вже закозакувався, сякий-такий сину!» Я служив два годи у Бериславі, а відтіля неподалік були запорізькі рибні заводи. Бувало, як прийдеш на завод, то запорожці не питають, що ти за людина, а відразу: «Дайте-но поїсти козакові та чаркою горілки вшануйте, може, він прийшов здалека та втомився». А як поїси, то ще лягай відпочинь, а тоді вже питають: «Хто ти такий? Чи не шукаєш роботи?» Ну, скажеш їм: «шукаю». «Так і в нас є робота, приставай до нас». Пристанеш, було, на роботу і часом за місяць карбованців двадцять заробиш»¹⁰.

Поряд із гостинністю й привітністю запорізькі козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри як на війні, так і у себе на Запоріжжі. «Хоча в Січі,— розповідає католицький патер Китович,— жили люди різного стану — втікачі й відступники від усіх релігій,— але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами чи за товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чистієсь чесності, гостя чи січового мешканця негайно карали смертю»¹¹.

«У нас над усе честь і слава, військова справа,—
Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати».

На війні козак відзначався розумом, хитрістю, умінням у неприязелі «виграти вигоди, раптово на нього напасти й несподівано заманити»¹², вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і здатністю терпіти найгірші нестатки й жах смерті. «Наш ворог,— пише Симон Окольський *,— вміє витримувати татарські атаки, зник зносити спрагу й голод, спеку й мороз, він невтомний у нападах. А на морі що робить? Посеред хвиль легкими чайками своїми нападає на судна, вправні у чужоземних обертах, і перемагає всі їх військові хитроці»¹³. Про хоробрість запорізьких козаків турецький султан висловився так:

⁵ Собеский Я. Записки о Хотинской войне.

⁶ Там же.

⁷ Боплан Г. Описание Украинны. С. 82.

⁸ Устное повествование Н. Коржа. С. 32.

⁹ Рондо К. С. 445.

¹⁰ Кулиш П. Записки о

Южной Руси. Т. 1. С. 151, 111.

¹¹ Kitowicz J. Opis obycajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Poznań, 1840. Т. 2. S. 214.

¹² Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 61.

* Окольський Симон (1580—1653) — польський

історик, геральдик, домініканець. Автор двох щоденників про селянсько-козацький повстання 1637—1638 рр.

¹³ Окольський С. Польско-козацька війна // Отец. Зап. СПб, 1864. Т. 10. С. 331.

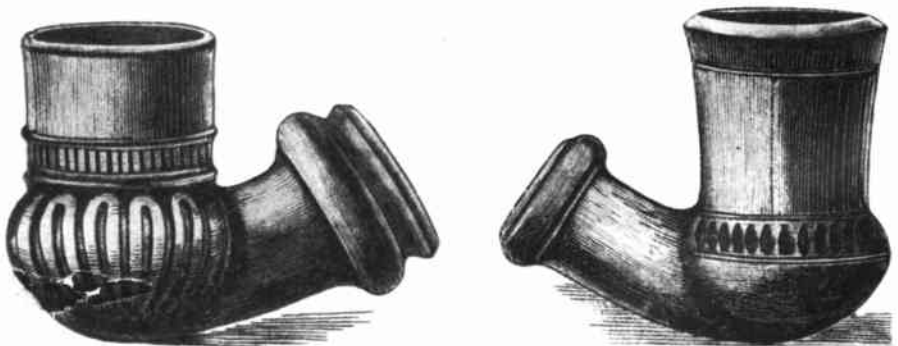
Характеристика
запорізького козакa

Запорізький козак
при повному озброєнні
Гравюра XIX ст.

«Когда окрестныя панства на мя возстают, я на обидві уши сплю, а о козаках мушу единым ухом слушати»¹⁴. А сам козацький літописець зауважує: «В мирі жити нікогда не хошут, но егда в землі их мир оглашен будет, то самовольно идуць на помошь иним царствам, и малія ради користи великую нужду подіймуть, море переплывати дерзають в едндревских суднах»¹⁵. «Вони вояки великі були. Бувало, батько мій як почне розповідати про те молодцтво запорожців та про баталії їхні з турками, татарами й поляками, то страшно слухати його. Ото в літню пору, увечері, як стане хлюпатися коло кабиці та як скине з себе сорочку, то моторошно дивитися на нього: все тіло, мов решето, пошматоване та побите кулями, а на плечах та на ногах м'якуш так і теліпається. Страшні вояки були! Але у себе, в Січі, нікого не чіпали, за винятком хіба євреїв: євреям часом таки погано доводилось від запорожців. Тільки-но вчують, що євреї десь нашкодили, то вже бережися, бо як «нагрюкають» котрогось, то тут йому «й кáпець!» У запорожців щодо цього й приказка складалася: «А, нумо, пани-молодці, кукіль з пшениці вибирати!»¹⁶

Для того щоб налякати ворога, запорожці нерідко самі поширювали про свою силу й непереможність неймовірні чутки, змушуючи й інших вірити в це. Казали, наприклад, що серед них завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогажі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцною зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливти в ньому під водою сотні й тисячі верстов¹⁷. Багато розповідали запорожці про силу своїх богатирів. Богатирі в них були такі, яких ніде не було. Вони в'язали товстелезні залізні смуги, як в'язуть снопи на полі, скручували навколо шиї ляхів; заіграшки натягали страшенно тугі луки, над якими в Польщі марно силкувалося кілька чоловік. У них у Січі серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга; то був такий силач, що коли він причащався, то четверо чоловік мусило підтримувати священика, щоб той не впав від одного подмуху богатиря, бо тільки-но він дихне, як від того подиху людина падала з ніг. А коли руйнували Січ, то там був такий силач, що одним подихом міг убити людину. Як підійшов він до причастя, не затамувавши подиху, то ледь не перекинув

¹⁴ Грабянка Г. Летопись. С. 20.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 12.

¹⁷ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 153; Уст-

ное повествование Н. Коржа. С. 22, 23; Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 79.

¹⁸ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 141, 167.

¹⁹ Устное повествование

Н. Коржа. С. 26.

²⁰ Там же. С. 34—36.

²¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. С. 161.

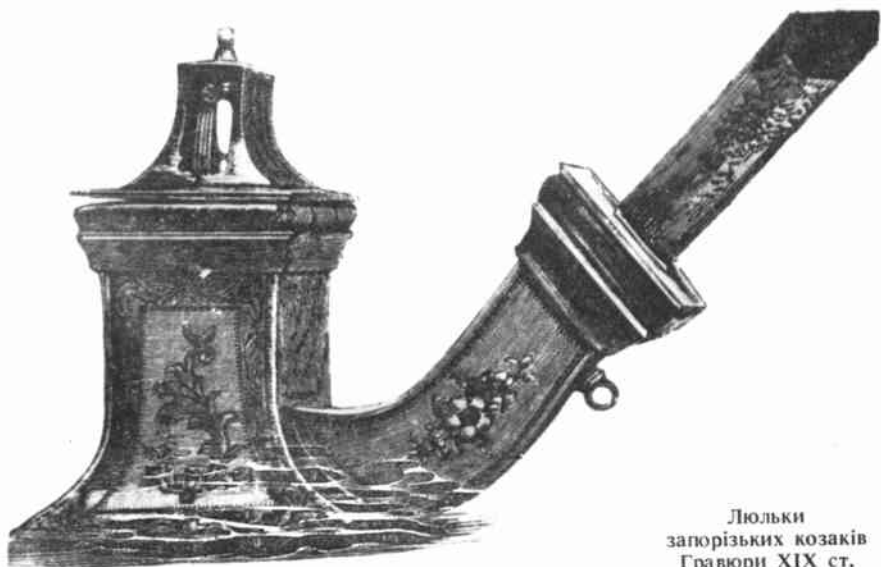
²² Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 14; Т. 1. С. 59.

навznak священника з причастям. «Хто ти такий, старче?»—«Що ж, батюшко, я такий-то». «Иди ж із сього міста, бо впізнають тебе, то загинеш»¹⁸.

На війні запорожці мало дорожили життям і вмирили в боях, як справжні лицарі: «Уміли шарпати, уміли і вмерти не скиглячи». «От казали, будьто воно болячє, як кожу з живого здирають, а воно мов комашкї кусають».

З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначалися умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. «Звичаї у запорожців дивні, вчинки хитрі, а мова й вигадки гострі й переважно схожі на глузування»¹⁹. Цією рисою запорізьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерживіст, Держивістпістолем тощо. Людину малого зросту вони, в силу свого гумору, називали Махиною, великого зросту — Малютою, шибеника — Святошею, лінивого — Доброволею, незграбного — Черепахою; хто у них спалив курінь, той Палій, хто схожий на перепічку, той Корж, хто високий і тримається прямо, той Товкач і т. ін.²⁰ «Вони всіх піднімають на сміх: Україна в них не Україна, а Польща; люди там не люди, а недолудки; мажуться там не святим миром, а гусячим жиром»²¹.

У вільний від походів час запорізькі козаки любили, лежачи на животях, потеревенити, послухати розповіді інших, тримаючи при цьому в зубах коротенькі люлечки, так звані носогрійки, або люльки-буруньки, й попахуючи з них димом. Люлька для козака — перша справа: запорожець на Великдень принесе з церкви паску, поставить її на стіл, а сам мерщій за люльку: «А нуте, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросяти кат не візьме», — жартівливо кажуть про козаків їхні нащадки. Люлька для запорожця — рідна сестра, люба подруга: він як сів на коня, відразу запалить люльку та верстов із шість, а то й більше все смалить і смалить, не випускаючи її з рота. У запорожців крім того, що кожен козак мав свою люльку, була ще «обчиська» люлька, дуже велика, всипана намистом, коштовним камінням, різними бляшками, іноді з написом, як от: «козацька люлька — добра думка». З такої люльки потягувало ціле товариство чи гурт, коли обмірковувало якийсь захід чи задумувало проти когось похід²². Але люльки не виключали з ужитку нюхальних ріжків. Нюхарями були переважно старі діди, які, уникаючи надто великої трати часу з люлькою, віддавали перевагу ріжку з тютюном. «Поки її наложиш, поки її запалить»

Люльки
запорізьких козаків
Гравюри XIX ст.

лиш, поки її накриєш та поки її насмокчешся, еритичої душі, а то смик! утер носа та й готов!» А деякі вживали і те, й інше: «Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає».

Будучи поетами і мрійниками в душі, запорожці завжди вибирали наймальовничіші й найгарніші місця для своїх тимчасових і вічних жител, залазили на високі скелі, усамітнювались у лісових пушах, піднімалися на високі кургани і з висоти пташиного лету милувалися краєвидами й віддавалися тихим думам і піднесеним роздумам. Будучи високими цінувальниками пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзу. Кобзар, той же трувер, мейстер-зінгер, сліпчак-співак, завжди був у них бажаним гостем, бо він «всюди вештається і долю співає»; кобзар — хоронитель заповітних запорізьких переказів, живописець лицарських подвигів, часом перший лікар хворих і поранених, часом визволитель невольників із полону, часом підбурювач до воєнних походів і славних подвигів низових молодців. Кобза, тобто відомий музичний інструмент²³, кругленький, череватенький, завдовжки з півтора аршини, з дірочкою посередині, з численними металевими струнами, з дорогою ручкою, прикрашеною перламутром, на думку козаків була вигадана самим богом і святими людьми²⁴. Для одинокого запорожця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості протягом багатьох днів промовити до когось слівце, кобза була справжньою подругою, вірною дружиною, котрій він ввіряв свої думки, котрою проганяв свою тугу.

«Струни мої золотії, заграйте мні стиха,
Нехай козак нетяжище позабуде лихо».

Якою дорогою була кобза запорізькому козакові, видно з тієї козацької думи, де запорожець, умираючи один у дикому степу від «безвіддя і безхліб'я», у найостанніші хвилини свого життя звертається до кобзи, називаючи її «дружиною вірною, бандурою мальованою» і в страшному горі запитує її:

«А де ж мені тебе діти?
А чи у чистому полі спалити?
І попільце по вітру пустити?
А чи на могилі положити?»

Темними сторонами характеру запорізьких козаків було те, що багато хто з них любив похвалитися своїми воєнними подвигами, любив напустити туману, шиконути перед чужими, похизуватися своїм одягом, збруєю та зброєю²⁵. Крім того, запорожці часто відзначалися легковажністю й непомірністю, хоча самі себе у листах завжди називали «вірним військом його королівської чи царської величності». Щодо цього про них можна сказати: «Гуляші, як хвиля, непомірні, як чутка». Ще більше відзначалися запорожці своєю безтурботністю й лінощами; недаремно вони самі склали про себе віршу:

«Се козак запорожець, ні об чім не туже;
Як люлька є й тютюнець, то йому й байдуже,
Він те тільки й знає —
Коли не п'є, так воші б'є, а все ж не гуляє!»

Характерним недоліком запорізьких козаків була також пристрасть до спиртних напоїв: «У пияцтві й гулянні,— згадує свідок,— вони намагалися перевершити один одного, і навряд чи знайдуться у всій Європі такі безтурботні голови, як козацькі. Нема у світі народу, котрий міг би зрівнятися у пиятиці з козаками: не встигнуть проспатися, як знову напиваються»²⁶. Самі козаки ка-

²³ Від татарського «кабиз» — музичний інструмент.

²⁴ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 15.

²⁵ *Боплан Г.* Описание Украины. С. 8.

²⁶ Там же. С. 5, 7.

²⁷ *Киевская Старина.* К., 1889. № 1. С. 225.

²⁸ *Боплан Г.* Описание Украины. С. 7, 63.

²⁹ *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 105.

Характеристика запорізького козака

зали про це: «У нас в Січі норів — хто отченаш знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає».

«Ой, Січ-мати, ой Січ-мати,
А в тій Січі добре жити.
Ой, тільки спати, спати та лежати,
Та горілочку кружати».

Тому в думках козацьких кожна корчма називається «княгинєю», а в тій княгині багато козацького добра загине, й сама вона неохотно ходить «і козаків під случай без свиток водить». Справжній запорожець не просто пив горілку, а з різними примовками та приказками, як то: «Чоловік не скотина, більш відра не вип'є», «Розступись, душе казацька, обілля», «Вонзим копія в души своя». Горілку він найчастіше називав оковитою, тобто водою життя (aqua vitae) і звертався до неї, як до живої істоти: «Хто ти?» — «Оковита!» «А з чого ти?» — «Із жита!» «Звідкіля ти?» — «З неба!» «А куди ти?» — «Куди треба!» «А білет у тебе є?» — «Ні, нема!» «Так отут-же тобі й тюрма!» Горілка була для запорізьких козаків такою необхідною, що без неї вони не вирушали навіть у столицю у військових справах найбільшої ваги. Так, 1766 р. в Петербурзі жило кілька запорожців із кошовим отаманом Петром Івановичем Калнишевським на чолі; козаки витратилися і в столиці їм забракло власної горілки. Тоді кошовий за посередництвом президента Малоросійської колегії графа П. О. Румянцева відрядив у Січ старшину Антона Головатого для доставки з Січі кошовому й старшині «для собственнаго их употребления 50 ведер вина горячаго»²⁷.

Лише під час походів запорізькі козаки уникали пияцтва, бо тоді будь-кого п'яного кошовий отаман негайно викидав за борт човна²⁸. Не схвалювалося пияцтво і серед «начальних лиц»: якщо кошовий і січова старшина зауважували цей недолік у когось із службових осіб, то попереджали його від цього особливими ордерами, наказуючи йому суворо виконувати їх і не «помрачатися проклятими люлькою и пьянством»²⁹. Запорізький Кіш узагалі вважав усіляке пияцтво злом і хоча переважно безуспішно, але все-таки боровся з цим злом,

Запорізькі розваги
Гравюра Т. Калинського
70-ті роки XVIII ст.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

суворо забороняючи, зокрема, таємні шинки, як «истинный притың» усіляких гайдамаків і харцизів³⁰. Зрештою, віддаючися розгулові й пияцтву, запорізькі козаки зовсім не були схожими на тих нещасних п'яниць, котрі пропивали свої душі в чорних і брудних корчмах, втрачаючи в них усілякий образ і подобу творинь божих. Тут було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини, котра даремно обтяжує себе працею й турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя — існувати для веселощів і радості. Однак дивлячись на життя з точки зору веселого й дозвільного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи: в основі характеру козака, як і кожної руської людини, завжди зауважувалася якась двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і неприступний. Ця двоїстість впливала, звичайно, із самого способу життя запорізького козака; не маючи у себе в Січі ні роду, ні племені — «він із риби родом, од пугача плодом» — відрізаний від сім'ї, постійно дивлячись в очі смерті, козак, зрозуміло, споглядав усе безтурботно й намагався свій короткий вік скрасити різними задоволеннями, доступними йому в Січі. З іншого боку, туга за далекою батьківщиною, покинутими на розсуд долі дорогими рідними, а може й милою козацькому серцю «коханкою», черствість одиноких товаришів, думи про наступну безпомічну старість змушували козака не раз впадати в сумні роздуми й цуратися будь-яких веселощів.

«Козакові — як тому бідному сіромасі:
Ненька стара, жінки нема, а сестра малая.
Чом же в тебе, козаченьку, сорочки немає?
Ой сів пугач на могилі, та «пугу» та й «пугу»!
Гей, пропадати козакові та в темному лугу!»

³⁰ Скальковский А. История. Т. 1. С. 204.

ДОМАШНЄ ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ У СІЧІ, НА ЗИМІВНИКАХ І БУРДЮГАХ

Життя запорізьких козаків у самій Січі й життя в зимівниках та бурдюгах значно різнилися одне від одного. В Січі жили нежонаті козаки: січовики за своїм життям і чистотою звичаїв, згадує очевидець, вважали себе мальтійськими кавалерами, тому зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою або сторонньою для козака жінкою¹. «Запорізьким козакам не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі), а котрі вже жонаті, слід, щоб жінки їхні жили в близьких містах, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини»². Цього звичаю парубкування дотримувалися так суворо, що з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді³. В одній із козацьких пісень навіть жартівливо розповідається, що запорожці настільки не знали жінок, що не могли відрізнити дівчини від чаплі:

«Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «от то братці, дівка!»
Осаул каже: «що я й женихався!»
А кошовий каже: «що я й повинчався!»

Не любили запорожці, коли до них у Січ привозили жінок навіть сторонні люди. Так, коли 1728 року, під час російсько-турецької війни, в Січ приїхав російський підполковник Глебов із власною дружиною й кількома іншими жінками, то козаки обступили житло Глебова, вимагаючи видати їм жінок, «дабы каждый имел в них участие»⁴. Підполковникові з великими труднощами вдалося відмовити запорожців від завдання страшної ганьби жінкам, та й то лише виставивши їм кілька бочок горілки. Але й після цього він мусив негайно вивезти свою жінку з Січі, побоюючись нового заворушення козаків⁵.

Звичай парубкування запорізьких козаків пояснюється насамперед їх військовим становищем. Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом,

¹ *Мышецкий С.* История. С. 16.

² *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 29.

³ *Скальковский А.* Исто-

рия. Т. 1. С. 78.

⁴ Звичайно, це слід розуміти лише як погрозу для усунення з Січі жінок, ад-

же за порушення козацької заповіді винних страчували.

⁵ *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 30.

постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг навіть думати про мирне, родинне життя:

«Йому з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться».

Але крім цього несімейне життя запорізьких козаків зумовлювалося ще й самим їхнім воїнським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська. Але щоб цілком виконати обов'язок козацького життя, слід було відмовитися від усіх родинних зобов'язань, оскільки, як сказано в євангелії, «неодружений дбає про господа, одружений про дружину».

Отже, життя запорізького козака було своєрідним аскетизмом, але аскетизмом, не запозиченим іззовні, а здобутим власним досвідом: «лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати». Але щоб полегшити труднощі своєї одинокої долі, щоб мати якщо не супутницю, то супутників життя, запорізькі козаки часто зверталися у себе до так званого побратимства. З одного боку, січовий козак як людина мав душу й серце, відчував потребу когось любити, до когось прихилитися; але любити жінку він не міг, отож «прихилитися» слід було до такого ж «сіроми», як він сам. З іншого боку січовий козак, котрий або сам нападав, або чекав нападу інших, потребував вірного друга й нерозлучного товариша, котрий міг би вчасно прийти на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Отож, потребуючи з цього огляду один одного, двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували «побрататися» між собою з метою піклуватися, визволяти й навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно. Для того ж, щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, давали таке «заповітне слово»: «Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми — братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Вищеписана наша обіцянка вищеписаних Федорів (двоє козаків з однаковим іменем) така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті з боку чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В сьому братія підписуємось»⁶. Після цього побратими ставили власноручні підписи чи знаки на заповітному слові, слухали молитву чи належне місце з євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя.

Баклагі і казан
Гравюри кінця
XIX ст.

⁶ Киевская Старина. 1887, октябрь. Т. 19. С. 383—384.

⁷ Мышецкий С. История. С. 53.

⁸ Записки одесского общества. Т. 7. С. 185, прим. 67.

* Підрахунок хибний. На день зі 150 чол. виходило по 84 копійки.

⁹ Мышецкий С. История. С. 52; Грабянка соломахою зве кисле житне тісто, рідко зварене на воді (Летопись. С. 19); Болпан називає соломахою розчинене на воді тісто, змішане з просом, кислувате на смак (Описание Украины. С. 63).

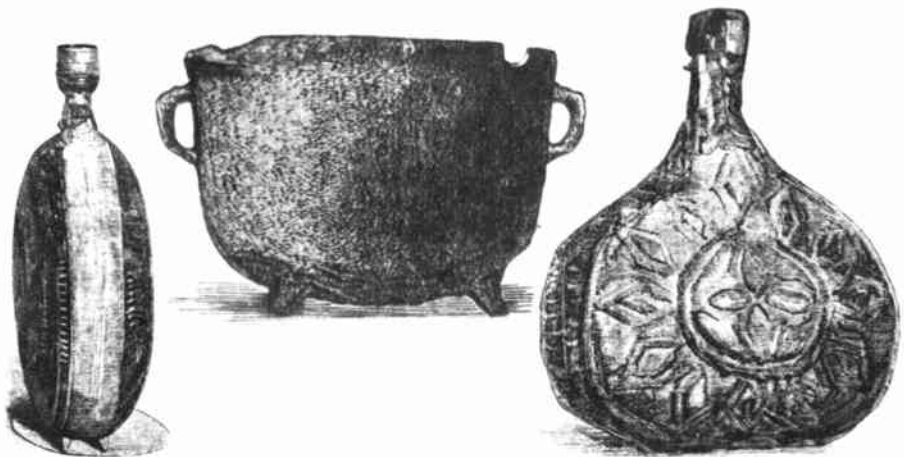
¹⁰ Татари називали шербою просо з олією й кислим молоком (Записки одесского общества. Т. 11. С. 486).

¹¹ Зуев В. О бывших промыслах. С. 5.

¹² Устное повествование Н. Коржа. С. 31, 37.

Отже, в Січі жили виключно нежонаті козаки, що звали себе, на відміну від жонатих, лицарями й товаришами. Тут частина їх розташовувалася по тридцяти восьми куренях у Січі, а частина поза нею, у власних хатах; відповідно частина харчувалася за військовим столом, частина за власним⁷, але загалом життя тих і тих було однаковим.

Звичайне повсякденне життя запорізьких козаків у Січі складалося наступним чином. Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стрільні, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попахкував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів. Рівно о 12 годині курінний кухар вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід. Обід у кожному курені готував окремий кухар з помічниками, невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд: «посуду — котлы, ложки, корыты очень чисто держут и чище как себя, а паче одежды, из которой и самих рубах почти до сносу не переменяют, а мыть и совсем не знают»⁸. Страву готували у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гачків на кабиці в снігах кожного куреня, й варили тричі на день на всіх наявних у курені козаків, за що кухарю платили по 2 крб. 5 коп. з кожного козака на рік, тобто 9 крб. 50 коп. при середній кількості 150 козаків у курені*. На стіл (сирно) звичайно ставили соломаху, або саломат, тобто густо зварене на воді житнє борошно⁹; тетерею, тобто не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно; щербу — так само рідко зварене борошно на риб'ячій юшці¹⁰. Очевидець Василь Зуєв про їжу запорізьких козаків каже, що вони вживали тетерею й братко; тетерею називали пшоняну кашу, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто; круту тетерею їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком чи звичайною водою; братко — також пшоняна каша з додатком, замість кислого житнього, пшеничного чи якогось іншого прісного тіста¹¹. Якщо ж козаки крім звичайної їжі хотіли поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаними галушками з часником чи ще чимось подібним, то складали для цього артіль, збирали гроші й купували на них продовольство й передавали його курінному кухареві. Крім названих страв козаки вживали також рубці, свинину: «свинячу голову до хріну та локшину на переміну», мамалигу — тісто з проса чи кукурудзи, котру їли з бринзою, солоним овечим сиром, чи з пастремою, тобто висушеною на сонці бараниною, й загреби — коржі, назва яких походить від того, що їх клали в напалену піч і загірбали попелом і гарячим вугіллям¹².

Продукти для страв або доставляли кожному куреневі після розподілу царського хлібного жалування, або купували на громадські гроші всього куреня, які завжди зберігались у курінній скарбниці у віданні курінного отамана.

Зайшовши в курінь, козаки заставляли страву вже наліто у «ваганки» — невеликі дерев'яні ночовки і розставленою в ряд по краях сирна, а біля ваганків стояли різні напої — горілка, мед, пиво, брага, наливка — у великих дерев'яних коновках з повішеними на них дерев'яними коряками або михайликами. Перш ніж сісти за стіл, товариші ставали в ряд, один біля одного, хрестилися до ікони, читали молитву про хліб насущний і вже потім всідалися уздовж столу на вузькі лави, неодмінно залишаючи місце в передньому куті, під образами, біля лампадки й карнавки, курінному отаманові. Рідку страву їли ложками, тверду руками; риба подавалася на особливому залізному стяблі, своєрідних ваганках, плоских, з невеличкою шийкою для переціджування через неї юшки¹³, головою неодмінно до отамана — оскільки він голова, то йому й починали з голови: «сей звичай, щодо риби, був однаковий по всіх куренях і зимівниках»¹⁴. Печеного хліба на стіл не давали; його більше вживали ті, хто жив у передмістях Січі у власних хатах чи по паланках у власних зимівниках¹⁵. Напої пили з металевих чарок, а частіше з дерев'яних михайликів, місткістю від трьох до п'яти чи й більше наших звичайних чарок: «а у іншого такий коряк, що в ньому можна й мізерного жидка утопити», «а у якого така чарка, що й собака не перескоче». Пообідавши чим бог послав, козаки вставали з-за столу, хрестилися на ікони, дякували спершу отаманові, потім курінному кухареві: «спасибі, братику, що ти нагодував козаків!» Далі кидали кожен по шагові, тобто по дрібній монеті, а за бажанням і більше, в карнавку для купівлі продуктів наступного дня і врешті виходили з куреня на площу¹⁶. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі на наступний день, причому якщо залишених у карнавці грошей виявлялося замало, то курінний отаман повинен був додати кухареві з курінних коштів. Час від обіду до вечері проводили за такими ж заняттями. Увечері, після заходу сонця, козаки знову збиралися в курені, вечеряли гарячою стравою. Після вечері одні відразу молилися Богові й лягали спати, взимку в куренях, а влітку й на повітрі; інші збиралися невеликими гуртами й розважалися по-своєму: грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах («реллях»), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках, свистунах, — одно слово, на всьому можливому для гри, й відразу танцювали. «А танцюють, було, так, що супроти них не витанцює ніхто на світі: весь день буде музика грати, весь день будуть і танцювати, ще й примовляючи:

«Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався».

Як музика перестане грати, то вони візьмуть у руки лаву, один з одного боку, другий з другого, стануть один проти одного та й танцюють»¹⁷. Треті просто співали пісень без танців і музики; четверті залазили в курені, сідали по кутах, засвічували свічки й грали в карти, а щоб не турбувати світлом товаришів, що спали, накривалися зверху своїми жупанами¹⁸. Грали в «чупрундир», де переможеть стільки разів смикав за чуба переможеного, скільки очок у того залишилося в картах.

¹³ Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

¹⁴ Устное повествование Н. Коржа. С. 38. Зуев пояснює «стябло» так: заporізькі рибалки, відібравши кращу рибу після рибалки, відразу варили її багато; витягнута й складена «на образ клеток», вона була квадратною купою заввишки по коліно: «сие на-

зывалось у них варить рыбу на стябло и составляло обыкновеннейшее для рыбной артели варево» (О бывших промыслах. С. 5).

¹⁵ Мышецкий С. История. С. 52, 53. Але М. Корж каже, що хліб пекли в окремих відділеннях великих печей, збудованих окремо від куренів; отже, можна припускати, що хліб вжива-

ли й січові козаки (Устное повествование Н. Коржа. С. 37).

¹⁶ Мышецкий С. История о козаках. С. 53; Грабянка Г. Летопись. С. 19; Устное повествование Н. Коржа. С. 36—38.

¹⁷ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 2. С. 14, 15.

¹⁸ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 360.

У великі свята, наприклад на Різдво Христове й Пасху, запорізькі козаки протягом цілого тижня ходили вітати зі святом кошового, суддю, писаря й осавула, приносили їм подарунки, частувалися й пригощалися різними напоями і під час частування стріляли з гармат¹⁹. У дні тезоіменитств високих осіб російського імператорського дому, після закінчення богослужінь і молебнів, духовні та світські чини великоросійські та малоросійські, що були на той час у Січі, збиралися разом із військовою старшиною й курінними отаманами в курені кошового отамана, їх приймали тут «со всякою учтивостию», й вони пили по чарці горілки²⁰. Та особливо урочисто зустрічали запорожці день 6 січня кожного нового року. В цей день із самого ранку всі козаки, піхота, артилерія й кавалерія, збиралися на площі перед церквою і стояли тут рядами по куренях, без шапок, до завершення богослужіння; всі одягали найкращий одяг, озброювалися найкращою зброєю; над кожним куренем майоріли особливі розмальовані прапори, котрі тримали хорунжі, сидючи на гарячих, чудово прибраних конях. Після закінчення божественної літургії з церкви виходив настоятель із хрестом у руці, за ним парами йшли ієромонахи з євангеліями, іконами, у дорожньому одязі; за духовенством злагоджено, рядами, з хоругвами та важкими гарматами ступали козаки; за козаками — маси простого люду, і всі разом висипали на середину Дніпра, на Йордан. Тут усі ставали шеренгами й слухали службу. Коли архімандрит уперше занурював хрест у воду, козаки одночасно гримали таким залпом, що від того удару земля аж стогнала, а глядачів укривав густий дим, мов п'їтма, що не дозволяла їм бачити один одного. Заспокоївшись на кілька хвилин, поки розвіювався дим, а настоятель ще раз занурював хрест у воду, козаки знову стріляли, цього разу скільки кому заманулося²¹.

У звичайні свята запорізькі козаки часто розважалися кулачними боями: для цього вони увечері збиралися на січовій площі, розбивалися на дві лави або групи, одну з яких становили верхні, а другу нижні курені, й розпочинали бій. У цих боях вони нерідко розлучувалися до такої міри, що завдавали одні одним жаклихих каліцтв і навіть убивали один одного²².

Описаний побут запорізьких козаків був скромним, якщо брати для порівняння час, коли вони поверталися додому з воєнних походів. «Січ уміла тільки пити та з рушниць гатити», — влучно висловився про запорізьких козаків безсмертний Гоголь. І це абсолютно справедливо. Січові козаки, як свідчить очевидець, мали таку волю, що не виконували жодної роботи, але завжди гуляли й пили аж до кінця життя²³. Тому й співається у їхніх піснях:

«Бурлаче козаче, дурний розум маєш,
Дурний розум маєш, — долю проклинаєш;
Не так винна доля, винна ж твоя воля:
Що ти заробляєш, то все пропиваєш,
А що загорюєш, то все прогаїнуєш».

Січовий козак зовсім не був хліборобом чи торговцем; обробляти землю за безперервної війни він не міг; займатися торгівлею вважав принизливим для себе, тому слово «крамар» було для нього навіть лайливим, образливим для «лицарської» честі. На старих картинах минулого століття, що дійшли до нас із різними підписами, читаємо:

«Мене як хочеш називай, на все дозволяю,
Аби не звав ти крамарем, бо за те полаю».

При такому погляді на честь січовому козакові залишалося одне заняття — війна, а в мирний час веселощі й широкий розгул, за наказкою «воля та відвага або мед п'є, або кайдани тре». Цим запорожці дивували увесь світ. Особ-

¹⁹ *Мышецкий С.* История. С. 50, 51.

²⁰ *Зварницкий Д.* Сборник

материалов. С. 49.

²¹ Устное повествование

Н. Коржа. С. 42, 43.

²² *Мышецкий С.* История. С. 55.

²³ *Мышецкий С.* История. С. 55; *Боплан Г.* Описание Украины. С. 69.

ливо весело було в них після повернення з воєнних походів. Тоді козаки, прибувши у Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, «тешилися непрестанними арматними і мушкетними громами, весело гуляли і подпивали»²⁴, водили за собою величезний натовп музик і січових півчоларів, всюди розповідали про свої воєнні подвиги й щастя, невпинно танцювали, викидаючи найрізноманітніші фігури; за ними у відрах і казанах несли різні «п'яні напої»: горілку, пиво, мед, наливку, варену (суміш горілки, меду, сушені — переважно ізюму, винограду, груш, яблук,— зварених разом з імбирем та іншими прянощами). В цей час лицарі, що гуляли, запрошували до свого товариства кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомого й зовсім незнайомого, частували напоями й закусками, й лихо було тому, хто наслідуючись відмовитися від запропонованого похачунку: його страшенно лайали і з ганьбою проганяли геть. Від січових козаків не відставали й козаки-зимівчакі: вони в цей час продавали власну здобич — товари, рибу, звірів і птахів, і, запалені загальними веселощами, також гуляли й веселилися, тобто «пили і музику водили». Протягом кількох днів такої гульні козаки пропивали і всі здобуті ними на війні гроші, і всю захоплену у неприятеля здобич, і навіть залазили в борги. Цим веселим настроєм козаків чудово користувалися січові шинкарі й крамарі: вони купували у гуляк усіляке добро за дешеву ціну, а потім продавали його в інший час тим самим козакам із великим зиском; зрештою, частину отриманого зиску вони нерідко мусили пропивати разом з гуляками-козаками.

Пропивши гроші, здобич, набравши всілякої всячини в борг, козаки врешті вдавалися й до інших засобів, щоб продовжити свою забаву, адже «не на те козак п'є, що є, а на те, що буде». Справа в тому, що в Січі існував певний своєрідний звичай, за яким дозволялося грабувати майно шинкарів, крамарів чи м'ясників, які надто підносили ціни на свої товари супроти норми, встановленої військом. Користуючись цим правом, козаки, що пропилися, зібравшись у кількості ста чи й більше, кидалися на майно винних і все, що знаходили у них — харчі, гроші, горілку, одяг,— брали собі. Звичайно, найбільше накидалися вони на горілку: розбивши бочку чи висадивши у ній дно, козаки або виливали горілку просто на вулицю, або забирали її у що попало і продовжували гуляти²⁵.

Відаючи цілковитому розгулові у хвилини загальних веселощів, особливо після вдалих походів на неприятеля, запорожці, однак, не забувалися настільки, щоб ставити в заслугу пияцтво й розгул пристойному козакові, а особливо дійсному старшині. Від 28 січня 1756 року до нас дійшов «кріпкій приказ» кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха з товариством самарськом полковникові Івану Водолазі за те, що він, «по своєму безумію, помрачившись проклятими люлькою и пьянством, войсковые универсалы презрел и грабительство учинил, чего ради в Коші Войска Запорожскаго низового определено за такоіе безразсудніе поступки и войсковых универсалов презрїніе, яко недоброго сына, зрепремандовать *»²⁶.

Що б там не було, але загалом домашнє життя січових козаків було надто простим і дуже скромним. «В запорожской черни снискание богатства ни мало не уважалось: почитая нужды свои в одном токмо, воинском и промышленном орудиях, не знали они роскоши ни в платьє, ни в украшении, ниже в самой пище, которую хозяин имел всегда одну и всегда почти одинаковую»²⁷. За козацькою приказкою, «запорожці — як малі діти; дай багато — все з'їдять, а дай мало — вдоволені будуть». На простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших і найнеобхідніших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами, тому в їхніх думках і співається:

«Та почім козак славен? Наївся риби
І соломахи з водою,

²⁴ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 364, 377.

²⁵ Мышецкий С. История. С. 54.

* Огососити догану (фр.).

²⁶ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 105.

²⁷ Зуев В. О бывших промыслах. С. 4—5.

Та з мушкетом стане, аж серденько в'яне,
А лях од духу вмирає».

Скромність життя запорізьких козаків виявлялася у всьому: коли вони 1755 р. їздили в Петербург, то на кошового, двох старшин і кількох козаків за час всієї подорожі, тримісячного життя у столиці й частування знайомих, витратили лише 60 крб. і гірко нарікали на дорожнечу столичного життя в листах, відісланих у Січ; коли вони частували російських і кримських чиновників 1764 р., під час розмежування прикордонних земель, то витратили на це лише 17 крб. 33 коп., хоч за наказом Коша задовольняли всі вимоги комісарів і депутатів; коли вони вирушали в похід, то брали з собою кілька горщиків тетері, толокна, тобто круто звареної каші, пастреми, тобто висушеної і пров'яленої на сонці баранини²⁸. Свідком простого життя запорізьких козаків був генерал Петро Аврамович Текелі, який за наказом імператриці Катерини II зруйнував запорізьку Січ. Телтячи за зло добром, заporожці запропонували генералові пообідати з ними; генерал прийняв запрошення, але повинен був їсти з дерев'яних ночовок і дерев'яною ложкою. Генералові, який звернув увагу на це, заporожці відповіли: «Хоч із корита, так досита, а хоч з блюда, та дохуда»²⁹. Багатство і розкіш у запорізьких козаків, за слушним зауваженням Скальковського, виявлялися в тому, що у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві кренці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці. Побувавши у столиці, отримавши дарунки від вельмож а іноді й від самої цариці, запорізька старшина, повернувшись у Січ, часом міняла свої кожухи на напівшовкові й оксамитні каптани, кабардинки на соболєві шапки, дерев'яні черпала на срібні ложки, а саморобні «михайлики» на дорогі чарки; але все це стосувалося переважно старшини, а маса запорізького війська, як зауважує згаданий історик, трималася початкової простоти, і вся її розкіш виявлялася в достаткові риби, вареників, сирників, галушок, м'яса, горілки, меду, пива, часом угорського і кримського вина, але переважно улюбленої варенихи³⁰.

Цілком інакше складалося життя козаків-зимівчан, котрі жили у степу. Зимівниками на Запоріжжі називали невеликі хутори, чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й рибуловлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною. В середині кожної хати була «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл»³¹. За офіційним описом 1769 р. під зимівником розуміли садибу, в котрій було «хат три, одна с кімнатами, і две комори с лѣхом и стайнею рублеными; загородь, четыре двора частокольные из добраго резаннаго дерева, досчаные. Близь же оного зимовника мельница двокольная (на два постава) и со всем в ней хлебным и прочим припасом. В оному зимовнике разной муки 13 дапшоно 4 бочек, жита засеков большех 2, и со всею экономическою посудуо и вешьми. Овец 1 200, лошадей 127, из коих верховых 12, кобыл 85, неуков-лошаков разнолетних 30, рогатого скота — волов 120, быков разнолетних 120, коров лучших з гурта 54, остальных скотин не считано»³². Зимівники рідко будували один господар, переважно 3—4; у кожного господаря зимівника було по 3—4, або по 5—6 козаків і при них по 10 молодиків, а над усіма — «господар», тобто управитель. У зимовий час вони були багатолюднішими, ніж улітку: до них приходило, щоб прохарчуватися, чимало різного люду з міст, який подовгу жив на зимівниках; улітку ж такий люд затримувався на тиждень-другий, далі переходив з одного зимівника на другий, з другого на третій³³. Більшість зимівників

²⁸ Скальковский А. История. Т. 1. С. 275.

²⁹ Устное повествование Н. Коржа. С. 48, 49.

³⁰ Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 275.

³¹ Записки одесского общества. Т. 7. С. 182, прим. 63; Устное повествование Н. Коржа. С. 12.

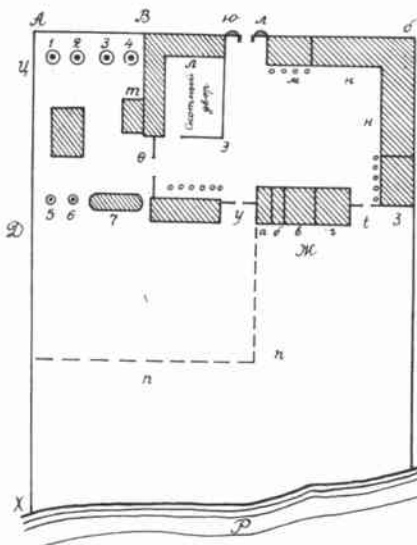
³² Скальковский А. История. Т. 1. С. 199.

³³ Записки одесского общества. Т. 7. С. 182, прим. 63.

було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках; жили в них або сімейні запорожці, або люди, що прийшли з України, Литви й Польщі, або нежонаті «абшитовані» старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю, хлопцями, хлопчачками й наймитами³⁴. Офіційно козаки-зимівчаки звалися сиднями, або гніздюками, глузливо — баболюбами та гречкосіями; вони складали поспільство, тобто були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках особливим пострілом гармати з Січі або оголошенням спеціальних гінців-машталірів від кошового отамана. У таких випадках вони, незважаючи на те, що були жонатими, мусили беззаперечно виконувати військову службу; з огляду на це кожний жонатий козак мусив мати рушницю, списа та «прочю козачью зброю», а також неодмінно з'явитися в Січ «для взяття на козацтво військових приказов»³⁵. Крім військової служби, їх викликали для сторожі, охорони кордонів, а також для лагодження куренів у Січі, спорудження артилерійських та інших будівель³⁶. Та головним обов'язком гніздюків було годувати січових козаків; вони були запорізькими господарями у справжньому розумінні слова: обробляли землю відповідно до її властивостей і якості; розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, садили сади, обробляли городи, полювали на звірів, ловили рибу й раків, вели дрібну торгівлю, здобували сіль, утримували поштові станції та ін.³⁷ Основна частина всього достатку запорізьких зимівників доставлялася в Січ на потреби січових козаків, решта залишалася на харчування самих гніздюків та їх родин. Січові акти, що збереглися, вказують, скільки коней завозилося в Січ зимівчачками: 18 вересня 1772 р. з паланки при Барвінківській Стінці у Січ відправили вісім волів, три бики, дві корови з телятами тощо³⁸.

При постійних зносинах січових козаків із козаками-зимівчачками між ними виробилися особливі звичаї й терміни. Січові козаки, що приїхали на зимівник, повинні були, не злізаючи з коней, тричі прокричати «Пугу!». Господар, почувши цей крик, двічі «пугував» у відповідь. На це приїжджі знову кричали: «Козак з лугу!» Господар питав: «А з якого лугу, чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого, йди до кругу!» Після цього, придивившись до вершників і переконавшись, що це справді січові козаки, господар зимівника кричав: «В'яжіть коней до ясел та просимо до господи». Тоді з хати вибігали господареві хлопці й заводили козацьких коней у стайню, а самих гостей запрошували до хати. Гості

План зимівника запорожського

А Б Х Ф - все обиття	Ц, З, М - амбари хлизна
А В Д - ток	В Ю З О - скотиний двор
Б К - кладня	Л Л Л - повітки
Б 2 3 4 5 6 - стовпи хліба	Ю Л - ворота з улицы
Г - скляда сїна, салами	Ө - ворота на ток
т - паловник	Ц - ворота для води с поля
В Д Е - двор	У - ворота с двора на огор
Ж - хата	или сад тт
а - комора	и н - повозь для тїлає и
б - стїни	орудїи
в - кухня	т - калитка в сад
г - світлиця	Р - рїчка

Цей бумажъ Д. И. Яворницькаго.

заходили в сіни, клали тут на «тяжах», тобто на кабиці, свої ратища, далі входили в хату, молилися на образи, вклонялися господареві й казали: «Отамане, товариство, ваші голови!» Господар, відповідаючи поклоном на уклін, казав: «Ваші голови, ваші голови». Потім запрошував приїжджих сідати на лави й пропонував їм різні почастунки — напої, страви. Серед останніх звичайно була тетеря; якщо випадав скоромний день, то варилася «тетеря до молока», якщо пісний — «тетеря до води». Весело погулявши кілька днів, гості врешті збиралися від'їжджати, дякували привітному господареві за гостину: «Спасибі тобі, батьку, за хліб, за сіль! Час уже по курнях роз'їжджатися, до домівки; просимо, батьку, і до нас, коли ласка». «Прощайте, пани-молодці, та вибачайте: чим багаті, тим і раді! Просимо не погніватися». Після цього гості виходили з хати, хлопці виводили їм нагодованих, напоєних і осідланих коней, і січовики, скочивши на своїх коней, мчали від зимівника³⁴.

Ще простішим було життя козаків по бурдюгах. Бурдюгами, від татарського слова «бурдюг», що означає вивернуту цілком шкуру тварини, просмолену і вживану як посудина для води, у запорізьких козаків називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорізьких вольностей; у них жили самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя. Бурдюги робили цілком простими й невибагливими: у викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізьяком і обставляли кураєм; у стінах залишали отвори для невеликих, круглих, мов тарілочки, віконечок, засклених зеленим і рябеньким з камінцями склом у круглій рамці з чотирьох трісочок. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла мечеть, на котрій пекли хліб, та кабиця, на котрій варили

³⁴ Устное повествование Н. Коржа. С. 21, 22.

³⁵ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 109.

³⁶ Мышецкий С. История. С. 83; Устное повествова-

План запорізького
зимівника
Малюнок кінця
XIX ст.

Запорізький зимівник
Гравюра кінця
XIX ст.

ние Н. Коржа. С. 22.

³⁷ Зварницький Д. Сборник материалов. С. 22.

³⁸ Зварницький Д. Вольности. С. 323.

³⁹ Устное повествование Н. Коржа. С. 30—31.

страву; обидві робили з дикого каменю, вони легко нагрівалися, тому швидко зігрівали й бурдюг і в зимовий час змушували зовсім забувати і про лютий холод, і про шалені завірюхи. В деяких бурдюгах часом зустрічалося якесь умелювання у вигляді лав, зброї, розмальованих під золото образів і килимів. Бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх. Коли господар бурдюга йшов кудись у степ, то він ще й клав на стіл харчі. Тому, траплялося, ходить, блукає якась людина по степу, та й захоче їсти. Бачить вона, стоїть бурдюг; відразу зайде до нього, знайде там казан, пшоно, сало чи рибу, викреше вогню, розкладе багаття, зварить собі обід, сяде й поїсть, а після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочине. А прийде господар, то зустрине гостя, мов батька, адже тільки й рідні йому в широкому степу, що захожа людина. Якщо ж гість не встигне побачитись із господарем бурдюга, то, поївши, напившись й відпочивши, він робить маленького хрестика з дерева, ставить його серед бурдюга, щоб знав господар, що у нього була мандрівна людина, та й іде собі з богом, куди йому треба⁴⁰.

Проводячи молоді літа свого життя в колі січових козаків, серед гулянок, веселощів і розгулу, а переважно в жорстокій і затятій боротьбі з неприятелями різних вір і народностей, запорожець врешті, баючи неминуче наближення старості й відчуваючи себе вже нездатним ні до війни, ні до гуляшого життя, нерідко йшов у ченці у який-небудь ближчий чи дальший монастир — Самарський, Мотронинський, Межигірський, Афонський, і там доживав останні дні свого життя. Відомо, наприклад, що колишній кошовий Пилип Федорів «подякував Січі за панство» й 1754 року відійшов у Самарсько-Миколаївський монастир, де й помер 1795 року на сто першому році життя. Переважно запорожець покидав Січ раптово, без жодного розголошу; ніхто не знав, коли й куди він зникав, і лише випадково відкривали якогось схимника в пустелі, у лісі або в берегових печерах. Він харчувався там лише проскурою, вправлявся у постах і молитвах, мужньо зносив фізичні злигодні, а потім помирав і в його кривці знаходили атестат, виданий йому запорізьким Кошем за участь у якихось походах проти неприятелів. Та часом цей відхід у ченці справлявся урочисто, на виду у всіх, і супроводжувався гомеричними веселощами й грандіозною п'ятикою. Це називали «прощанням козака зі світом». У такому випадку старий запорожець, що вирушав у монастир «спасатися», одягався у найдорожчий одяг, чіпляв блискучу зброю, набивав усі свої кишені та шкіряний черес⁴¹ щирими золотими, наймав різних музик, накуповував цілі бочки «п'яного зілля», а до того «зілля» повні вози усіялкої їжі й вирушав у якийсь монастир, найчастіше в Межигірський Спасо-Преображенський у Києві «спасатися»⁴². Музики втинали «веселої», й товариство вирушало в путь. Тут кожен, хто спеціально чи випадково виявляв бажання провждати прощальника до монастиря, пив, їв і танцював; а попереду всіх на чудовому бойовому коні мчав сам прощальник «сивоусий»; нерідко й він сходив з коня, пив, їв і кидався навприсядки. Всіх зустрічних він запрошував до гурту, частував напоями й пропонував перекуски. А як побачить на своєму шляху віз горшків, неодмінно підлетить до нього, перекине догори колесами, а все веселе товариство підбігає до горшків, танцює по них і топче. Якщо ж побачить віз риби, також підскачить і перекине догори колесами, а всю рибу розкидає по площі, примовляючи: «Їжте, люди добрі, та поминайте прощальника!» А як наскочить на перекупку з бубликами, також відбирає у неї всі бублики й роздає їх веселому товариству. Як трапиться крамничка з дьогтем, відразу скаче у бочку з дьогтем, танцює в ній, викидаючи всілякі колінця. За всі збитки платить потерпілим золотими, розкидаючи їх навколо себе жменями. Так дістається він зі своїм товариством до самого монастиря; тут товариство зупиняється біля стін святої обителі, а сам прощальник вкло-

⁴⁰ *Еварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 17, 18.

⁴¹ Товстий шкіряний пояс з підкладкою, завширшки

з долоню, для зберігання грошей, що застібався пряжкою чи замком (Записки московского археологического общества. М.,

1874. Т. 4. Вып. 3. С. 28).

⁴² Межигірський монастир на 18 верст вище Києва по Дніпру.

Домашнє життя запорізьких козаків у Січі
на зимівниках і бурдюгах

няється людові на всі чотири сторони, просить у всіх прощення, по-братськи обіймається з кожним, далі підходить до воріт монастиря і стукає.

- Хто такий?
- Запорожець!
- За якою потребою?
- Спасатися!

Тоді ворота відчинилися, і прощальника впускали в обитель, а все його веселе товариство, з музиками, горілками, пивами й медами залишалося біля стін монастиря. А в той час прощальник, сховавшись за монастирською стіною, знімав із себе черес із рештою червінців, скидав дорогий одяг, одягав власяницю і розпочинав важкий, але давно бажаний шлях до «спасіння»⁴³.

Звичайно, не всі старі запорожці закінчували своє життя в монастирях; більшість умирала там, де жила, причому, якщо козак умирав у Січі, його ховали на спеціально відведеному біля кожної Січі цвинтарі; якщо він умирав у зимівнику чи бурдюзі, його ховали де-небудь на схилі глибокої балки, біля гирла ріки, біля мальовничого озера чи серед відкритого високого степу; над могилою померлого нерідко насипали високий курган «для пам'яті знатної людини»⁴⁴, тому й досі співається у козацьких піснях:

«Він взяв собі за жіночку
Високою могилочку, зеленую долиночку».

Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: «А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її!» На могилі ставили кам'яного хреста, нерідко витесаного самим покійником ще за життя, на хресті робили відповідний напис і виставляли білий прапор на знак бездоганної чистоти померлого лицаря.

Але переважно запорожці гинули в боях, на морі чи на суходолі, під час походів проти неприятелів; тоді, звісно, козак складав свою «голівоньку» де доведеться; якщо траплялися при цьому товариші, вони нашвидку викопували могилу шаблями, землю з неї вибирали лапами чи шапками й ховали померлого товариша; якщо ж козак помирав сам, то його кістки спочивали зовсім без «чесного» поховання:

«Як козака турки вбили, під явором положили,
Під явором зелененьким лежить козак молоденький;
Його тіло почорніло, а від вітру пострупіло,
Над ним коник зажурився, по коліно в землю вбився».

Ще гірше доводилося козаку, коли він, тікаючи з турецької неволі, потрапляв у дикий степ, безводну й безплідну пустелю і, зморений жадливим голодом і нестерпною спрагою, вмирав голодною смертю; тоді чорнокрилі орли очі його клювали, вовки степові м'ясо об'їдали й жовті кістки по шляхах розтягали, а козацька голова з очниць травою-муравою проростала.

⁴³ Звичай прощання зі світом запорожця художньо відтворено у відомому тво-

рі П. О. Куліша «Чорна Рада» (СПб, 1860. С. 90—94) та поемі Т. Г. Шев-

ченка «Чернець».

⁴⁴ *Мышецкий С.* История. С. 78.

Відмітною рисою характеру запорізьких козаків була глибока релігійність; риса ця пояснюється складом їхнього життя: ніщо, кажуть, так не розвиває в людині релігійних почуттів, як постійна війна. «Хто в Севастополі не бував, той Богові не молився... Віра в бога провидіння — це єдиний якір порятунку в усіх випадках, якою б неминучою не видавалася небезпека, якою близькою не була б смерть. Скільки разів доводилося складати з пам'яті молитви, котрих у найранішому дитинстві навчала матір. Так на полі битви вони пригадувалися й прочитувалися з усією точністю». Так казали безпосередні учасники знаменитої Севастопольської війни * 1854, 1855, 1856 рр.; так із повним правом могли казати про себе запорізькі козаки XV, XVI, XVII й XVIII століть. Тому при всій патріархальній простоті і при всій видимості розгульного життя запорізькі козаки завжди відзначалися глибокою релігійністю і широкою, далекою від будь-якого святенництва побожністю. Захист віри предків і православної церкви становив основу всього їхнього життя; на цьому ґрунті, навіть забувши свою національну ворожнечу, вони ніколи не могли забути осквернення своєї святині. Так, живучи «на степах татарських, кочів'ях агарянських» і користуючись протекцією кримського хана, вони відверто зневажали й навіть проклинали татар за спалення ними козацької святині, Самарсько-Миколаївського монастиря. У той же час, 1710 р., перебуваючи в турецькому місті Бендерах, запорізькі козаки, укладаючи угоду з українськими козаками, першим пунктом поставили питання православної віри: оскільки серед трьох богословських чеснот передусє віра, то зі святої православної віри й слід починати кожен угоду; народ козацький з давніх часів, «ненарушимо» тримаючись православної віри, ніколи не вагався іновір'ям; разом із Богданом Хмельницьким почав він війну «опричь прав и вольностей войскових, за віру святу православною», а після її закінчення лише задля «єдиновірія православного» під «протекцію государства московскаго удался»; тому й новий гетьман Пилип Орлик зобов'язувався дбати і твердо настоювати на тому, щоб «никакое иновіріє в Малую Россію ни от кого не было впроважено», щоб на Україні ніколи не дозволялося жити іновірцям, особливо «зловірію жидовскому» і щоб «віра єдина, восточнаго исповідання, за помноженієм хвалы божіей, церквей святых цвіцвієна в науках вызволєнных, яко крин в тернії, меж окрєстными иновірными

[†] Сборник рукописей о Севастопольской обороне. СПб, 1872. Т. 2. С. 456; * У наш час прийнялася назва Кримська війна. Т. 3. С. 45.

панствами, процвітала»². Та й живучи під верховною владою польського уряду й користуючись різними благами Речі Посполитої, запорожці всією своєю козацькою душею ненавиділи ляхів за те, що ті були католиками, гонителями православної віри й поширювачами унії; слово «католик» стало навіть лайливим у мові козаків. Під впливом справді релігійних почуттів багато запорожців, цураючись веселого, голосного й вільного життя в Січі, йшло у непроглядні ліси, берегові печери, річкові плавні й там, живучи між небом і землею, «спасались о Христі»; на цьому поприщі з'являлися справжні подвижники, ревні виконавці євангельських заповідей і апостольських переказів. Напр.клад, військовий осавул Дорош, простий козак Семен Коваль та інші³. Багато хто створював каплиці у своїх зимівниках, влаштовував скити, ставив молитовні ікони, відділяв у власних житлах особливі «божниці», вміщаючи туди ікони в дорогих шатах і багатих кіотах, ставлячи перед ними незгасні лампади, запалюючи саморобні воскові свічки, курячи дорогим фіміамом і, часто будучи письменним, співав акафісти, вимовляв молитви, читав житія святих, приваблюючи цим до себе неписьменних, але релігійних і старанних щодо християнської віри товаришів. Багато хто з військової старшини, наприклад Милашевич, Калнишевський, Ковпак, Третяк, Рудь, Шульга та інші, утримували при собі грецьких і слов'янських ченців, користувалися їхніми добрими порадами й намагалися жити за вказівками цих носіїв слова Божого. Багато хто, як, наприклад, ієромонах Паїсій, чернець Полікарп, козаки Андрій Хандалій, Пилип Роздора та інші, все своє життя присвячували виключно викупові з далекої неволі нещасних християн, з ризиком для життя проникали у страшне місто Кафу (нинішню Феодосію), що торгувало «людською неволею», пробіралися у саму столицю кримських ханів Бахчисарай і навіть у резиденцію турецьких султанів Константинополь; тиняючись тут під виглядом мусульманських жебраків, сліпців, калік і убогих, збирали відомості про нещасних християнських невільників і або викупували їх за гроші, або потай виводили з неволі «на ясні зорі, на тихі води, у край веселій, між мир хрещений». Багато хто жив лише для того, щоб відбивати християнський «ясир» у хижих татар, який ті щорічно тисячами, а то й десятками тисяч забирали з України в далекі області Малої Азії, Індії, Єгипту та інших країн. Вони залягали по глибоких балках, ховалися обабіч проїжджих доріг, у гущавині лісів і, пильно стежачи за татарськими загонами, раптово нападали на них, відбивали з рук диких ворогів нещасних невільників, котрих потім самі лікували, забезпечували одягом і харчами й повертали на батьківщину; цими подвигами заслужили на історичну відомість, зокрема, козаки Хижняк, Шульга і Рудь. Останній за свої високі християнські подвиги отримав у нагороду кілька тисяч десятин землі й заснував слободу Миколаївку-Рудеву на річці Нижній Терсі в колишній Самарській паланці.

Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки «на прощу», тобто вклонятися святим місцям у монастирі: Самарський⁴, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський, Мошенський: першого разу восени, у вересні й жовтні, після звичних літніх занять — рибальства, конярства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу — перед постом на масницю; в останньому випадку побожні паломники залишалися у святих обителях на весь піст аж до Пасхи і протягом цього часу постилися, сповідалися й причащалися. Святість чернечого життя й усвідомлення вищій марноти власного життя в Січі змушували багатьох козаків назавжди залишатися в цих монастирях⁵ і навіть іти у відомі монастирі далеких країн — грецький Афон і молдавську Драгомирну, «где большая часть монашествующих была от российского роду, наипаче-же от православно-именитыя страны запорожския»⁶. Іноді в монастирі приходили ко-

² Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. С. 320—322.

³ Феодосий. Исторический

обзор церквей. С. 60; Материалы. Т. 1. С. 492.

⁴ Устное повествование Н. Коржа. С. 92.

⁵ Максимович М. Собра-

ние сочинений. Т. 2. С. 275, 281.

⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 138.

заки, що мали на це особливо важливі причини, коли давали, наприклад, обітницю послужити Богові й ченцям за врятування свого життя від явної смерті: у «Тератургмі» киево-печерського ченця Афанасія Кальнофойського, який жив на початку XVII ст., розповідається про випадок, коли запорожці, яких на Чорному морі захопила страшна буря, звернулися з палкою молитвою до Бога про відвернення від них цього лиха, за що обіцяли послужити кілька днів ченцям святої Києво-Печерської обителі, й коли небезпека минулася, справді дотримали цієї обітници, виконуючи всю чорну роботу в монастирі протягом двох тижнів⁷. У силу тих самих релігійних почуттів запорізькі козаки намагалися триматися якомога далі від розкольників і євреїв; тому за весь понад двохсотрічний період історичного існування у їх середовищі не було ні розкольників, ні лжевчених, вони всіляко дбали про викорінення іудейського «зловірія».

Інші риси спільного й приватного життя запорізьких козаків дають багато прикладів справжньої побожності. Наприклад, ніде з такою повагою не ставилися до духовенства, як у Запоріжжі: розумний, освічений і побожний архімандрит Володимир Сокальський у найрішучіший момент історичного життя запорізьких козаків, під час штурму Січі російськими військами 1775 р. своїм впливом і авторитетом змусив їх не піднімати зброю навіть проти москаля: «Він хоч і недруг, а все-таки православної віри чоловік». «Знав, панотче, що сказати!» У звичайний час старанність запорожців щодо духовних отців сягала так далеко, що Кіш не лише утримував їх за рахунок війська, щедро обдаровував, а й особливим ордером на ім'я громадських отаманів наказував роздавати овечу вовну родинам зимівчаків, щоб ті прями її на десятки й потім відсилали пряду на сукно «для одягу послушників і служок Самарського монастиря»⁸. Постійні відвідування богослужінь і різних молебнів запорізькими козаками, особливо людьми старшого віку, багаті пожертви ченцям, часті заповіти козаків, з огляду на близьку смерть, майна на користь церкви й духовенства⁹, а особливо незліченні пожертви й різноманітні вклади, здійснювані запорізькими козаками у монастирі, січові й парафіяльні церкви, російські та грецькі скити грішми, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями, підвісками, золотими та срібними зливками, перлами, коштовним камінням, дорогими тканинами, багатими коралями — все це свідчить про велику ревність запорожців до храму божого й православних церковних свят. Так, 1755 р. запорізький Кіш, відряджаючи свого полковника в Москву за царським жалуванням, доручив йому замовити у московських майстрів срібне панікадило вагою в 5 пудів і заввишки у 2 аршини; через терміновий від'їзд полковника панікадило виготовили у Глухові за 3 тис. крб., величезну як на ті часи суму, особливо як згадати, що все жалування війська становило тоді 4660 крб. Про це панікадило запорожці писали гетьманові Кирилу Розумовському, що воно коштувало їм «немалу суму» і просили його дати 10 «оружейных» козаків «для береження на случай нападательства в пути»¹⁰. 1774 р. запорізький Кіш виготовив для начальника січових церков Володимира Сокальського, піднесеного імператрицею Катериною II в сан архімандрита, дорогу митру, наперсний хрест і наказав видавати йому щорічно 300 крб., що становило 3000 крб. на наші гроші *; а через рік після цього запорізькі козаки клопотали про те, щоб «завести у своїй Покровській січовій церкві золотий посуд найбільш майстерної й чудової роботи», схожий на посудини Києво-Печерського монастиря. Не суміщаючи уявлення про велич храму божого зі звичайною дерев'яною церквою в Січі, запорізькі козаки вирішили були збудувати у своїй столиці кам'яну церкву з мармуру й тесаного каменю, видобутого з руїн старих мечетей татарських міст, але цей намір не був здійснений через падіння самого Запоріжжя. Ревність запорізьких козаків до храмів божих і

⁷ *Kalnofoiskiego Athanasii. Teraturgija. K., 1638. С. 166.*

⁸ *Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский*

монастырь. С. 116.

⁹ Устное повествование Н. Коржа. С. 40.

¹⁰ Архів Малоросійської колегії при Харківському

ун-ті, № 1817. 1762 р., 31 липня.

* Станом на 1892 рік.

¹¹ *Максимович М. Собрание сочинений. Т. 2. С. 275.*

Церковний лад
у запорізьких козаків

доброчинності виходила далеко за межі їхніх вольностей. Зокрема, у київському Межигірському монастирі запорізькі козаки утримували своїм коштом лікарню і шпиталь¹¹. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський

Троїцький собор
у Новомосковську
1773—1779 рр.
Архітектор Я. Погребняк
Малюнок О. Сластіона

власним коштом збудував кам'яну церкву Петра й Павла у Межигірському монастирі та дерев'яну церкву в Ромнах. Той же кошовий за обітницею посилав вклади у церкву Гробу Господнього в Єрусалимі — чаші, дискоси, ложки, зірки зі срібла, позолочені звони. Військовий суддя Василь Тимофійович на власні кошти спорудив церкву св. великомученика Пантелеймона в Києві, на Подолі, котра належала до Межигірського монастиря, і утримував її. Інші козаки робили вклади церковними речами у той же монастир. Зокрема, кошовий Іван Білицький і якийсь запорожець Василь пожертвували два срібні напрестольні хрести, а Федір Лантух 1763 р. подарував книгу Мінеї¹²; козаки Софрон і Тимофій Гострий 1769 р. пожертвували два срібні хрести з відповідними написами¹³. Київський митрополит Арсеній Могилянський 1762 р. спеціальною грамотою дякував запорізьким козакам за ревність щодо храмів божих у Києві та просив дозволу на збирання милостині серед запорожців на прикрашення київського храму св. Софії. Ієромонах Афонського монастиря Григорій дякував Кошеві за «многія милости» й повідомляв про щасливе повернення з поїздки по запорізьких місцях на святу гору. Архімандрит «царской и патріаршей» грецької обителі Костянтин висловлював глибоку вдячність запорізьким козакам за надіслання церковного начиння, одягу та 2500 крб. грошей на потреби монастиря¹⁴. 1774 р., напередодні падіння Січі, запорожці послали архімандриту Межигірського монастиря Іларіонові багато прикрашену митру з малинового оксамиту¹⁵. Крім перелічених прикладів, майже кожен із простих козаків, уникнувши смерті на війні чи вилікувавшись від хвороби вдома, робив посильний внесок у храм божий срібними хрестиками, кухлями, кубками, чарками, а найчастіше металевими подобаами сердець, рук, ніг, очей, одно слово того, чим хворів; ці зображення вшляди ланцюжками чи стрічками на різні образи у церквах і монастирях і їх дійшла до нашого часу незліченна кількість. Крім того, кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо, заповідаючи повісити його на іконостасі в обраному ним самим місці.

Крім відзначених фактів релігійності запорізьких козаків, на це вказують ще й інші риси їх характеру — звичай не страчувати злочинців перед великим постом, починати кожную важливу справу після молитви, носити при собі «тілесний» хрест із зображенням Покрови пресвятої Богородиці, архістратиґа Михайла, Миколи Чудотворця, віра в рятівну силу цього хреста в час походів і баталій, звичай записувати вбитих у битвах у синодики чи пом'яники¹⁶, врешті особлива повага до людей, «письмо священное читающих и других ему научающих». Так, у відомій козацькій думі «Про бурю на Чорному морі» розповідається, що запорізькі козаки ніяк не погоджувалися кинути в море як жертву розбурханій стихії Олексія Поповича, незважаючи на щире бажання останнього:

«Ой, козаки, пани-молодці, добре ви чиніте,—
Самого мене, Олексія Поповича, візьміте,
До моєї шиї камінь біленький прив'яжіте,
Очі мої козацькі молодецькі червоною китайкою запніте,
У Чорне море самого мене спустіте».
— «Ей, Олексію Поповичу, славний лицарю і писарю!
Ти ж святе письмо читаєш
І нас, простих козаків, на все добре навчаш,
Про що ж ти од нас гріхів більше маєш?»

Згадаймо, нарешті, й той воєнний клич, з котрим запорізькі козаки звертали-ся до своїх братів по вірі й походженню, мешканців українських міст, перед початком різних походів, щоб виразніше побачити, яке значення мала релігія у всьому житті цих високих поборників предківської віри й істинних лицарів

¹² Максимович М. Собрание сочинений. Т. 2. С. 285.

¹³ Филарет. Черноморская Николаевская пустынь. Харьков, 1856. С. 17.

¹⁴ Скальковский А. История. Т. 1. С. 136—140.

¹⁵ Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. С. 283.

¹⁶ У синодику Нехворо-

щанського монастиря 1714 р. записано 700 імен запорізьких козаків (*Зварницький Д.* Запорож'є. Т. 1. С. 107).

православної руської церкви: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий витерпіти всілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас. Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя»¹⁷.

Але, служачи душею й рукою православної вірі, запорізькі козаки зовсім не заглиблювались у якісь богословські тонкощі — більшого значення вони надавали безпосередній вірі, ґрунтованій швидше на почутті, ніж на розумі, й, живучи в постійній военній тривозі, нерідко, в силу необхідності, задовольняли свої релігійні потреби не так, як належить, а так, як було можливо. Наприклад, багато разів дивлячись у вічі неминучій смерті під час походів по Чорному морю й не маючи при собі священника, якому можна було б покаятись у гріхах, вони, за словами козацької думи, «сповідалися богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому». Ці обставини нерідко викликали несправедливі докори в безвір'ї і байдужості запорожців щодо релігії. Наприклад, відомий київський митрополит XVII ст. Петро Могила у друкованій праці назвав запорізьких козаків «реbellізантами»*, тобто людьми, несамовитими у вірі, відступниками; православний пан Адам Кисіль у тому ж столітті відгукувався про них, як про людей «ніякої віри — religionis nullius»; уніатський митрополит Рутський іменував їх людьми «без релігії — sine religione»; а думні дяки московські 1594 р. трактували їх перед послом германського імператора Рудольфа II Еріхом Лясотою «людьми, що не знають страху божого»¹⁸. У наш час деякі дослідники української історії, тенденційно применшуючи заслуги запорізьких козаків перед рідною вірою та православною церквою, зводять їх у цьому відношенні ледь не на рівень диких варварів: вони вказують на приклади грабежу козаками православних церков та вищого духовенства, знаходять приклади недовіри їх щодо ченців перед воєнними походами¹⁹, підкреслюючи існуюче серед них повір'я про шкоду для воєнного щастя від присутності священника у їхньому війську²⁰; як доказ цілковитої байдужості запорожців до церкви наводять також відому пісню, котру звичайно співають на українських весіллях, у якій жартівливо сказано, що запорожці настільки здичавіли, буцімто не можуть відрізнити «попа від козла й церкви від скирти»:

«Славні хлопці запорожці
Вік звікували — попа не видали.
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «оце, братці, піп, піп!»
Осавул каже: «що я й причащався!»

Славні хлопці запорожці
Вік звікували, церкви не видали.
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: «Ото, братці, церква!»
Осавул каже: «Я в їй сповідався».

Але в цих відгуках чути частково нерозуміння історії та справжньої суті життя запорізьких козаків; частково так звані загальні місця; частково ж уявлення про віруючу людину як про таку, котра повинна жити за дзвонами, як ідеальний чернець, а всі свої стосунки з Богом висловлювати постом і зовнішніми проявами без участі серця; частково неправильні висновки з одиничних і випадкових фактів до загальних явищ. Наприклад, якщо 1637 й 1638 рр. запорізькі козаки приховували від духовенства мету своїх походів, то робилося це з огляду на недавній донос одного православного ченця польському урядові про заміри козаків проти поляків. Але наводити цей випадок як приклад безбожності запорізьких козаків так само дивно, як дорікати кожній

¹⁷ Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 1. С. 68.

* Бунтарі (лат.)

¹⁸ Чтения московского об-

щества. 1873. Кн. 2. С. 269; ЖМНП. 1878. № 3.

С. 6.

¹⁹ ЖМНП, 1878. февр. С.

201; Вестник Европы. 1874. № 4. С. 543.

²⁰ Археологический сборник. СПб. Т. 1. С. 265.

військовій раді у наш час про навмисне приховування всіх планів війни перед майбутньою кампанією.

Багато разів випадало нам проїжджати колишніми володіннями запорізьких козаків, багато разів доводилося бачити місця столиці цих низових лицарів, місця колишніх слобід та зимівників, і багато разів доводилося нам переконуватися, що січові козаки у виборі місця для будівництва свого «кишла» керувалися не лише стратегічними міркуваннями, а й естетичними, а особливо релігійним почуттям. Варто лише поглянути на місця запорізьких Січей і на різні речі церковного побуту, що вціліли з часів запорізьких козаків, щоб переконатися в цьому. Віднайшовши який-небудь величний острів серед Дніпра, чи побачивши якийсь підвищений «ріг», тобто мис на березі ріки, влаштувавши на ньому зовнішній, а з нього виділивши внутрішній Кіш, запорозькі козаки вибирали в останньому найгарніше і найвідкритіше місце і на ньому найперш зводили церкву, що неодмінно присвячувалася Покрові пресвятої Богородиці, а вже потім споруджували інші, необхідні для життя будівлі. «Хай красується храм божий у небесній висі і хай святі молитви линуть від нас просто з землі до престолу Господа Бога». В найгіршому становищі й за найсумніших подій церква завжди становила найголовнішу турботу запорізьких козаків: коли 1709 р. запорожці втікали від «москаля», то передусім захопили з собою церковне добро.

Перша церква, наскільки можна здогадуватися, не маючи на це прямих вказівок, була у запорізьких козаків близько 1576 р., коли польський король Стефан Баторій дарував їм «місто Терехтемирів з монастирем і перевозом та старовинне містечко Самарь з перевозом і землями вгору по Дніпру до річки Орелі»²¹. Старовинне місто Самарь чи Стара Самарь було на правому березі ріки Самари, на шість верст вище впадіння її у Дніпро, якраз навпроти теперішнього села Одинківки чи Куликова, Новомосковського пов. Хоча з королівського універсалу не видно, щоб у Старій Самарі 1576 р. була церква, але припускати «старовинне» місто без церкви так само важко, як старий маєток без якогось житла для власника.

Так чи інакше, але запорізькі козаки, головним центром поселень яких було місто Стара Самарь, уже близько 1576 р. звернули увагу на віковичний праліс, «дубову товщу» за 26 верст вище від міста, і тут, на великому острові між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком, влаштували першу у своїх вольностях і в теперішній Катеринославській губернії невелику дерев'яну церкву св. Миколи «з шпиталем, дзвіницею і школою при ній», забезпечили її церковним начинням, богослужбовими книгами, ризницею та виписали для нової церкви ієромонахів з київського монастиря, а 1602 р. перетворили її на Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, завівши в ньому богослужіння за зразком грецького Афонського монастиря.²²

Відтоді й починається історія церкви у межах вольностей Війська Запорізького низового. З цього часу запорізькі козаки, дбаючи про святість православної віри, влаштували протягом усього свого історичного життя близько 60 церков, не рахуючи каплиць, скитів та молитовних ікон, і відкрито виступили на боротьбу з ворогами за віру предків. Наприкінці XVI ст. такими ворогами руської віри й народу оголосили себе польський уряд і католицьке духовенство. У 1596 р. між Польщею й Україною через підступ римської курії встановилася так звана церковна унія; за цією унією православний люд України приєднався до католицької церкви, нічим не порушуючи своєї віри та звичаїв, лише визнаючи верховним духовним главою римського папу. Така домовленість існувала на папері, насправді ж вийшло цілком інакше: Польща, яка на той час була головним розсадником єзуїтів, тобто також заражена єзуїтською релігійною нетерпимістю і безмежною ненавистю до всього православного, незабаром після запровадження унії

²¹ Академік Г. Міллер вважає, що місто Самарь запорожці отримали згодом,

уже за Богдана Хмельницького (Исторические сочинения. С. 43).

²² Феодосій. Самарський Пустынно-Николаевский монастырь. С. 6.

стала насильно навертати православних людей на католицизм, забороняти в українських містах богослужіння за східним обрядом, стала глумитися над руським православним духовенством, і от усім стало зрозуміло, що запроваджена на Україні унія була лише мостом, через який єзуїти-прагнули провести на православну Україну католицьку віру. Тоді проти насильства з боку католицького духовенства й утисків з боку польського уряду підняли свій голос саме запорізькі козаки: 1632 р. на загальній військовій раді, прилюдно й урочисто, вони вирішили усунути зі свого середовища всіх католиків, котрі жили серед низового православного товариства; вони не заподіяли жодного насильства, навпаки, виділили з військового скарбу частину належного їм добра, але наказали негайно покинути межі запорізьких вольностей. Та католики, чи то не бажаючи розлучатися з вільним життям, чи то не бажаючи повертатися до ненависних порядків своєї вітчизни, зважилися прийняти православну віру й назавжди залишитися в Запоріжжі.²³

Тим часом переслідування з боку католиків православних на Україні не припинялися, і тоді на захист предківської віри й народних прав у самій Україні виступив славетний гетьман Богдан Хмельницький. Він знайшов притулок у запорізьких козаків у Микитинській Січі, отримав від них військову та грошову допомогу й 8 травня 1648 р. вперше завдав ворогам православної віри жадливої й фатальної поразки в межах вольностей запорізьких козаків, на річці Жовтих Водах, яка впадає в Інгулець²⁴, у теперішньому Верхньодніпровському пов. Катеринославської губ. Того ж року, після перемоги над поляками при Жовтих Водах і Корсуні, Хмельницький прислав у січову церкву в Микитиню Розі 300 талярів у подарунок священикам²⁵. Отже, Микитинська церква була другою у запорізьких краях; але слід гадати, що ця друга церква була не постійною, а тимчасовою, рухомою.

Після цілого ряду битв запорізькі козаки 1654 р. разом з українськими козаками й народом перейшли у підданство до російського царя, й тоді їхня православна церква отримала захисників у особі вищих ієрархів російської церкви. В цей час, 1656 р., в межах вольностей запорізьких козаків, у селищі Старий Кодак, було влаштовано третю церкву — архістратига Михаїла. Ця похідна церква, перевезена з Січі, була влаштована за розпорядженням Коша для запровадженної вперше у Старому Кодаці берегової сторожі з охочих козаків-лоцманів; при ній був ієромонах Самарського монастиря²⁶.

У війні росіян з поляками та їх союзниками, турками й татарами, що почалася після приєднання України й Запоріжжя до Росії, запорізькі козаки взяли якнайактивнішу участь, воюючи проти недругів православної віри. За це їм жорстоко відплатили напівдикі кримчаки: за відсутності запорожців вони пройшли вогнем і мечем із краю в край усе Запоріжжя, палячи запорізькі житла, зруйнували їх головні займища, захопили масу всьлякого добра і, що було найгіршим для запорізьких козаків, знищили вогнем їхню головну святиню, щойно заснований Самарський монастир. З невимовним сумом поверталися запорожці після важких походів у рідні місця; страшні руйнування, заподіяні всюди татарами, а особливо в Самарському монастирі, сповнили обуренням їхні серця; вони не могли забути татарам зруйнування святині навіть через 55 років, коли самі жили під протекцією кримського хана.

Повернувшись на рідні згарища, запорізькі козаки в березні 1659 р., після загальної військової ради на Романковому кургані вище порогів, де тепер є село Романкове Катеринославського пов., вирішили збудувати четверту за ліком церкву на своїй новій Січі, Чортомлицькій, на честь Покрови Богородиці. Цю церкву завершили у вересні, а богослужіння почали 1 жовтня храмовим святом у Січі. Слідом за будівництвом церкви у Січі запорізькі козаки взялися відновлювати зруйновану татарами церкву Самарського монастиря: незабаром на місці спаленої церкви з'явилася велика й гарна, знову «с шпита-

²³ Феодосий. Исторический обзор. С. 33.

²⁴ Мышецкий С. Исто-

рия. С. 7.

²⁵ Величко С. Летопись.

Т. 1. С. 74.

²⁶ Феодосий. Материалы.

Т. 1. С. 71.

лем, звоницей и школой»; 1672 р. її урочисто посвятили й розпочали богослужіння. За 5—6 років, у період з 1677 по 1678 р., до ріки Самари ринула з одного боку маса православних переселенців із Задніпров'я, що не знесли страшних насильств польських властей, з другого — маса козаків, що втекли з-під Черкас, Канева й Чигирина після руйнувань російсько-турецької та російсько-козацької * воєн; і ті, й інші оселилися й біля Самарського монастиря²⁷.

Кінець XVI і початок XVII ст.** за всіх обставин були несприятливі для православної церкви запорізького краю: у 1679 р. турецькі війська ходили на Запоріжжя й нижче Січі в луки; з другого — маса фортеці; запорожці змушені були тоді відійти з Січі в луки; з 1687 р. почалися кримські походи князя Василя Голіцина, що тривали до 1689 р. Тоді російські війська ходили через вольності запорізьких козаків і влаштували у Старій Самарі базу для відбиття татар, так звану Новобогородицьку фортецю, що викликало невдоволення й навіть відкритий бунт запорожців проти російського уряду, оскільки вони бачили у будівництві фортеці зазіхання на свою власну волю. У 1692 й 1693 рр. на Україні діяв колишній канцелярист Петрик, піднявши проти української старшини й гетьмана Івана Мазепи все Запоріжжя й Крим. У 1694 р. запорізькі козаки ходили під кримське місто Перекоп; наступного року брали участь у Азовських походах Петра проти турків, а 1701 р. ходили в похід до Мінська та Пскова проти шведів²⁸. Нарешті, до всього цього, запорізькі козаки водночас зазнали жалихвих злигоднів через неврожай, посуху, сарану й мор²⁹. Усе це разом не могло, звичайно, не вплинути на стан церкви в запорізькому краю. Отож, не дивина, що за весь цей період історії до чотирьох виниклих церков — Самарської, Микитинської, Старокодацької та Чортомлицької — додалася лише одна, в запорізькому селі Личковому, на лівому березі Орелі, за 55 верст від Самарського монастиря. Вона існувала вже 1706 р.³⁰

Та ще несприятливішим для запорізької церкви часом був період з 1709 до 1734 р. У 1709 р. запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костянтином Гордієнком покинули, за прикладом українського гетьмана Івана Мазепи, підданство російському цареві й перейшли на бік шведського короля Карла XII. Але військова фортуна виявилася на боці російського царя, і запорожці жорстко поплавилися за свої прорахунки: їхня Січ, а разом з нею і січова Покровська церква були зруйновані; інші церкви хоч і залишилися цілими, але духовенство з них розійшлося або в Белгород ***, або в Київ, і лише незначна його частина залишилася на своєму місці й оплакувала сумну долю свого війська. Тим часом запорізькі козаки, йдучи «на поля татарські, кочовища агарянські», встигли прихопити з собою лише похідні церкви, «холщевья и клеенчатая», що нагадували намети зі складаних ширм³¹, взагалі втративши початково своє духовенство: до них приходили духовні особи з Польщі, Афона, Єрусалима й Константинополя, настоятелем його був архимандрит Гавриїл, грек родом, поставлений грецьким архієреєм. Лише з 1728 р. грецького архимандрита замінив руський священник Дідушинський. Взагалі протягом 1709—1734 рр. запорізькі козаки мали особливо часті контакти з грецьким духовенством: вони кілька разів посилали від себе грошові дарунки царгородському патріархові і самі не раз отримували від нього дорогі подарунки. Такі, наприклад, як чудові золототкані ризи й чудово виготовлений аналой, інкрустований, з арабського дерева, який, за переказом, колись належав славетному проповіднику Іоаннові Златоусту. Вони й тепер зберігаються у соборній церкві Нікополя, де колись була Микитинська Січ.

В той же час покинута запорожцями головна святиня їхнього краю, Самарський монастир, протягом восьми років була закинута. Але на щастя для неї

* Йдеться про російсько-турецьку війну 1676—1681 рр. й Чигиринські походи 1677—1678 рр.
²⁷ Феодосий. Исторический обзор. С. 36.

** Насправді йдеться про XVII й XVIII ст.
²⁸ Летопись Самовидца. С. 148, 172—175, 184, 192, 195, 202, 204.
²⁹ Там же. С. 149, 162, 164,

174, 178 та ін.
³⁰ Феодосий. Материали. Т. 1. С. 324.
*** В ориг. «Белград».
³¹ Феодосий. Исторический обзор. С. 39.

усім краєм угору від Самари відав енергійний і заповзятливий миргородський полковник Данило Павлович Апостол та його син Павло Данилович. У 1717 р. Апостол, скориставшись приходом із Задніпров'я у покинуті запорожцями місця ста козаків, переслідуючих поляками за православно віру, оселив їх поблизу Самарського монастиря й зобов'язав усіляко дбати про відновлення запорізької святині. Наступного року до цих переселенців з-за Дніпра долучилися наступні; полковник Апостол оселив їх в урочищі Могилові на правому березі ріки Орелі, яка впадає у Дніпро на 90 верст вище ріки Самари. 1721 р. в Самарський монастир прибуло п'ять ченців із Трехтемирівського монастиря; слідом за ченцями з'явився за розпорядженням Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря і настоятель, ієромонах Іоанникій з кількома ченцями, з метою відновлення покинутого запорожцями монастиря. На заклик Іоанникія до стін монастиря стали збиратися православні християни, що жили по Самарі, і всіляко сприяли добрим починанням настоятеля. На лихо для монастиря, тоді ж, 1730 р., сюди втік пройдисвіт Єпіфаній Яковлев, колишній чернець Козелецького монастиря, котрий підступом отримав сан єпископа в турецькому місті Яссах, а прибувши в Росію, був ув'язнений у Михайлівському монастирі в Переяславі, але за якийсь час утік з кількома прихильниками-розкольникими в Самарський монастир. Тут, зрадивши, його швидко спіймали і негайно відправили у Київську фортецю, де він згодом і вмер, розкаюючись у своїх гріхах. І все ж, перебування у Самарському монастирі такої людини, як Єпіфаній, збентежило справжніх віруючих християн і на якийсь час затримало будівництво і влаштування монастиря. Зате в той же час, близько 1730 р., в Самарський монастир зі слободи Малої Тернівки прибув колишній військовий осавул Дорош; це була людина доброчесна, навіть аскетична, досить обізнана зі священним писанням і водночас насправді смиренний християнин. Полюбивши всім серцем монастир та цю пустельну місцевість, він назавжди оселився тут, влаштував велику пасіку і збудував на березі Самари, навпроти Чернечого Пекла, нещасливого місця, де в бездонній ямі кось загинуло кілька ченців, які переправлялися через ріку за бурхливої погоди, кам'яну каплицю з іконою святителя й великого Чудотворця Миколи, запросивши до неї ієромонаха Самарського монастиря, й віддався тут молитовним подвигам і добрим ділам: грішми, здобутими від продажу меду, допомагав бідним людям та ченцям монастиря, а своїми молитвами і щотижневими суботніми панахидами просив у Бога порятунку душам потопельників-ченців із Чернечого Пекла. У своєму відлюдді Дорош дожив до глибокої старості, помер 1756 р. і був похований у Самарському монастирі; у його каплицю ще довго після смерті будівничого сходилися побожні люди й молилися Богу; 1769 р. її зруйнували татари, а головну її святиню, ікону святителя Миколи, через якийсь час знайшли в лісі на дубовому пні й поставили спочатку в монастирській церкві, потім у ризниці, а врешті знову в церкві, де вона є й тепер, приваблюючи до себе маси побожних прочан, хворих і немічних людей, які сподіваються порятунку від своїх недугів біля святого образу³².

З 1734 р. розпочалася нова епоха в історії запорізьких козаків: на самому початку березня запорізькі козаки, прощені імператрицею Анною Іоаннівною, знову повернулися під російську державу і привезли з собою архімандрита Гавриїла, священника Дідушинського, багатьох грецьких ченців та ієреїв. Обравши місце для нової Січі на рукаві Дніпра Підпільній, запорізькі козаки насамперед узялися за влаштування в Січі церкви на честь Покрови Богородиці. Київський митрополит Рафаїл Зборовський за посередництвом київського військового губернатора графа Вейсбаха, котрий завжди опікувався запорожцями, прислав їм 3 квітня 1734 р. своє благословення «на заснування Коша й церкви Покрови». Водночас у Січ прибув рекомендований чернігівським єпископом Іродіоном Жураховським (колишнім архімандритом Києво-Межи-

³² Феодосій. Исторический обзор. С. 41, 60, 62.

гірського монастиря) на посаду начальника запорізьких церков ієромонах Павло Маркевич. Запорожці, які звикли шанувати все, що виходило з Межигірського монастиря, попри те, що вже мали у себе гідних осіб, архимандрита Гавриїла та священника Дідушинського, послушали ради владики й вирішили прийняти ієромонаха Павла настоятелем усіх запорізьких церков, а самому владиці написали листа з проханням передати братії Межигірського монастиря, «ижбы они изволили в надиі пребывать, же мы их по совету всіх наших войсковых атаманов и прочих стариков, не чуждаемся и благоволим за настоятелей духовных себѣ принять, токмо нам до весны почekaют, за ким на сем нашем нынѣшнем новопоселеніи е. и. в. многомощною державою, кошем утвердимся»³³.

У виборі начальника церков запорізькі козаки не помилилися: енергійний ієромонах Павло швидко закінчив церкву в Січі і з тими самими робітниками, очевидно, січовими майстрами, вирушив у Самарський монастир і незабаром довів до ладу цю високу святиню всього запорізького краю; у січовій і монастирській церквах він встановив монастирський чин богослужінь, запровадив властиву для всіх православних храмів організацію і відкрив при церквах школи для дорослих козаків і молодиків. Незабаром, під час російсько-турецької війни 1736—1737 рр., ієромонах Павло збудував дві нові дерев'яні церкви у слободі Старому Кодаку й Ненаситецькому ретраншементі * для російських військ та запорізьких козаків³⁴. Згодом, близько 1740 р., до цих церков додався ще одна — в селі Романкові; було це після того, як у селі Ярославці Козелецького пов., Чернігівського намісництва з'явився самозванець, поляк Іван Минацький, котрий видавав себе за царевича Олексія Петровича. Тоді в Козельці, Ярославці, Басанці та інших місцях сталося заворушення, після придушення якого багато хто втік у запорізькі вольності, до Романкового кургана й Кодака; перша група прибулих козаків на чолі з якимось священником Федором заснувала першу церкву Успення Богородиці в урочищі Романкові³⁵.

Після Белградського миру, який встановив точні й конкретні кордони між вольностями запорізьких козаків та кочовищами степових татар, а особливо після оголошення російським урядом 1741 р. повеління «приймати й селити в задніпровських землях утікачів-українців з польських місць і втікачів-великоросіян», у вольностях запорізьких козаків з'явилося кілька нових слобід: Андріївка, Усть-Самара, Острів-Затон, Ненаситецький Ретраншемент, Биркусський Редут, Мишурін Ріг. У деяких із них згодом виникли церкви, а при церквах з'явилися ієромонахи та священники. У свою чергу й запорізький Кіш став закликати своїх козаків заселяти окраїни власних володінь у Кодацькій, Самарській та Прогноївській паланках; на заклик Коша з'явилися сімейні запорожці, заснували нові слободи, влаштували у них церкви і запросили до них священників та ієромонахів. Отож у середині XVIII ст. серед населених слобід із церквами й духовенством у Кодацькій, Самарській та Проточанській паланках були: Новий Кодак, Новоселиця, Кам'янка, Ревівка, Гупалівка, Шугліївка (тепер Шульгівка), Карнаухівка, Томаківка, Письмичівка, Кільчень, Пишинівка, Козирщина, Перещепине, Калантаївка, Сердюківка й Миколаївка-Рудівка, окрім відомих ще й раніше сіл із церквами — Старого Кодака, Романкова й Могилева³⁶. До цих церков слід додати ще дві — в Інгульській паланці при урочищі Перевізці і в Кальміуській паланці при гирлі Берди. Остання церква існувала вже в першій половині XVIII ст., оскільки 1754 р. вона була вже «стара і спорохнявіла»³⁷.

Дбаючи про благочестя й чистоту своїх храмів і православної предківської віри, запорізькі козаки брали на себе в цей час урочисту присягу не приймати до себе нікого, крім православно-руських людей, а прибульців інших націй та релігій допускати до себе лише після прийняття ними в усій повноті вчення православної християнської церкви, а євреям і розкольникам взагалі заборонили жити як у Січі, так і в зимівниках козацьких вольностей. До розкольників залічували з одного боку своїх соратників, донських козаків, яких вони вважали прихильниками невідомої лжевіри, з іншого боку розкольників, що

селилися біля фортеці св. Єлизавети у верхів'ях Інгулу. Останні так тривожили запорізьких козаків, що 1767 р. вони через своїх депутатів просили російський уряд забрати їх від російських кордонів, «оскільки у війську низовому, котре живе на кордонах, статут такий, щоб у Війську Запорізькому і на його землі іновірцям не бути й не жити»³⁸.

Водночас на загальній військовій раді було зроблено кілька важливих* розпоряджень про становище запорізького духовенства, церкви та школи. У 1766 р. було встановлено певну норму платні за виконання священнодійств та відправу різних треб, призначалася певна «роковщина» чи руга на благоустрій церков та утримання духовенства як при січовій церкві й Самарському монастирі, так і при парафіяльних церквах запорізького поспільства; вирішено було приймати антимінси і святе миро, необхідне для помазання неправославних християн, які постійно прибували в Запоріжжя й у лоно православної церкви, а також для новобудованих церков і каплиць, лише з київської митрополії за посередництвом Межигірського монастиря. Було прийнято постанову про заснування при Самарській, січовій та майже всіх парафіяльних церквах шкіл для навчання грамоти, письма, закону божого, молитов та про влаштування шпиталів для старих, убогих, калік і жебраків³⁹. Врешті, було визнано необхідність приймати у Самарський монастир, січову та парафіяльні церкви ченців, священників та служителів лише з Києво-Межигірського монастиря.

³³ Скальковский А. История. Т. 1. С. 131.

* Очевидно, йдеться про Новосіченський ретраншемент.

³⁴ Феодосий. Исторический обзор. С. 44.

Запорізькі козаки
під час молитви
Фрагмент запорізької
ікони Покрови
з січової церкви
XVIII ст.
Одеський історичний музей

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. С. 46, 51.

³⁷ Скальковский А. История. Т. 1. С. 135.

³⁸ Там же. С. 123.

³⁹ Феодосий. Исторический обзор. С. 56, 57.

Початок другої половини XVIII ст. був особливо сприятливим для розвитку церкви у Запоріжжі: імператриця Катерина II видала в цей час наказ «пребывающим уже жителям запорожских земель дать жизнь порядочную и спокойную, а остальным запорожским обширным и безлюдным степи заселить способным христианским народом, к земскому хозяйству и к военной службе равно устроенным»⁴⁰. Але щоб досягнути це цілковито, Катерина II вирішила запровадити у запорізьких землях губернію з повітами та двома головними провінціями; це було здійснено 22 березня 1764 р., а губернія отримала назву Новоросійської. У створену губернію запрошували різних поселенців, переважно «із слов'яно-руського православного народу». Довідавшись про таке розпорядження російського уряду, запорізька військова старшина зі свого боку стала прагнути того, щоб заселити дикі місця своїх вольностей і заохотити нових поселенців до обробітку землі. Населення запорізького краю справді значно зросло з цього часу; водночас збільшилася кількість слобід і зимівників, отже, й православних церков та парафій. Близько 1760 р. за побажанням Коша у місті Самарчику було утворене так зване старокодацьке духовне намісницьке правління, першим і головним священиком якого, так званим «хрестовим намісником», став Григорій Іванович Порохня⁴¹. У 1768 р. в Січ прибуло кілька ченців з українських, великоросійських та грецьких монастирів для збирання милостині; але запорізький Кіш заборонив цей збір на два роки, маючи на меті за ці два роки зібрати якомога більше коштів на спорудження і влаштування церков у землях власних вольностей⁴².

З цього моменту й до часу падіння Січі в межах вольностей запорізьких козаків налічувалося, за неповними даними, 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити й одна молільна ікона в 53 селах і урочищах: Деріївці, Трійницькому, Мишуриному Розі, Омельнику, Калужині, Дніпрово-Кам'янці, Бородаївці, Домоткані, Романкові, Кам'янському, Карнаухівці, Новому Кодаку, Звонецькому, Томаківці, Чувилиному, Шолоховому, Полозовому, Житловій Саксагані, Жовтій, Зеленій, Панчохиному, Орлику, Лелеківці, Кисляківці, Гарді, Кам'янці, Рєвівці, Бригадирівці, Петриківці, Шульгівці, Могилевому, Байбаківці, Гупалівці, Котівці, Личковому, Старій Самарі, Новій Самарі, Кильчені, Кочережах, Петровському, Дмитрівці, Малій Тернівці, Рудівці, Межиріччі, Лозовому, Андріївці, Підгорному, Чорнухині, Кагальнику, Усть-Міусі, Усть-Берді й Шангирейському ретраншементі.

Церква в урочищі Деріївці, на Серетівці, нижній половині теперішнього села Деріївки Верхньодніпровського пов., Катеринославської губ., існувала під назвою Вознесення вже 1740 р.; з 1755 р. ця церква була у віданні Кобеляцької протопопії й Полтавського духовного правління, а з 1756 р. у ближчому віданні «намісника всіх задніпровських церков і парафій», священика Дніпрово-Кам'янки Артемія Зосимовича. В час татарського нашествия на запорізький край 1768 й 1769 рр., коли всі жителі рятувалися втечею в ліси й ущелини, ця церква якимось дивом уціліла «заступленням Всевишнього порятунку». Очевидно, вже тоді її вважали старою, оскільки 1775 р. мешканці селища Деріївки, перейменованого на державну слободу, почали клопотатися про будівництво нової церкви; її закінчили вже після падіння Січі, 1784 р.⁴³ З давніх речей у цій церкві в наш час збереглося лише чотири богослужбові книги, друквані у XVIII ст.⁴⁴ В урочищі Трійницькому, тепер селі Куцеволівці, перша церква була перевезена з містечка Келеберди Полтавської губ. і влаштована на честь св. Миколи-чудотворця 1756 р.⁴⁵ З давніх речей у цій церкві збереглося п'ять богослужбових книг, одна срібна чаша й один срібний дискос, пожертвуваний козаком Антоном Синявським; крім того, вціліло ще кілька документів 1756 р.⁴⁶ В Мишуриному Розі за козаків існувало дві церкви: одна під іменем Си-

⁴⁰ Феодосий. Исторический обзор. С. 67.

⁴¹ Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 307.

⁴² Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 137.

⁴³ Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 191.

⁴⁴ Эварницкий Д. Запо-

рожье. Т. 1. С. 15.

⁴⁵ Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 206.

⁴⁶ Эварницкий Д. Запо-

меона й Анни, заснована 1736 р., друга на честь Преображення, заснована 1757 р.⁴⁷ З давніх речей у першій церкві збереглося сім книг, вісімнадцять ікон давнього письма, два дзвони та дві чаші, одна з яких була куплена 1760 р. козаком Григорієм Гречиною, друга священником Василем Попельницьким⁴⁸. В урочищі Омельнику, тепер слободі Лихівці, церкву заснували 1754 р. на честь св. Трійці; головним вкладником, фундатором і опікуном був священник Писаревський, а благословення отримав від Київського митрополита Тимофія Щербацького⁴⁹. З давніх речей у цій церкві зберігся різьблений хрест 1756 р. в срібній оправі, срібна позолочена чаша 1757 р., пожертвувана козаком Корсунського куреня Павлом Константиновичем, срібна чарочка та три запорізькі пояси, два з яких перського шовкового сирцю, третій — шовковий з чудовими візерунками⁵⁰. В селі Калужному церква заснована 1754 р. стараннями священника Федора Ілліча во ім'я Успення Богоматері; зі старовинних речей тут збереглися чаша, дискос і звіздця, срібні з позолотою, вклад Лаврентія Ленця-Сухурського 1639 р., які походять з якоїсь іншої церкви й були подаровані сюди священником Федором Іллічем; два євангелія 1759 р. й сім богослужбових книг, одна з яких, «Апостол», куплена 1760 р. й подарована козаком Василем Олексійком⁵¹. У слободі Дніпрово-Кам'янці церква існувала вже 1755 р. на честь св. Миколи⁵²; з давніх речей збереглися: кадило з дзвіночками, олов'яний таріль з татарським написом: «Господар його Хаджі Алі», очевидно, здобуте козаками у татар, три чаші, чотирнадцять богослужбових книг, три євангелія, одне з яких пожертвуване козаком Андрієм Топчієм 1756 р., кілька давніх церковних документів, поза церквою, крім того, зберігся за огорожею надмогильний хрест над останками запорожця Мартюка, поставлений 1748 р.⁵³ У слободі Бородаївці церква на честь Покрови Богородиці споруджена з дозволу київського митрополита Тимофія Щербацького 1756 р.; до побудови церкви в урочищі Бородаївці жив чернець Дорофей, котрий прийшов сюди зі зруйнованої 1709 р. Чортомлицької Січі, у недільні та святкові дні він читав хуторянам молитви, акафісти, псалтир і четві-мінеї. З старовинних речей у церкві села Бородаївки збереглося чотири євангелія, одне з яких пожертвуване 1761 р. козаком Кальніболотського куреня Семеном Латишем, друге — 1773 р. козаком Нижньостеблівського куреня Лук'яном Білим на помин душі «власного» брата, козака того ж куреня Павла Носа *, третє — 1789 р. козаком Крилівського куреня Іллею Василевим, а четверте — 1754 р. жителем слободи Бородаївки Опанасом Шекеренком; окрім того, чаша й дискос, пожертвовані військовим пушкарем Іваном Смолюю, дві богослужбові книги, три ікони, дві хоругви й кілька давніх церковних документів⁵⁴. У слободі Домоткані першу церкву св. Михайла влаштували з благословення київського митрополита Тимофія Щербацького 1756 р.⁵⁵ Зі старовинних речей тут збереглося євангеліє, дві ікони — св. Миколи та Господа Вседержителя — та дві хоругви⁵⁶.

У селі Романкові теперішнього Катеринославського пов., біля правого берега Дніпра, першу церкву на честь св. Миколи збудували на Романковій могилі близько 1740 р.⁵⁷ Збудована на колесах, вона могла пересуватися з місця на місце і зовні схожа була «на хлівину»; другу за часом церкву тут збудували 1766 р. на так званій заборі, нижній околиці села, на схід від нинішньої, на чверть верстви від правого берега Дніпра, в центрі тодішнього сільця Романкова. Її збудували з соснового дерева і вкрили гонтою. На вигляд вона була дуже низька: «присадкувата, печеричкою», з немальованими стінами, однією банею. Біля неї стояла дерев'яна дзвіниця заввишки до 15 сажнів, з п'ятьма вежами,

⁴⁷ *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 197.

⁴⁸ *Зварницький Д.* Запорож'є. Т. 1. С. 20.

⁴⁹ *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 211.

⁵⁰ *Зварницький Д.* Запо-

рож'є. Т. 1. С. 23.

⁵¹ Там же. С. 24.

⁵² *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 186.

⁵³ *Зварницький Д.* Запорож'є. Т. 1. С. 26.

* Йдеться про побратима.

⁵⁴ *Зварницький Д.* Запо-

рож'є. Т. 1. Ст. 28, 29.

⁵⁵ *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 278.

⁵⁶ *Зварницький Д.* Запорож'є. Т. 1. С. 29.

⁵⁷ *Феодосій*. Исторический обзор. С. 47.

також немальована, вкрита гонтою. На кожному з чотирьох боків дзвіниці стояв ангел на бляшаному пруті з петлями, як це зроблено у дверях, з сурмою у лівій руці, приставленою до рота; на середній вежі стояв апостол Андрій з хрестом у правій руці та сувоєм з написом «на сих горах прощитаєт благодать божия» в лівій руці. Від подмуху вітру всі четверо ангелів поверталися з боку в бік і труби мовби видавали звук: «вітер двері ганяє, а воно й грає». З давніх речей у церкві збереглося три різьблені в срібній оправі хрести, один подарований 1758 р. козаком Шкуринського куреня Мартином Шкурою, другий — 1777 р. козаком Сергіївського куреня Леськом Чорним, третій — козаком Олексієм Гнідим; «Тріодь пісна», пожертвована 1762 р. козаком Титарівського куреня Іллею Харкуном, одне євангеліє, одна книга «Симфонії» одна книга «Маргарит»⁵⁸.

У сел Кам'янському першу церкву на честь Різдва Богородиці збудували 1750 р.⁵⁹; зі старовинних речей тут збереглася срібна позолочена чаша, пожертвована 1777 р. колишнім військовим старшиною Лук'яном Івановичем Великим; різьблений, у срібній оправі напрестольний хрест, срібні гробниці, виконані 1779 р. колишнім військовим старшиною Макаром Ногаєм; таріль для всенощного пильнування та шість богослужбових книг, одна з яких, книга діянь, була куплена 1757 р. братами Савою, Іваном і Антоном, козаками Брюховецького куреня; друга, мінея, куплена 1759 р. козаком Кушівського куреня Федором Бабкою, третя, октоїх, куплена 1769 р. козаком Ведмедівського куреня Яковом Безрукавим, а четверта, «Анфологїон», куплена козаком Тимошівського куреня Остафієм Пестом⁶⁰.

У селі Карнаухівці церква св. Варвари була заснована 1773 р.; під час морової язви, що шаленіла в запорізькому краю 1771—1772 рр., жителі села за порадою ченця Івана Кайдаша спочатку поставили ікону св. Варвари, денно й нічно молилися перед нею, прохаючи відвернути страшну смерть; тоді ж вони дали обітницю влаштувати у себе церкву на честь заступниці — св. Варвари, й коли лихо минуло, звернулися з проханням у запорізький Кіш до кошового Петра Калнишевського. В цьому проханні жонаті козаки села Карнаухівки писали, що відчувають велику потребу спорудження власної церкви з огляду на незручне навесні сполучення з церквами сусідніх сіл Нового Кодака й Кам'янського. Кіш у свою чергу звернувся за дозволом до київського митрополита Гавриїла. Незабаром надійшла святительська грамота і церкву, споруджену з п'ятьма банями, освятили через два роки після заснування (1773—1775). Вона проіснувала до 1858 р.⁶¹ Першими священиками в ній були козаки Канівського куреня Василь Трохимович Удовицький та Ієремія Васильович Леонтович. Зі старовинних речей у церкві збереглося чотири євангелія, на одному з яких є напис: «Місяца марта 29 числа 1775 года сотворенная вновь в Карнауховкї церковь Свято-Варваринская освящена священником старо-кодацким Григорієм Порохнею соборне по благословенію кїевскаго митрополита Гавриїла перваго. Тояж церкви первый настоятель священник Удовицкїй. Второй настоятель священник Ієремія Леонтович». З написів на інших євангеліях видно, що одне з них 1774 р. «отмінил»⁶² козак Канівського куреня Карпо Дурдука, друге — 1771 р. новокодацький мешканець Іван Різниченко, третє — 1785 р. колишній запорізький козак Влас Іванович Кривий; окрім того, збереглося дві срібні позолочені чаші з диском, звідницею й ложицею, одну з яких «отмінил» 1775 р. козак Канівського куреня Роман Строцинський, другу — раб божий Стефан Самсіка; срібна золочена дарохранительница, срібний напрестольний хрест, пожертвований 1775 р. козаком Власом Кривим, два різьблені напрестольні хрести у срібній оправі, один із котрих подарований 1771 р. отаманом Канівського куреня Єфремом Івановичем, другий виготовлений того ж року коштом козака Якіма М'якого⁶³.

У містечку Новому Кодаці церква св. Миколая існувала вже 1645 р.⁶⁴, 1750 р. її звали соборною, з двома священиками, Никифором і Тимофієм; 1768 р. при ній було вже чотири священики, 1770 — п'ять, 1771 — шість, а 1773 р. — сім та чотири дякони. У 1774 р. замість одного із семи померлого священика було рукопокладено запорізького полкового старшину Стефана Черемиса. Потребу

такої кількості священників для Нового Кодака сам кошовий Петро Калнишевський пояснював частково великою чисельністю населення «міста», де на той час перебувала полкова резиденція, тобто полковник, осавул, писар, підписарій і товмач, і куди, як у місце біля переправи через Дніпро на битому й людному шляху, приїжджало безліч «різного звання чинів», різних промисловиків і безліч козаків то з Польщі, України й Росії в Січ, то навпаки з Січі в Польщу, Україну й Росію; частково ж великим і надто розкиданим районом новокодацької парафії, простягнутої від 15 до 40 верст у одну лінію: до Нового Кодака належали хутори й зимівники між Старим Кодаком і Ненаситецьким ретраншементом з одного боку та Романковим і Кам'янським з другого⁶⁵. У 1770 р. в соборній Миколаївській церкві Нового Кодака з'явилася нововідкрита ікона

⁵⁸ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 35—37.

⁵⁹ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 77.

⁶⁰ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 38—39.

⁶¹ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 82.

⁶² Термін «отмінив» постійно вживали запорізькі козаки; як пояснює Адам

Запорізькі козаки
під час молитви
Запорізька ікона Покрова
з аналоя січової церкви
XVIII ст.
Дніпропетровський
історичний музей

Олеарій, руські у XVII ст. купівлю ікон ніколи не називали купівлею, а виміною на гроші (Подробное описание. М., 1870. С. 111).

⁶³ *Зварницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 40—43.

⁶⁴ *Феодосий.* Исторический обзор. С. 47.

⁶⁵ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 29.

Богоматері, схожа на охтирську чудотворну, розміром у піваршина й три вершки заввишки а піваршина й вершок завширшки, з ликом, писаним на липовій, склеєній посередині дошці фарбою, дуже стемнілою від пожежі, що була в церкві. Ікона ця спочатку стояла в бабинці старої Миколаївської церкви, далі її перенесли в ризницю, з ризниці в паламарню, а звідти в вівтар нової церкви, де її вмістили в окремому кіюті за престолом. Розійшлася чутка, що ікона творить чудеса; чутки ці дійшли до Січі, й запорізький Кіш розпорядився поставити ікону в новому кіюті для загального огляду за лівим крилосом. Ікону поставили; незабаром молільники повісили на неї понад 20 срібних підвісків, а сам кошовий Петро Іванович Калнишевський виготовив для неї срібні шати з написом: «Сія шата сділана к Богоматери в Ново-Кодацку церковь в ціну сто шестьдесят один рубль двадцать пять копєек коштом его вельможности пана кошевого атамана Петра Ивановича Калнишевскаго 1772 года, декабря 30 дня, а вѣсу в ней три фунта, 21 лот» *. Але згодом преосвященний Євгеній переніс цю ікону в ризницю полтавського Хрестовоздвиженського монастиря; потім її перевезли у місто Катеринослав, а звідси у Самарсько-Миколаївський монастир. Зі старовинних речей, що збереглися до нашого часу в церкві Нового Кодака, заслуговують на увагу такі: ікона св. Миколи у срібній ризи, «отмененная» 1772 р. військовим суддею Війська низового Запорізького Дерев'янківського куреня Миколою Тимофійовим; напрестольний різьблений хрест у срібній оправі, пожертвований отаманом Незамайківського куреня Стефаном Чубом, суцільний срібний напрестольний хрест із фініфту, подарований козаком Леонтієм Лефсином; євангеліє, пожертвуване колишнім суддею Запорізького Війська Григорієм Якимовичем Лабуровським; срібний трикирій, виготовлений коштом козака Пластунівського куреня Самійла Комлика; великий срібний таріль, зроблений коштом козака Канівського куреня Максима Комлика; дві ризи, одна з яких червоного оксамиту з кованим срібним опліччям, із зображенням св. Миколи, друга шита золотом і сріблом, із зображенням хреста; врешті дві богослужбові книги та один козацький пояс червоного перського сирцю⁶⁶.

У фортеці, а тепер селі, Старому Кодаку перша церква на честь архістратига Михайла була похідна, перевезена 1656 р. з Січі ієромонахом Києво-Межигірського монастиря; при цій церкві був і дім для церковників⁶⁷. У 1748 р. замість похідної церкви у Старому Кодаку влаштували постійну, під тою ж назвою, з благословення київського митрополита Тимофія Щербацького; 1768 р. при цій церкві було три священики, а 1772 р. з дяконів призначили четвертого священика, а на його місце висвятили в дякони запорізького козака Павла Порошенка⁶⁸. З давніх речей у церкві Старого Кодака від запорізьких козаків залишилися: срібна чаша, дар козака Івана Кравчини; ковчег, дар Семена Бардадима 1761 р.; спис для виймання частини проскури, дерев'яна мирниця, напрестольний хрест на срібній підставці, два вінці з білої бляхи, два срібні ставники, один аналой, один ліхтар зі слюдою замість скла, чотири богослужбові книги, одну з яких, октоїх, пожертвував 1752 р. кодацький мешканець Івахно, другу, трифолой, подарували козаки Канівського куреня Яків Лепета й Петро Плясун; врешті два червоні шовкові пояси з перського сирцю завдовжки в 10 і завширшки у дві чверті аршина кожний⁶⁹.

В урочищі Звонецькому (тепер село Звонецьке), навпроти четвертого однойменного порога, начальник запорізьких церков ієромонах Павло Маркевич 1737 р. влаштував каплицю з похідним антимином для запорізьких козаків, що тут жили, та російських військ, що стояли табором. Згодом на місці каплиці збудували дерев'яну церкву⁷⁰; з давніх речей від запорізьких козаків збереглися до нашого часу євангеліє московського друку 1755 р., плащаниця

* Дометрична одиниця ваги, 1/32 фунта—3 золотника—12,797 г.

⁶⁶ *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 1. С. 47—51.

⁶⁷ Записки одесского общества. Т. 7. С. 174, прим. 33.

⁶⁸ *Феодосий.* Материалы.

Т. 1. С. 72.

⁶⁹ *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 1. С. 114.

⁷⁰ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 148.

та три ікони: життя Ісуса Христа, вінчання Богоматері Спасителем, Богоматір з малям Ісусом та Іваном Хрестителем.

В урочищі Займищі (тепер слобода Томаківка) першу невелику дерев'яну каплицю збудували місцеві жителі 1745 р., до неї призначили ієромонаха Самарсько-Миколаївського монастиря. Згодом, уже після падіння Запоріжжя, тут виникла невелика дерев'яна церква⁷¹. У Чувилиному яру, біля теперішнього села Сурського-Клевцевого, запорізькі козаки у 1750—1768 рр. збудували каплицю з іконою святителя Миколая і до неї призначили ієромонаха Самарсько-Миколаївського монастиря⁷². В урочищі Шолоховому (тепер село з тією ж назвою) запорізькі козаки влаштували 1740 р. каплицю з іконою Покрови Богородиці, при якій постійно жив ієромонах Самарсько-Миколаївського монастиря⁷³. У зимівнику козака Гордія Полоза на ріці Інгульці 1754 р. існувала «слюсарної роботи божниця», в якій стояв образ Христа-Спасителя, писаний на полотні; в той час татари напали на зимівник Полоза, зруйнували божницю, а образ, «мальований на полотні Спасителя Господа нашого Ісуса Христа порвали й, потоптавши ногами, на землю кинули»⁷⁴.

В урочищі Житловій Саксагані, тепер слободі Алферівці, козак Андрій Неплюй 1742 р. влаштував у своєму зимівнику похідну церкву в ім'я Богородиці й запросив для священнослужіння в ній ієромонаха Самарсько-Миколаївського монастиря Афанасія⁷⁵. У верхів'ї річки Жовтої, на місці теперішнього містечка Аннівки, близько 1760 р. на зимівнику запорожця Андрія Вертебного була каплиця, куди у недільні й святкові дні збиралося до 200 чоловік рідних, знайомих, челяді й наймитів Андрія Вертебного, щоб помолитися Богові й повчитися закону божого й добрих житейських правил у ієромонаха Павла⁷⁶. У запорізькому займищі Зеленому (тепер село з тією ж назвою, Верхньодніпровського пов.) перша церква на честь Петра й Павла була влаштована в період між 1750 і 1755 рр.; парафія цієї церкви розлягалася тоді більш як на 50 верст у всі боки й була справжньою оазою серед дикої й пустельної місцевості між річками Жовтою й Зеленою. Зі старовинних речей у цій церкві зберігається кілька богослужбових книг, з яких пісна тріюдь подарована 1757 р. козаком Платнівського куреня Яковом Павловичем Даниленком⁷⁷.

У зимівнику запорізького військового старшини Семена Панчохи, тепер слободі Саксагані згаданого повіту, 1740 р. влаштували каплицю з іконою Покрови Богородиці. Цю каплицю часто відвідував священик Дідушинський, повернувшись разом із запорожцями з-під влади кримського хана 1734 р., і вчив віруючих слова божого й молитов⁷⁸. У слободі Орлику або Катерининському шанці (тепер Ольвіополь, Єлизаветградського повіту) перша церква на честь св. Варвари існувала вже 1760 р.; під час татарського нападу на слободу церква була спалена. 1774 р. на її місці жителі збудували нову, іконостас і антимінс для якої привезли з похідної запорізької церкви⁷⁹. В урочищі Лелеківці, де жив запорожець Лелека (тепер село Лелеківка того ж повіту), перша церква св. Трійці була заснована 1766 р., як випливає зі слів, вирізаних на дубових одвірках церковних дверей.

У селі Кисляківці на Бузі, теперішнього Єлизаветградського пов., перша церква Спаса збудована 1772 р.; за своєю архітектурою це була дуже капітальна споруда: стіни вимуровані з дикого каменю, завтовшки близько трьох аршинів, дзвіниця збудована з такого ж каменю, але стоїть біля церкви не з заходу, як прийнято будувати в наш час, а з південного сходу. Зовні вона виглядає як чотирикутна, дещо видовжена вежа на два поверхи, з кількома бійницями, з двома дверми одні навпроти одних, зі сходу й заходу і з двома камерами, також одна напроти іншої; загалом будівля розташована таким чином, що

⁷¹ Феодосий. Матеріалы. Т. 1. С. 116.

⁷² Там же. С. 136.

⁷³ Там же. С. 162.

⁷⁴ Скальковский А. История. Т. 1. С. 136, прим. 2.

⁷⁵ Феодосий. Матеріалы.

Т. 1. С. 221.

⁷⁶ Там же. С. 230.

⁷⁷ Там же. С. 238.

⁷⁸ Там же. С. 268.

⁷⁹ Записки одесского общества. Т. 2. С. 147.

одні її двері уздовж Бугу, а другі — уздовж Дніпровського лиману; отож зрозуміло, що архітектор пристосував її для бойових цілей, на випадок нападу з боку татар. З усіх церков у колишніх вольностях запорізьких козаків збереглася лише церква у Кисляківці, оскільки була кам'яна і пристосована до стратегічних цілей. Зі старовинних речей у ній збереглися одна срібна позолочена чаша, два невеликі срібні різьблені ковчеги, кілька хоругв, хрестів, кадильниць, столиків, шістнадцять богослужбових книг та деякі інші речі⁸⁰.

У Гарді на ріці Бузі перша похідна церква Покрови Богородиці існувала вже в 1742 р.; вона була влаштована на острові Гардовому серед Бугу, як це видно з плану 1742 р. інженера де-Боксета⁸¹. У 1758 р. запорізькі козаки зробили вклад у цю церкву: 14 перлин, проданих згодом за 15 карбованців, три срібні позолочені кубки, один з яких мав покришку з хрестом, кілька шматків штофної тканини різного кольору на священніч ризи та три копи грошей; весь цей вклад подів невідомо куди бугогардівський полковник, на якого вкладники подали згаданого року скаргу кошовому отаманові. У 1772 р. на цю церкву було виділено з «гардової здобичі», тобто від рибальства і перевозів, 19 крб. і 40 коп., та з очаківської здобичі — 73 крб., 46 левів і 80 парі. Гардова церква, як прикордонна, постійно зазнавала нападів з боку поляків, татар, турків, а якось навіть з боку власного козака, ренегата Сави Чалого. У цю церкву з тієї ж причини, що стояла вона на межі запорізьких володінь, часто приходили різні ченці й священники; з приводу цього запорізький Кіш 1772 р. видав ордер бугогардівському полковникові Сухині, зобов'язуючи його разом із бугогардівським ієромонахом Никоном усіх «шатаючихся, гроби печатаючих, проповедуючих і другия требы исправляючих монахов», не допускати до цього, а безпашпортних відсилати у їхні монастирі⁸². Після знищення Січі 1775 р. Гардову церкву забрав молдавський гусарський полк: на прохання полковника цього полку Василя Зверева і з дозволу генерал-майора Петра Текелі її поставили у Катерининському шанці, де на той час іще не було церкви, хоча священника, Григорія Лабенського, вже призначили. Ця церква мала багато начиння: срібні кадила, кипарисові, окуті золотом і сріблом хрести, срібні ліхтарі та інші цінні речі⁸³. У слободі Кам'янці, на лівому березі Дніпра, напроти Нового Кодака, теперішнього Новомосковського пов., Катеринославської губ., церква Преображення Господнього існувала вже 1745 р.⁸⁴ За відгуком сучасника, ця церква була «как снісарско гарно отділана, так і малярско иконами богато украшена»; при ній було четверо священників та двоє дяконів. У 1768 р., коли ця церква «волею долі» згоріла, у Кам'янці тимчасово поставили похідну калмыцьку церкву. В 1772 р. мешканці Кам'янки звернулися до Коша з проханням дозволити їм збудувати нову церкву на місці згорілої; Кіш у свою чергу надіслав прохання київському митрополитові Євгенію, пояснюючи, що нову церкву не будували відразу після пожежі, оскільки в той час почалася війна з татарами, а тепер, коли війна наближається до кінця, мешканці Кам'янки, сповістивши самарського полковника й старшину, приготували і дерево, й плити, спеціально посилаючи за матеріалами аж у Київ. Водночас з таким же проханням звернулося і Старокодацьке духовне правління. На обидва прохання надійшов дозвіл, і 21 липня 1773 р., в день Симеона юродивого у Кам'янці заклали нову церкву⁸⁵.

У селі Бригадірівці, на лівому березі Дніпра, церква Покрови Богородиці існувала вже 1756 р., що видно з напису на дзвоні в церкві Личковому; поряд із церквою села Бригадірівки і водночас існувала й церква Георгія Побідоносця в селі Курилівці, та оскільки обидва села, а разом з ними й церкви стояли на «мочернетом» місці, серед піщаних кучугур, і щороку затоплювалися вес-

⁸⁰ *Яворницький Д.* Запорожье. Т. 1. С. 149.

⁸¹ *Записки одесского общества.* Т. 4. Табл. 11.

⁸² *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 134, 135.

⁸³ *Феодосий.* Материалы. Т. 2. С. 339.

⁸⁴ *Феодосий.* Исторический обзор. С. 11, 47.

⁸⁵ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 319—321.

няною водою Дніпра, запорізький Кіш вирішив перенести обидві церкви в інші села: бригадирівську в Личкове, а курилівську в Петриківку. Тоді певна частина парафіян і весь церковний причт також перейшли у нові села, а певна частина залишилася на попередньому місці і з колишніх сіл Бригадирівки й Курилівки утворила одне село Єлизаветівку⁸⁶.

У селі Петрівці, тепер слободі Петриківці, перша церква виникла лише 1772 р., во ім'я Георгія Побідоносця, перенесена з Курилівки. Оскільки ж ця церква незабаром спорохнявіла, жителі й місцеве духовенство звернулися разом зі Старокодацьким духовним правлінням до київського митрополита Гавриїла за дозволом на будівництво у Петрівці нової церкви. Дозвіл надійшов 1773 р.⁸⁷ Пам'ятником зусиль запорізьких козаків у селі Петриківці залишився престол, окутий згори щирим сріблом. У селі Шуглівці (тепер Шульгівка), поблизу гирла ріки Орелі, церква Успення Богородиці існувала вже з 1745 р.⁸⁸ У селі Ревівці церква існувала також з 1745 р.⁸⁹ У селі Могилеві, на лівому березі ріки Орелі, 1720 р. існувала каплиця; у недільні та святкові дні сюди збиралися місцеві й навколишні хutorяни для молитви й богослужіння; службу божу відправляли тут ченці Самарсько-Миколаївського монастиря, які водночас виконували різні треби й навчали люд правил доброго життя. У 1745 р. замість каплиці тут уже стояла церква⁹⁰. Ця церква існувала, мабуть, до 1772 р., бо в цьому році кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський з військовою старшиною й товариством, а слідом і Старокодацьке духовне правління звернулися з проханням до київського митрополита Гавриїла дозволити жителям села Могилева збудувати церкву Воскресіння Господнього на кошти, надані їм військовим осавулом Сидором Білим; у проханні повідомлялося, що ліс і плитові камені вже доставлено Дніпром людьми, які спеціально їздили в Київ. Дозвіл не забарився, і 12 травня 1773 р. церкву заклали⁹¹.

У селі Байбаківці на Протовчах церкву св. Миколая заклали 1773 р., з благословення київського митрополита Гавриїла, внаслідок клопотання полковника Війська Запорізького на Протовчах у Кіш, прохання кошового отамана Петра Івановича Калнишевського з військовою старшиною й товариством і подання Старокодацького духовного правління⁹². У селі Гупалівці на річці Заплавці, лівій притоці Орелі, церква існувала вже 1745 р.⁹³; 1773 р. тут заклали другу церкву, Іоанна Предтечі, після подання в Кіш полковника Опанаса Федоровича Ковпака, прохання кошового Калнишевського та клопотання духовного правління. Першим священником цієї церкви був запорізький козак Павло Неживий, який довго був у причті січової церкви⁹⁴.

У селі Котівці, на правому березі ріки Орелі, навпроти озер Кислого, Довгенського та Продайкова, перша дерев'яна церква Преображення Господнього була заснована 5 жовтня 1774 р., після подання кошового Калнишевського та донесення генерал-фельдмаршала й головнокомандувача першої російської армії графа Петра Румянцева київському митрополитові Гавриїлу; 1775 р. до цієї церкви висвятили священником запорізького козака з Кисляківського куреня Івана Висота, який вісімнадцять років прожив серед церковників січової церкви, тому «у битвах участі не брав і нікого на війні не вбив»⁹⁵. Зі старовинних речей у церкві Котівки збереглися до наших днів: срібна позолочена чаша, дерев'яний кипарисовий хрест у срібній оправі, «відмінений» 1775 р. Андрієм, три євангелія, одне в суцільному срібному позолоченому окладі, два в оксамитному зі срібними кутами та чотирнадцять церковних книг, одна з яких, тріодь пісна, куплена якимось козаком Симоном 1775 р.⁹⁶

У селі Личковому перша церква Покрови Богородиці існувала вже 1706 р.; під час татарського нападу 1737—1738 рр. вона згоріла і на її місці збудували

⁸⁶ *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 405.

⁸⁷ Там же. С. 328.

⁸⁸ *Феодосій*. Исторический обзор. С. 47.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Там же.

⁹¹ *Феодосій*. Матеріали. Т. 1. С. 340—343.

⁹² Там же. С. 333.

⁹³ *Феодосій*. Исторический обзор. С. 47.

⁹⁴ *Феодосій*. Матеріали.

Т. 1. С. 337.

⁹⁵ Там же. С. 346.

⁹⁶ *Эварницкий Д.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. СПб., 1889. С. 126.

каплицю, в котру призначили ієромонаха Самарсько-Миколаївського монастиря для відправи богослужінь. А 1772 р. в Личкове перенесли церкву із села Бригадирівки: «Збудована на низькому дуже до Дніпра й піскуватому місці, щовесні полонною водою заливається, так що під час весняної повені в церкву бредуть водою, у літній час оточена та церква кучугурами й піском; від піску апаратів церковних та й самих божественних таїн вберегти нема як, при тому й церква, через нетвердість землі й піску під нею, на один бік похилилась, так що й дверей з одного боку не відчинити. Й ми зважили, що випадало б сій церкві перенесеній бути в тутешніх вольностях — із села Бригадирівки — в село Личкове, у місце для спорудження церкви не низьке й не піскувате, а цілком зручне і якнайпростойніше»⁹⁷. В наш час від запорізьких козаків у личківській церкві зберігаються: два дзвони, одне євангеліє та шість богослужбових книг із характерними написами; великий дзвін без напису, подарований у слободу Бригадирівку 1756 р. коштом личківських козаків Павла Брехаря, Хоми й Івана Чорних; менший дзвін з написом 1756 р.; подарований тими ж особами; євангеліє київського друку 1753 р., подароване Опанасом Омеляновичем Сенюковим; цвітослов, пожертвований 1764 р. козаками Кисляківського куреня Іваном та Оврамом Мовчанами; житія Іоанна Дамаскіна, Варлаама-пустельника та Йосифа Лідійського московського друку 1680 р., з двома чудовими гравюрами, виконаними зачинателем російської школи живопису (так званої «царської школи») другої половини XVII ст. Симоном Ушаковим, одна з яких зображає «мир» у вигляді жінки, що стоїть на голові ягняти з квітами в руці; друга — «брань» у вигляді воїна зі списом і мечем у руці і з шоломом на голові. Під постатями зазначено ім'я гравера: «Начертал Симон Ушаков 1680», а в нижній частині книги, на правому аркуші є польський напис: «1773, Miesionca Apryla II Wydalem Jescarbcu Cerhiewica». У церкві Личкового збереглося ще декілька церковних книг — повчання єпископа Іллі Минятія, московського друку 1759 р.; бесіди Іоанна Златоуста того ж друку 1768 р.; трифолой, куплений запорізьким козаком Донського куреня Данилом Махиновським 1754 р.⁹⁸

У місті Самарі, що звалось ще Самарь, Самарчук, Самарчик, Нова Самара, Новоселиця, Новоселівка, а тепер містом Новомосковськом, перша церква була збудована незабаром після того, «як запорізькі козаки повернулися з-під тур-царя», тобто після 1734 р. За переказом, це була невелика дерев'яна церковця, перероблена зі звичайної хати з перебудованим верхом, вкрита очеретом і увінчана простим залізним хрестом. Здається, про цю церкву сказано у «настільній грамоті» київського митрополита Арсенія Могилянського 1760 р.⁹⁹ За час існування цієї церкви у місті Самарі близько 1760 р. запроваджено духовне намісницьке правління, що йменувалося «старокодацьким запорізьким правлінням», головним священиком (хрестовим намісником) якого призначили Григорія Івановича Порохню. На той час при духовному намісництві було семеро священиків, які або відправляли треби, або були у правлінні¹⁰⁰. У 1773 р. стара церква у Самарі була вже досить «ветха», тому було вирішено збудувати нову.

Про будівництво нової церкви у місті Самарі збереглися як писемні дані, так і усні перекази. Перекази свідчать, що вирішивши будувати замість старої нову церкву, запорізькі козаки постановили, що в новому храмі не повинно бути жодного залізного цвяха, бо «не личить у храмі Спасителя, розп'ятого на хресті й прибитого до нього залізними цвяхами, вбивати у дерево залізні цвяхи, а треба у колоди вставляти дерев'яні тиблі * й на них кріпити основу церкви». Далі перекази розповідають про те, як проходила рада про будівництво нової церкви. Недільного літнього дня, після обідні, в саду ктитора Якова Легкого зібралися під квітнучою розлогою яблунею паланковий сердюк,

⁹⁷ Феодосій. Матеріали. Т. 1. С. 325.

⁹⁸ Эварницький Д. Очерки. С. 133.

⁹⁹ Феодосій. Исторический обзор. С. 69.

¹⁰⁰ Феодосій. Матеріали. Т. 1. С. 307.

* Дерев'яні цвяхи (Б. Грінченко).

осавул, підосавулій, писар, підписарій, шафар самарського перевозу, місцевий протопіп, кілька священників, начальник Самарсько-Миколаївського монастиря та кілька почесних громадян міста. На раду запросили майстра Якіма * Погребняка, родом із села Водолагів Харківської губернії. Почесні «батьки» спочатку недовірили поставилися до майстра, який був чоловіком непоказним та ще й до того рудим. Але згодом, коли майстер «намалював» на стежці обриси церкви, «батьки» повірили в його досвідченість і вирішили будувати храм «на дев'ять веж або бань, по три бані в ряд з усіх чотирьох боків», причому «батьки» довго не могли зрозуміти, що хоч верх церкви буде з чотирьох боків і на кожному з них буде по три вежі, але всіх веж буде не 12, а 9: «батьки» забували, що четвертий бік входить в лік веж, які рахувалися з трьох перших боків, тому й виходило всіх веж 9. «Погребняку важко було батькам пояснити розрахунок, на основі якого ювелір однієї візантійської імператриці, виготовляючи їй хрест, ухитрився украсти з нього кілька виданих йому дорогоцінних каменів. Він розташував їх так, що кількість їх, рахуючи окремо по довжині й ширині, а потім додаючи, виходила правильна, а насправді була менша»¹⁰¹. Коли «батьки» врешті-решт збагнули це, вони уклали з майстром контракт, на основі якого він зобов'язався збудувати в Самарі дерев'яний собор із дев'ятьма вежами навколо, за що паланка повинна видати йому 2 тис. крб.; після укладення контракту майстер добровільно відступив зі згаданої суми 24 крб. на помин власної душі. Вже були складені умови, минув якийсь час, пора було розпочинати будівництво собору, аж раптом майстер засумнівався у власній майстерності і втік у самарські очерети; там він ховався доти, доки якось уві сні не з'явився йому сивий дідок, Микола-чудотворець, і не показав насправді, як слід будувати задуманий храм. Майстер отямився від свого видіння, відразу зробив з «оситнягу» модель церкви, далі прийшов у місто, розповів про своє видіння і після цього розпочав будівництво храму. Собор було закладено з благословення київського митрополита Гавриїла Розанова 1773 р., як зазначено у старому «Описі майна», що зберігається у наш час у церкві Новомосковська, а не 2 червня 1775 р., як пише видавець «Матеріалов для историко-статистического описания екатеринославской епархии»¹⁰². Головний престол храму був присвячений святій Трійці, боковий правий — апостолам Петру й Павлу, лівий — святителям Василю Великому, Григорію Богослову та Іоанну Златоусту. Наглядали за будівництвом відставний запорізький суддя Антон Головатий і кошовий отаман Іван Чепіга. Усю церкву, крім кам'яного фундаменту, будували з дубового й соснового дерева, доставленого з сусіднього Самарського лісу і складеного за допомогою тиблів, тобто дерев'яних кілків між колодами, і замків, тобто особливо вирізаних зчеплень на кінцях колод. Храм, крім бокових іконостасів, було завершено 1778 р., і в тому ж році, 13 травня освячено преосвященним Євгенієм, який проїжджав через епархію разом з архимандритом Феокистом. 30 серпня 1780 р. місцевим протопопом Григорієм Порохнею були освячені й бокові престоли храму. Загальна вартість будівництва собору, крім дзвіниці, склала 16 785 крб. і 71 коп. За своєю красою, розкішню і «сміливим до зухвальства» будівництвом Самарський собор вважався у козаків дивом на все Запоріжжя; однак архітектура його проста: майстер не дав йому ні колон, ні зовнішніх прикрас, обшивши шалівкою, пофарбованою білим кольором. Купол помалював зеленою мідяною; стіни зсередини розписав, як і склепіння, картинами релігійного змісту, а іконостас спорудив до склепіння, прикрасивши його чудовим різьбленням із різними фестонами й завитками і прегарним живописом у візантійському академічному стилі XVI й XVII ст., а також деякими зразками голландського та фламандського малярства, наклавши на нього в деяких місцях срібні золочені шати, а в деяких оздобивши найвитонченішою інкрустацією. Храм був заввишки 31 сажень, перерізом 58 сажнів. Згодом біля собору окремо була збудована дзвіниця з дзвонами, найбільший з яких важив 262 пуди й 24 фунти і

* В оригіналі помилково «Якова».

¹⁰¹ *Надхін Г.* Память о Запорожье. С. 59.

¹⁰² *Феодосій.* Материалы. Т. 1. С. 309.

коштував 7220 крб. Біля дзвіниці збудували два будинки й викопали криницю з дерев'яним дашком, а навколо всієї церкви поставили огорожу, помальовану білою фарбою. Біля західних дверей висіло чавунне «било», прикрашене вгорі двома кінськими головами, а посередині заглибинами, що нагадували літери, яке видавало приємний срібlistий звук від удару по ньому дерев'яним молотком. За будівництво грандіозного храму запорізька старшина видала майстрові Я. Погребняку атестат, що й нині зберігається в цьому храмі Новомосковська; тут була й первісна його модель з «оситнягу», зовсім недавно спорохнявила від часу.

Зі старовинних речей запорізьких часів у Самарському соборі збереглися: картини, ікони, шість євангелій, п'ять напрестольних хрестів, дві чаші, три диски, плащаниця, дві ряси, підрясник, дарохранильниця й антимінс. Серед картин — чудове зображення страшного суду, де показано демонів, вогні, киплячі казани, смолу, знаряддя катувань і серед них людей, поділених за станами, починаючи від архієреїв і закінчуючи простими мужиками. З ікон найцікавіша із зображенням собору апостолів, «отмененная» козаком Батуринського куреня Іваном Терещенком 1774 р., 18 квітня. Із шести євангелій одне друку 1748 р., друге — 1750 р., пожертвоване козаком Лаврентієм Пліхою, третє — 1759 р., подароване Іваном Андрійовичем Серебренником, четверте того ж року, пожертвоване козаком Іваном Прудким, п'яте — 1763 р. і шосте — 1773 р., всі шість московського друку. Із п'яти хрестів чотири пожертвовані спільним коштом Війська Запорізького (1771, 1772, 1775) та один — трьома козаками — отаманом Булахом, Іваном Неклесю й Іваном Булахом. Із трьох чаш одна пожертвована запорожцем Іваном Чумаком 1754 р., друга — козаком Федором Колотнечею 1766 р., третя — спільним коштом Запорізького Війська. Із трьох дисків перший пожертвований спільним коштом Запорізького Війська 1761 р., другий — козаком Федором Колотнечею 1763 р., третій — спільним коштом Війська Запорізького 1772 р. З інших речей дарохранильниця пожертвована спільним коштом Війська Запорізького 1768 р.; перша ряса куплена священником Михайлівом 1763 р., друга пожертвована спільним коштом Війська Запорізького 1764 р., підрясник подарований козаком Стефаном Прилукою 1758 р., і, врешті, антимінс шовковий, освячений архієпископом Євгенієм 14 лютого 1779 р., даний 14 серпня 1780 р.¹⁰³

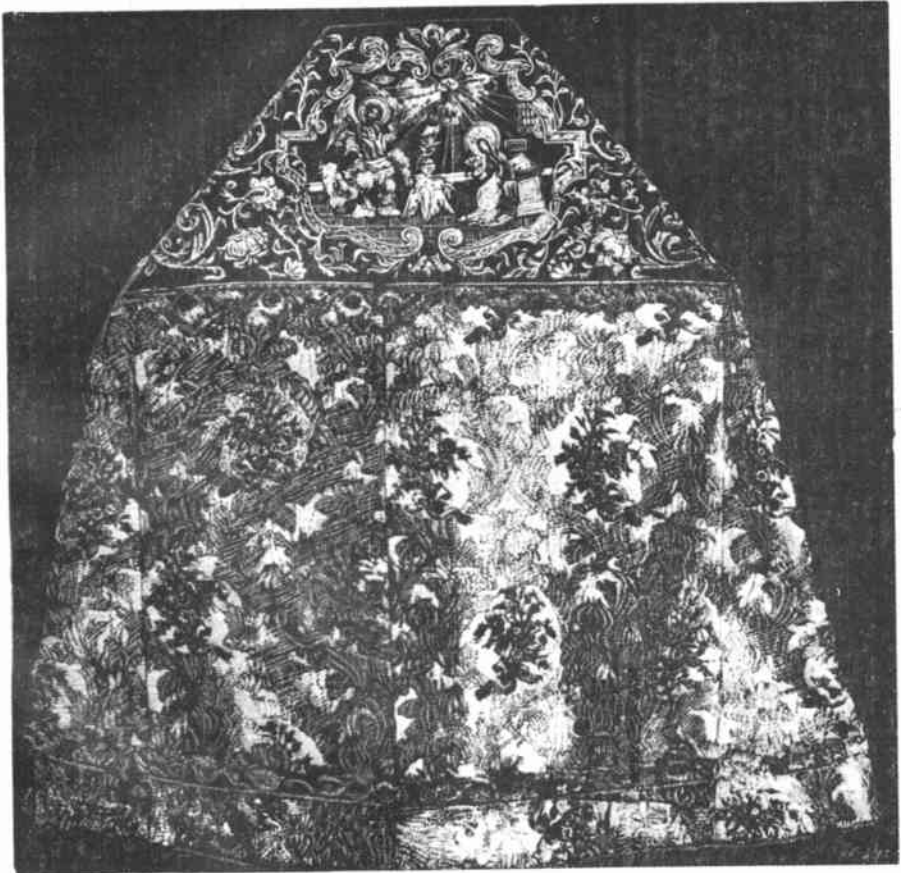
У місті Старій Самарі, за шість верст вище гирла ріки Самари, яке згодом називалося Новобогородицькою фортецею та Усть-Самарським ретраншементом, а тепер взагалі не існує, церква була з дуже давніх часів, здається, ще з XVI ст.; коли саме вона була заснована, точно невідомо, відомо лише, що 1767 й 1771 рр. тут була церква Покрови Богородиці, дерев'яна, «дещо у стінах пошкоджена», збудована коштом предків людей парафії на відведеній під церкву землі, достатньо забезпечена начинням, одягом і книгами і «к лучшему исправлению ея при ней доволен кошт имеется». При цій церкві спочатку був один священник, Іоанн Гамалія, а згодом, після подання самарського полковника Гната Пшеничного та прохання кошового Петра Калнишевського і духовного правління, освятили і другого священника, Федора Ластовицького. Після падіння Запоріжжя Старосамарську Покровську церкву перенесли у найближче до Старої Самари село Одиноківку, а речі з неї частково відіслали у Самарсько-Миколаївський монастир, частково їх забрали козаки, які пішли на Кубань, а частково збереглися у теперішній церкві села Одиноківки чи Куликова¹⁰⁴. В останній є старовинні дарохранильниці з пробного срібла, два дерев'яні різьблені хрести й один образ святителя Миколи-Чудотворця з написом: «Сей образ перешел в церковь из запорожской Богородицкой крепости 1796 года»; обличчя на образі, на жаль, цілком реставроване.

У слободі Кільчені (тепер Голубівка) на річці Кільчені, в колишньому зимівнику двох запорізьких козаків, Василя Сухини й Гаврила Моторного, 1745—1760 рр. була каплиця для молитов і співів, при котрій був ієромонах Самарсько-Миколаївського монастиря. Після падіння Запоріжжя тут оселився колишній козак Іркліївського куреня Іван Голуб, який перед тим прожив понад дев'ять років у Самарсько-Миколаївському монастирі, віддаючись молитвам і

постам; його зусиллями у слободі Кільчені була збудована церква Успення Богоматері (1791 р.). З того часу слобода Кільчень стала йменуватися Голубівкою на честь фундатора Івана Голуба¹⁰⁵.

У селі Кочережках на ріці Самарі здавна існував Сергіїв скит Самарського монастиря; при ньому постійно жило кілька ченців та запорізьких козаків. Обов'язком цих ченців і козаків була турбота про зручності купців, промисловиків і взагалі всіх мандрівників, що переїжджали через Самарську паланку й переправлялися через Кочережинський брід на ріці Самарі. Близько 1750 р. тут виникла слобода Кочережки, яку часто відвідував свого часу відомий колонізатор *, поширювач православ'я і фундатор багатьох церков у Самарському краї, священник Кирило Тарловський, якого сучасники звали «диким попом». Приїжджаючи у Кочережки, Кирило Тарловський навчав люд слова божого і потім підказав їм думку про будівництво в селі церкви; цю думку схвалили, але церкву в Кочережках завершили 1778 року, вже після падіння Запоріжжя¹⁰⁶.

У селі Петрівському (тепер Балабино-Петрівському), на лівому рукаві Дніпру Кушугумі, близько 1740 р. існувала каплиця. При ній постійно жив ієро-

¹⁰³ *Эварницкий Д.* Запорожье. Т. 1. Ст. 71—73.

¹⁰⁴ *Феодосий.* Исторический обзор. С. 70; Материалы. Т. 1. С. 304, 448.

Ризи із запорізької церкви XVIII ст. Гравюра кінця XIX ст.

¹⁰⁵ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 431.

* Вжито у значенні «освоювач».

¹⁰⁶ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 464.

монах Самарсько-Миколаївського монастиря, що відправляв церковні треби. У недільні та святкові дні до каплиці в Петрівському * сходилися місцеві й навколишні мешканці і молилися тут милосердному Богові¹⁰⁷.

У слободі Дмитрівці на ріці Самарі (тепер село Павлоградського пов.) існував скит Самарсько-Миколаївського монастиря з кількома ченцями; у недільні й святкові дні сюди сходилися місцеві й навколишні жителі, слухали богослужіння, вчилися слова божого та доброго ладу в житті; сюди нерідко приїжджав «дикий піп» Кирило Тарловський. Живучи тут цілими тижнями, він учив народ слова божого і разом з ним молився господові; у свою чергу «дикого попа» часто відвідував тут азовський губернатор В. О. Чертков¹⁰⁸.

В урочищі річки Малої Тернівки, тепер містечку Юр'івці Павлоградського пов., існувала каплиця, в якій молився великий подвижник старець Дорош, колишній осавул Війська Запорізького; святість його життя, безсумнівно, приваблювала багатьох православних козаків у цей скит; згодом, з 1766 р., сюди став приїжджати «дикий піп» наставляти християн і молитися з ними Богові¹⁰⁹.

У зимівнику запорожця Миколи Петровича Рудя на річці Нижній Терсі, тепер слободі Миколаївці-Рудівці згаданого повіту, 1754 р. була споруджена похідна церква св. Миколи, взята з Самарсько-Миколаївського монастиря на прохання М. Рудя. При цій церкві Рудь утримував ієромонаха Самарського монастиря Самуїла, який виконував богослужіння й навчав християн слова божого й молитов; у час татарського лихоліття 1768 й 1769 рр. церква ця була знищена, а жителі врятувалися втечею у сусідній Самарській монастир. Нову церкву збудували лише 1785 р., після падіння Запоріжжя. Зробив це племінник осадчого Рудя Микола Олексійович Рудь¹¹⁰.

В урочищі Межиріччі, між річками Вовчою й Самарою (тепер село Межиріччя), 1745 р. була каплиця з іконою Покрови Богородиці; при ній був чернець Самарсько-Миколаївського монастиря для молитов, пісень та повчання християн слова божого й добрих звичаїв¹¹¹.

У яру Лозовому, тепер слободі Підгородній того ж повіту, 1750 й 1765 рр. була каплиця з іконою архістратига Михаїла, до якої викликали ченця — ієромонаха Самарсько-Миколаївського монастиря, для молитов, прославлень і повчань¹¹².

В урочищі Андріївці на річці Вовчій, тепер слободі Бахмутського повіту, 1757—1768 рр. була каплиця з іконою Покрови Богородиці, а при ній відправляв богослужіння ієромонах Самарсько-Миколаївського монастиря¹¹³.

У селі Підгородньому (колишньому місті Донецькому, а тепер Слов'яносербську) 1740 р. була похідна церква Покрови Богородиці, при якій утримувався ієромонах Самарсько-Миколаївського монастиря для здійснення богослужінь та навчання християн¹¹⁴.

В урочищі Чорнухиному та Поповому Яру, біля теперішнього села Чорнухиного, Слов'яносербського пов., була ікона св. Миколи-Чудотворця, при якій утримували священника для молитов і пісень; через це урочище пролягав шлях із Січі на Дон і Кагальник. Для мандрівників біля урочища було влаштовано постійну станцію, де вони могли знайти продовольство для себе і своїх коней і відпочити; а щоб проїжджі крім того мали можливість задовольнити тут і свої релігійні потреби, запорізький Кіш розпорядився спорудити біля Чорнухиної станції ікону св. Миколи і призначити до неї священника¹¹⁵.

В урочищі Кагальнику при впадінні Дону в Азовське море (тепер слободі Кагальнику Ростовського пов.) 1750 р. була похідна церква Покрови Богородиці, при якій утримувався ієромонах Самарсько-Миколаївського монастиря. У 1768 р., під час татарського лихоліття, мешканці Кагальника схо-

* В оригіналі «в Петров-ке».

¹⁰⁷ Феодосий. Матеріалы. Т. 2. С. 265.

¹⁰⁸ Там же. Т. 1. С. 473.

¹⁰⁹ Там же. С. 515.

¹¹⁰ Там же. С. 523.

¹¹¹ Там же. С. 533.

¹¹² Там же. С. 539.

¹¹³ Там же. С. 523.

¹¹⁴ Там же. С. 87.

¹¹⁵ Там же. С. 104.

валися у фортеці св. Дмитрія Ростовського, а коли небезпека минула, повернулися до руїн рідних згарищ, а біля їхньої похідної церкви замість ієромонаха з'явився священник Кирило Остролуцький, родом з Острога на Волині, вихованець Київської духовної академії¹¹⁶.

В урочищі при гирлі Міуса біля Азовського моря, поблизу Таганрога, в перішній слободі Миколаївці Ростовського пов., 1769 р. 500 сімейних запорожців за розпорядженням Коша заснували три слободи — Миколаївську, Троїцьку й Покровську, і спільними силами влаштували у середній слободі Троїцькій каплицю, запросивши до неї з Таганрозької фортеці священника Никифора Федорова¹¹⁷.

В урочищі при гирлі ріки Берди, центрі Кальміуської паланки, церква існувала вже в першій половині XVIII ст.: 1754 р. паланковий полковник Андрій Порохня писав запорізькому Кошеві, що стара церква у Кальміуській паланці спорохнявіла і замість неї слід збудувати нову, для чого в паланку треба доставити необхідну кількість дерева з самарської «товщі»; у свою чергу Кіш сповістив про це київського митрополита Т. Щербацького й попросив дозволу. Владика прислав у Січ святительську грамоту й похідний антими́нс, а водночас звелів відправити туди стару похідну церкву, що зберігалася в Січі від часів перебування запорожців під кримською протекцією, і поставити її в паланці для богослужіння до завершення нової церкви¹¹⁸.

Біля Шангрієвського ретраншементу, на кримському боці, похідну церкву влаштував запорізький полковник О. Ф. Ковпак, коли діяв із запорізькими козаками проти татар і турків, починаючи з 1771 р. й пізніше¹¹⁹.

Крім перелічених 40 церков, у межах вольностей запорізьких козаків було ще 7, але коли вони виникли й ким збудовані, про це немає ніяких точних даних; відомо лише, що в середині XVIII ст. існували церкви у селах: Письмичівці, Пишнівці, Козирщині, Перещепині, Калантаївці, Сердюківці¹²⁰ й Половиці. В останній церква Успенія існувала 1774 р., що видно із напису жертovníка, який у наш час зберігається у церкві слободи Гупалівки Олександрівського пов.: «Сей жертвенник издѣлан коштом Січи запорожкой куреня Щербинівскаго козаком Иваном Гергелем снісарскою работою. А малярскою работою коштом куреня Титаревскаго Иваном Кривим 1774 год, котрим да будет вічная память». Зрештою, з цього напису не випливає, що він належав саме церкві слободи Половиці, але про це кажуть перекази сивих дідів¹²¹.

Отже, у володіннях запорізьких козаків за уривчастими документальними даними ми знайшли всього 60 церков; якби до нас дійшов цілим увесь запорізький січовий архів, то церков у Запоріжжі виявилось б значно більше; але й цього доволі, щоб заперечити думку, буцімто запорожці були зборищем людей «без жодної релігії».

Тепер, після загального нариса розвитку церкви у запорізьких краях, необхідно сказати про її влаштування, про стосунки пастирів з паствою, про матеріальний побут запорізького духовенства, про ревність запорожців до храмів божих і особливу пристрась до урочистих богослужіння і, врешті, про найшанованіших ними святих та свята.

Запорізькі козаки завжди вважали свою церкву незалежною від вищої російської духовної ієрархії, тому вони хоч і зверталися до київського митрополита для вирішення різних церковних питань та призначення духовенства у власні церкви, але в церковних справах Запоріжжя рішення свого Коша ставили вище влади київського митрополита, межигірського архімандрита та начальника своїх церков. Але ця церковна автономія, звичайно, не могла подобатися російському урядові, тому з часу приєднання запорізьких козаків до Росії після 1734 р. російський уряд, поступово прибираючи до рук запорожців, намагався позбавити їх і церковної автономії. Перша нагода для цього випала

¹¹⁶ Феодосий. Материалы. Т. 2. С. 210.

¹¹⁷ Там же. С. 215.

¹¹⁸ Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 135.

¹¹⁹ Там же. С. 136.

¹²⁰ Феодосий. Историче-

ский обзор. С. 50.

¹²¹ Екатеринославские губернские ведомости. 1887. № 22, 24, 25, 27.

1759 р., коли в Січ приїхав мілетський єпископ Анатолій Мелес. Прибувши до Росії в сані архимандрита для збору милостині для Афонського монастиря, а потім у сані єпископа як уповноважений турецьких слов'ян, котрі бажали переселитися у південну Росію, Мелес, об'їжджаючи Слобідську Україну й Новоросію, з'явився у Січ і тут виконав кілька урочистих богослужінь по чину архієрейському. Але, виконуючи літургію, він на екстеніях або зовсім пропускав ім'я місцевого вищого ієрарха, київського митрополита, або вимовляв ім'я Арсенія вельми «неправильно і неприємно». Синод засудив його за це, але сенат, з огляду на важливість приїзду грецького єпископа в Росію, узяв його під свій захист; запорожці також опікувалися ним і вирішили не відпускати його від себе; і все ж наприкінці 1760 р. Анатолія Мелеса позбавили сану. У Січ надійшов царський указ, у якому Війську Запорізькому «наикрепчайше повелевалос, дабы они никаких духовных лиц, кроме указно определенных от епархиального своего архиерея, отнюдь не принимали и не держали и без дозволения его никого к священнослужению допускать отнюдь не дерзали»¹²². Проте запорізькі козаки все одно вважали свою церкву залежною лише від власного Коша, а не від російського уряду. На цій підставі 1769 р., під час російсько-турецької війни, вони, попри наказ фельдмаршала П. О. Румянцева, не хотіли визнати залежності запорізьких ієромонахів, що були в поході, від обер-священника всієї діючої армії. На тій же підставі кошовий отаман П. І. Калнишевський, прийнявши з Межигірського монастиря ієромонаха Германа, «людину такого хорошого життя, що може й проповіді виголошувати», іншого ієромонаха, присланого в той же час, Кошмана, звелів негайно відіслати в Межигірський монастир, бо він «непорядочно», тобто без дозволу Коша їздив до Києва. Тому, вважаючись парафією київського митрополита, запорізька церква навіть московському патріархові підлягала лише номінально, насправді ж керував нею запорізький Кіш¹²³.

Військо визнавало лише моральну залежність запорізької церкви від Києво-Межигірського монастиря. Від початку свого існування, тобто десь із 1576 р., січова церква була парафією Трехтемирівського монастиря Київської єпархії, але згодом, після спустошення цього монастиря в період польсько-козацьких воєн 30—60-х років XVII ст., вона стала вважатися залежною у духовному відношенні від Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря¹²⁴. Та цей зв'язок січової церкви з Межигірським монастирем початково, мабуть, був нетривкий: в усякому разі, у другій половині XVII ст. запорізькі козаки клопоталися про приписку своєї церкви до нього. Від цього часу, зокрема, до нас дійшли два листи кошового Івана Сірка та кошового Григорія Іваніки з приводу відновлення стосунків січової церкви з Межигірським монастирем. Іван Сірко 1676 р. писав у Межигірський монастир, просячи ігумена прислати в Січ когось із уставників на правий крилас, бо «свіцкіє панове дяки» з одного боку нездатні до церковної справи, а з другого — не вміють цінувати «ласки войскової» і спокійно жити в Січі. Водночас сповіщав, що Військо Запорізьке вирішило надсилати свої прибутки в той монастир, котрий молитиме за нього милостивого Бога і при котрому є шпиталь для недужих козаків, тобто Межигірський¹²⁵. Кошовий Г. Іваніка з суддею Меченком, писарем Константієвичем, осавулом Цесарським, курінними Стягайлом, Олексієнком, отаманами Яковом і Павлом та всім товариством низовим 1683 р. точніше висловлювали своє ставлення до Межигірського монастиря, пишучи так: «Оскільки нам, усьому Військові Запорізькому, письмово кланялися наші духовні отці, чесний панотець Василій Васьковський, ігумен київський Межигірський, з усім собором і з братією своєю¹²⁶, прохаючи затвердити письмовим зобов'язанням усього війська на майбутні часи й літа, щоб тепер і на майбутні часи прислани священники з їхнього суспільного київ-

¹²² *Зварницький Д.* Сборник материалов. С. 162.

¹²³ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 132, 133.

¹²⁴ *Максимович М.* Собрание сочинений. Т. 2. С. 275.

¹²⁵ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 125.

¹²⁶ Листа передаємо зворотами сучасної нам мови.

Церковний лад
у запорізьких козаків

ського Межигірського монастиря, а не з іншої якоїсь святої обителі службу божу у церкві святій нашій запорізькій Покрови пресвятої Богородиці виконували і всі належні правила на спасіння військові відправляли й духовними отцями товариству були, і щоб парафія наша запорізька завжди у їхньому володінні перебувала. І ми, все військо, бачачи протягом немалого часу, яке пристойне чернече й суспільне життя у отців київських межигірських, визнаючи чин їхній монастирський хвали гідним, вважаючи його для спасіння людей корисним, привітним і гостинним, маючи і у війську, і у церкві нашій служителів його немало, й бачачи лад у церкві св. Покрови постійний, відправу церковної служби монастирську і всім тим тішачися, ми, військо, після всього цього одноголосно й добре між собою порадившись, те прохання вищеназваних отців прийняли і у скарбницю військову сховали, а на їх бажання погодилися,

Портрет запорізького
полковника Опанаса
Ковпака. 1775 р.
Художник
Андрій Маклаковський
Одеський історичний музей

щоб церква запорізька св. Покрови і вся парафія наша завжди за ними залишалася на майбутні часи, щоб і при св. Покрові незмінно священнодіяли особи з монастиря суспільного київського Межигірського і Війську Запорізькому богомольцями й духовними отцями були. При цьому ставимо свою умову, щоб монастир на цю святу справу прислав людей здібних і статечних: двох священників, дякона й уставника. Викладену нашу військову згідну волю цим нашим військовим підписом і печаткою тепер і назавжди на майбутні часи підтверджуємо. На закінчення бажаємо і просимо, щоб ніхто на вічні часи не порушив і не скасував ні нашої волі військової, що йшла за волею божою, ні нашої постанови, щоб військове слово, нітрохи не суперечне волі божій, а навпаки спрямоване на возвеличення слави божої, було завжди поважним, статечним і, мов скеля, непорушним»¹²⁷.

Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир користувався у запорізьких козаків особливою увагою перед іншими київськими монастирями саме тому, що він був ставропігійським, тобто безпосередньо підлягав патріархові всієї Росії і був вилучений з відання російського православного синоду й місцевого митрополита, що цілком узгоджувалося із прагненням запорожців зробити свою церкву незалежною від митрополії. Не можна сказати, що прагнення запорізьких козаків зробити свою церкву парафією Межигірського монастиря скрізь зустрічало цілковите співчуття: інші монастирі і навіть вище духовенство у Києві зовсім не бажали відступати запорізьких церков лише Межигірському монастиреві. Так, 1686 р. київський митрополит Гедеон звелів усі церкви Війська Запорізького низового підкорити митрополічій кафедрі, виключивши всілякі стосунки братії Межигірського монастиря із запорізькими козаками. Тоді межигірський ігумен Феодосій Васьковський відкликав свою братію з Запоріжжя спеціально відрядженим ченцем Тарасієм, і водночас через Іродіона, Філарета й Гавриїла поскаржився всеросійському патріархові за претензії київського митрополита на запорізьку паству. Дізнавшись про розпорядження митрополита Гедеона, запорожці написали листа ігумену Васьковському, в якому, дивуючись з немилості й неприхильності його до себе за відкликання з Січі монастирської братії, доводили, що запорізька церква не підлягає владі київського митрополита, і що вони, запорожці, звернуться до великого царя, найсвятішого патріарха і його милості гетьмана Івана (Мазепи), щоб ті виявили свою ласку Війську Запорізькому й залишили його при попередніх правах. На закінчення ж проголошували, що не буде церква божя запорізька відлученою від монастиря Межигірського, доки тектиме вода у Дніпрі й стоятиме Військо Запорізьке низове на землі. У Москві стали на бік запорізьких козаків та ігумена Феодосія, і патріарх Йоаким грамотою 5 березня 1688 р. на ім'я ігумена Феодосія запорізьку церкву знову проголошував парафією Києво-Межигірського монастиря: «Церкву божу в Січі запорізькій, яка перебуває у повній і слушній патріаршій владі, доручити єдино віданню Межигірського монастиря, з підтвердженням давнього звичаю, аби військо низове отримувало своє духовенство тільки з цієї обителі»¹²⁸.

Стосунки запорізьких козаків із Києво-Межигірським монастирем переривалися лише в 1709—1734 рр., коли вони перебували під протекцією кримського хана й турецького султана — «ходили по турках та по кавулках». А після повернення козаків під російську державу 1734 р. їх зв'язок з Межигірським монастирем не підпинявся аж до падіння Січі.

Кожен із козаків Запорізького Війська вважав своїм обов'язком у мирний час двічі побувати «у Межигорського Спаса»; запорізькі козаки робили великі грошові вклади в цей монастир, постачали його цінним начинням — чашами, хрестами, євангеліями, багатим убранням¹²⁹. На власний кошт будували церкви й великі будівлі як у монастирі, так і в його наетках, посилали в монастир цілі вози риби, солі, хутра, вина, дарували братії робочу худобу й чудових породистих коней. А багато хто з них і сам після бурхливого, сповненого всіляких

¹²⁷ Скальковский А. История. Т. 1. С. 127.

¹²⁸ Там же. С. 127—129.
¹²⁹ Максимович М. Собрание

сочинений. Т. 2. С. 283, 284, 285.

військових пригод життя, закінчував свої дні в мурах цієї священної й заповітної для них обителі. Ченці, «маючи велике пожалування із Запоріжжя»¹³⁰, завжди пам'ятали добродійства запорізьких козаків і називали їх не інакше, як «ктиторами» й «фундаторами» Межигірського монастиря.

Натомість за всі благодіяння від запорізьких козаків Києво-Межигірський монастир постійно посилав зі своєї братії на Запоріжжя начальників для всього запорізького духовенства, настоятелів для Самарсько-Миколаївського монастиря, ієромонахів, священників, дияконів, читців і півчих для січової і парафіяльних церков, антимінси й святе миро для нових церков та помазання неправославних християн, котрі переходили в лоно православної січової церкви.

Для власне січової церкви Межигірський монастир щорічно, переважно у вересні, присилав двох ієромонахів, диякона та одного чи двох уставників; окрім них у січовій церкві були й паламарі, як видно із синодика Нехворощанського Заорізького монастиря 1714 р., на одній зі сторінок якого є запис: «Род паламаря січового Івана Гаркуши»¹³¹. Всі духовні особи, прислані з Межигірського монастиря у Січ, крім ченців, відряджених у Самарський монастир, могли залишитися, як і світська старшина, на своїх місцях лише протягом року. Винятки з цього загального правила робили лише для дуже небагатьох особливо гідних осіб, та й то «с войскової ласки», а не за бажанням київського начальства. Такі часті заміни духовенства у Січі робили, очевидно, з тим, щоб не давати йому можливості глибоко пускати коріння в землі запорізьких козаків і цим гарантувати суспільну свободу від посягань духовної влади; тому духовні особи не мали жодної урядової влади серед козаків, «а навпаки, самі військовій старшині зобов'язані бували й робили все за повелінням їхнім»¹³², і взагалі не сміли втручатися у будь-які світські справи, за винятком заступництва за злочинців і присутності при покаранні в церкві, коли хтось із козаків вчинить незначне правопорушення¹³³. Що ж до білого духовенства, яке призначали у парафіяльні церкви вольностей запорізьких, то воно спочатку з'являлося до начальника запорізьких церков, потім складало присягу на вірність Кошеві й лише після цього отримувало певні парафії та паству¹³⁴. Від духовних осіб, котрих присилали в Січ, насамперед вимагалася безшлюбність, тому Межигірський монастир завжди призначав до січових козаків ченців, крім парафіяльних церков, куди можна було посилати і сімейне духовенство. Далі від них вимагали начитаності у слові божому, красномовності, голосистості, особливо від дияконів, і тверезості. Сам начальник запорізьких церков повинен був кожної неділі й свята виголошувати проповіді, неодмінно напам'ять, українською мовою¹³⁵; тих, хто не задовольняв цих вимог, запорізькі козаки відразу вираджали з Січі, а хто задовольняв — залишали у себе, виявляючи до них велику повагу.

У важливих церковних питаннях, наприклад, при будівництві нових церков, запорізький Кіш, наскільки видно з багатьох документів XVIII ст., обов'язково звертався за благословенням безпосередньо до київського митрополита, на що останній відповідав січовому товариству духовними грамотами. Після запровадження у Запоріжжі так званого намісницького правління (близько 1760 р.) стосунки Коша з митрополитом дещо ускладнилися: крім Коша, митрополитові писало й духовне правління за підписом «хрестового намісника». Очевидно, цю процедуру вигадали для того, щоб поставити запорізьку церкву в безпосередню залежність від російського престолу, до чого уряд прагнув уже із середини XVIII ст., коли особливим указом запорізьким козакам «крепчайше» наказувалося, «аби вони надалі без дозволу єпархіального свого архієрея нікого до священнослужіння допускати не важилися»¹³⁶.

¹³⁰ Филарет. Черноморская Николаевская пущань. С. 28.

¹³¹ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 1. С. 107.

¹³² Мышецкий С. История. С. 45.

¹³³ Рондо К. С. 446.

¹³⁴ Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 130.

¹³⁵ Устное повествование Н. Коржа. С. 46.

¹³⁶ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 162.

Кошти січовому і взагалі всьому запорізькому духовенству виділяли частково із спільного військового жалування, яке щороку присилали в Січ із російської столиці, частково від продажу церковних свічок, від зборів за перевози, від різних ловів, крамниць, шинків: шоста бочка від привезених у Січ вина й горілки¹³⁷, а найбільше зі щедрих датків, духовних заповітів та військової здобичі. У запорізьких козаків XVI — XVIII ст. загальноприйнято було перед смертю давати частину свого майна у церкву «на помин козацької душі», так само прийнято було після повернення з військових походів ділити свою здобич на три частини й першу частину «від кожного меча й весла» віддавати монастирям і церквам свого й чужих країв, як співається у козацьких думах:

«Срібло, золото на три частки паювали:
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировський монастир,
На святую січовую Покрову давали,—
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного бога благали,
А другу часть поміж собою пайовали,
А третю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили та гуляли».

Забезпечивши своє духовенство матеріально більш, ніж достатньо, запорізький Кіш тим самим зовсім не виключав права духовних осіб брати винагороду за виконання таїнств і відправу треб, лише обмежив цю платню раз і назавжди встановленою нормою. За цією нормою за сорокоуст * брали 4 крб., за вінчання досить заможних — 1 крб., середньозаможних — 60 коп., незаможних — 40 коп., за суботник ** — 50 коп., за похорони великі, зі службою, — 30 коп., малі — 15 коп., за похорон дітей — 5 коп., за освячення хати — 30 коп., за панахиду, поминальний обід, поминання у великий піст і читання акафіста — по 20 коп., за молебень — 10 коп., за хрещення — 5 коп., за молитву над кухликами і за запис у метрику — по 5 коп., за сповідь, молитву перед Різдом, Пасхою та за освячення пасок — по 1 коп.¹³⁸

Відступи, які дозволяло собі в цьому плані запорізьке духовенство від постанов Коша, негайно припиняли в зародку. Наприклад, 1765 р. Кошеві доповіли, що самарські священики дозволили собі різні «здріства» з парафіян, брали за вінчання більше 3 крб., продавали для церков свічки, лише зверху обмазали воском і непридатні для горіння, «ні до церковної справи, ні до читання». Зваживши, що через високу платню за вінчання «простонравные народы могут сходиться и творить беззаконныя бракосочетания», а від підробки церковних свічок «грешно перед Богом і зазрительно совести», запорізький Кіш особливим ордером від 22 січня наказав самарському полковнику Олексію Коцирі негайно припинити ці зловживання і в крайньому разі відіслати бажуючих обвінчатися у Самарський монастир, як це робилося здавна¹³⁹.

Богослужіння у запорізьких козаків виконувалися щодня «неодмінно» за чернечим чином східної православної церкви. Церква, в усякому разі січова, завжди відзначалася ліпотою, дорогою ризницею і найбагатшим церковним начинням, кращого за яке, як зауважували свідки, не знайти було в усій тодішній Росії. І справді: царські врата останньої січової церкви були відлиті з чистого срібла, ікони сяяли золотими шатами, а лики їх були писані кращими «візантійськими художниками, священичі ряси ковани щирим золотом, священні книги в масивному сріблі з коштовними каменями¹⁴⁰. Під час служби запорож-

¹³⁷ Феодосій. Исторический обзор. С. 56; Мышецкий С. История. С. 45, 46, 49.

* Молитви за померлого 40 днів після смерті.

** Тут — пом'яник, запис у поминальну книгу.

¹³⁸ Феодосій. Исторический обзор. С. 16.

¹³⁹ Феодосій. Самарский Пустынно-Николаевский

монастырь. С. 117.

¹⁴⁰ Устное повествование Н. Коржа. С. 29; Эварницкий Д. Запорожье. Т. 1. С. 85; Т. 2. С. 48—51, 191—193.

ці поводитися дуже статечно, у церкві ставали відповідно до чинів: прості козаки шеренгами серед церкви, старшини й кілька дідів за особливими бокунами чи стасидіями, чудово вирізьбленими й помальованими яскраво-зеленою фарбою, які стояли з обох боків біля стіни, що ділила церкву на дві половини. При читанні євангелія всі козаки випростовувалися й до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово боже від ворогів. На ектеніях згадувалися імена членів імператорської родини, члени сенату, синкліт, а далі поіменно: кошовий, суддя, писар, осавул. При богослужінні козаки особливо любили пишність і урочистість, для чого утримували цілий хор. Користалися також випадковим приїздом у Січ якогось архієрея, запрошуючи його здійснити відправу у січовій церкві з усією урочистістю архієрейського чину. Так сталося, наприклад, із грецьким єпископом Мелесом, який проїжджав Слобідською Україною і Запоріжжям і на прохання запорожців виконав кілька богослужінь, що надзвичайно захопило всіх козаків: «Видовище архієрейського служіння все простонародне запорізьке військо вельми вдовольнило. Оскільки місто це прикордонне, приїжджих і іноземного люду досить було, у прославленні божому, в похваленні знаменита користь здобута була»¹⁴¹. Запорожці запропонували єпископові назавжди залишитися в Січі і навіть виклопотали у сенату указ про це¹⁴², і лише згодом, коли синод засудив А. Мелеса на негайне вислання за кордон, відпустили його, вручивши багаті дарунки та гроші.

Крім повсякденної служби, у запорожців завжди служили соборні панахиди і спеціальні сорокоусти по померлих воїнах як у січовій, так і в парафіяльних церквах¹⁴³; крім того, школярі окремо читали по них псалтир і дзвонили у дзвони¹⁴⁴. На вічну пам'ять імена вбитих козаків записували в синодик або на особливу табличку у вигляді подовгастої дерев'яної лопаточки, котру диякон тримав перед престолом, вичитуючи з неї імена полеглих захисників віри¹⁴⁵.

Не можна не відзначити ще однієї особливості Запоріжжя: у козаків, як людей військових, певні святі і свята користувалися особливою повагою, а саме: Покрова Богородиці, архістратиг Михаїл та Микола-Чудотворець. На честь Покрови пресвятої Богородиці завжди влаштовували церкву в Січі; це свято мало для козаків подвійне значення: під покровом Богоматері запорожці не боялися ні ворожого вогню, ні грізної стихії, ні морської бурі; під покровом Прісноподіви вони залишалися нежонатими і свято виконували головний девіз свого життя — захист православної віри. Архістратиг Михаїл, найголовніший «з безплотних сил воїн», був невидимим керівником запорожців на війні, сповіщав їм своєю сурмою про перемогу і давав знак до відступу. Святитель і великий чудотворець Микола, який здавна користувався у руських людей славою покровителя всіх, хто «плаває, мандрує й подорожує»¹⁴⁶, незримо супроводжував козаків у їхніх морських походах, підбадьорював і втішав під час страшних бур на Чорному морі, котре так часто несло їх чайки то до Синопа й Трапезонта, то до Акермана й самого Царгорода. З другої половини XVIII ст. великою повагою стало ще користуватися свято на честь Андрія Первозванного як першого, за переказом, поширювача у придніпровських краях істинної й православної Христової віри, який возвістив шлях і славним низовим лицарям, що в цих самих місцях боролися за святість віри, чистоту церкви і єдність руського народу.

¹⁴¹ Скальковский А. История. Т. 1. С. 145.

¹⁴² Максимович М. Собрание сочинений. Т. 2. С. 282.

¹⁴³ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 366.

¹⁴⁴ Скальковский А. История. Т. 1. С. 143.

¹⁴⁵ Така лопаточка донедавна була в церкві с. По-

кровського, заснованого на місці колишньої Нової Січі.

¹⁴⁶ Герберштейн С. Записки о Московии. СПб, 1866. С. 65.

САМАРСЬКИЙ ПУСТЕЛЬНО- МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР

Серед описаних запорізьких святинь чільне місце займає Самарський Пустельно-Миколаївський монастир¹. Цей монастир — чудова святиня і за історичними споминами, і за великими діяннями подвижників, і за його винятковим становищем: у ньому виникла перша в усьому запорізькому, а теперішньому катеринославському й херсонському краях церква; в ньому було закладено перший зародок просвіти — монастирську школу; з нього вийшли перші апостоли віри і благочестя на весь край неозорої пустелі; у ньому зберігається безліч дорогих вкладів наших іменитих предків; у ньому спочивають кості видатних діячів південно-руського краю, великих поетів і молільників православної християнської церкви. Тому святиня ця має і повинна мати свою історію. Рік заснування Самарського монастиря точно не встановлений, та наскільки можна судити з уривчастих документів і переказів, що дійшли до нас, початки його було закладено незабаром після 1576 року, коли польсько-литовський король Стефан Баторій дарував козакам старе місто Самарь з монастирем і перевозом². На двадцять п'ять верстов вище гирла ріки Самари, серед густого, віковичного й непрохідного лісу з товстелизних дубів, між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком простягся величезний низький і абсолютно рівний острів; по ньому шастали цілі зграї диких птахів, цілі табуни різних звірів, а навколо росла густа, висока й соковита трава; серед трави блищали чисті, мов скло, озера, наповнені безліччю риби, раків і всілякої лісової та водоплавної птиці. Саме на цьому острові бозна-звідки близько 1576 р. з'явилося двоє якихось ченців-пустельників. Віддаючись молитвам, утримуючись від їжі й питва, вони нікуди не відходили від свого притулку й не бачили нічого, крім неба й лісу, диких звірів і полохливих птахів. Та відлюдне місце серед віковичного лісу манило до себе, мабуть, не лише відлюдників, а й тих, кому треба було сховатися від переслідувань властей і хто займався не молитвами й постами, а грабунками і кривавим розбоям. Отож, незабаром після оселення на острові скромних подвижників у самарських лісах з'явилися так звані «кам'яники», тобто розбійники, які досі жили в кам'яних печерах на берегах Дніпра навпроти порогів. Блукаючи

¹ З історії Самарського монастиря ми маємо чотири твори: *Гавриил*. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса, 1838; *Феодосий*. Самарский Пу-

стынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав, 1873; *Топографическое описание Самарско-Николаевского монастыря* // Зап. одес. об-ва. Т. 12. С.

472; *Надхин Г.* Церковные памятники Запорожья. М., 1878; *Андриевский А.* Исторические материалы. К., 1882. Т. 2. С. 65.

² *Миллер Г.* Исторические сочинения. С. 43.

лісом, вони випадково набрали на ченців і, впевнившись, що обране ними місце з усіх поглядів зручне для відлюдного й безпечного життя, попросили їх прийняти до свого товариства. За це вони здобували для них їжу, приносили воду й допомагали в роботах. Так минув якийсь час; ченці молилися Богові, кам'яники працювали за них і врешті навіть збудували їм невеличку келійку, але весь час приховували від ченців своє заняття. Та через певний час ченці дізналися про страшну таємницю своїх незваних добродіїв і негайно вирішили втекти від них. Довідавшись про це, розбійники затримали ченців, може зі страху перед викриттям, а може з тим, щоб їх молитвами випросити у Бога прощення за свої злочини. Так ченці хоч-не-хоч повинні були далі жити з розбійниками. Але злодій краде до пори до часу; так і розбійники: запорожці вже давно чули про їх злочини, давно стежили за ними запорізькі роз'їзди, і врешті схопили злочинців. Та можна собі уявити подив запорожців, коли вони разом із розбійниками знайшли і ченців! Але подив швидко минув і запорожці, пов'язавши злочинців, звільнили самотників і навіть дарували їм різні привілеї. Та ще й запорізький Кіш, довідавшись про знайдених у самарському лісі самотників, наказав збудувати на місці їхнього житла невелику фортечку з підвалами й потаємними ходами, потім при фортеці спорудити невелику дерев'яну церквочку в ім'я святого й великого чудотворця Миколи, при церкві поставити шпиталь і кілька житлових будівель для поранених, хворих, старих і «зубожалих» запорожців. Згодом новозбудованій церкві вельможний Кіш виділив «власні ґрунти», тобто певну ділянку лісу, орної землі й лук, а 1602 р. викликав до нового монастиря з київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря настоятеля, ієромонаха Паїсія, родом волоха, людину начитану у святому письмі й водночас вмілого «рани заліковувати і хворим допомагати». Прибувши до нової обителі, Паїсій незабаром перетворив її на справжній монастир, виклопотав від одного із вселенських патріархів ставропігію для нього (можливо, від константинопольського) на основі того, що й Волощина, батьківщина Паїсія, перебувала в церковній залежності від константинопольського патріарха. Згодом встановив загальні правила для всієї братії, ввів спільну трапезу та чернечий устав у богослужінні. Таким чином, уже на той час Самарський Пустельно-Миколаївський монастир став для запорізьких козаків заповітною святинею, палладіумом всього краю. «Це — рай божий на землі, це — істинна Палестина, це — істинно новий Єрусалим!» — зворушено казали вони. Дивлячись на святу обитель і на високі подвиги її іноків, вони під старість і самі нерідко відходили в Самарський монастир або ж оселялися неподалік від нього зимівниками й селами.

Але виникнувши так швидко і так швидко влаштувавшись, Самарський монастир протягом XVII століття зазнав багатьох внутрішніх і зовнішніх лих і тому багато разів і внутрішньо й зовнішньо змінювався: під час війни між Росією й Польщею після приєднання України до Росії 1654 р. і навіть після закінчення цієї війни 1667 р. Андрусівським перемир'ям, коли запорізькі козаки опинилися у подвійній залежності і від московського царя, і від польського короля, поляки та їх союзники татари й турки не раз грабували й руйнували монастир³. Але 1670 р. московський цар Олексій Михайлович на прохання кошового отамана Михайла Ханенка * особливою грамотою висловив свою прихильність і готовність захищати запорізьких козаків від їхніх ворогів, водночас закликаючи до діяльності братію Самарсько-Миколаївського монастиря. Тоді молодий монастир завдяки старанням запорожців і московських ратників, що стояли на кордоні російських володінь і «союзно, братерсько» допомагали козакам, швидко поправився після лихоліття: його було відбудовано і в ньому споруджено нову церкву; замість лихих і стогонів знову пролунали похвальні співі й полинула жива молитва до Бога. А наприкінці XVII ст. на Самарсько-Миколаївський монастир знову спала біда: 1688 р. його відвідав російський князь Василь Васильович Голіцин. Зробивши невеликий внесок «у п'ятнадцять карбованців»,

³ Як, наприклад, 1653 й * 1670—1674 рр. М. Ханенко був гетьманом Пра-

вобережної України.

князь Голіцин, з огляду на військові дії Росії проти Криму, порадившись з гетьманом Іваном Мазепою, збудував поблизу монастиря у Старій Самарі так звану Новобогородицьку фортецю. Запорізькі козаки, вбачаючи в цьому обмеження своїх козацьких прав, разом із братією Самарського монастиря відкрито виступили як проти Мазепи, так і проти Голіцина. Оскільки невдоволення йшло наперед з Самарського монастиря, князь Голіцин вчинив з ченцями як з бунтарями й крамольниками: російські війська «облегли великим облежанням» монастир, схопили багатьох ченців і піддали їх допитам і катуванням. У той же час гетьман Мазепа готувався жорстоко відомстити запорожцям, але 1690 р. в околицях Самарського монастиря спалахнув великий мор, так звана «нагла смерть», а слідом за цим усе Запоріжжя зазнало жакливого спустошення від нищівної сарани. Це врятувало запорожців від гніву розлюченого Мазепи; але ця ж обставина, з огляду на бездіяльність керівників монастиря Алімпія, Созонта й Кессарія, згубно вплинула на стан Самарсько-Миколаївської обители: келії її знову залишилися без покульців, церква без богослужіння, села майже без жителів.

На початку XVIII століття, після нещасливого для запорожців 1709 р., і після відходу їх з рідних місць «на поля татарські, кочів'я агарянські». Самарсько-Миколаївський монастир зазнав таких злигоднів, яких ні досі, ні згодом не зазнавав: запорожці, покидаючи рідні місця, частину монастирського добра спалили, частину забрали з собою, а сам монастир передали в управління Азовсько-Предтеченському архимандритові Йосифу. Та це було лише перше лихо, яке спіткало монастир: після Прутського миру 1711 р. між Росією й Туреччиною Самарський монастир з усіма лісами й угіддями, селами й хуторами, потрапив у володіння турків і став притулком для хижих татар. Майно було розграбоване, святиня обернена на попіл, заповідна діброва частково вирубана, частково спалена. Так тривало до 1720 р. Відтоді монастир знову, хоча й помалу, став відновлюватися. Тоді всі українські жителі від ріки Самари й до ріки Орелі за рішенням російського уряду перейшли у відання миргородського полковника Данила Павловича Апостола та його сина Павла. Апостоли сміливо об'їжджали цю місцевість, заселяли її козаками, які приходили з-за Дніпра, а для самого монастиря, коли від нього дещо відсунулися татари, виписали з Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря настоятеля, ієромонаха Іоанникія. З великими зусиллями Іоанникій влаштував у монастирі кілька келій і 1732 р. закінчив Троїцьку церковцю і розпочав у ній богослужіння за монастирським чиноположенням. На велике щастя для монастиря 1734 р. запорізькі козаки знову повернулися на свої згарища під скіпетр російських володарів, і тоді він швидко відновився з руїн. Запорізький Кіш не шкодував нічого, аби лише підняти добробут своєї святині, а начальники усіх запорізьких церков, ієромонах із Межигірського монастиря Павло Маркевич доклав усіх сил, щоб якомога швидше відновити й довести до належного ладу його головні святині. Наступного року головний прикордонний начальник, який будував так звану Стару Українську лінію, генерал-майор граф Йоганн Вейсбах із політичних міркувань багато в чому сприяв добробуту і зміцненню Самарського монастиря, але ще більше сприяв цьому начальник російських військ генерал-лейтенант Леонт'єв, який готувався до війни з турками й тимчасово стояв з військами на ріках Кільчені й Самарі. Леонт'єв дивився на Самарський монастир як на важливу базу укріплень проти турків у розпочатій 1735 р. війні. Тому водночас з відновленням церков у монастирі полагодили давні підземні ходи, відремонтували підвали й каземати, додавши до них нові приміщення чи то для складу провіанту, чи то для хворих і поранених. У розпочатій війні запорізькі козаки спочатку перемогли під стінами монастиря татарського проводиря султана-нуреддіна, далі розбили кримських татар і ногайців, очолюваних Феті-Гіреєм. З того часу завдяки увазі запорізьких кошових отаманів Івана Милашевича і Якова Тукала, які дарували монастиреві «патент» на керівництво Самарою, завдяки кошовим Якимові Ігнатовичу, Данилу Гладкому, Григорієві Лантуху, Пилипу Федоріву та Олексієві Білицькому, які надали йому «на потомные времена» значну кількість лісу,

землі, лук, рибних озер і річок; врешті, завдяки самому Кошеві запорізькому, який встановив особливу «роківщину» чи «ругу» для монастиря від хлібних запасів, крамниць, шинків, рибних ловів, звіриних прибутків, від поділу військової здобичі та військового жалування; далі, завдяки частим пожертвам, як, наприклад, самарського полковника Кирила Красовського, який записав на монастир чудовий острів Монастирський на ріці Дніпрі, навпроти слободи Половиці; нарешті, завдяки старанності й праці настоятелів монастиря, особливо Терентія, Миколи, Досифея, Фотія, Іраклія, Самійла, Володимира, Паїсія — завдяки всьому цьому добробут його значно зріс і внутрішня організація була доведена до належного ладу. Так, у ньому було введено афонський статут, збільшено чисельність братії, зрубано «вітальниці», або заїжджі двори, відкрито школи й лікарні, засновано хутори й заведено верхолазні борті, влаштовано дачі, млини й монастирські загороди, «встановлено» рибні лови на ріці Самарі, її притоках та трьох озерах — Лукуватому, Мазничному й Глушковому, заселено ціле село Чернече підданими, вотчинниками й прислужниками монастиря, сімейними й безсімейними, кількість яких сягнула тоді 500 осіб обох статей; нарешті, було здійснено опис усього майна і складено коротку історію монастиря. Так, у середині XVIII ст. Самарський монастир став центром усієї північної окраїни запорізьких вольностей. Біля його стін проводилося два ярмарки — 9 травня, в день св. Миколи, й 6 серпня, в день Преображення Господнього⁴; і сюди стали стікатися з Малоросії, польської і Слобідської України, від тихого Дону і з далеких великоросійських губерній, Орловської й Курської, різні прочани, стали приїжджати козаки з Січі або для говіння, або щоб замкнутися у його відокремлених келіях, або щоб закінчити дні свої у мирній обителі. Тут, наприклад, доживав віку «подякувавший Сичь за панство» колишній кошовий Пилип Федорів, який приніс у монастир «капшук червінців» і помер тут 1795 р., маючи 101 рік; тут закінчили життя колишній військовий товмач Іван Швидкий, колишній військовий писар Дмитро Романовський, колишній військовий суддя Мойсей Сухий та багато інших старшин і простих козаків. А ближчі парафіяни Самарського монастиря, мешканці його сіл, хуторів і дач, і хрестилися в монастирі, і вчилися закону божого, і вінчалися за особливим правом, дарованим київською митрополією, і врешті ховали їх біля його стін.

Добробут монастиря зріс тоді настільки, що він сам не раз допомагав запорізькому Кошеві під час якогось лиха, наприклад, нищівної пожежі в Січі, лютого холоду взимку, коли січове товариство потребувало будівельного лісу чи дров, або в критичні моменти всього Війська Запорізького, коли треба було «підтримати військово славу», пристойно спорядити для подорожі до Москви представника війська, суддю Миколу Косолапа: монастир тоді не лише виділив необхідні кошти, а й запропонував власний повіз, виписаний колись за рахунок військових коштів із Відня і подарований «вельможним Кошем» монастиреві. Разом із матеріальною допомогою Самарський монастир надавав Запорізькому Військові й моральну підтримку. Коли 1767 р. піднявся страшний гонитель ляхів і євреїв Максим Залізник, коли все Запоріжжя охопило хвилювання й тривога і в самому монастирі з'явилися таємні підбурювачі народного повстання, отці і братія монастиря зуміли застерегти запорожців від їх згубного впливу і заспокоїти збурену свідомість. Так само діяла монастирська братія й наступного року, коли серед запорізького поспільства діяли агенти польських конфедератів, які прагнули підняти низове товариство разом із колишнім кошовим Пилипом Федорівом, який жив у монастирі, проти російського уряду, стати на бік Туреччини і перейти жити в Крим під безпосередню протекцію султана. Тоді настоятель монастиря ієромонах Самійло наказав схопити польського емісара й негайно відправити у Кіш.

У той час ні моровя поешеть, ні неврожайні роки, ні люті зими, ні дві страшні татарські навали 1769 р. під проводом султана-калги, не завдали великої шкоди Самарському монастиреві; братія пережила все це без особливих нещастя, і під

⁴ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 116.

час першої російсько-турецької війни, за імператриці Катерини II, монастир давав притулок у своїх стінах багатьом хворим і пораненим, а за вбитих на війні братія гаряче молилася біля престолу божого. Православна обитель не відмовляла в гостинності навіть полоненим ворогам — татарам, туркам і ногайцям. Настоятель Іессей турбувався про мусульман як про власних братів по вірі, а ієромонах Герман, дуже вчений і начитаний у слові божому пастир, розмовляв з ними про істинну віру в Бога і багатьох із них навернув у християнство. Двоє з цих прозелітів, чернець Миколай із турків та чернець Георгій за татар, згодом прославилися добродесністю й заслужили загальнолюб своєю лагідністю й покірністю: першого з них називали «провидцем» і «знатником приречень божих», другого — «удатним лікарем», який за допомогою цілющих трав лікував людські хвороби й недуги.

Таким Самарський монастир був у згубний для всього Запоріжжя 1775 рік, коли було знищено запорізьку Січ; Самарський монастир на прохання архімандрита Києво-Межигірського монастиря Гавриїла та намісника Самарського монастиря Аркадія, подане на ім'я генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна, залишився недоторканим. На той час за монастирем значилися: одне велике село Чернече з 50 дворами селян, 4 хутори — при річках Родина *, Підпільній, Лозуватій, Кільчені, 5 пасік — у Гришиному, Орловому Куті, Дикому Куті, Дібровці й Пристїні, 4 млини — на ріці Самарі, в урочищі Хашовому два, на річці Самарчику, навпроти містечка Новоселиці один і ще один нижче за течією, крім того, велике озеро Солоне у Дібровці із протокою до ріки Самари та річка Протовч із протоками, затоками з Дніпра та островом серед них з лукою. На всі вказані села, хутори, пасіки, млини, озера й угіддя Самарський монастир отримав три межові книги, за якими у нього значилося придатної та непридатної землі 18 648 десятин і 2300 квадратних сажнів; за видачу книг з монастиря утримали 559 карбованців і 45 3/4 копійки державного мита ⁵. Та це було останнім торжеством монастиря: 1780 р. його позбавили самостійності й оголосили приписним до Києво-Межигірського монастиря. Лише одна подія на якийсь час звеселила серця братії запорізької обители — будівництво 1787 р. замість старого спорохнявілого дерев'яного собору нового кам'яного, спорудженого завдяки старанням знаменитого в історії запорожців «дикого попа», у світі дворянина Кирила Миколайовича Тарловського, та колишніх військових старшин Пилипа Федорів, Максима Косолапа, Федора Золотаря, Федора Стобти та Яреми Максимовича Малого. Але ця радість була нетривкою: 1791 р. Самарський монастир зробили «домом катеринославських архієреїв», 1794 р. за наказом князя Потьомкіна у нього відібрали селян, а потім позбавили й більшої частини земельних володінь: з 18 648 десятин і 2300 квадратних сажнів залишили лише 1632 десятини й 1630 квадратних сажнів, а під кінець і цю кількість зменшили до 341 десятини ⁶.

У наш час монастир виглядає так: він стоїть на дуже рівній місцевості, зі східного, північного й частково західного боків оточений високим дубовим лісом, з південного боку межує з піщаною рівниною, на якій стирчать лише сухі нілелетенських дубів, які росли тут колись. Фасад монастиря видно з заходу, де він відгороджений від лісу дуже гарною дерев'яною огорожею з ворітьми на самій середині і з невеликим, також дуже гарним будиночком для приїжджих і мандрівних прочан. За огорожею посеред двору впадає у вічі висока кам'яна дзвіниця і за нею кам'яна церква — собор монастиря, закладений в ім'я св. Миколая 1782 р. і збудований зусиллями «дикого попа» Кирила Тарловського; за собором видно іншу церкву, трапезну, в ім'я Преображення Господнього, збудовану 1815 р., а біля трапезної третю церкву — Георгія Побідоносця, збудовану при архієрейському будинку 1838 р. Дзвіницю головної церк-

* У наш час зберігся гідронім *Родина* у балці біля р. Самари.

⁵ Андрієвський А. Исторические материалы. Т. 4.

С. 73; *Надхін Г.* Церковні пам'ятники Запорозжя. С. 18. Останній подає 18697 десятин і 815 кв. сажнів.

⁶ Не маючи нових матеріа-

лів до історії монастиря, ми описуємо її у найзагальніших рисах, щоб не повторювати вже написаного про нього.

ви збудували протягом одного 1828 р., разом з архієрейським будинком на місці дерев'яної чотиририусної, збудованої новокодацьким мешканцем Карпом Яковенком. На цій дзвіниці висить великий дзвін вагою в 169 пудів і 22 фунти, що зберігся від часів запорізьких козаків і коштував 8320 крб. і 90 коп.

У кожній із трьох названих церков до нашого часу вціліли деякі залишки старовини, пам'ятки ревності запорізьких козаків до храмів божих. Зокрема, в середній частині головної соборної церкви з правого боку перед вівтарем є головна місцевда святиня — ікона Богоматері, та сама, яка колись була в Новому Кодаку, звідки її перенесли у полтавський Хрестовоздвиженський монастир, потім у Катеринослав, далі — в Самарсько-Миколаївську обитель. На ній були срібні позолочені шати, виконані стараннями й коштом «його вельможності пана кошового отамана Петра Івановича Калнишевського 1772 року, 30 грудня, вагою у 3 фунти й 21 лот *». У самому вівтарі собору також є кілька речей запорізьких часів, найпримітніші з яких ось ці: великий кипарисовий хрест у срібній оправі й на срібній підставці заввишки у два аршини без четверті, виготовлений «коштом і старанням» козака Рогівського куреня Василя Білого 1783 р.; другий кипарисовий у срібній оправі, виготовлений ценцем Оврамом Запіним 17 червня 1768 р.; третій малий срібний, куплений за 18 крб. рабом божим Василем Федоровським 1785 р.; срібна позолочена чаша, «надана» товаришем Донського куреня Захарієм Мартиновим; друга така сама, але більша, виготовлена коштом козака Війська Запорізького Поповичівського куреня, колишнього кошового отамана Олексія Білицького 1771 р., 3 вересня; великий срібний ковчег аршинної висоти, виготовлений Яремою Максимовичем Малим 1780 р.; велике євангеліє московського друку 1735 р., куплене за відпущення гріхів товаришем Поповичівського куреня, «покойнаго Никифора, прозваного Рябошапка, до монастиря Успенскаго Нехворощанскаго Заорельскаго» 1740 р.; мале євангеліє, «надане» знавшим товаришем Величківського куреня Дем'яном Лягушею 2 травня 1756 р.⁷

У трапезній церкви Преображення Господнього від запорізьких козаків залишилося дві чудові речі — євангеліє московського друку, подароване отаманом Величківського куреня Дем'яном Лягушею 20 листопада 1759 р. «за покойнаго Петра Гогоу, і риз двоє зеленого златоглаву», та ікона Господа Вседержителя з високою тіарою на голові, у пурпуровій мантії на плечах, зі скіпетром у правій руці та державою у лівій. У цій іконі особливо цікаве саме це державне яблуко: на ньому зображено ліс, серед лісу озеро, з якого витікає річка, через річку перекинута місток, а до цього всього зображено ще три постаті запорожців, один з яких стоїть біля мосту й вудить рибу, інший цілиться з очерету в качок, що плавають на річці, а третій сидить біля казанка, підвішеного на тринозі, і варить якусь страву; біля запорожців стоїть чумацький віз, мажа, а біля річки видні однощоглова козацька чайка. Думка, вкладає художником у ікону, очевидна: він хотів показати, що Бог любить запорожців і опікується всіма їхніми заняттями, тому й тримає їх у своєму державному яблуці.

У церкві Георгія Побідоносця вціліла ікона, відмінена козаком Степаном Ченересом, та євангеліє, дане з Січі 1731 р. архімандритом Гавриїлом у Нехворощанський Успенський монастир.

Крім того, в архієрейському будинку колишнього монастиря зберігаються портрети двох історичних діячів запорізького краю: так званого «дикого попа» Кирила Тарловського та полковника Опанаса Ковпака.

Кирило Миколайович Тарловський у далекому минулому був поляком: його предок, що мав прізвище Тарах-Тарловський, 1587 р. переселився з Мазовського округу до Києва. У Києві, тодішньому розсаднику всіх наук, у духовній академії він отримав вищу освіту; з Києва переїхав у місто Остер, звідти в Козелець Чернігівської губернії, де «получа оседлость», одружився із шляхтянкою Софією Ходавською. У третьому чи четвертому поколінні від цього шлюбу, від протоієрея Миколи та його дружини Ганни народився Кирило

* Російська дометрична міра ваги — 12,8 г.

⁷ *Зварницький Д.* Запорозьке. Т. 1. С. 85—87.

Тарловський. Він також виховувався у Київській духовній академії, після закінчення якої спочатку став священником Козелецького жіночого монастиря, а згодом, після смерті батька, Козелецької Миколаївської парафіяльної церкви. Тут він залишався до 1744 р., коли Козелець відвідала імператриця Єлизавета Петрівна. Ідучи до Києва, вона зупинилася в дерев'яному палаці, збудованому для неї на березі ріки Остра. В цьому палаці, як свідчить переказ, імператриця у суворій таємниці взяла шлюб із графом О. Г. Розумовським *, уродженцем села Лемешів Козелецького повіту. Обряд вінчання виконував отець Кирило Тарловський. Виїжджаючи з Козельця, Єлизавета Петрівна взяла з собою у Петербург і Тарловського, якого зробила, як випливає з його «паспорта», священником церкви «лейб-компанії корпусу» і призначила, як додає переказ, тимчасовим сповідником і вчителем дружини наступника російського престолу Петра Федоровича Катерини Олексіївни, згодом імператриці Катерини II. У Петербурзі отець Кирило Тарловський познайомився з багатьма особами з вищих кіл, особливо зійшовшись, між іншим, з В. О. Чертковим, майбутнім генерал-губернатором Азовської губернії. Існує навіть оповідь, буцімто Тарловський одружився з однією з дочок Черткова, яку бачив ще в Києві, будучи студентом, і завдяки якій знайшов собі покровителя в особі тестя. Так чи інакше, але живучи в Петербурзі, К. Тарловський відразу після смерті Єлизавети Петрівни, 25 квітня 1761 р. *, узяв «паспорт» про звільнення за хворобою від посад, які займав, щоправда, з правом вільно жити в Петербурзі або в Білгородській чи Малоросійській єпархіях і здійснювати священнодіяства «впередь до выздоровлення і свободи от тех болезней», з відома й дозволу місцевих архієреїв⁸. Усе ще живучи в Петербурзі, Кирило Тарловський в коротке царювання Петра III підтримував імператора проти його дружини Катерини Олексіївни, тому коли остання стала імператрицею, втік, боячись покарання, до Києва, де влаштувався доглядачем млинів на Дніпрі, що належали Лаврі, змінивши священнику рясю на чернечу. Але вважаючи своє становище надто показним і побоюючись потрапити до рук переслідувачів, Кирило Тарловський вирішив утікати з Києва у дикі степи запорізького Низу, до ріки Самари і її славетних лісів. Блукаючи самарськими місцями, він харчувався дикими плодами, спав на голій землі, вкриваючись чернечою рясюю, і якось зайшов у балку біля теперішнього села Кочережок Павлоградського повіту, Катеринославської губернії. Відчуваючи втому й голод після тривалого походу, він присів у балці, розклав багаття і став варити собі куліш. Та не встиг він ще й умотитися, аж раптом перед ним, мов з-під землі, з'явилось двоє вершників. Дивуються вони з ченця, а той із них. Першим отямився чернець: став запрошувати прибулих присісти до казанка й поїсти з ним, що бог послав. Вершники охоче прийняли запрошення. За вечерею розговорилися. Мова зайшла про божественні речі. Чернець виявився приємним співрозмовником і великим знавцем священного писання. Вершники попросили його відкрити їм своє звання, сказавши про себе, що вони запорізькі козаки, ідуть зі степу в Січ. Чернець виконав їхнє прохання, і розмова затяглася на довший час; під кінець запорожці стали запрошувати ченця у Січ послужити їм у січовій церкві. Чернець спочатку надовго задумався, та врешті сказав: «Бути по вашому, згоден помолитися перед Богом за благополуччя вашого Коша». Наступного ранку, ледь зійшло сонце, запорожці разом із ченцем вирушили в дорогу й за кілька днів дісталися до Січі. Товариство заохплено прийняло дорогого гостя і незабаром Кирило Тарловський став головним священником січової Покровської церкви, і з того часу відомий у козаків під іменем «дикого попа», оскільки його випадково знайшли у дикому степу. Вже після падіння Запоріжжя про «дикого попа» довідався генерал-губернатор Азовської губернії В. О. Чертков і доповів про нього імператриці Катерині II, прохаючи у неї від його імені милостивого прощення. Імператриця, яка завжди вміла вибачати своїм ворогам, дарувала «дикому попу» звання «лейб-компанії священника» під час

* За іншими даними, ця подія сталася 1742 р.

* В ориг. помилково 1702 р. День також вказано невірно: слід — 25 грудня.

⁸ Феодосий. Матеріали. Т. 1. С. 402.

другої російсько-турецької війни і тоді ж начебто надала близько 18 000 десятин біля теперішнього села Воскресенівки Новомосковського пов. Катеринославської губ.⁹ Крім того, вона начебто подарувала йому ще кілька тисяч десятин землі в Криму. Ставши поміщиком і не перестаючи бути священником, Кирило Тарловський з того часу став відомим як фундатор Самарсько-Миколаївського монастиря й освоювач двох повітів: Новомосковського й Павлоградського теперішньої Катеринославської губернії. Для монастиря він жертвував худобу, хліб та інші продукти, здійснював будівництво нових споруд, а для краю заснував хутори й села, в чому йому допомагали генерал-губернатор Чертков та власний брат, викликаний ним із Чернігівської губернії з трьома синами. При заснуванні кожного села К. Тарловський передусім будував, за власною моделлю, церкву, далі хати, потім збирав поселенців, давав кожному з них пару волів, коня, дев'ятеро овець, весь господарський реманент і таким чином послідовно колонізував пустельний край. Так поступово він або сприяв заснуванню, або ж сам заснував села Бузівку, Воскресівку, Василівку, Новосілку, Паньківку, Малу Тернівку, Кочережки, Межириччя й Булахівку¹⁰. Друге з цих сіл, Воскресівка, засноване на місці запорізького зимівника, що існував уже 1745 р.; К. М. Тарловський заклав тут перше із заснованих ним сіл, заселивши його переважно переселенцями з Козельця й села Лемешів, і звідси розпочав свою колонізаторську і проповідницьку діяльність: постійно переїжджаючи з місця на місце, він сприяв заснуванню сіл і хуторів, церков і молитовних будинків, поширюючи слово боже між людьми віруючими, але малоосвіченими. З Воскресівки слава про Кирила Тарловського поширилася надто далеко, й одного разу, в січні 1774 р., до нього з'явилися самозвані генерали й полковники страшного Пугачова Ємельянов і Стодола з товаришами, цікавлячись, «де батюшка государ імператор Петро Федорович III». У Воскресівку до Кирила Тарловського не раз навідувався на бесіду й азовський генерал-губернатор В. О. Чертков¹¹. 21 вересня, в день храмового свята, Кирило Миколайович любив влаштовувати у Воскресівці урочисті обіди: для цього він розставляв протягом чотирьох верстов столи, накладав на них різні страви, ставив різноманітні напої і запрошував до них кожного перехожого й проїжджого, переважно з найближчих сіл теперішньої Полтавської губернії, Орчика й Залінійної. Після обіду кожному з гостей давав по алтинові * грошей та по руну овечої вовни і відпускав з миром додому. 1781 р. К. М. Тарловський «власним коштом» здійснив будівництво нової кам'яної церкви св. Миколая в Самарському монастирі замість старої дерев'яної, з окремим боковим вівтарем на честь Кирика й Улити та окремою келією в монастирі для власного проживання. Водночас він зробив вклад у монастир на 4000 крб. на молебни за здоров'я новокодацького мешканця Семена Гаркуші й за упокій колишнього запорізького отамана Якова Сідловського, який жив у слободі Новоселиці й помер у Самарському монастирі.

У Воскресівці і в наш час зберігається дім «дикого попа», в якому не так давно жив рідич Тарловського по жіночій лінії, землевласник Ф. І. Білицький. Дім має четверо дверей, як кажуть, з тою метою, щоб зручніше було втекти з нього у випадку нападу неприятеля: якщо напасники вдиралися в одні з дверей, господар втікав іншими, а якщо проникали в другі, втікав третіми і т. д. Тут зберігалися й деякі речі Кирила Миколайовича, а в церкві села Воскресівки є поминальник із зазначенням року смерті й місця поховання Тарловського. На титульному аркуші цієї пам'ятки є напис церковно-слов'ян-

⁹ Бузівка за планом 1779 р. належала однак вдові поручика Сушкова Марії Олександрівні; у ній, разом із селом Крамарською, налічувалося 17622 десятин і 1833 кв. сажнів. Отже, переказ про надання Тар-

ловському Бузівки навряд чи вірний. Воскресівка за планом 1802 р. належала з Микитинським пустищем прапорщику Василю Івановичу Тарловському й налічувала 8318 десятин і 561 кв. сажень.

¹⁰ Перші п'ять сіл Новомосковського, наступні — Павлоградського повіту.

¹¹ *Феодосий*. Матеріали. Т. I. С. 401.

* Старовинна російська грошова одиниця, у XVIII ст.—3 коп.

ськими літерами, що він належав «поміщику прапорщику Василю Ивановичу Тарловському, слободы Воскресеновки, храму святого Воскресения, списан 1794 года, місяця марта дня 10». На першому аркуші такими самими літерами написано згори: «Род священно ієрея Кирила Тарловського он же и создатель храма сего и преставился в самарском монастыри в каменной церкви погребен 1784-го года декемрия дня 4»¹². У наш час серед місцевих жителів побутує розповідь, начебто після смерті К. М. Тарловського його камердинер, якийсь Яшний, викарвав усі документи покійного і згодом видавав себе за Тарловського; від нього нібито й походять існуючі в наш час у Новомосковському повіті дворяни Тарловські. Та це, мабуть, цілковита вигадка; вірогідніше припускати, що ці Тарловські — покоління брата Кирила Миколайовича, викликаного ним із Чернігівської губернії, якщо, звичайно, вірити переказу, що «дикий піп» помер бездітним.

На портреті К. М. Тарловський зображений на повен зріст, одягнутим у зелену рясу, з правою рукою на серці та лівою опущеною на євангеліє, розкриті на тексті: «Господи, возлюбихь благолѣпіе дому твоего и мѣсто селения славы твоея». З правого боку зображено розп'яття, за яким видніють вікна церкви, очевидно, Самарського собору, відновленого Тарловським, а внизу вміщено такий двовірш:

«Тарловскаго портреть священника Кирилла,
Щедрота коей (!) сей храмъ сооружила»¹³.

Іншою особою, зображеною на портреті, що зберігається в архієрейському будинку колишнього Самарського монастиря, є запорізький полковник Опанас Федорович Ковпак. О. Ф. Ковпак походив з української старшини й був власником двох зимівників на лівому березі ріки Орелі, біля теперішніх сіл Опанасівки й Ковпаківки Новомосковського повіту. З 1745 по 1780 рік О. Ф. Ковпак служив у Запорізькому Війську, спочатку простим товаришем, згодом отаманом Шкуринського куреня, а потім полковником Полтавського пікінерного полку; у званні половника він брав участь у російському поході 1771 р. проти Криму під командою князя Долгорукого, у нагороду за що отримав золоту медаль з погруддям імператриці Катерини II на блакитній стрічці. В останні роки історичного існування запорізької Січі О. Ф. Ковпак «вів запеклу боротьбу з мешканцями і властями Ізюмської провінції* за недоторканість з цього боку запорізьких володін». 1775 р., після падіння Січі, Опанас Федорович Ковпак отримав у ранзі 4950 десятин землі на лівому березі ріки Орелі, при впадінні в неї річки Багатої, де вже 1765 р. був його зимівник¹⁴. На отриманій ранговій землі Ковпак 1780 р. заснував слободу, назвавши її Опанасівкою на свою честь, і спорудив у ній 1782 р. церкву Успення Богородиці. В той же час за ним залишили й другий зимівник, заснований 1770 р., де виросла слобода Ковпаківка. Тут 1778 р. він заклав церкву Зішестя св. Духа. 31 грудня 1781 р. Опанас Федорович вийшов у відставку в чині армійського полковника, а через шість років був обраний предводителем дворянства Олександрівського повіту Катеринославського намісництва¹⁵, і за особливу старанність у службі імператриці Катерини II подарувала йому золоту табакерку. Під кінець життя він жив у власному будинку в селі Опанасівці, поряд із будинком теперішнього священика Євфимія Чайкина.

¹² Звідси видно, що Феодосій помилявся, стверджуючи, буцімто К. Тарловський жив ще 1787 р. (Самарський Пустынно-Николаевский монастырь. С. 60).

¹³ Про «дикого попа» див.: Феодосий. Самарский монастырь. С. 57; його ж. Материалы. Т. 1. С. 402, 473, 515; Мацевич // Киевская

Старина. 1886. № 14. С. 821; № 19. С. 577; Синодик у церкви с. Воскресенівки; усні спогади священника с. Вище-Тарасівки, Катеринославського пов. Іоанна Курилина; але більшість цих відомостей у край суперечливі й анекдотичні. * Йдеться про Слобідсько-Українську губернію, ут-

ворену 1765 р., до якої входила Ізюмська провінція. ¹⁴ Юбилейный екатеринославский листок. 1887. С. 32; Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 394, 357—359.

¹⁵ Олександрівський — теперішня Нехвороща Костянтинівградського пов. Полтавської губ. (Феодосий. Материалы. Т. 1. С. 463).

Самарський
Пустельно-Миколаївський монастир

Нащадки О. Ф. Ковпака в наш час мають три прізвища — Магденків, Ілляшенків і Болюбашів. Як розповідають родичі Ковпака, його сім'я складалася з одного сина Івана та двох дочок, Онисії і Надії; син помер нежонатим, впавши з коня, старша дочка вийшла заміж за поміщика Ілляшенка, предка теперішнього власника Опанасівки; молодша була за поміщиком Болюбашем, нащадки якого володіли селом Ковпаківкою. На збереженому портреті О. Ф. Ковпака зображено на повен зріст. Це досить показна людина, кремезна, плечиста, з відкритою, коротко стриженою головою без чуба, з кривою короткою шаблею в лівій та двоколінною палицею з наверхшам у правій руці, з великою золотою медаллю, на котрій виразно видно погруддя імператриці Катерини II, одягнутою на шию за допомогою широкої блакитної стрічки; з сукняною шапкою зі смушковою околицею під пахвою лівої руки. Він одягнений у довгий зелений каптан з відкидними рукавами; перепоясаний широким поясом з защібками, озброєний шаблею, прикріпленою до пояса ланцюжком; взутий у сап'янові світло-жовті чоботи. Внизу на портреті зроблено напис: «Войска запорожского Низового Афанасий Феодорович Колпаков»*.

Крім усього описаного, в колишньому Самарсько-Миколаївському монастирі від часів запорізьких козаків збереглося ще шість золотих медалей із зображеннями й написами; серед них відзначимо такий: «Войска запорожского полковому асаулу Евстафію Кабелану за его храбрья и мужественныя дела». Разом із медалями зберігається палиця якогось запорізького кошового отамана, прикрашена дорогоцінними каменями й золотою голівкою і трьома рельєфними купідонами; можливо, це палиця кошового Пилипа Федоріва, який мирно дожив свій вік у Самарсько-Миколаївському монастирі.

* До нашого часу збереглося три портрети О. Ф. Ковпака (в музеях Ростова-на-Дону, Одеси (див. с. 219) й Дніпропетровська), але всі вони поясні.

ОХОРОНА КОРДОНІВ ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

Живучи неподалік від татар, які вважали своїм головним заняттям набіги на християн, їх полон та захоплення майна, запорізькі козаки звичайно вживали різних заходів до охорони своїх кордонів, а отже, й своєї власної свободи від несподіваного вторгнення страшних ворогів. Такими засобами у запорожців були: бекети, радути, фігури й могили. Бекетами, або пікетами, у запорізьких козаків називалися прикордонні роз'їзди уздовж південних і східних кордонів їхніх володінь, особливо при Дніпровському й Бузькому лиманах. Тут запорізькі козаки завжди тримали особливі загони біля кримського рубежу, які спостерігали за кожним рухом татар, щоб негайно сповістити своїх, коли неприятель вирушав у похід¹. Із розкладу, зробленого запорізькими козаками 1767 р. за наказом графа Паніна, видно, що козацькі бекети стояли у 20 постах: на річці Кам'янці, біля правого берега Дніпра, поблизу колишньої Кам'янської Січі; в урочищі Темному, навпроти Нової Січі; в урочищі Лисій Горі, поблизу микитино-ного; в урочищі Городищі, тобто на острові Томаківці; у Голій Пристані; Тарасівці; Біленькому; на Хортицькому й Дубовому островах; у Кодацькій паланці; біля самого гирла Самари; в урочищі Садках; в урочищах Вільному й Займах; у Лучині; Жуківському; Богдановому; нарешті, в місцях між Оріллю й Самарою, у Протовчанській і Самарській паланках. У всіх цих 20 постах налічувалося 3708 чоловік бекетових². Дещо пізніше запорізькі козаки тримали свою прикордонну сторожу в семи пунктах: біля річки Кам'янки, де колись була Кам'янська Січ; в урочищі Скалозубовому, нижче гирла Базавлука; в урочищі гілки Темної, навпроти Нової Січі; біля річки Осокорівки й по Дніпру, нижче Ненаситецького порога; біля гирла річки Інгульця, навпроти села Фаліївки Херсонського повіту; по ріках Інгулу й Громоклії «та в інших різних місцях, придатних для остереження»; крім того, в Гарді над Бугом «і по ньому до Синюхи». В усіх цих постах мали бути — 1 військовий старшина, 6 полковників, 14 полкових старшин, 1510 кінних козаків, 320 піших козаків, 69 службовців, а всього 1899 чоловік з 3168 кінми³. За даними 1774 р., біля Кизимису, при гирлі Дніпра, у запорожців стояло 500 чоловік пішої команди, які жили у 25 землянках та 30 куренях; біля Семенового Рога, в гирлі Бугу — 200 чоловік кінної команди й до 40 очеретяних куренів; біля Гарда на Бузі для сторожі й рибного промислу 500 чоловік у 50 куренях, 2 хатах та 10 землянках; біля Олександрівського

¹ Манштейн Х. Записки. Т. 1. С. 221.

² Скальковский А. История. Т. 1. С. 115.
³ Военный энциклопеди-

ческий словарь. СПб, 1854. Т. 5. С. 556.

шанця в гирлі Ігульця — 100 чоловік кінної команди у 10 землянках і 3 житлових «покойцах»⁴. Бекети були, очевидно, постійною охороною кордонів вольностей запорізьких козаків, хоча в різний час то збільшувалися, то зменшувалися.

Радуги — це особливі приміщення для сторожових бекетів; їх будували вздовж лівого берега Дніпра, від гирла ріки Орелі до гирла ріки Кінських Вод, на відстані 10, 20 чи 30 верстов, залежно від місцевості, щоб з однієї радуги було видно іншу. Вони служили своєрідними заїжджими дворами, великими казармами або січовими куреннями. Їх накривали шалівкою чи очеретом, оточували великим подвір'ям і обгороджували дерев'яним парканом; всередині це були великі кімнати без перегородок, з сінями, в які виходила невелика комірочка. При кожній радугі була стайня і неодмінно 50 чоловік козаків, власне запорожців і гетьманців, яких прислали з України спеціально для допомоги січовим козакам. Начальником кожної радуги був осавул, який командував козаками й видавав різні накази у своєму районі⁵.

Фігури — це ряд бочок, поставлених певним чином і пристосованих для сторожових цілей. Для кожної фігури брали 20 однодонних обсмолених бочок і 1 зовсім без дна; їх ставили у п'ять рядів одну на одну у формі правильного кола. Спочатку ставили «насторч» шість бочок у коло й обв'язували смоляними канатами, на них так само ставили друге коло з п'яти бочок, на нього третє з чотирьох, далі четверте з трьох і п'яте з двох. Нагору ставили одну бочку без дна. Завдяки такому розташуванню всередині фігури з гори й до низу утворювалася порожнеча, куди наливали смолу. Над верхньою бочкою клали залізний прут із блоком, крізь який проселяли довгий мотузок, один кінець якого опускали в порожнину фігури, прив'язавши до нього залізний дріт з великим жмутом мачули, вимоченої в селітрі, чи віхтем соломи. Фігури ставили біля кожної радуги на відстані чверті чи половини версти одна від одної уздовж кордону⁶.

Цей спосіб охорони кордону, можливо, запозичений запорізькими козаками у гетьманських; так чи інакше, але на Україні прикордонну лінію охороняли так звані форпостами, що склалися з дерев'яних хат зі стайнями для «драгунських коней» і з маяками зі смоляних бочок⁷.

Кожен з бекетових козаків біля радуги і фігур був чудово обмундирований, озброєний мушкетом, ратищем, шаблею й чотирма пістолями; при кожній радугі було від 5 до 10, а часом і більше козаків, а при кожній фігурі від 2 до 3 чоловік, на верхніх конях вони їздили по своїх постах, часом по самому кордону чи по відкритому степу, особливо під час косовиці чи жнив; крім того, самі мешканці запорізьких степів, вирушаючи на роботу, завжди брали з собою мушкети й пістолі, й у випадку небезпеки збігалися докупі для захисту від неприятеля. Тільки-но бекетові козаки помічали, що татари відходять від своїх аулів і вирушають у похід, вони відразу скакали на конях до першої фігури, хапали за зовнішній кінець мотузка, витягали з-поміж бочок жмут соломи чи мачули, запалювали його і знову опускали всередину фігури. Остання відразу спалахувала й подавала знак про небезпеку бекетовим козакам інших фігур. Якщо татари з'являлися біля самих бекетів, козаки запалювали другу фігуру, а якщо переходили кордон і вступали в запорізькі землі, козаки запалювали третю. Тоді і всі наявні козацькі війська, і мешканці приходили в рух, скакали до палаючих фігур і намагалися відрізати шлях неприятелю. Остерігаючись хитрощі і підступу з боку татар, запорізькі козаки кидалися навздогін за ними лише зібравшись у табір, що складався з двох рядів возів, замкнутих спереду і ззаду 8—10 окремими возами. Озброївшись рушницями, списами, косами і всім, що трапилося, одні з козаків ішли в табір, інші скакали поруч і так швидко пересувалися степом, виславши вперед та навсібіч по одному козакові для спостереження за рухом ворогів. Щойно сторожові козаки помічали неприятеля, відразу подавали умовний сигнал, і табір умиць зупиняв-

⁴ Записки одесского общества. Т. 7. С. 182.

⁵ Устное повествование Н. Коржа. С. 77, 80.

⁶ Там же. С. 78—80.

⁷ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 127.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

ся. Тоді, якщо козаки швидше настигали татар, перемога була на їх боці, якщо ж татари швидше помічали козаків, перемогу могли здобути й мусульмани. Отже, у цих сутичках усе залежало від швидкості й стрімкості, і для їх щасливого кінця, за італійською приказкою, треба було мати добрі ноги й вірне око — «*bon piede, bon oche*»⁸. Для більшої швидкості в погоні за прудким ворогом під час війни 1736—1739 рр. на кожен піхотний полк давалося по 200 коней, яких узимку запрягали парами в сани й на кожні сани садили по 3—4 козаки. При всьому цьому не минало й року, щоб татари не вдарилися на Україну й не чинили тут страшних спустошень, особливо в зимовий час⁹.

Могили служили запорізьким козакам спостережними пунктами за рухом тих же татар. Більшість цих могил існувала ще до появи запорожців: у них поховано останки вождів певних народів чи племен. Запорізькі козаки, таким чином, користувалися вже готовими земляними насипами і лише пристосовували їх для своїх стратегічних цілей. Але безсумнівним є і те, що для тих же цілей вони споруджували й нові земляні насипи; останні легко відрізнити від доісторичних і навіть історичних поховальних курганів за валами й рівчачками, які козаки завжди робили біля таких могил, а також по заглибинах, влаштованих посеред могили, до самої лінії обрію. Такі могили характерно і влучно звуть у народі «робленими» могилами. Для їх спорудження у запорізьких козаків існував особливий стан людей-могильників, по-нашому саперів, які будували всілякі земляні насипи. Витягнувши на таку могилу гармату, запорізькі козаки залягали в її заглибини і звідти вдивлялись у далеку перспективу й спостерігали, чи не грає десь у степу зграя вороння і чи не хитається десь у різні боки висока степова трава. Якщо десь злітали вороги або в якомусь місці в один час хиталася в різні боки висока степова трава, це було вірною ознакою руху татар по степу. Тоді треба було запалювати вогні, стріляти з гармат і сповіщати всю лінію, а через неї і всю околицю, про наближення страшного ворога. А щоб не ввести в оману своїх і дати їм можливість відрізнити козаків від татар, на могилу вибігав завжди один козак, на відміну від татар, які вибігали на неї купою¹⁰.

⁸ *Боплан Г.* Описание Украйны. С. 54—55; Устное повествование Н. Коржа. С. 78.

⁹ *Манштейн Х.* Записки. Т. 1. С. 221.

¹⁰ Устное повествование Н. Коржа. С. 82—83.

Займаючи нижню частину Дніпра та прилеглі до нього степові простори, запорізькі козаки за своїм географічним положенням межували: на сході з донцями, на півночі з українськими козаками, на заході з поляками, на півдні й південному сході з татарами. З усіх сусідів запорізьким козакам доводилося найбільше стикатися з татарами. Стосунки запорожців з татарами були такими частими, що завдяки цьому обом народам відкривалося велике поле для взаємовпливу один на одного в тій чи іншій ділянці їх історичного життя; зокрема, панування татар у степу було однією з причин появи самого козацтва у придніпровських степах. Звідси випливає необхідність дати коротку характеристику татар, які були найближчими сусідами запорізьких козаків за місцем проживання.

Відомо, що вже за короткий час після підкорення татарами північної й південної Русі 1240 р., сили їхні внаслідок нескінченних міжусобиць та внутрішніх чвар стали слабшати й роздроблюватися. Назва Золотої орди, цього головного татарського скупчення, стала звучати для самих татар якось іронічно. Із Золотої орди виходили величезні натовпи татар і віддалялися в усіх напрямках у поблизу степи. Вже у XIII столітті ціла ватага татар, очолювана ханом Хаджі-Девлет-Гіреєм, покинула Золоту орду й оселилася власними юртами на Кримському півострові *. Та заразившись ще на батьківщині духом незгоди й чварів, кримські татари не змогли зберегти єдності й на півострові: 1621 р., за хана Орам-Тимура, кримчаки розкололися: одна частина залишилася на півострові, а друга під керівництвом хана Ногаєя утворила самостійну Ногайську орду ** на просторах між нижнім Дунаєм і Кубанню. Але й Ногайська орда своєю чергою розпалася на чотири самостійні орди: Джедишкульську, Джамбойлуцьку, Джедисанську й Буджацьку ¹, які, проте, переважно перебували у мирних стосунках і часто діяли як одне ціле ². Ці чотири орди були безпосередніми сусідами запорізьких козаків.

Джедишкульська, або Єдичкульська, орда ³ кочувала по лівому березі Дніпра, від міста Кизикермена, котре було на правому березі Дніпра, вгору, на

* Кримське ханство на чолі з Хаджі-Гіреєм утворилося 1449 р.

** Насправді Мала Ногайська орда перекочувала в південно-українські степи з просторів між Кабар-

дою й Азовом у другій половині XVI ст.

¹ 1625 р. ці орди ділилися ще на Ногайську, Очаківську й Буджацьку (Записки одеського общества. Т.

11. С. 485, пр. 72).

² *Хартахай* // Вестн. Европы. 1866. Т. 2, июнь. С. 196—197.

³ Від слів «єди» — сім та «кол» — озеро, тобто Семиозерна орда.

північ до гирла ріки Кінських Вод *, далі з заходу на схід по ріці Кінських Водах до її вершини й до річки Берди, на відстань понад триста верстов, «а всередині їхніх кордонів у кримському степу розкидані вони до Перекопу». Загалом володіння цієї орди лежать у теперішніх Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському повітах Таврійської губернії. Головна ставка Джедишкульської орди була біля лівої притоки Дніпра, Рогачика, неподалік від Кінських Вод і верстов за тридцять від Підпільненської Січі, а від запорізьких зимівників по Кінських Водах і по Дніпру — за дві, три, п'ять і дев'ять верстов. Джедишкульська орда жила аулами в степу, переважно біля приток Дніпра й Кінських Вод та біля степових «коїв» або криниць. Аул від аула був на великій відстані, всього ж на 1766 р. їх налічувалося 100, по 100—200 чи й більше кибиток або димів у кожному, а разом 20 000 димів. Начальником кожного аулу Джедишкульської орди був спадковий мурза ⁴, а в деяких їх було по два й по три залежно від кількості кибиток. Усіма мурзами керував сераскир-султан, переважно син або інший близький родич кримського хана ⁵.

Джамбойлуцька орда ⁶ кочувала також по лівому березі Дніпра, від Кизикермена вниз до Кінбурна й далі у степ на схід, в частинах теперішніх Мелітопольського й Бердянського повітів Таврійської губернії. Головним центром цієї орди було місто Перекоп, від якого орда часом називалася Перекопською. Джамбойлуцька орда також кочувала аулами, які складалися з кибиток або родин; на 1766 р. у ній налічувалося 5000 кибиток. Нею рідко керували сераскири, а переважно каймакани, генерал-губернатори, які завжди жили в Перекопі ⁷.

Джедиданська, чи Єдиданська, орда ⁸, яка звалася Ногайською переважно перед іншими, кочувала правим берегом Дніпра, від річки Кам'янки за Бугом, у теперішніх Херсонському, Ананіївському, Тираспольському й Одеському повітах Херсонської губернії. Головним центром цієї орди було місто Очаків, тому орду часом називали Очаківською; це була найчисленніша орда: 1766 р. в ній налічувалося близько 40 000 кибиток ⁹. Нею керувало кілька мурз, над якими стояв один сераскир із роду кримських Гіреїв. Узимку татари цієї орди зносилися із запорізькими козаками по кризі ріки Бугу.

Буджацька орда ¹⁰, яка ще звалася Білгородською або Добруджською, кочувала також за Бугом, між гирлами Дністра й Дунаю, від Акермана до Кілії, у нижній частині Бессарабії, у Бендерському й Томарському цинутах, теперішніх Акерманському, Бендерському, Кишинівському повітах Бессарабської губернії й частково Тираспольському Херсонської губернії, на просторі завдовжки у 200 й завширшки у 150 верстов. Її центральними поселеннями були Ганшикла, Кошани й Акерман (у польських письменників та руських літописців Білгород, або Білий Город). Відокремившись від Кримського ханства й оселившись у XVI ст. в Буджаку, ця орда не визнавала над собою ні могутності турецького султана, ні влади кримського хана, мала свого власного повелителя, якого турки звали беєм, і поділялася на 80 чи 90 улусів ¹¹. Буджаки вели безперервну війну, славилися як вершники й переважали хоробрістю навіть кримських татар. Загонами по тисячу чоловік вони в кількості 8—10 тисяч постійно гарцювали на своїх жвавих конях по степовій рівнині на відстані 10 чи 12 миль у пошуках здобичі. 1625 р. Буджацька орда могла виставити в поле 15 000 чоловік, а її загальна чисельність сягала 20 й навіть 30 тисяч чоловік ¹².

* Сучасна назва ріка Кінська.

⁴ Мурзами (від слів «емірзаде», тобто діти князів) звали дворян другої категорії (Записки одеського общества. Т. 11. С. 478, пр. 33).

⁵ Чернявский В. Описание Сечи 1766 г. // Мышецкий С. История. С. 85—86.

⁶ Від слів «Джам» — Емба, «бай» — ріка, «лук» — прикметниковий суфікс, тобто Емборіченська орда.

⁷ Чернявский В. // Мышецкий С. История. С. 88.

⁸ Від слів «єди» — сім, і «сан» — число, тобто семичисельна орда.

⁹ Чернявский В. // Мы-

шецкий С. История. С. 88.

¹⁰ Від татарського «буджак» — вузілья.

¹¹ Боллан Г. Описание Украйны. С. 53; Записки графа Миниха. С. 164.

¹² Записки одеського общества. Т. 6. С. 180; Боллан Г. Описание Украйны. С. 54.

Загальна кількість населення у всіх чотирьох ордах визначалася так: 1625 р.— 50 000 вершників, 1706 р.— 60 000, 1766 р.— у трьох ордах, крім Буд-жачкої, 65 000 кибиток¹³.

Безпосереднє сусідство татар перелічених орд із запорізькими козаками змушувало тих і інших вступати у ті чи інші стосунки одні з одними. На початку політичного життя кримських татар ворожнечі між мусульманами й християнами ще не було. Кримчаки спочатку жили мирно: виснаживши свої сили внутрішньою боротьбою, вони прагнули тільки спокою і не бачили іншого ідеалу щасливого життя, окрім мирного скотарства. В цей період татари навіть зблизилися зі слов'янами литовсько-руського князівства, польського королівства й молдавської держави. За хана Хаджі-Девлет-Гірея, який панував у Криму аж 39 років, дружба між слов'янами й татарами настільки зміцніла, що між ними розпочалася мирна торгівля. Сам хан допомагав християнським монастирям. Але так тривало лише до 1478 р., коли кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки. Хан у Криму залишився тим самим, це був один із вісьмох синів Девлет-Гірея Менглі-Гірей, але він мусив визнати себе васалом турецького султана. Відразу після цього політика кримчаків щодо християн змінилася на протилежну. Причиною такого повороту був, з одного боку, дикий, войовничий і кровожерний характер нового хана Менглі-Гірея, а з другого — той фанатизм, який прищепили татарам їхні підкорювачі турки. Відтоді й розпочалася ворожнеча запорізьких козаків до татар. До цього долучилася ще й та важлива обставина, що після захоплення турками колишньої грецької імперії та появи їх на Кримському півострові вони стали потребувати маси невольників обох статей, особливо молодих дівчат і хлопчиків. Невільниці були необхідними туркам для вдоволення їхньої азійської розкоші й насолоди, а хлопчики — для служби в яничарах і різних придворних посад, що вимагали особливої довіри. Всі невольники загалом мовою мусульман називалися ясирем¹⁴; цей ясир і стали з того часу доставляти туркам татари. Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна було брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, і були ордою убогих і напівголодних дикунів, постачання християнськими невольниками багатих, лінивих і ласолюбних турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку.

Тому стосунки мусульманських сусідів і запорізьких козаків переважно виявлялися в набігах на козацькі землі й через них на Україну, Литву, Польщу й Росію. Бажаючи убезпечити свої наїзди, татари збудували кілька містечок у нижній течії Дніпра: близько 1450 р. вони спорудили фортеці Кизикермен і Джанкермен (на місці першої тепер місто Берислав Херсонського повіту, другої — містечко Каховка); 1491 р. збудували фортецю Тягинь, де тепер село Тягинка; в середині XVI ст. поставили фортецю Бургун, де село Бургунка, й Ислам-Кермен (Усламові Городки), здається, на місці теперішньої слободи Любимівки Таврійської губернії; а 1525 р. відібрали у поляків місто Очаків.

Про бойові засоби кримських і ногайських татар джерела того часу дають нам такі дані. Регулярних, чи постійних, військ татари ніколи не мали і для своїх походів у ворожі країни закликали охочих. Таких охочих серед татар ніколи не бракувало, що пояснювалося переважно трьома причинами: бідністю татар, їх огидою до важкої фізичної праці й фанатичною ненавистю до християн, на яких вони дивилися, як на собак, гідних всілякого презирства й нещадного винищення. Припускаючи, разом з істориком Січі Скальковським¹⁵, що загальна чисельність усіх татар у XVIII ст. (в Криму й ногайських степах) становила 560 000 осіб обох статей або ж 280 000 чоловіків, Всеволод Коховський вважає, що для великих походів у християнські землі кримський хан збирав

¹³ Записки одесского общества. Т. 11. С. 485; Руссов. Русские трактаты. С. 62; Чернявский В. // Мышеч-

кий С. История. С. 87—88.

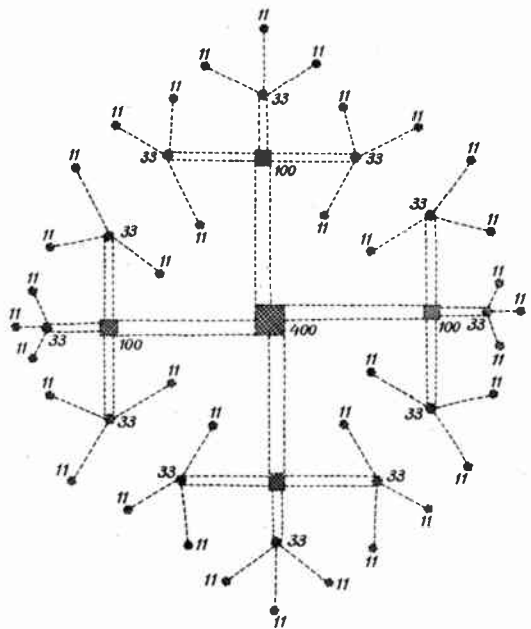
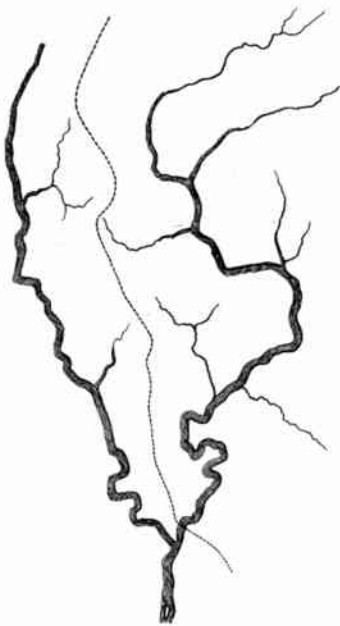
¹⁴ Від арабського «есирь» — полонений (Труды московского археологического-

го общества. 1883. Т. 9, в. 2, 3. С. 216).

¹⁵ Скальковский А. История. Т. 1. С. 25—29.

майже 1/3 всього чоловічого населення своєї країни¹⁶. Узимку татари завжди йшли більшими силами, влітку меншими; головним чином це пояснюється обставиною, що влітку татари не завжди могли приховати сліди руху своєї кінноти у високій степовій траві, не завжди встигали обманути пильність сторожових козаків і, врешті, влітку татари мали менше свободи, як узимку. Татари завжди йшли в похід порожнем: вони не везли з собою ні обозів, ні важкої артилерії¹⁷. Возів, запряжених кіньми, татари не визнавали навіть у себе вдома, використовуючи в разі потреби волів або верблюдов, зовсім нездатних до швидких наїздів на християнські землі. А для ста чи двохсот тисяч коней татари не могли знайти достатньо фуражу й тому, як припускають, вдовольняли їх степовою травою навіть узимку, привчаючи здобувати собі корм, розбиваючи сніг копицями¹⁸. Вогнепальною зброєю татари не користувалися, віддаючи перевагу перед сумнівними пострілами рушниця влучним пострілам луків. Стрілами ж вони володіли так досконало, що, за словами очевидця, могли на повному скаку влучати в неприятеля за шістьдесят і навіть за сто кроків¹⁹. Зате коней вони брали в похід більше, ніж будь-які інші степові вершники: кожен татарин вів у похід від 3 до 5 коней, що разом становило від 100 до 300 тисяч голів. Це пояснюється, з одного боку, тим, що частину коней татари використовували як харчі, з іншого ж боку, це значно прискорювало їхній біг, даючи вершникам можливість замінювати стомлених коней свіжими.

До здійснення великого набігу татари спеціально готувалися і вибирали для цього визначений час. Перед великими набігами вони запасалися зброєю, про-

¹⁶ Коховський В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 66.

¹⁷ Литвин М. // Калачов Н. Архив. Т. 2. С. 11.

¹⁸ Коховський В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 73.

¹⁹ Боллан Г. Описание Украйны. С. 42.

²⁰ Записки одесского об-

Схема руху татарських орд вододілами річок Кінець XIX ст.

Схема розташування і руху татарських орд під час нападів на українські землі Кінець XIX ст.

щества. Т. 11. С. 480; Боллан Г. Описание Украйны. С. 43—45.

²¹ Іванин М. О военном искусстве монголо-татар. СПб, 1875. С. 167.

²² Боллан Г. Описание Украйны. С. 44; Манштейн Х. Записки. Т. 1. С. 220.

²³ Манштейн Х. Записки. Т. 1. С. 220.

довольством, якомога більшою кількістю верхових коней, якомога легше одягалися: сорочка з бавовни, шаровари з нанки, сап'янові чоботи, шкіряні шапки, часом овечі кожухи були їхнім головним одягом; зброя була ручною і лише холодною. Вони брали з собою шаблі, луки, колчани з 18—20 стрілами, нагаї, що служили їм замість острог, і дерев'яні жердини для тимчасових шатер. Крім того, до пояса чіпляли ніж, кресало для видобування вогню, шило з мотузочками, нитками й ремінцями, брали кілька мотузків з сиром'ятної шкіри завдовжки з 5—6 сажнів для зв'язування невольників та нюрнберзький квадрант, тобто спеціальний астрономічний прилад, що заміняв компас, для визначення точок горизонту у голому степу. Квадрант мав кожен, крім того, на кожен десяток татар брали казан для варіння м'яса й невеликий барабанчик на луку сідла, а ще кожен татарин брав соплку, щоб скликати товаришів при потребі; дерев'яний чи шкіряний цебер, щоб пити воду чи, в крайньому випадку, поїти коня. Знатні й багаті татари мали кольчуги, досить цінні у татар через їхню рідкість. Для власного харчування кожен татарин віз на своєму коневі у шкіряному мішку трохи ячмінного чи просяного борошна, так званого толокна, з якого, додавши солі, робили напій пексинет; крім того, невеликий запас підсмаженого на олії й підсушеного на вогні тіста, що нагадувало сухарі. Та найбільше покладалися на конину, котру отримували в дорозі, вбиваючи змученого й нездатного до бігу коня, а часом навіть здохлого. З конини готували різні страви: суміш крові з борошном, зварену в казані, тонкі пласти пропітнілого й підігрітого під сідлом на спині коня протягом 2—3 годин м'яса, великі шматки м'яса, зварені у казані з дрібною солі, їли разом з вивареною водою²⁰.

Взагалі татари старалися не перевантажувати своїх коней, турбуючись більше про них, ніж про себе: «Коня втрапиш — втрапиш голову», — казали вони, хоча водночас мало годували їх у дорозі, бо ті начебто краще зносили втому без їжі. З тією ж метою татари одягали на коней найлегші сідла, які по-різному використовували в дорозі: їх нижня частина, яку вони звали тургчію, зі збитої з шерсті повсті, служила їм килимом; основу сідла, по-нашому ленчик, клали під голову; з бурки, по-їхньому капуджі чи табунчі, робили шатро, натягаючи її на увіткнуті в землю жердини.

Татари сиділи на конях, зігнувши спину, «мов мавпа на гончаків», бо надто високо підтягали до сідла стремена, щоб, за їх словами, міцніше впиралися й краще сидіти в сідлі. Їдучи верхи, татари мізинцем лівої руки тримали вуздечку, рештою пальців лук, а правою швидко пускали стріли вперед чи назад. Зустрівши на своєму шляху ріку, татари перепливали її за допомогою зробленого з очерету плота, який прив'язували до кінського хвоста і на який клали усе своє майно; зовсім роздягнувшись, ухопившись однією рукою за гриву коня і змушуючи його пливати швидше, татари другою рукою розбивали хвилі й швидко переправлялися від одного берега до іншого. Часом замість саморобних плотів вони використовували човни, уперек яких клали товсті жердини, до жердин прив'язували коней, однакову кількість з кожного боку — для рівноваги. Всередину човна складали своє майно, і так переправлялися через річки. Ці переправи татари виконували всі одночасно, займаючи часом до двох верстов ріки²¹. Татарські коні, звані ними бакеманами, ніколи не підковувалися, крім коней знатних вельмож та окремих мурз, але й останні замість підков прив'язували своїм коням коров'ячі роги товстими ремнями. Вони були переважно низькорослими, сухорлявими й незграбними, за винятком гарних і сильних коней знатних вельмож і благородних мурз; зате ці коні відзначалися чудовою витривалістю й незбагненою прудкістю: вони могли невтомно проскакати за один день без відпочинку 20, 25, 30 миль, тобто 80, 100, 120 верстов²². У поході кожен татарин мав при собі троє чи й більше коней: на одному сидів, а двох інших вів за повід, щоб змінити на випадок утоми якогось із них; якщо ж якийсь кінь втомлювався настільки, що не міг нести вершника і навіть не встигав за ним, його зовсім покидали в степу до повернення і переважно заставляли в добромому стані²³. Самі вершники відзначалися легкістю, дивовижною прудкістю й спритністю під час свого руху степами: скачучи шодуху під час ворожого переслідування й відчуваючи втому одного коня, татари на повному скаку

переплигували з одного сідла на інше й безупинно мчали далі, звільнені ж вершниками коні відразу брали вправо і скакали поруч із господарем, щоб прийняти його на свою спину, коли стомиться інший кінь.

Таким чином підготували озброєння, продовольство й коней, татари вирушали в похід у запорізькі землі, а через них далі в Польщу, Литву, Малоросію й Великоросію. Походи були зимовими й літніми.

Узимку походи здійснювалися з тих міркувань, щоб уникнути зайвих клопотів із водними переправами й дати можливість невідкованим коням бігти м'якою сніговою рівниною; татари вирушали приблизно в січні, коли степову рівнину вкривав глибокий сніг і татарським коням зовсім не загрожувала ожеледиця, на якій вони, не маючи підков, ковзали, падали, псували собі ноги й ставали безсилями супроти запорізької кінноти. Крім ожеледиці, татари уникали й суворох степових морозів, від яких вони гинули не те що сотнями, а тисячами, рятуючися тоді лише тим, що розрізали животи коней, залазили всередину і грілися від холоду²⁴. Кількість вершників, що вирушали в похід, залежала від звання того, хто його очолював: якщо йшов сам хан, то з ним вирушало 80 тисяч чоловік, якщо мурза — 50 чи 40 тисяч. Щоб пересвідчитися в готовності війська й уникнути якихось вад, перед походом йому влаштовували детальний огляд. Уся маса війська рухалася не окремими загонами, а довгою на 4 чи на 10 миль колоною, фронт якої становили 100 вершників з 300 коней, а центр і ар'єрґрад — 800 чи 1000 коней, завдовжки від 800 до 1000 кроків. Під час наступального походу, доки татари були у власних володіннях, вони йшли помалу, не швидше шести французьких миль * на день, хоча робили все для того, щоб повернутися назад у свої володіння неодмінно до скресання рік, завжди згубного для татарського війська, котре відходило поспіхом зі здобиччю й полоненими. Повільно просуваючись уперед, татари водночас вживали всіх застережних заходів, щоб обманути сторожових козаків і приховати від них усі сліди свого руху; для цього вони вибирали глибокі балки чи низовинні байраки, попереду загонів висилали спритних і досвідчених вершників для здобуття язиків, при нічних зупинках не розпалювали вогнищ, зав'язували морди коням, не даючи їм їржати, а лягаючи спати, прив'язували їх арканами до рук, щоб у випадку небезпеки можна було швидко впіймати коня, сісти на нього і втікати від неприятеля. Під час загального руху татари час від часу зупинялися, зіскакували зі своїх коней, *pour donner loisir á leurs chevaux d'uriner***, і в цьому випадку їхні коні були так видресировані, що відразу робили це, як тільки з них сплигували вершники. Все це тривало «в полчетверть» години, після чого вершники знову вирушали в дорогу. Повільний рух татар, страшенна маса коней і людей, їх мовчазність і стриманість у дорозі, темне озброєння вершників наводило жах навіть на найсміливіших, але незвичних до такого видовища воїнів. Особливо вражала кожного очевидця безліч татарських коней: 100 000 вершників вели з собою 300 000 коней, тобто кожен вершник мав одного коня під собою і двох при собі. «Дерева в лісі не густіші,— каже очевидець Боплан,— за татарських коней у полі: їх можна порівняти з хмарою, що з'являється на обрії, і наближаючись, усе збільшується і збільшується».

Так рухались татари по степах власних володінь, але чим ближче підходили до мети своїх набігів, тим обережнішими ставали: за три чи за чотири милі від козацького кордону вони вибирали найпотаємніше місце, відпочивали в ньому протягом двох чи трьох днів і після цього вже зовсім інакше розташовували своє військо. Зібравшись разом, вони розділялися на три частини: з двох частин складався головний корпус, звичайно званий *Choche*, а з третьої утворювали два крила по 8—10 тисяч вершників у кожному. Кожне крило своєю чергою ділилося на 10—12 загонів по 500—600 чоловік. Розташовавшись так, татари з усією можливою швидкістю вдіралися у володіння козаків і тут мчали без відпочинку протягом цілої доби, зупиняючись лише на одну годину, щоб нагодувати коней. Проскакавши форсованим маршем 60 чи 80 миль, тобто 280 чи 320 верстов від кордону, вони раптово кидалися назад, причому знову на ходу розділялися, при цьому їхній головний корпус поступово відступав, потім виділяв у передовий загін 500 коней і витягався на значну від-

стань, а два його крила, віддалившись від нього не далі як на 8—12 миль, кидалися частково вперед, частково вбік, і якщо козаки їх вчасно не помічали, раптово нападали на беззахисних християн: чого не могли забрати, палили, різали, знищували, а що можна було підняти, захопити, погнати, брали, заарканювали, гнали — чоловіків, жінок, дівчат, малих дітей, немовлят, коней, волів, корів, овець, кіз, — з худоби брали все, крім свиней, яких вони ненавиділи, тому зганяли в стодолу й підпалювали її. Захопивши якомога більше ясиру, вони поспішали до свого головного корпусу. А головний корпус, розтягнутий на велику відстань, легко можна було знайти за слідами на снігу, тому хижакі швидко вливалися в нього з тяжкою здобиччю. Повернувшись із набігу, два крила відпочивали при головному корпусі, а замість них вирушали в такому ж порядку два свіжі крила, котрі також завдавали спустошень і так само стрімко відступали до головного корпусу; за другим крилом ішло третє, за третім четверте і т. д. Усе це відбувалося надзвичайно швидко й стрімко: обидва загони не мали права залишатися на неприятельській землі довше як дві доби, й після цього терміну неодмінно мусили бути вже біля головного корпусу²⁵. Тим часом головний корпус своїх вершників зовсім не використовував, щоб зберегти свої сили свіжими і, в разі потреби, мати можливість відбитися від козацьких військ, що йшли визволяти невільників; він лише поступово, хоч і дуже помало відступав до кордонів власних володінь. Але його повільність переходила у швидкий марш і навіть квапливу втечу, якщо татари помічали великі козацькі сили, готові кинутися на них. У битву з козаками вони вступали лише тоді, коли в десять разів переважали їх чисельністю²⁶. Та в більшості випадків, побачивши козаків,

²⁴ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. С. 36.
* Французька миля — 7.448,6 .

** Щоб дати своїм коням трохи перепочити й випустити сечу (фр.)

²⁵ Манштейн Х. Записки. Т. 1. С. 220.

Запорожець на коні
Гравюра Т. Калинського
70-ті роки XVIII ст.

²⁶ М. І. Іванін вважає, що сам лад татарського війська і безліч запасних коней були незручними для битв і змушували татар уникати зустрічі з рівним за силою неприятелем (О военном искусстве у монголо-татар. С. 165).

вони спішно відступали, а щоб уникнути переслідування, відходили не тією самою дорогою, а новою, роблячи при цьому різні кола в той чи інший бік. Відійшовши таким чином миль на 30 чи 40 від кордону запорізьких володінь, вони вибирали безпечне місце, опоряджалися, тиждень відпочивали від грабунку, потім ділили свій ясир, тобто невільників, худобу, різне добро, далі сідали на коней і їхали до своїх улусів. Їх страшні наїзди довго ще потім згадувалися на Україні й ставали сюжетами народних пісень:

«Зажирилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала орда кіньми маленькі діти,—
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала».

Літні походи татари здійснювали не так часто й не такими силами, як зимові. Для цього переважно вибирали середину літа, коли народ український виходив на польові роботи і менш за все сподівався якихось війн й неприємельських набігів. Цього разу в похід вирушало не сімдесят-вісімдесят тисяч, а тисяч десять, максимум двадцять, оскільки більше військо в літній час було легше викрити, ніж у зимовий, коли з усього степу втікало все живе, ховаючись від холоду й хуртовини. Зазвичай, перш ніж уся маса вирушала в похід, уперед висилали сміливих вершників для здобування вісток про стан справ на Україні й Запоріжжі. Залежно від цих вісток татари вирушали в той чи інший бік, але в усіх випадках намагалися вибирати вододільний шлях між річками, щоб не затримувати себе переправами і здійснювати свої набіги без перешкод. Тоді ж, перед виступом у похід, вони визначали місце збору після першого набігу, що знаходилося не далі двох-трьох миль від кордону. Не доходячи двадцяти чи тридцяти миль до запорізького чи польського кордону, татари розділялися на 10—12 загонів по 1000 вершників у кожному й, кидаючись однією половиною праворуч, а другою ліворуч, розтягалися фронтом на 10—12 миль, тобто на одну чи півтори милі загін від загону, а для кращого зв'язку всіх загонів між собою використовували умовні знаки — вдень рух конем навколо²⁷, уночі — викресування вогню кресалом, запалювання ганчірки й обертовий рух нею²⁸. Розділившись таким чином і наперед умовившись про збірний пункт, татари рано-вранці кидалися в козацькі володіння, робили тут кілька кіл, далі купками вискакували на могили, швидко оглядали степові околиці й негайно поверталися до умовленого місця. А в той час прикордонна запорізька сторожа, бачачи татар, що кружляли степом, відразу давала знак запаленими фігурами або пострілами гармат, що стояли на могилах, радутним козакам і прикордонним мешканцям; але мешканці, бачачи нечисленність татар, у степу, не відразу вживали належних остережних заходів. Татари чудово користалися з цього: вичекавши якийсь час у затишному місці, вони раптово налітали на безтурботних українців, хапали, палили, знищували, гнали, що могли, з собою, одним словом, повторювали те, що робили під час зимових набігів; після цього швидко покидали володіння християн, переходили кордон і, відійшовши на 6—10 миль, ділили свій ясир і розбігалися по улусах.

З усіх татар, що часто здійснювали наїзди на християнські землі, найстрашнішою була Буджацька орда. Вона була небезпечна не своєю силою, не лицарством і відвертими діями, а підступністю, надзвичайною хитрістю й віроломністю своїх набігів. Буджацькі татари славилися тим, що могли довго сидіти у воді; вони вірили, що коли в першій сутичці з неприятелем вражений кулею татарин упаде головою до ворогів, а ногами до своїх, то перемога буде за ними; якщо ж ляже навпаки, переможе ворог. Буджаки вирушали в похід часом зовсім малими силами, маючи близько 400 чоловік. Знаючи, як пильно стежили сторожові козаки за кожним рухом у степу, навіть за положенням степової трави, буджаки, щоб обманути їх пильність і не топтати високої трави, що сягала ча-

²⁷ «Цей знак використовують наші козаки, називаю-

чи маяком».

²⁸ *Іванин М. О* военном

искусстве у монголо-татар. С. 166.

сом 2 футів, вдавалися до такого викруту: потайки доскакавши до кордону своїх володінь, вони розділяли своїх 400 чоловік на 4 загони, по 100 чоловік, які розбігалися в різні боки: на схід, захід, північ і південь; проскакавши півтори чверті милі від першого пункту розбігу, вони знову розділялися, але вже не на 4, а на 3 загони по 33 чоловіки, і знову скакали в різні боки. За півмилі від другого пункту розбігу вони знову ділилися на 3 групи по 11 чоловік у кожній. Усі ці поділи й розбіги виконувалися на повному скаку й тривали не більше як півтори години: від швидкості й пильності залежав весь успіх їхнього набігу, від затримки й необачності — загибель і знищення. Та хижаки були дуже досвідченими в цих маневрах і, як зауважує очевидець, знали степи, як майстерні лоцмани гавань. Проскакавши своє коло й оцінивши стан справ, кожна зрєя татар поверталася в умовлене місце, у якусь балку чи вярлок, багатий на траву й воду, переважно миль за 10—12 від пункту поділу, і тут якийсь час вичікувала; сліди ж, залишені ними на степовій траві, зникали, мов кола від кинутого у воду каменя. Все видавалося тихим і безпечним. Хижаки ж тим часом були наготові. І от наставав щасливий для них момент: вони кидалися в намічені ними села, захоплювали худобу, людей, майно і мерщій мчали за кордон козацьких володінь. Але звістка про їхній набіг вмиль розліталася по всій сторожовій лінії; козаки бачили, як дике степове птаство, мовби злякане чієюсь несподіваною появою, раптом із криком здіймалося вгору й розліталася на всі боки. Тоді вони мерщій кидалися на коней, озброювалися й поспішали по ворожих слідах; помітивши в балках об'їдені кінські кістки, переконувалися, що татари близько. Але не дійшовши до місця поділу татар і помічаючи сліди, що розходилися на всі боки, козаки спантелечено зупинялися й поверталися ні з чим, ніде не помітивши ворогів. Лише випадково вони могли наткнутися на татар під час їхньої ночівлі чи перепочинку. Але татари, володіючи надзвичайно гострим зором, і тут випереджали своїх переслідувачів: вони намагалися розташувати свою кінноту так, щоб сонце було в неї за спиною, а ворогам било в очі, якщо це було перед заходом чи після сходу його. Зрештою, на відкритий бій татари зважувалися лише при своїй десятикратній перевазі або коли помічали, що переслідувачі розпорошені. Відчуваючи суцільний натиск козаків, вони завжди відступали, відстрілюючись із луків через ліве плече, й кидалися, мов мухи, навсібіч; далі знову збиралися в одне ціле, знову підлітали до переслідувачів, знову випускали хмару стріл і знову розсипалися. Цей прийом вони повторювали доти, доки не стомлювали суперників і не змушували їх до відступу. Після цього стрімко кидалися до кордону, вступали у власні володіння і тут, мов степові звірі, зникали у траві ²⁹.

²⁹ *Боплан Г.* Описание Украинны. С. 47—59.

Для росіян, поляків, литовців і запорізьких козаків ногайські татари були страшні не могутністю й не обширністю своїх володінь, не мужністю і не хоробрістю своїх вождів, а раповістю їхніх набігів, жорстокістю, хижацтвом і варварським знищенням усього живого у християнських землях. Ногайські татари не знали на той час рільництва, мало займалися ремеслами й промислами. Вони вели кочовий, пастуший спосіб життя, займаючись переважно тваринництвом і конярством, постійно потребували речей першої необхідності й продовольства, тому при першій же слушній нагоді влаштовували набіги на землі сусідніх народів, намагаючись захопити там усе, що траплялося під руку. Не минуло й року, щоб татари не здійснювали набігу на Україну й сусідні з нею землі: 1515, 1537, 1575, 1589, 1593, 1640, 1666, 1667, 1671 роки позначені страшними набігами татар на південні слов'янські землі. У ці роки татари забирали в неволю по 5, 8, 15 і навіть 55 тисяч християн¹. Наскільки великою була кількість християн, забраних татарами в неволю, можна судити з тих випадків, коли часом беззбройні невольники, використовуючи свою численність, повставали проти своїх викрадачів по дорозі в Крим, винищували їх до ноги й поверталися на батьківщину. Полонення християн було головною метою татарських набігів на християнські землі, тому вони посилювалися з року в рік. Особливо зросла кількість набігів після 1478 р., коли татари потрапили під владу Оттоманської Порту². У листах татар до родичів, писаних під час набігів на Україну, читаємо: «Запорожским черкасом разоренье большое, а татарам господь бог дал добычи больше — не в которой посылке таковой добычи не бывало, ни одного нет без ясыря, а у многих по два, по три, по четыре или пять ясырей... У меня 20 ясырю, у Арслан-Газы мурзы 10 ясырю, у Каплан мурзы 10 ясырю, у всех наших товарищей ясырю по 2, по 3 есть, кроме Алаша, никого без ясырю нет»³. Полонені християни були для татар головним джерелом багатства і навіть предметом для державних податків на користь кримського хана: «А новой-де хан крымской учал править на татарах со всякаго полоненика по 10 коп»⁴. Невільники переважно надходили на східні ринки як предмет купівлі й продажу; торгівля невольниками була розвинутою у татар якнайширше. Як зауважує сучасник, татари завжди були багаті невольниками, використовуючи їх і для продажу, й для за-

¹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни. Т. 1. С. 73, 83; Боплан Г. Описание Украй-

ны. С. 52; Kronika M. Biel-skiego. T. 1. S. 533.

² Хартахай. С. 201.

³ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 230—232.

⁴ Там же. Т. 6. С. 150—166.

стави, і для подарунків, і мали їх завжди під руками. Якщо хтось із татар і не мав у даний момент невольника, а у нього питали про цей товар, він наперед укладав угоду з покупцем і згодом, маючи навіть одного коня, міг доставити йому умовлену кількість живого товару. Татари постачали християнськими невольниками всі східні ринки: кораблі, що приходили до них із Азії із зброєю, одягом і кіньми, відходили від них із християнським ясирем. Бачачи, яка величезна кількість невольників-християн щороку йде в Крим, один міняйло-єврей, що сидів біля брами Тавриди *, здивовано питає у них, невже в їхніх країнах усе ще залишаються люди ⁵. З усіх невольників татари з особливим бажанням намагалися хапати жінок, яких вони називали «білим ясирем» або «білою челядю» від білих хусток, якими вкривали свої голови невольниці. Захоплені в неволю слов'янські жінки йшли на вдоволення забаганок східних деспотів — турецьких вельмож, купців і навіть самих султанів.

Становище нещасних невольників і в дорозі, доки їх вели в Крим, і в самому «невір-царстві» було справді жахливим. Захоплених у неволю людей татари розставляли в ряди по кілька чоловік, зв'язували їхні руки ззаду сирівцевими ремнями, крізь які протягували жердини, а на шиї накидали мотузки; потім, тримаючи за кінці мотузків, оточували всіх зв'язаних ланцюгом вершників і, підганяючи нагаями, безупинно гнали сухим, чорним, випаленим сонцем степом, убиваючи слабких і годуючи сирого кониною і здохлятиною живих. Так жорстокі нелюди доганяли нещасних до турецького міста Кизикермена, що поблизу правого берега Дніпра ⁶, і звідси кількома дубами, тобто великими високими човнами, переправляли їх з правого берега на лівий у татарські володіння. Тут гнали вже не поспішаючи й помалу діставалися до ріки Кінських Вод і урочища Кара-Мечеть. Біля Кара-Мечеті татари пускали своїх коней у степ вільно пастися, а самі починали поділ ясиру. Та перш ніж почати паювання, вони прикладали кожному невольникові розпечене на вогні тавро у тих самих місцях, що й коням, і лише після цього ділили між собою здобич. Отримавши у невід'ємну власність невольника чи невольницю, кожен татарин міг поводитися з ними, як із власною річчю; особливо сумною в цьому випадку була доля жінок: сластолюбні мусульмани, не соромлячись нічиєї присутності, гвалтували дівчат при батьках, а жінок при чоловіках ⁷. Не одна жінка оплакувала тут свою ганьбу і не одна дівчина губила тут свій «віночок»:

«Під явором зелененьким
З татарином молоденьким».

«І нелюдське серце,— каже очевидець,— зворушиться при прощанні чоловіка з жінкою, матері з дочкою, назавжди розлучених тяжкою неволюю; а звірські мусульмани безцестять жінок і дітей на очах чоловіків і батьків, обрізають дітей у присутності батьків; одно слово, здійснюють тисячі шаленств»⁸.

Біля Кінських Вод татари розділялися на дві головні маси: ногайці йшли на Кінбурн, кримчаки на Перекоп. Дійшовши до своїх, татари розпочинали торг невольниками, продаючи їх як за найвищу, так і за найнижчу ціну, залежно від товару: часом брали цілу купу золота за одну невольницю, часом червону феску чи пару пістолів за цілий десяток невольників. Коли невольників виводили на площу для продажу, то ставили їх вервечкою, одного за одним, мов журавлів у польоті, по кілька десятків, скованих один з одним за шию, й такими партіями продавали з прилюдного торгу. При цьому продавець дуже голосно вигукував, що виставлені раби — найновіші, прості, нехитрі, королівського (тобто польського, литовського й українського) народу, а не московського, який у Криму вважали хитрим, підступним, здатним до втеч і тому порівняно дешевим. Виведених невольників уважно оглядали покупці, починаючи з зовнішності й закінчуючи закритими частинами тіла: вимагалось, щоб у раба чи рабині

* Середньовічна назва Кримського півострова.

⁵ Литвин М. //Калачов Н.

Архив. Т. 2. С. 2, 21—25.

⁶ Тепер м. Берислав Херсонського повіту.

⁷ Kronika M. Bielskiego.

Т. 1. С. 533.

⁸ Болдан Г. Описание Украйны. С. 52.

зуби не були рідкими й чорними, щоб на тілі не було рубців, бородавок, наростів та інших недоліків. Але спритні продавці часом обдурювали найсуворіших покупців живого товару: найкращий товар, дівчат і хлопчиків, вони виводили після старанного догляду за ними, попередньо відгодувавши їх, набіливши й нарум'янивши і одягнувши у дорогий шовк. Особливо високо цінували татари найгарніших дівчат: «їх купували часом на вагу золота і відразу ж перепродували із зиском». Головним місцем торгівлі невольниками було кримське місто Кафа, теперішня Феодосія, яка з 1475 р. безпосередньо належала Туреччині і мала артилерію та сильний гарнізон із яничарів, кінноті і «двох видів» міліції. Але крім Кафи невольників продавали в містах Карасубазарі, Тузлері, Бахчисараї й Гезлеві, по-руськи Козлові, а по-грецьки Євпаторії. Тут завжди жили турки, араби, євреї, греки, вірмени, які купували невольників і сплачували данину за право торгівлі кримському ханові й турецькому паші, котрий жив у Кафі⁹. У Кафі завжди було багато, часом до 30 тисяч християнських невольників, яких або привели на базар, або відправляли в далекі країни на кораблях. «Це місто, ненаситна й беззаконна прірва, що п'є нашу кров, розташовується у зручному для морської торгівлі місці». Проданих невольників вивозили у віддалені царства й до народів «чорного племені» — сарацинів, персів, індійців, арабів, сірійців, ассірійців, у Грецію, Єгипет, Палестину, Анатолію і по всьому турецькому царстві. І тут нещасним доводилося зазнавати багатьох страждань: на одне судно їх брали стільки, що вони не могли ні рухатися, ні прилягти на підлогу: стоячи їли і стоячи спали; через таку тисняву невольники масово хворіли й масово вмирали; мертвих без зайвих церемоній негайно скидали у морські глибини. Так їх везли тижнями й навіть місяцями, залежно від погоди й місця, куди їх продали.

Становище християнських невольників залежно від їхнього роду й віку було різним. Хлопчиків, захоплених у неволю, насамперед «турчили й басурманили», тобто обрізали й обертали в магометанську віру, а потім віддавали у гвардію турецького султана, так званий корпус яничарів, і називали їх «дітьми султана», а після досягнення ними зрілості часом робили полководцями, часом придворними чиновниками. Старих і немічних, не придатних для роботи й продажу, татари віддавали своїм синам, котрі вчилися на них, як молоді собаки на зайцях, стріляти, вбивали нещасних камінням, виривали їм литки, підрізали сухожилки чи живими кидали в море¹⁰. Жінок, особливо шляхетного походження, і, головне, вродливих, котрі вміли співати й грати, залишали в гаремах, зобов'язуючи брати участь у бенкетах і розвагах. Найгарніші з них потрапляли навіть у султанські сералі. Так трапилось, наприклад, у полоненую русинку з галицького Рогатина, попівною Россою, чи Роксолану, дружиною Сулеймана I, по-турецьки Хуррем, тобто радісна (п. 1558 р.); дружиною Османа II була Миликія, російська полонянка з простого роду; руською була й султанша, мати Османа III, відома своєю побожністю, «одна з найсвятіших жінок, чиста, як Марія, мудра, як Раабія Адуїє», яка померла 1766 р. у 80 років¹¹. Дорослих невольників спочатку кастрували, таврували на чолі й на щоках, потім сковували залізними ланцюгами й віддавали на громадські роботи в турецьку столицю та інші міста. Вдень вони постійно знемагали від тяжкої роботи під палючим промінням східного сонця, вночі мучилися в підземних темницях, підтримуючи своє існування гнилим, вкритим червами, огидним навіть для собак м'ясом дохлих тварин¹². Найсумнішою була доля тих невольників, які потрапляли у Фес і в Марокко. «Найважчі роботи, які в Європі покладалися на злочинців, ніщо порівняно з тими, які виконують багато чесних людей у цьому новому Єгипті. Полонені, яких щоночі замикали, раннім ранком виходили на роботи під наглядом жорстоких наглядачів, котрі чистували їх ударами й прокльонами. Одні працювали переважно над будівлями, які споруджував імператор... Інші працювали у стайнях, мололи руками у млинах. Варвари-наглядачі негайно карали за кожну дрібну похибку, найменшу неухважність. Часто вони були такими нелюдяними, що не давали нещасним полоненим навіть часу з'їсти шматок хліба. Стомлених удень, їх часто тягли вночі на нову роботу

зі зневажливими криками... Що дорешти обурює природу, це те, що часто людей ховали на ніч у круглі підземні в'язниці діаметром близько п'яти й висотою в три лікті. Туди їх спускали мотузяною драбиною, яку потім забирали й закладали отвір залізною лядою. Харчі мали невтішні. Їм давали лише фунт чорного печива з ячмінної муки й трохи оливи. Голод змушував багатьох з них до ризикованих стрибків з дуже високих стін лише для того, щоб набрати трохи цибулі, що дико росте на мавританських цвинтарях. Одягом рабів звичайно була сорочка з грубої вовни з капюшоном, який служив їм головним убором, а сорочка заміняла й штани. Черевиків давали по 4 пари на 18 місяців, хоч вапно і щоденна важка робота псували їх значно швидше. Бувало, що імператори вбивали багато сотень полонених християн, роблячи це або для розваги, або тому, що ті видавалися їм недостатньо ретельними»¹³.

Та найжахливішим було становище тих дорослих чоловіків, котрі потрапляли на турецькі судна — кадриги, чи галери, звані запорізькими козаками каторгами. Тут їх було не менше, ніж на громадських роботах у містах. «На всіх військових судах турків,— пише православний серб Юрій Крижанич,— не зустрінеш майже ніяких інших веслярів, крім людей руського походження». Галерою звалось велике морське судно з трьома вітрилами, двома тентами, трьома великими й чотирма малими гарматами, з середнім екіпажем у 450 чоловік, з 25 чи 30 лавами для веслярів. «Це було первісне латинське судно на зразок того, яке можна побачити на колонії Траяна; протягом століть воно майже не вдосконалювалося. Уявіть собі пласке, довге, дуже вузьке судно, завдовжки майже 50 метрів, завширшки 10 метрів, яке одночасно йде і на веслах, і на вітрилах. Близько 300 веслярів сиділи прикованими до 25 чи 30 лав, поставлених упоперек з обох бортів палуби. П'ять чи шість веслярів на кожній лаві гребли одним веслом, котре впиралося у підставку, що стирчала над

⁹ Записки одесского общества. Т. 11. С. 475, пр. 3, 7; 482, 485.

¹⁰ Герберштейн С. Записки о Московии. С. 144.

¹¹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические

Укріплення Перекопу
Гравюра
XVIII ст.

песни. Т. 1.

¹² Литвин М. // Калачов Н. Архив. Т. 2. С. 2—3.

¹³ Histoire des Etats Barbaresques, traduite de l'anglais. Paris, 1757. V. 2. P. 277—281.

палубою. Ліві лави відділялися від правих проходом — вузьким помостом, що служив для переходу з корми на ніс. У цьому проході, вищому, ніж лави, прогулювався галерний пристав («баша турецький, басурманський, недовірок християнський») з нагаєм у руці (в думках «з червоною таволгою»), керуючи невольниками, прикованими під його ногами. Хвилі постійно шмагали галерних невольників, прикованих до дуже низької палуби й оголених за всякої погоди до пояса. Спали і їли вони змінами, не покидаючи своїх лав і не зупиняючи галери. Вони не знали перепочинку навіть у святя, ніколи не маючи права витягнутися, змінити місце, відійти на хвилину від цієї холодної лави. Єдино можливий перепочинок наставав для них тоді, коли корабель входив у гавань для ремонту чи для поповнення запасів продовольства. Тоді кільком каторжникам, не всім, а лише привілейованим, дворянам, які також були серед галерних невольників, дозволяли працювати в гавані на земляних і очисних роботах¹⁴.

Украї зворушливо описані лиха християнських невольників, які потрапили на турецькі галери, у народній козацькій думі «Плач невольників на турецькій каторзі»:

«Що на Чорному морю,
Потребі царській,
Громаді козацькій,
Там много війська понажено,
У три ряди бідних, бічасних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Тоді бідні, бічасні невольники на коліна упадали,
Вгору руки підіймали, кайданами бряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
Господи милосердний! Создай з неба ясне сонце-мати,
Нехай будуть кайдани коло ніг опадати,
Сирая сириця коло рук ослабати,
Хай ми будем, бідні, бічасні невольники,
У чужій землі хоч мале число полегкості собі мати».
Теє врни промовляли.
Аж ось баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари, зозла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте:
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини та червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте».
Тоді турки-яничари із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки брали,
Потричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливати».

Ще зворушливіше зображає становище християнських невольників у турецькій землі відомий учений XVII ст. архімандрит Іоаннікій Галятовський. Ця неволя, каже він, переважає і єгипетську неволю, і єгипетські роботи, і вавілоно-ассірійський полон, і знищення римлян готами. Якби люди, які там страждають, передбачали своє лихо, вони б тисячу разів воліли вмерти, ніж зносити їх. Справді, це нагадує стан, коли людина лежить при смерті й життя її вже припинене смертю, та вона все ще страждає довгий час; вона ще жива, але вже вмирає,— у такому становищі й християнин у турків. Турки вимучують у невольників велику данину, і якщо християни не мають чим заплатити, бо

¹⁴ *Loiseleur*. Les crimes et les peines dans l'antiquite et dans les temps modernes. Paris, 1863. P. 257.

¹⁵ *Галятовский И.* Лебедь. Рукопис 1679 р. Імператорська Санкт-Петербурзька прилюдна бібліотека.

Відділ Толстовських рукописів, від. 2, № 26. С. 157—163. Цитується до вільно.

викуп завжди великий, іноді націплять окови на їхнє черево і так, зв'язані за руки й ноги, вони ходять від дверей до дверей, закликають проклятого Магомета і всюди звертаються за проханнями; якщо ж нічого й нізвідки не дістануть, тоді їх б'ють по підощвах великими костурами і навіть убивають насмерть, а дітей їхніх беруть за оброк і в тяжку неволю продають. Якщо турки лають господа Бога і спасителя нашого Ісуса Христа, то християни мусять завжди мовчати; коли ж християнин надумає мовити хоча б одне слово на славу спасителя нашого, його, всупереч волі, насильно обрізають; а якщо невільник на смілиться сказати щось погане про Магомета, його негайно спалюють. Деякі з турків, так звані мончани, тобто перекупники, чи гендлярі, після війни мусульман з християнами набирають на один ланцюг по 50 чи 60 чоловік і женуть їх поперед себе, як худобу, у свої володіння. Потім цих нещасних, роздивившись, свавільно змушують до того, на що хто здатний; якщо ж хтось із них чимось видається їм неприємним, також впрягають по двоє у ярма й орють ними землю. Одружень невільникам не забороняють, але коли батьки постаріють, то, залишивши їхніх дітей, їх самих виганяють з дому і продають у вічну неволю. Тому ті, хто це знає, уникають одруження. Та ще гірше становище людей учених і духовного стану, взагалі тих, хто не звик до важкої ручної роботи: їх особливо мучать, лають і виснажують, а поганські юнаки волочуть їх по землі, по болоту, а взимку — по піску, каміннях, кілками поганяють і багатьом завдають ран. Особливо жалісно буває, коли полонений захворіє: тоді, доки він живий, його не кидають у дорозі і за найтяжчої хвороби нещасного підганяють канчуком і змушують продовжувати йти, якщо ж він зовсім не зможе йти, його прив'язують за руки й за ноги уздовж коня обличчям донизу і так везуть. Коли вмирає, кидають у рів чи в долину на поживу орлам і воронам. Серед наших знаходиться багато таких, що таємно тікають з неволі: зручніше втікати тим, хто живе в Європі (тобто у європейській частині Туреччини), бо їм не треба переправлятися через ріки, на яких переправа може бути небезпечнішою, ніж на вузькому Геллеспонті. Звичайно невільники втікають улітку, під час жнив, коли можна сховатися у збіжжі і прохарчуватися. Вони йдуть навіть уночі, бо воліють загинути від лісових звірів, ніж повертатися до своїх панів. Ті, хто зважується втікати з Малої Азії, йдуть вузьким Геллеспонтом між Сосфеном і Авіндоною, які тепер звуться Богозассорові, тобто містечка тісних мечетей; вони беруть зі собою сокири й мотузки, щоб зрубати дерева і зв'язати плоти, але не мають ніякої їжі, крім солі, якою притрушують деяке зілля; їдять і чилі або коронки; харчуючись цим і дивлячись на сонце небесне, вони вирушають у море, дістаються до північних областей і, якщо погода їм сприяє, за 4 дні перепливають море; якщо ж здійметься протилежний вітер, вони або гинуть, або знову повертаються до азійських берегів. Тому пропадає в дорозі більше, ніж повертається на батьківщину. Одні з них тонуть, інших розривають і пожирають звірі, третіх побивають поганські пастухи, а четверті після довгих блукань умирають від голоду. Сприяють утікачам особливо греки й вірмени: вони допомагають їм у втечі, дають свій одяг і відправляють їх із венеціанськими кораблями; хоча зазнають за це лютих катувань і позбавляються маєтку, але виявляють милосердя до втікачів і співчують їм, за що сподобляються від християн добродійств і любові, коли останні приходять у Рим чи Кампостелію до апостольських могил. Турки для повернення нещасних утікачів вдаються до чаклування й чарів і цим повертають їх назад; роблять це таким чином: пишуть на хартії, на термінці, ім'я втікача і вішають це над місцем, де жив утікач. Потім чарівними словами й заклинаннями наводять на втікача такий страх, такі страшні думки й фантастичні примари, як, наприклад, лютих левів та інших звірів, що мчать на них, чи страшні піністі хвилі на морі, велику ріку чи озеро, або непроглядну темряву на багато днів, — і такими страхами змушують їх повернутися назад¹⁵.

ХРИСТИЯНСЬКІ СУСІДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Після татар і турків запорожцям найчастіше доводилося стикатися з поляками; поляки межували з запорізькими козаками з заходу і звідси найчастіше нападали на «дикі поля»; звідси ж і запорожці вирушали в Польщу «шарпати ляха». Причини ворожнечі запорізьких козаків з поляками сягали давнини й корінилися у самій історії Речі Посполитої: події другої половини XVI й початку XVII ст. литовсько-польської держави виразно розкривають нам ці причини ненависті запорожців до поляків, тому на них слід зупинитися. 5 червня 1569 р. зусиллями й волею польського короля Сигізмунда Августа укладено було так звану політичну унію Литви з Польщею. За цією унією вся південна Русь, тобто Україна (теперішні Київська й Полтавська губернії), Волинь і Поділля були відділені від Литви й приєднані безпосередньо до Польщі. Україна, або давня киево-переяславська Русь, прийняла це об'єднання з Польщею в одну Річ Посполиту на правах людей рівних з рівними і вільних з вільними: «*Jako równych do równych i wolnych do wolnych ludzi*», як сказано було в «*pacta conventa*»*. Для управління новоутвореною державою було введено трьох рівноправних гетьманів: польського, литовського й руського; вони мали права королівських намісників і верховних воєначальників. На утримання своє перші два гетьмани одержали села, а останній — українське місто Черкаси. Та ця рівність, яка до певної міри дотримувалася польським урядом щодо руського стану дворян, для людей недворянського походження залишилася на папері: все просте населення України потрапило у безумовну власність до польсько-литовських, а частково й руських панів, князів та бояр, які досі володіли ними з обмеженнями. Що стосується українського козацтва, то новий польсько-литовський уряд не знав навіть, до якого стану його залічити. Справа в тому, що в тогочасній Польщі юридично існувало лише три стани: шляхетський, селянський і міщанський. Перший із цих станів, шляхетський, користувався безмежними правами як щодо себе особисто, так і щодо свого державного становища; другий стан, селянський, перебував у цілковитій і беззаперечній залежності від першого; нарешті, третій стан, міщанський, користувався дуже обмеженими правами: правом особистої свободи і станової незалежності, та й то лише в тих небагатьох містах, які мали так зване магдебур-

* Умова, угода (лат.). У давній Польщі — угода шляхти з новообраним королем.

зьке право. З цього очевидно, що козацький стан України з його незалежним ладом і виборним началом не відповідав жодній із вказаних категорій: козаків не можна було залічити ні до шляхетства, ні до міщанства, ні тим більше до селянства. Зарахування козаків до шляхти було неможливим через запеклу протидію самої шляхти, котра надто дорожила своїми винятковими правами й завжди негативно ставилася до всіх *homines novi* *, котрим король намірявся дарувати шляхетство. До міщанства козаків неможливо було залічити, оскільки саме міщанство у Польщі не було місцевою установою: воно виникло внаслідок магдебурзького права й охоплювало лише мізерну частку польського народонаселення; окрім того, ні заняття, ні місцезнаходження міщан нітрохи не відповідало заняттям і місцезнаходженню козаків. Нарешті, зарахування козаків до селянства також було неможливим: такий захід міг би викликати серед українського козацтва, яке вже кілька разів дзвонило шаблою за особисту свою свободу, загальне повстання проти поляків¹.

Король Сигізмунд Август, винуватець політичної унії, як і кожний польський шляхтич, дивився на козаків як на перешкоду в управлінні краєм, як на людей зайвих. Щоправда, Сигізмунд Август надав шляхетські права небагатьом українським козакам, тим, які становили незначні села на півночі Київського й Волинського воєводств. Звичайно, король не бажав цілковитого знищення і всіх тих козаків, які не отримали прав шляхти, та все ж він зовсім не співчував усьому українському козацтву й зовсім не збирався сприяти його подальшому зростанню. Уряд Сигізмунда Августа потребував козаків лише під час війни, але в ті часи Польща вела війну на півночі, куди козаки йшли вельми неохоче. З турками та їх кримськими васалами Польща тоді намагалася триматися мирно. Отож козаки виявлялися зайвими і навіть шкідливими для польського уряду, оскільки вони нерідко поповнювалися людьми надто неспокійними, буйними, неосілими, людьми, що відзначалися безкарністю, не платили податків і повинностей, людьми, що завинили перед законом, але яких «не було як притягати». Навіть прикордонні воєводи, старости та інші урядовці дивилися на них як на перешкоду в управлінні краєм. У кожного з воєвод чи старост² були власні козаки, що становили нижчий прошарок привілейованих службовців і завжди були готові на всілякі справи. Для той же мети, тобто як польську прикордонну сторожу, намагався використати козаків і король Сигізмунд Август; інші ж їхні дії він усіялко намагався паралізувати. Звідси ціла низка його грізних універсалів проти козаків. «Багаторазово вже писали ми тобі,— каже король вже 1540 р. справці Київського воєводства князеві Коширському,— обіцяючи тобі нашу милість і погрожуючи карою і наказували, щоб ти пильно стеріг і не дав тамтешнім козакам нападати на татарські улуси; ви ж ніколи не чинили згідно з нашим господарським наказом, не лише не стримували козаків, але й задля своєї вигоди самі давали їм дозвіл. Задля цього посилаємо дворянина нашого Стрета Солтовича; ми звеліли йому всіх київських козаків переписати в реєстр і доставити його нам. Наказуємо тобі, щоб ти звелів усім козакам неодмінно записатися у реєстри й після цього ніяким чином не порушувати наших наказів, а тих, хто наслідком надальні нападати на татарські улуси, хапати і страчувати або до нас відсилати»³. 1557 р. король Сигізмунд Август похвалив князя Дмитра Івановича Вишневецького за його подвиги проти татар, але не погодився виконати те, що запропонував Вишневецький — утримувати гарнізон у збудованому ним замку на острові Хортиці. Навпаки, Сигізмунд Август вимагав від князя, щоб той не допускав своїх козаків до нападів на землі турецького султана, з котрим, як і з кримським ханом, у поляків був укладений вічний мир⁴. 1568 р. Сигізмунд Август знову громив козаків: «Маєм того відомостя,— писав він,— иж вы из замков и мест наших Украинных без росказаня и відомостя нашое господарское и старост наших Украинных, зъїхавши на Низу, на

* Нові люди (лат.).

¹ Антонович В. // АЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. XXXII.

² Старостою називався власне управитель ленного володіння.

³ Акты ЮЗР. Т. 1. С. 110.

⁴ Там же. Т. 2. С. 148.

Днепре, в полю и иных входах перемешкиваете *... и подъданным цара турецкого, чабаном и татарам цара Перекопского великіе шкоды и лупезства чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпечество приводите... Прото приказываем вам с поля, з Низу и зо всіх уходов до замков и мест наших вышли бы, и где бы ся которые з вас о весь лист и росказане ** наше господарское недбаючи, того ся важил, того мы старостам нашим тамошним Украиним науку нашу *** дали, што они со всеми вами, непослушными росказаня нашего, чинити мают; так иж яко нарушители покою посполитого, караня срокового не дойдете»⁵. 1572 р. король Сигізмунд Август доручив коронному гетьману Юрєві Язловецькому вибрати кращих із українських козаків на королівську службу. Вибрані козаки отримували з королівської скарбниці платню; їх вилучили з-під влади старост і підпорядкували безпосередньо коронному гетьманові. А для вирішення суперечок між осілими мешканцями й козаками було призначено козацького старшого, Яна Бадовського, шляхтича з Білої Церкви. Старший мав право судити й карати підданих, звільнених з-під юрисдикції місцевих властей, крім випадків насильств і грабунків; будинки старшого, його ґрунти й городи були вилучені із замкового й міщанського присуду, з нього не брали податків, якби він надумав у своєму домі тримати на продаж горілку, пиво, мед та ін.; лише по військовій лінії старший підкорявся коронному гетьманові⁶. Про негативне ставлення короля до козаків було відомо і польському суспільству. 1575 р. татари вчинили великий набіг на Польщу, щоб помститися їй, як пише польський літописець Бельський, за похід Сверховського **** в Молдавію (так звана війна Івоні). Татари вторглися на Поділля і проникли аж до Волині. На просторі завдовжки в сорок і завширшки у двадцять миль уціліли лише замки та панські двори, що мали гармати. Літописець Ожельський налічує до 35 тисяч полонених людей, до 40 тисяч захоплених коней, до півмільйона рогатої худоби й без ліку овець. Поляки поспішили звинуватити тоді козаків у тому, що ті не лише накликають на Польщу лихоліття воен, а й умисне пропускають татар через Дніпро, щоб потім відбивати у них награбовану здобич. Після цього пам'ятного року в Польщі посилено заговорили про козаків, і заговорили саме як про шкідливі для всієї держави стан, який треба знищити. «Що батько з матір'ю збирали во грошєві, те нерозважний син пропустить кризь горло за рік, а вже потім, коли нізвідки взяти, боячись одубіти з голоду, киньтєся на Низ і грабує турецьких чабанів, або у Слезинському бору витрушує у перехожих кошики». Шляхтичам, які завинили перед законом і в суді виставляли свої заслуги в Запорізькому Війську, щоб домогтися полегкості, польський державні сановники казали: «Не на Низу шукають славної смерті, не там повертають втрачені права: кожній розсудливій людині зрозуміло, що туди йдуть не з любові до вітчизни, а задля здобичі»⁷.

Такою була політика Сигізмунда Августа щодо українських козаків і так дивилося на них польське суспільство, пройняте ідеями короля.

Наступник Сигізмунда Августа⁸ Стефан Баторій (1576—1586) щодо українського козацтва пішов шляхом свого попередника. Вся відмінність політики Баторія полягала лише у більшій рішучості й продуманості. Стефан Баторій надумав злити всю південну Русь у єдине політичне ціле з Польщею. Але в цьому на самому початку своєї діяльності король зустрів сильний опір з боку південноруського козацтва: козаки становили надійну заслон руської народності і були надійним захистом православ'я проти інших народностей і віровчень.

* В оригіналі «переметшиваете».

** В оригіналі «про сказане».

*** В оригіналі «наши».

⁵ АЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 4.

⁶ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 176.

**** Сверховський (Свир-

говський) Іван (помер не раніше 1574 р.) — козацький гетьман, учасник визвольної боротьби молдавського народу проти турків. Страчений у Стамбулі.

⁷ Кулиш П. Польская ко-

лонизация юго-западной Руси // Вестн. Европы. 1874. Т. 4. С. 499.

⁸ «По Жигмонти втором Августе был Генрих Валенский, албо Еракуз, он царствовал четыре місяца, 1574 года» (Величко С. Летопись. Т. 1. С. 22).

Маючи політичну самостійність, вони самі обирали собі старшину, самі оголошували війни чи укладали мир, самі збільшували кількість своїх товаришів і самі розпоряджалися військом. Завдяки цьому козацтво становило велику силу. Але цю силу Баторій зважився послабити й навіть звести нанівець. «Якщо козаки нападуть на татарські улуси,— писав король 1578 р.,— то це напевне буде без нашого відома. Ми їх не лише бажаємо утримувати, а навпаки, бажали б винищити, але у нас у тих місцях немає стільки військових сил, щоб справитися з ними. Для досягнення цієї мети ханський посол радив нам: по-перше, заборонити українським старостам давати їм селітру, порох, свинець і продовольство; по-друге, не дозволяти козакам проживати в українських селах, містах і замках; по-третє, присилати старших козаків на королівську службу»⁹. Стефан Баторій розпочав свою справу послаблення або, в подальшій перспективі, й цілковитого знищення українських козаків поступово і заходами, мабуть, не лише неворожими, а навпаки, дуже сприятливими для самих козаків. Так само, як і Сигізмунд Август, Баторій вирішив одній, дуже незначній частині козаків надати шляхетських прав, а другій, величезній більшості, судилася доля простого кріпосного народонаселення. Шляхетські права було надано лише 6 тисячам козаків, решту ж козацької маси, що налічувала до 35 тисяч, переводили у простих селян і ремісників. 6 тисяч козаків було внесено в королівський реєстр або список; їх звільняли від усіх податків, вони отримували від уряду платню, користувалися правом володіти своїми попередніми землями, вільно обирали старшин і здійснювали суд, отримували військові клейноди — бунчук, булаву, військову печатку й королівський прапор. Усіма реєстровими козаками керував призначений королем гетьман, який знаходився у місті Трехтемирові, й вони були поділені на 6 полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяславський. Кожним полком керував сотник та його сотенний помічник, осавул¹⁰.

Поділяючи козаків на реєстрових та нерєстрових, Стефан Баторій прагнув до того, щоб з часом усі нерєстрові стали кріпаками й опинилися під управлінням королівських старост; навіть реєстрові, отримуючи від уряду платню і будучи під керівництвом головнокомандувача польських військ, повинні були стати лише найманим військом Речі Посполитої. Але реформи Стефана Баторія не знайшли підтримки: сама польська шляхта вперто відмовлялася прийняти до свого стану 6 тисяч нових членів, тому козаків не допустили ні до участі у виборах короля, ні до вислання своїх депутатів на сейм. Після цього реєстрові й нерєстрові козаки, об'єднавшись з простим станом посполитих, стали силою відстоювати свої права. Та не добившись нічого і втративши попередні надання Стефана Баторія, невдоволені козаки почали громадитися цілими купами і втікати на Запоріжжя. «Марно доручалося панам та їх дозорцям ловити й заковувати гультяїв, що втікали з королівських і дідичних маєтків, і повертати їх на попередні місця, де їх могли відразу страчувати жорстокою смертю. Доки Запоріжжя з усіма дніпровськими островами і придніпровськими нетрями не було під владою панів, не можна було придушити козацтва. Втікачі знаходили для себе перший притулок на Низу серед козацтва»¹¹.

При всьому цьому, доки жив Стефан Баторій, він як майстерний політик усе-таки вмів ладнати з козаками. Але 1588 р. польську корону одягнув Сигізмунд III. Остерігаючись турків, Сигізмунд III вирішив будь-що паралізувати воєнні дії козаків проти мусульман. Відомі його заходи щодо цього. «Козаки повинні перебувати під командою коронного гетьмана, який має призначати їхніх начальників. Вони дадуть присягу, що без волі гетьмана не будуть воювати ні на морі, ні на суходолі і не приймуть нікого до свого товариства. У гетьмана повинен зберігатися козацький реєстр; засуджених до страти не можна приймати в козаки; козаки не можуть нікуди відходити без волі старшини; управителі приватних маєтків повинні втримувати селян від утечі на дніпров-

⁹ Кулиш П. Польская колонизация. С. 501.

¹⁰ Грабянка Г. Летопись. С. 21.

Русь и козачество // Отеч. Зап. 1870. № 1, 2. С. 59.

¹¹ Костомаров Н. Южная

ські острови, карати тих, хто повертається зі здобиччю, або хто продає порох, селітру, зброю чи навіть харчові припаси козакові»¹². Та попри ці й подібні розпорядження польського уряду козаки не залишали в спокої турків: із середини XVI * ст. морські набіги запорізьких козаків на турецькі володіння ставали все частішими і з року в рік потужнішими. До того ж і сам польський уряд раптом змінив своє ставлення до козаків: 1621 р.**, ведучи війну з турками, він став потребувати допомоги козаків. Останні, забувши нещодавні утиски з боку поляків, стали під хоругви коронного гетьмана, що вирішило результат війни на користь Польщі. Але у вдячність за це на Хотинських переговорах 1621 р.** козакам оголосили, щоб вони з цього часу не важилися роз'їжджати по Чорному морю й нападати на мусульманські володіння. «Польський уряд, бачачи, що звади з Туреччиною, викликані козаками, погрожують затопити Польщу руйнівницькими полчищами східних народів, визнав необхідним припинити назавжди морські козацькі набіги»¹³. Та козаки не могли існувати без війни: за висловом літописця, «козаку воювати, що солов'ю співати». Та як воювати, коли польський уряд категорично заборонив козакам будь-яку війну? Що ж залишалось робити? Тоді, звичайно, українським і разом з ними запорізьким козакам залишалось обернути свою зброю проти тих, хто забороняв їм війну з мусульманами. Звідси й зрозуміла перша причина ворожості запорожців до польського уряду.

До цієї головної причини додалось й багато інших, не менш важливих причин. Безумовно, що серед них першість мала так звана релігійна унія, запроваджена на Україні 1596 р. на Брестському сеймі***. Унія була запроваджена на Україні зусиллями й волею польського короля Сигізмунда III. Швед родом, католик за віросповіданням, вихованець затятого, фанатичного ворога православ'я і руської народності єзуїта Скарги, прихильник хитрого і владолобного папи Климента VIII, Сигізмунд із якоюсь гарячковою поспішністю взявся запроваджувати на Україні унію, таємно запропоновану йому римським владикою. «Унія була винаходом римського папи Климента VIII. Ця зміна релігії була здійснена з вигід чисто приватних. Звичайно, папам було б приємно, пануючи над умами й совістю всієї Європи, володіти водночас і всіма її багатствами, і всією зброєю. Оскільки ж православні надто твердо трималися прадідівської віри, Климент VIII віднайшов спосіб, не знищуючи жодної з вір, об'єднати їх воедино; це об'єднання він назвав унією»¹⁴. «Образа православ'ю була головною, найвідчутнішою, найгіршою кривдою для південноруського народу, поряд з якою всі інші кривди були вже другорядними і без якої всі інші кривди, якими б великими вони не були, були б терпимими. Це була душа всього, це був *pervius vitae*****. Від унії Україна зазнала такого горя, якого не бачила московська Русь під ярмом татар; адже розквіт православ'я ще з часів Володимира для України був першим законом і непорушною запорукою народного буття»¹⁵. Найбільшим злом унії була саме тому, що й підготована вона була без участі та згоди всього руського народу і мала на меті викорінення його прабатьківської віри, і вводилася на Русі безбожними, насильними й гвалтовними заходами. «А що найбільше, же и хвала божія в церквах православных от тих неприятелей наших, отщепенцев и еретиков ляхов, хочет и усиливается переминити и до заблуждения Римскаго на унію обернути и гвалтовне преклонити»¹⁶, — писав гетьман Остряниця 1638 р. повсталому проти поляків південноруському людові. «Особливо Унія, за милостивым вашего найяснішого королевскаго величества позволенем, — пише гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний королеві Сигізмунду III, — тепер з Руси чрез святійшого Феофана патріарху іерусалимскому знесенная, абы впередь в той же Руси никогда не отновлялась и своих рогов не возносила»¹⁷.

¹² Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. С. 70.
* В ориг. помилково «XVII століття».

** В оригіналі помилково «1620 р.».

¹³ Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшею // Отеч. Зап. 1856. № 9. С. 197.

*** В оригіналі «1595 р.».

¹⁴ Маркевич Н. История

Малороссии. Т. 1. С. 76.

**** Нерв життя (лат.).

¹⁵ Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. С. 273.

¹⁶ Там же. С. 267.

¹⁷ Там же.

Знаряддя цієї «богопротивної» унії були ніхто інші, як отці єзуїти, «*Patres Societatis Iesu*». Вони турбувалися не про польську корону, не про велич Речі Посполитої, а лише про владу римського першосвященника та про свою католицьку віру, яка зазнавала глибокого занепаду внаслідок реформації, що поширювалася в Європі. «Єзуїти сплели сітку, сітку тонку, мов павутина, і тверду, як сталь», і цією сіткою обвили малодушного короля Сигізмунда III. Сама Польща окатоличилася вже задовго до цього: вона була «першою західнянкою» з усіх слов'янських земель. Щоправда, православне християнство і слов'янське богослужіння проникло в Польщу (з Чехії) уже в IX—X ст., але згодом і швидше, ніж у інших слов'янських землях, воно було придушене тут католицтвом. Вже Болеслав, син Мечислава, зв'язався з папою й німецькими володарями і, з благословення папи, заснував єпископію у Познані й архієпископію у Гнезні. Щоправда, заради реформаторства Польща кидала й це останнє віровчення, католицьке, але все-таки з приходом єзуїтів у XVI й XVII ст. вона знову спокусилася католицтвом, заразившись єзуїтською віронетерпимістю і похмурих фанатизмом. З цього часу Польща стала найбільш ревною католицькою країною, розсадником і центром латинської пропаганди в інших східних країнах. Отці товариства Ісуса розпочали справу своєї унії дуже хитро й обережно. Був час, коли західна Русь в особі кращих своїх представників захоплювалася, за прикладом Речі Посполитої, ідеями реформації, а деякі з південноруських князів і бояр навіть відкрито приймали реформаторське вчення. Цим-то шляхом і пішли єзуїти. Своїм «хитролестним» вченням ці західні мудреці за короткий час досягли небачених результатів: незабаром після запровадження унії в Південній Русі вищий південноруський клас швидко відступився від своєї релігії, а разом з тим і від свого народу. Руські пани стали цілком чужими для руського народу, і їхня влада набула вигляду мовби іноземного й іновірного поневолення у країні. Унія призвела до того, що вже 1597 р. все православне руське дворянство було назване хлопами, його відлучили від виборів, позбавили права займати військові й судові посади, володіти староствами, селами, містечками та іншими маєтностями, належними за рангом. Замість руських посадових осіб було призначено поляків, по всій Україні було розташовано польські війська, які «дозволяли собі відверто грабежі й насильства, ходили з оголеними шаблями, змушували люд у храмі ставати на коліна і вдаряти себе в груди за звичаєм римським і за римським звичаєм читати символ віри про святого духа»¹⁸. Унія спричинила те, що кілька чоловік не могли зібратися для звичайних господарських робіт, бо їх негайно оголошували бунтівниками, негайно розганяли, або хапали й катували. «Обтяження і насильства,— писала литовська конфедерація 1599 р.,— зростають уже більше й більше, особливо з боку духовенства та деяких світських осіб римської віри. Часто трапляється, що в жодному кутку всієї держави жоден із нас, якого б звання він не був, не буває безпечним...»¹⁹ І чого лише не вчинила унія на Україні? Православні церкви віддавали на відкуп свреям²⁰, тобто або обертали на шинки, заїзди й корчми²¹, або віддавали на побудову мечетей; церковні масткі відбирали, й вони зазнавали такої ж долі; православних священників, ченців і навіть ігуменів по-варварськи вбивали, позбавляли парафій і виганяли²². «У Турові насильно відібрали храми з начинням і вигнали благочестивого єпископа, в Орші, Могилеві, Мстиславі та інших містах забороняли молитися навіть у куренях»²³. «У Луцьку 1634 року учні єзуїтської колегії і польські ремісники, заохочені ксьондзами, кинулися в монастир Хрестовоздвиженського братства, прибили й покалічили палицями й цеглинами ченців, учителів, учнів і жебраків, що жили у шпиталі, пограбували скарбницю братства, потім, з благословення єзуїтів, розбивали будинки, били, калічили господарів і кількох чоловік

¹⁸ *Филарет*. Історія руської церкви. Харків, 1853. Т. 4. С. 105.

¹⁹ Там же. С. 103.

²⁰ Памятники. Т. 1, отд. 2. С. 98—99.

²¹ Наприклад, у Луцьку, Вільні, Мінську (*Филарет*. Історія. Т. 4. С. 109).

²² Памятники. Т. 1, отд. 2. С. 204—223.

²³ *Филарет*. Історія. Т. 4. С. 109.

убили насмерть»²⁴. «У Києві насильно обернули більшість церков на уніатські, в тому числі св. Софію та Видубицький монастир. Михайлівський монастир довго стояв запушеним»²⁵. «Всюди святині були осквернені, ікони розкидані, дорогі ризи і стихарі йшли на спідниці євреям, церковне начиння — потирі, дискоси та інше частково розкрадене, частково пропите в шинках. Наші церкви, кажуть сучасники, монастирі, собори переважно вже захоплені, розорені і спустошені, причому з грабунками й катуваннями, з убивствами й кровопролиттям, з нечуваним знущанням над живими й мертвими. Духовні особи наші за твердість у православ'ї зазнають різних переслідувань, на них надають у власних дімівках, грабують, безчестять, ганьблять, висилають, позбавляють власності»²⁶. Православних не допускали в міста, забороняли торгувати, записуватися в цехи, ховати померлих за своїм обрядом; священик не смів іти з дарами до хворого²⁷. Католицькі патери жакливо глумилися над православ'ям: вони або їздили містом у шарабанах, запрягаючи в них замість коней по 20 і більше православних людей і скиляли люд до унії, або через місцеві власті вимагали собі на службу українських дівчат і гвалтували їх. Скрізь і над усім висіла кощівя рука євреїв: євреї вимагав платні й за дозвіл на відправу православного богослужіння у церкві, беручи до 5 талярів, і за дозвіл на хрещення новонародженої дитини православної віри, вимагаючи від 1 до 5 злотих (цей збір звали дудкою), єврею платили й тоді, коли селянин одружував сина чи видавав дочку (збір поємщизна), єврея не можна було обійти й тоді, коли вмирав православний селянин, адже ключі й мотузки від дзвіниць були у цієї ж хижої гарпії. Взагалі для будь-якої відправи православного обряду треба було спочатку йти у єврейську корчму, торгуватися там з євреєм, вислуховуючи при цьому найбурливішу лайку на адресу православ'я. Повсюди здійснювалися допити й катування: православних палили вогнем, виривали у них волосся, заковували, мучили голодом, на очах батьків спалювали дітей на вугіллі або варили в казанах, а потім карали матерів мученицькою смертю; православних топили, вішали, позбавляли громадянської честі (так звана інфамія), обливали в люті морози холодною водою, запрягали у плуг і змушували орати кригу на ріках, наказуючи євреям поганяти запряжених; скрізь височіли шибениці й палі з жертвами, всюди лунали крики старих і малих, яких шмагали до крові — і все це лише за те, що вони були православними²⁸. Отоді-то великим стогоном застогнала нещасна Україна!

Це було другою причиною ненависті козаків до поляків. Та була й третя причина ворожнечі — утиски з боку королівських старост і урядовців. «Власник, або королівський староста, — визнає навіть єзуїт Петро Скарга, — відбирає у бідного хлопа все, що той заробляє, і навіть убиває його, коли захоче, і ніхто йому на це не скаже лихого слова». 1622 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний писав королеві Сигізмунду III: «А люблю з стороны высокоудных и вельможных их милостей панов коронных Вишневецких, Конецпольских, Потоцких, Калиновских и иных, на Украйні, властной предковичной отчизни нашей, власть свою непослушне распространяющих, повівають на насъ холодными и неприязненными вітры, хотящии славу нашу в перст вселити и нас в подданство и ярмо работническое себѣ безбожне наклонити. И не так есть нам жалостно на панов пререченных, яко на их старостов, нецнотливых сынов и пьяниц, которые ни бога боятся, ни премошных вашего найяснѣйшаго величества монарших мандатов слушают»²⁹.

1536 р., після смерті Остафія Дашковича, черкасці й канівці збунтувалися проти свого старости Василя Тишкевича; йшлося, як можна здогадуватися, про прибутки та непомірне зростання старостинської влади. Наступного року ті самі черкасці й канівці з тієї ж причини підняли бунт проти іншого свого старости, Яна Пенька. «Он кривды великія и утиски чинит и новины вво-

²⁴ Костомаров Н. Южная Русь и козачество. С. 57.

²⁵ Там же.

²⁶ Филарет. История. Т. 4.

С. 103.

²⁷ Костомаров Н. Южная Русь и козачество. С. 57.

²⁸ Костомаров Н. Борьба

украинских козаков с Польшею. С. 228.

²⁹ Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. С. 262.

дит», — писали скривджені королеві. Ці утиски полягали в тому, що Пенько змушував міщан працювати на себе, возити дрова й сіно, не дозволяв відправляти на продаж у Київ мед, не давав ловити рибу й бобрів, відбирав здавна належний міщанам дніпровський поріг Звонець, збирав із них подвійні коляди на свято Різдва Христового і обтяжував їх поставкою підвід³⁰. Для розслідування справи за королівським наказом виїжджав київський воєвода Андрій Немирович і визнає старосту Пенька невинним. Але й самого слідчого звинувачували в подібному у своєму воєводстві: так само скаржилися 1523 р. київські селяни і на Андрія Немировича: «Він завдає міщанам різних несправедливостей, змушує пішки ходити з собою в похід, відбирає у них коней і озброєння, роздаючи його своїм слугам, змушує міщан стерегти полонених татар і карає їх, якщо полонений утече, навіть якщо міщанин випускав його ненавмисне; воєвода, крім того, привласнює собі міщанські дворища й угіддя, висилає міщан на чорні роботи, які не слід покладати на міщан»³¹.

Так діяли взагалі всі старости чи управителі королівських маєтків: вони жаливо грабували, обдирали й мучили підлеглих їм селян, і хоча закон надавав цим останнім право скаржитися на своїх гнобителів, ніхто зі скривджених не смів навіть думати про це. За свідченням поляка Старовольського, звинувачений завжди мав рацію, а скривджений ставав звинуваченим. «Отримавши якесь місто у володіння від короля, староста намагався зрівняти його жителів з підданими. Він змушував їх косити сіно й доставляти в замок дрова, не дозволяв їм возити мед у Київ, а скуповував сам за раз і назавжди встановленою ціною; без дозволу старости вони не могли їздити й ходити у рибні й бровів уходи, не мали права продавати рибу чи якусь іншу здобич: половину, а часом і все майно несімейних козаків після їх смерті або полонення татарами забирав собі староста; зрештою збільшував до необґрунтованих меж звичний податок із міщан і козаків, коляду на різдвяних святах»³².

У королівських маєтках селян грабували всі «господарські» урядовці: судді, асесори, екзактори (збирачі податків), війти, бурмистри та ін. «В судах у нас, — каже той же Старовольський, — завелися нечувані побори, підкуп: наші війти, лавники, бурмистри всі продажні, а про викажчиків, котрі підводять невинних людей у біду, й казати нічого. Упіймають багатого, заплутають і засадять у в'язницю, та й тягнуть із нього подарунки й хабарі».

Крім безмежної сваволі старост чи їх помічників, дозорців, крім непомірного хижацтва урядовців, у королівських маєтках лютували ще польські жовніри, так звані кварцяни (наймані) війська. «Багато, — продовжує Старовольський, — розводяться у нас про турецьке рабство, але це стосується лише військово-полонених, а не людей, котрі, живучи під турецькою владою, займаються землеробством або торгівлею. У Туреччині жоден паша не може останньому мужикові вчинити того, що діється у наших містечках і селищах. У нас у тому лише й воля, що вільно робити кожному, що здумає, і тому виходить, що бідний і слабкий стає невольником багатого й сильного. Жоден азійський деспот не замучить за своє життя стільки людей, скільки замучать їх за один рік у вільній Речі Посполитій»³³. У одне село чи містечко протягом одного року приходило послідовно, одна за одною, 30 чи 40 хоругв польських жовнірів; усі вони грабували мешканців, гвалтували жінок і чинили тисячі інших варварств. Ображені не могли отримати заспокоєння навіть від короля, адже й сам польський уряд при постійному вишищенні національної аристократії був надто слабким, а часом і зовсім безсилим; часто кварцяне військо, склавши так звані *związki* (спілки), зі зброєю в руках змушувало короля задовольняти свої вимоги.* Але й поза цими утисками з боку королівських старост часто й розпорядження самого короля були обтяжливими для жителів українських міст. Король Сигізмунд III в уставній грамоті київським міщанам писав, щоб вони, крім звичайних повин-

³⁰ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 352.

³¹ Там же. С. 132.

³² Кулиш П. Польская колонизация юго-западной

Руси // Вестн. Европы. 1874. № 3. С. 28.

³³ Костомаров Н. Русская история в жизнеописа-

ниях. Спб, 1874. Т. 5, отд. 2. С. 230.

* Йдеться про конфедерації.

ностей, мали своїх коней, зброю і ходили в погоню за татарами³⁴. Це, очевидно, було подвійною й тому особливо важливою повинністю для них.

Так було в королівських маєтках. Але ще гірше було в маєтках панів. Французький інженер Боплан, особисто відвідавши Польщу й Україну, зауважує: «Селяни польські мучаться, мов у чистилищі, а пани розкошують, як у раю»³⁵. За польським статутом 1557 р. поміщику та його управителеві надавалося право страчувати своїх селян. 1572 року було видано постанову, за якою селянам заборонялося скаржитися на своїх панів. Це необмежене право, дароване панам самим урядом, вело до найбільш непогамованої і дикої сваволі поміщиків щодо селян: кожен пан для отримання своїх нескінченних податків готовий був витягти й душу з селянина. «Польське право надавало власникам необмежену владу над підданими; не лише не було жодних правил, які б визначали підлеглість селянина, але поміщик міг свавільно стратити його, нікому не звітуючись»³⁶. Шляхтич, що вбивав простолудина, який зовсім йому не належав, найчастіше лишався безкарним. «Немає країни,— каже у своїх проповідях єзуїт Скарга,— де б піддані й землероби були такими пригнобленими безмежною владою шляхти, як у нас. Розгніваний поміщик чи королівський староста не лише відніме у бідного хлопа все, що в того є, а й самого його вб'є, коли захоче і як захоче, і за це не потерпить ні від кого лихого слова»³⁷. Але й це ще не все. Становище селян у панських маєтках ще більше погіршувалося внаслідок самого способу управління цими маєтками: пани, або лінуючись управляти своїми маєтками, або не маючи до цього здібностей, віддавали їх в оренду євреям, а євреї в цьому випадку були для селян справжніми кровопивцями. «Не так пани, як підпанки, не так яхи, як ті жиди»,— каже українська народна приказка. І справді, євреї, «як ненажерна сарана, як їдка міль», щорічно десятками тисяч сповзалися на Україну. Обсотавши низькими лестощами й рабським низькопоклонством панів, вони захоплювали у свої руки величезні панські майорати, стягали у свої бездонні кишені всі багатства країни і страшенно тяжіли над усім тим, що лише насмілювалося носити ім'я православного. Як орендарям панських маєтків, євреям на Україні було надано надзвичайних прав: єврей міг безконтрольно розпоряджатися життям і смертю всіх селян у своїй оренді: «Дали ми, князь Григорій Коширський, лист жиду Абрамкові Шмойловичу. За цим листом має він, жид, право володіти нашими маєтками, брати собі всілякі прибутки й користуватися ними, судити й рядити бояр путних, також усіх селян винних і неслухняних карати грошовими пенями й смертю»³⁸. Такий самий лист дав князь Пронський панові Адаму Буркацькому та єврейці Абрамку Турейську. Цей спосіб управління маєтками через орендарів-євреїв і з даруванням таких прав євреям був найпоширенішим на Україні³⁹. Крім права на життя і на смерть селянина, єврей завжди користувався правом збирати мита на користь свого поміщика. А таких поборів була справді незліченна множина. Окрім звичайної панщини, яка завжди залежала від сваволі поміщика, селяни виконували безліч інших повинностей на користь пана й незліченну кількість дрібних поборів. Так, крім того, що селянин особисто та його діти виконували різну службу у пана, кожен із них мусив тричі на рік (перед Пасхою, п'ятдесятницею і Різдом) давати так званий осип⁴⁰, тобто кілька четвериків * хлібного зерна, кілька пар каплунів, курей, гусей. Крім осипу панові давали так зване рогове, тобто десяту частину від рогатої худоби, коней, свиней і овець; очкове — збір від кожного вулика; спасне — податок за право пасти худобу; сухомельщину — за млино: жолудне — за право збирати жолуді; ставщину — від ловлення риби; десятину — за полювання на звірів; торгове — за купівлю чи продаж продовольства; крім усього цього, пан брав печеним хлібом, птицею, овочами і навіть грішми. Та

³⁴ Акты ЮЗР. Т. 1. С. 128.

³⁵ Боплан Г. Описание Украйны. С. 114, 127.

³⁶ Там же. С. 9.

³⁷ Костомаров Н. Южная

Русь и козацество. С. 51.

³⁸ Памятники киевской комиссии. Т. 1, отд. 1. С. 88.

³⁹ Там же. Т. 1, отд. 2. С. 66—82, 89 і наступні.

⁴⁰ Летопись Самовидца. С. 7.

* Старовинна міра об'єму сипких тіл — 26, 239 л. Побутувала до ХХ ст.

панам і цього було мало. Іде пан на сейм, збирається на прощу чи затіває весілля — на підданих обов'язково накладають якийсь новий податок. «Куди не пройде пан зі своїм свавільним оршаком (свитою), там чиста кара для бідного хлопа: панські слуги шляхетного походження псують по полях хліб, забирають у хлопа курей, баранів, масло, ковбаси, а піде хлоп скаржитися панові,— зазначає Старовольський,—то його за це наб'ють по пиці — навіщо турбує його милість,— тим більше, що й сам пан звик чинити так, як його слуги». «Якщо пан володіє містечком, торговці повинні були в такому разі нести йому тканину, м'ясники — м'ясо, корчмарі — напої, хлопи по селах повинні були давати «стацію» його гайдукам і козакам... Набере пан у купця товарів, зробить ремісникам замовлення, і тому й іншим не платить»⁴¹. Селяни не мали права ні виготовляти собі напої, ні купувати їх у когось іншого, крім єврея, якому пан віддавав у оренду шинок, ні навіть виготовити собі паску до світлого свята. Для цього єврей пропонував паски власного виготовлення. І селянин повинен був користися йому, бо єврей, продавши паску, робив на ній особливий знак крейдою і під час освячення пильно стежив за тим, щоб не було пасок, спечених самими селянами, а в іншому випадку брав із винного потрійну щодо звичайної платню.

На що ж ішла вся ця маса селянських податків? Щоб відповісти на це питання, слід сказати кілька слів про ту непомірну розкіш і дивовижне марнотратство, що поширилися серед польських панів кінця XVI й початку XVII століття. Боплан, перебуваючи якийсь час у Польщі, так пише про це: «Повсякденний обід польського пана коштує більше, ніж званий у Франції»⁴². Поляк Добровольський зауважує: «У попередні часи королі ходили в баранячих кожухах, а тепер візник обтягує свій кожух червоною тканиною, хоче відрізнятись від простого люду: щоб не помітили на ньому кожущини. Колись, бувало, шляхтич їздив простим возом, зрідка в колясці на ланцюгах, а тепер котить шестірнею в кочи, оббитому шовком, зі срібними прикрасами. Колись, було, пили добре домашнє пиво, а тепер не те що погребі — і стайні пропахли угорським. Колись, бувало, бочка чотирирічного угорського на сто гарнців * коштувала десять золотих, а тепер за бочку на шістдесят гарнців платять по 150, 200, 400 золотих і ще більше. Всі гроші йдуть на заморські вина, на цукрові солодоші, на тістечка й паштети, а на викуп полонених і на охорону вітчизни у нас грошей нема. Від сенатора й до ремісника, всі пропивають свій масток; потім залазять у невиплатні борги. Ніхто не хоче жити працею, кожен норозить захопити чуже; легко воно дістається, легко й розтринькується; кожен лише про те й думає, як би розгонистіше гульнути; заробітки вбогих людей, здерті з їх сльозами, часом зі шкурою, винищують вони, мов гарпії чи сарана: одна особа за один день з'їдає стільки, скільки безліч бідняків заробляє за довгий час, усе йде в дірявий міх — черево. Сміються над поляками, що у них пух очевидно має ту властивість, що на ньому можуть спати спокійно (не тривожачись сумлінням)»⁴³.

Ось кілька прикладів могутності, багатства й розкоші польських панів. Відомий ученому світові князь Костянтин Іванович Острозький володів 80 містами, такою ж кількістю містечок та 2760 селами. Він був таким багатим, що його дворецький лише за те, що двічі на рік ставав перед князем, отримував 70 тисяч золотих на рік. Князь прославився на ратному полі, давав розкішні учти, сипав грішми, як половиною, і прикрасив чудовими й великими будівлями своє місто Острог. І при всьому цьому в рік смерті князя (1620) у нього виявилось 600 тисяч червінців, 400 тисяч битих талярів, на 29 мільйонів золотих різної монети, 30 бочок ламаного срібла. Крім того, 50 цугів, 700 верхових коней, 4 тисячі кобилець і незліченна кількість рогатої та дрібної худоби. Усе це багатство зросло тисячократно, коли по смерті бездітного князя Януша Острозького його майорат успадкував споріднений з ним князь Владислав Домінік **, людина

⁴¹ Костомаров Н. Южная

Русь и козачество. С. 53.

⁴² Боплан Г. Описание Ук-

райны. С. 111.

* Давня міра об'єму —

3,28 л.

⁴³ Костомаров Н. Южная

Русь и козачество. С. 51.

** Заславський.

й без того надзвичайно багата. Майже таким самим багатством володіли князі Рожинські, Замойські, Любомирські, Даниловичі, Конецпольські, Потоцькі, Калиновські й Вишневецькі. Конецпольські, наприклад, захопили стільки староств і вотчин, що, подорожуючи зі свого гнізда Старого Конецполя у Новий, збудований на прибузькій Україні, від краю й до краю країни, вони могли щоразу ночувати під власним дахом. Лише на «татарських шляхах» Конецпольські володіли 170 містами й 740 селами. Величезні володіння були і в Потоцьких. Їм належало Ніжинське староство, Кременчук і Потік. А все Подністров'я було так густо заселене селянами Потоцьких, що наддністрянську шляхту звали в Польщі хліборобцями Потоцьких. Князі Калиновські володіли неозорими просторами землі на Поділлі, безліччю маєтків навколо Чернігова і значною частиною Новгород-Сіверщини⁴⁴. А князь Ярема Вишневецький був ще могутнішим; за висловом графа О. Пшездецького, він «cała Polska na barkach swych dźwigał» *. Володіння Яреми Вишневецького розлягалися переважно на тій чудовій смузі України, один кінець якої омиває знаменитий Супій, а з другого тече «Сула сріблястими струменями». Починаючись на Дніпрі містами Чигирин-Дібровою у гирлі Сули й Домонтовом у гирлі Супою, володіння Вишневецького простяглися через усю Полтавську губернію, захопивши достатньо й засульської смуги, з Хоролом і Полтавою включно, заглиблюючись ще й у Чернігівську губернію майже до Конотопа. На цих просторах, що йменувалися Вишневецькою, у князя було 56 міст і сіл з 39 857 господарями й підданими, лік яких вівся не за числом душ, а подимно і подвірною, тобто за кількістю хат і дворів. Лише це давало близько 180 000 крб. сріблом річного прибутку (що тоді означало більше, ніж тепер). Крім того, у князя було багато економічних хуторів, або фільварків; а на українських ріках за ним рахувалося 423 млинові колеса, за кожне з яких мірошники щороку платили по два червоні золоті, що становило близько півтора тисячі карбованців сріблом. У всіх містах, селах і хуторах князь отримував прибуток із шинків. Та до всього слід ще згадати різні побори хлібом, борошном, медом, птицею і всілякою всячиною⁴⁵.

Усі ці магнати-власники, часто переважаючи своїми незліченними багатствами самого короля, усвідомлювали себе не інакше, як володарями. Вони підписували офіційні реляції до короля не як піддані, а як вірні його радники. Закордонні панегіристи величали польських володарів королями королів, тобто великих польських панів, магнатів. Мовою самих українців, усі ці вельможні, багаті і світлі пани відомі були не інакше, як королята. І польський уряд мовби сам сприяв такому звеличенню своїх магнатів: даруючи їм землю, він давав їм при цьому суто королівські права: «Дали есьмо, — пише Сигізмунд I у грамоті князеві Костянтину Івановичу Острозькому, — і вечне даровали і записали замок Степань з містом и з их бояры, и з слугами путными и з міщаны, и з данники, людьми тяглыми, з селы боярскими, зо всим правом и панством и властью, ничего на нас и наши наслідники не оставляючи»⁴⁶.

Володіючи незмірними багатствами, польські пани й жили як багатії: вони оточували себе казковою розкішшю, влаштовували небувалі учти, тримали вдома цілі полки зайвих слуг обох статей, влаштовували безперервні бенкети, різні оргії, закликаючи до себе десятки тисяч гостей, роздаючи їм дорогі подарунки й сиплячи перед ними грішми без ліку. В будинках цих вельмож сяяло золото, коштовне каміння, кришталь і срібло; на панах були найвигадливіші, найдорожчі і найвишуканіші костюми, і до всього цього цілковита зневага: дорогий посуд часто вщент бився під час учти, а рукавами розкішних панських кунтушів витирали тарілі. За прикладом поляків ішли й руські пани. Вони чимдуж старалися заводити у себе такі ж вишукані учти й таку ж нечувану розкіш, і такі самі пиятики, засвоюючи при цьому польські звичаї, віру, взагалі весь польський триб життя і навіть польську мову. Таким чином, уже за Сигі-

⁴⁴ Кулиш П. Польская колонизация юго-западной Руси. С. 13, 14.

* Всю Польщу тримав на своїх плечах (пол.)
⁴⁵ Максимович М. Собрание сочинений. Т. 2. С. 366.

⁴⁶ Кулиш П. Польская колонизация юго-западной Руси. С. 15.

Християнські сусіди запорізьких козаків

мунда Августа українські дворяни достатньо ополячилися, видозмінюючись як ззовні, так і всередині.

Зрозуміло, отож, яким великим тягарем лягали всі ці дикі розгули польсько-руських панів на селян. «Золотий вік» Сигізмунда Августа був золотим для панів, але залізним для польсько-руського люду. Саме до цього часу з цілковитою певністю можна віднести вірші:

«Clarum regnum Polonorum
Est coelum Nobiliorum,
Paradisus Judeorum
Et infernus rusticorum»⁴⁷.

Від цього всього країна зубожіла, промисли занепали, виробництво зменшилося, кам'яні будівлі обернулися на руїни, між простолюдом поширилася крайня бідність і страшенні злидні. Злигодні зросли вдесятеро, коли 1596 р. український народ на сеймі оголосили «відступним, віроломним, бунтівливим і засудженим на рабство»⁴⁸.

Отже, тиск польського уряду на козаків як клас людей, що не пасував жодному зі станів Речі Посполитої, образа й осквернення православної віри, економічний гніт вищого класу польських панів та їхніх орендарів-євреїв, насильства польського найманого війська в українських містах стали причинами страшної, фанатичної ворожнечі між запорожцями й поляками. «Жид, лях та собака — віра однака», — казали козаки, озлоблені проти переслідувачів православ'я та руської народності, визначаючи цим і своє ставлення: різати, вішати, страчувати і всіляко винищувати ляхів і нерозлучних з ними євреїв стало одним із суттєвих завдань запорожців, які завжди симпатизували всім прагненням простого українського люду і завжди твердо стояли за дідівську православну віру й українську народність.

⁴⁷ Світле Польське королівство — небесне царство

для панів, рай для євреїв і пекло для селян (лат.)

⁴⁸ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. С. 92.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ТА БОЙОВІ ЗАСОБИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Уся маса запорізького низового товариства, середньою чисельністю 10—12 тисяч чоловік, розподілялася на три роди війська: піхоту, кінноту й артилерію. Про існування такого поділу свідчать джерела часів запорізьких козаків. Так, Боплан, описуючи збройні сили України напередодні повстання Богдана Хмельницького, повідомляє, що у запорожців було близько 5—6 тисяч козаків піхоти¹. Григорій Грабянка, говорячи про бойові засоби козаків, свідчить, що запорожці мали як піхоту, так і кінноту². Літописець Самійло Величко, розповідаючи про прибуття Богдана Хмельницького з Криму в Січ, передає, що на Запоріжжі зібрано було 10 тисяч чоловік піхоти³. Історик минулого століття Симоновський, вказуючи також на існування у запорожців піхоти, визначає її кількість, як і Боплан⁴. Запорізька піхота виконувала три функції: частина її складала гарнізон Січі, адже ми знаємо, що коли у Січ прибув Хмельницький, там було 300 чоловік гарнізону; частина займала пости на Дніпрі (на човнах) і становила лінійну сторожу; частина або вела війни з турками, татарами й ляхами у воєнний час, або займалася рибальством та звіроловством у мирний час. Вважається, однак, що в запорізькому війську лише бідні люди служили в піхоті, а заможні чи ті, хто несподівано здобував коней на війні, завжди переходили в кінноту⁵.

Про існування кінноти у запорізьких козаків також є дані у джерелах запорізької історії минулих століть. З літопису Величка, зокрема, ми довідемося, що кожний «справний» козак мав по двоє коней, а коли запорожці поверталися з перемогою, наприклад з-під Жовтих Вод чи Корсуня, то деякі з них мали навіть по п'ять коней⁶. За словами віце-адмірала Корнелія Крюйса, який писав про запорожців 1699 р., запорізькі козаки були переважно кінним військом, оскільки завжди мали справу з татарами, які «всі були вершниками на конях»⁷. У народних думках і піснях козак без коня майже немислимий: козак і кінь так само нерозлучні між собою, як молоді чоловік і жінка, що кохають одне одного. Кращих коней запорожці частково розводили у своїх власних степах, частково здобували в татар; витривалість, прудкість і порода запорізьких коней відомі

¹ Боплан Г. Описание Украинны. С. 64.

² Грабянка Г. Летопись. С. 20.

³ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 52.

⁴ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и его военных делах. М., 1847. С. 5.

⁵ Қоховский В. Опыт изу-

чения войн Б. Хмельницкого. С. 17.

⁶ Величко С. Летопись. Т. 1. С. 50, 71.

⁷ Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 67.

були в Польщі, Росії і навіть у Західній Європі⁸. Сам характер місцевості, на якій діяли запорожці, робив їх переважно кінним військом — це рівний відкритий степ, на котрому кінь так само необхідний, як човен на ріці. Лише верхи на коні можна було наздогнати такого невловимого і всюдисущого вершника, яким був татарин, особливо буджак.

Артилерія, безсумнівно, також була у запорізьких козаків; за словами Боплана, в Січі завжди було безліч гармат, які зберігалися запорожцями у найзахищеніших місцях⁹. За точною вказівкою Величка, в Січі постійно було 50 гармат; тому Богдан Хмельницький, виступаючи з Січі проти поляків, отримав 1648 р. від запорожців три польові гармати з необхідним для них запасом пороху й куль¹⁰. За словами історика Скальковського, жоден запорізький кінний загін не виступав у похід без артилерії¹¹. У Січі були особливі військові чини, так звані пушкарі, які відали військовою артилерією, а для самої артилерії існувало окреме приміщення, пушкарня. Звичайно, воюючи із швидким і невтомним ворогом, переважно з татарами, запорізькі козаки повинні були завжди мати легку й рухливу артилерію; тому ми й бачимо, що збережені до нашого часу так звані запорізькі армати рідко важать більше 6—7 пудів.

Поділяючись на піхоту, кінноту й артилерію, запорожці, однак, не настільки спеціалізувалися, щоб піхотинець мав силу лише будучи пішим, а вершник лише на коні. У запорожців часто практикувалося і спішування кінноти, і дії піхоти з гарматами («водними арматками»), і дії кінноти в пішому строю¹². Зрештою, такі методи використовували в той час і поляки; у битвах Богдана Хмельницького спішену кінноту часто зустрічаємо як у козаків, так і в поляків¹³.

Уся вогнепальна й холодна зброя, що була у вжитку в козаків, була частково власного виробу, а частково чужого. Холодну ручну зброю найчастіше виготовляли в Січі, де жили для цього майстерні зброярі; але власна ручна зброя не виключала й привізної. У приватних колекціях запорізької старовини є безліч ручної зброї східного виробу, як і російської зброї з Тули, з клеймом імператриці Катерини II. За свідченнями багатьох письменників минулих століть, кожен запорожець, ідучи в похід, брав із собою 5 чи 6 рушниць. Отже, якщо взяти середній запорізький похідний загін чисельністю в 6 тисяч і найбільший у 15 тисяч козаків, то отримаємо 30* і 90 тисяч рушниць. Немало було в запорожців і рухомих гармат. Так, якщо запорожці виступали в морський похід середньою кількістю в 60 і найбільшою у 300 чайок, кожна з яких була озброєна 4—6 фальконетами, то отримаємо від 240** до 1800 залізних пересувних фальконетів. Слід, зрештою, зауважити, що певну частину зброї спеціально прислали козакам з України в Запоріжжя перед спільними походами гетьманських і запорізьких козаків проти ворога¹⁴.

Порох запорожці також частково виготовляли самі в Січі, але більше отримували його у вигляді царського жалування, або ж купували у гетьманців, поляків і турків; привізний цінувався у козаків вище, ніж власний, оскільки був якіснішим, ніж січовий.

Армата, тобто гармати й мортири, у запорізьких козаків були виключно привізними, оскільки власного виробництва артилерії у них, здається, зовсім не було. Гармати козаки частково отримували, на знак особливої милості, від польських королів, наприклад Сигізмунда I, Стефана Баторія; частково як подарунки від українських гетьманів, наприклад Богдана Хмельницького, який прислав у Січ замість узятих там трьох гармат шість; частково від російських царів, наприклад Олексія Михайловича, але переважно здобували на війні у поляків, татар і турків. Щодо цього є кілька історичних вказівок. Так, 1556 р. відомий гетьман князь Дмитро Вишневецький, захопивши турецьке місто Іслам-

⁸ Про коней див. розділ «Хліборобство і скотарство».

⁹ Боплан Г. Описание Украинны. С. 27.

¹⁰ Величко С. Летопись.

Т. 1. С. 52.

¹¹ Скальковский А. История Новой Сечи. Т. 1. С. 273.

¹² Величко С. Летопись.

Т. 1. С. 65.

¹³ Коховский В. Опыт изу-

чения войн Б. Хмельницкого. С. 97.

* В оригіналі «25».

** В оригіналі «200».

¹⁴ Боплан Г. Описание Украинны. С. 64.

Кермен, узяв у ньому гармати й перевіз їх на острів Хортицю¹⁵. Коли запорожці виходили на своїх чайках у відкрите море, зчіплювалися з турецькими галерами, то вони завжди намагалися судна потопити, а гармати захопити на свої чайки¹⁶. Таким чином запорожці якось перевезли в Січ понад 100 мідних гармат¹⁷.

Саме запорізьке військо поділялося на полки й сотні; такий поділ, як свідчать джерела, існував уже на початку XVI ст. Так, відомий ватажок дніпровських козаків Остафій Дашкович не раз командував полком, що складався з 3—4 сотень¹⁸. У XVII ст. кількість козаків у полку була 500 чоловік¹⁹; а у XVIII ст., під час російсько-турецьких воєн, двотисячна команда запорізьких козаків, що була в авангарді генерала Зорича, ділилася на 4 частини, кожену з яких очолював окремих полковник²⁰.

Тактичною одиницею війська, за точним розрахунком Коховського, була сотня, яка найбільше підходила для дрібних сутичок із татарами, головними ворогами козаків. Таке міркування виводиться, головним чином, на основі цифрових даних про охорону запорізьких кордонів: 1767 р. кордон низових вольностей охороняло 3644 чоловіки простих, крім старшин, козаків; ці 3644 чоловіки розділялися на 20 постів; отже, на кожному посту в середньому налічувалося 180 чоловік. Взята тричі, ця цифра, тобто 540 чоловік, становила один полк²¹. Втім, як справедливо зауважує той же Коховський, сама сотня містила в собі значно більше буквального значення: в літописі Самійла Величка він знаходить свідчення, що в декотрих сотнях гетьмана Богдана Хмельницького було по тисячі чоловік.

Розповсюдженим засобом захисту від неприятеля під час степових походів був у запорізьких козаків так званий табір. Табором рухалися запорожці, переслідуючи ворога у відкритому степу; табором виходили вони на бій і табором захищалися від натиску неприятеля. Мовою козаків, табором звали чотирикутний чи круглий ряд возів, розташованих певним чином для захисту війська, яке було всередині укріплення; у німців цей спосіб захисту звався вагенбургом. Щоб улаштувати табір, козаки ставили кілька возів у ряд, скріплювали їх колесо до колеса залізними ланцюгами, піднімали вгору, мов списи, голоблі, а всередині, між возами, робили так звані долки, тобто глибокі улоговини, по кутах ставили гармати і замкнувши таким укріпленням піхоту, а часом і кінноту, стійко й мужньо відстрілювалися з нього, мов із найміцнішої фортеці. Іноді навколо табору запорожці робили ще рови, вали і вовчі ями, виходили на

¹⁵ Бангыш-Каменский Д. История Малой России. Т. 1.

¹⁶ Боплан Г. Описание Украйны. С. 66.

¹⁷ Мышецкий С. История. С. 8.

¹⁸ Бангыш-Каменский Д. История Малой России.

Козацька піхота
Гравюра XVII ст.

Козаки
Гравюра XVII ст.

Т. 1, прим. 74, 14.

¹⁹ Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 132.

²⁰ Скальковский А. История. Т. 1. С. 69.

²¹ Коховский В. Цит. пр. С. 132.

самі вали й звідти влучно вражали своїх ворогів²². У влаштуванні таких таборів запорізькі козаки, за свідченням сучасника, були справді неперевершеними майстрами²³. Вцілілі до нашого часу запорізькі укріплення хоча досить часто відзначаються нерегулярним характером спорудження, зате виявляють чудове вміння козаків пристосуватися до умов місцевості, як це, зрештою, завжди буває там, де одиницям надається більшої самостійності, ніж масам. Щоб зробити свої похідні вози більш рухомими на випадок несподіваного відступу перед неприятелем, запорожці прикріпляли до них спереду і ззаду по одному «війю»*, в котрий могли запрягати коней з одного чи з другого боку і потім утікати від ворогів у той чи в інший бік, не повертаючи возів²⁴. За словами Боплана, для татар запорізькі козаки в таборі були абсолютною непереможними: він бачив, як 500 кримчаків не могли подолати 50 козаків, замкнених у таборі²⁵. Малодоступними в таборі були вони і для поляків. «Дивувався не один інженер праці й винахідливості грубого хлопа, — пише хроніст Симон Окольський, оглядаючи після битви козаків з поляками 1638 р. на Усть-Старці вали, шанці, батареї й куртини. — Хоча б коронне військо і проникло за козацькі рови, вали, привалки й дубові частоколи, але ще більших сил треба було б на те, щоб узяти козаків приступом усередині їхніх окопів»²⁶.

У поході запорожці рідко вдавалися до облоги міст, оскільки облога фортець була не для них, а відкриті сутички складали славу їхніх воєнних подвигів*. З двох видів битв, кінної й пішої, запорожці були майстернішими в останній: аби кінні козаки, як зауважує очевидець, відзначалися такою майстерністю, як піші в таборі, то вони були б непереможними, оскільки сотня їх у таборі не боялася ні тисячі ляхів, ні кількох тисяч татар²⁷.

Ставши навпроти неприятеля, запорізькі козаки зазвичай не відразу вступали з ним у бій: влаштувавши табір, окопавши й увійшовши в нього, козаки спочатку відкривали загальну канонаду по неприятельському табору, причому стрільці, що стояли у задніх шеренгах, безперервно заряджали рушниці й подавали їх тим, хто стояв попереду, а ті постійно приймали рушниці і безупинно стріляли в неприятеля. Випустивши кілька зарядів і обстрілявши ворога з усіх боків, козаки далі висилали зі свого табору найбільш сміливих, спритних і гострих на язик вершників для так званих «герців» чи «гречі», або «татарських танців», тобто окремих поєдинків, молодецьких сутичок і верхових перестрілок. Кружляючи на своїх конях перед неприятелем, знущаючись над ним і під'юджуючи до битви в'їдливіми словами, козаки вимахували в повітрі своїми кривими шаблями, випускали кулі у ворожий стан і потім блискавично кидалися в табір. Герці давали козакам можливість розвитися сили й розташування неприятеля, ще не розпочинаючи справжньої битви, — це була лише прелюдія до справжньої навалльної баталії. Якщо вірити історикам воєнного мистецтва у поляків і козаків Зеделлеру та історикам України Маркевичу, запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава, або розгорнутий стрій, тобто побудова у фронт; батовий, чи тришеренговий, стрій для оборони; триангула, тобто трикутник або стрій гострою колоною; сакма, чи соганний хід, тобто в колону марш. Битву мішаного характеру, своїх і чужих, вони називали галасом, битву окремими загонами, кожен на свій розсуд, називали розгардіяшем; умовний клич для розпізнання своїх і чужих, звали гаслом²⁸; партизанська війна звалася у них загонами.

²² Ригельман А. Летописное повествование. С. 38; Дневник Титлевского. С. 13, 14.

²³ Собесский Я. Записки о Хотинской войне.

* Дишель волового воза (Б. Грінченко).

²⁴ Эварницкий Д. Запорожье. Т. 1. С. 15.

²⁵ Боплан Г. Описание Украинской войны. С. 55.

²⁶ Окольский С. Польско-козацкая война // Отеч. Зап. 1864. № 9. С. 525.

* Це помилкове твердження спростовують численні приклади, наведені автором у другому томі «Історії запорізьких козаків».

²⁷ Боплан Г. Описание Ук-

раины. С. 8.

²⁸ Окольский С. Польско-козацкая война. С. 337, 339; Эварницкий Д. Запорожье. Т. 1. С. 75; Зеделлер. Обзор истории военного искусства. Т. 2, С. 298; Надхин Г. Память о Запорожье. М., 1877. С. 9, 10.

Розохотивши нетерплячих і чванливих ворогів окремими сутичками, козаки раптово припиняли герці, складали загальний план атаки й розпочинали лому битву. Попередньо, щоб налякати неприятельську кінноту і завдати їй такої чи інакшої шкоди, запорізькі козаки, вибравши темну ніч, підкрадалися до неприятеля і пускали поміж нього ракети, що давали водночас шість пострілів і звалися «блазнихами великого калібру»; ці ракети з великим шумом перескакували з місця на місце, лякали неприятельських коней, викликаючи замішання серед вершників²⁹.

У справжній ломовій битві запорізькі козаки надавали перевагу атаці з флангів і з тилу. З цією метою вони розподіляли своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посилали в тил, а третю й четверту — на обидва фланги. Бій розпочинали одночасно з усіх чотирьох сторін, і якщо вислані частини діяли згідно з головними силами, а вороги передчасно не зауважували козацької хитрості, то досить часто, якщо не в більшості випадків, доля битви вирішувалася на користь запорожців. Такою була битва козаків з поляками біля Жовтих Вод і Княжого Байрака, розіграна ними за всіма правилами власного воєнного мистецтва, в якій вони поклали на місці майже всіх до єдиного ляхів.

Водночас з діями в тил і на обидві фланги неприятельського війська козаки скеровували свої сили і проти його фронту: тут діяла козацька артилерія. Стріляючи безупинно протягом кількох годин, козаки врешті розривали передні ряди ворожого табору, відразу припиняли гарматний вогонь і висилали в неприятельський стан свою піхоту з ручною зброєю, а кінноту висували проти ворожої кавалерії. Вражаючи кінних і піших ворогів, козаки водночас докладали зусиль, щоб перебити у неприятеля обозних коней, перепинити йому цим шлях до відступу й захопити у свої руки всі його продовольчі запаси. Якщо це вдавалося козакам, доля битви була вирішена.

Воєнні успіхи запорожців пояснюються значною мірою, крім особистої хоробрості й постійних занять військовою справою, ще й досконалим знанням тієї місцевості, на якій вони діяли проти ворогів. Що знання місцевості запорожці надавали великого значення, видно зі слів польського хроніста Симона

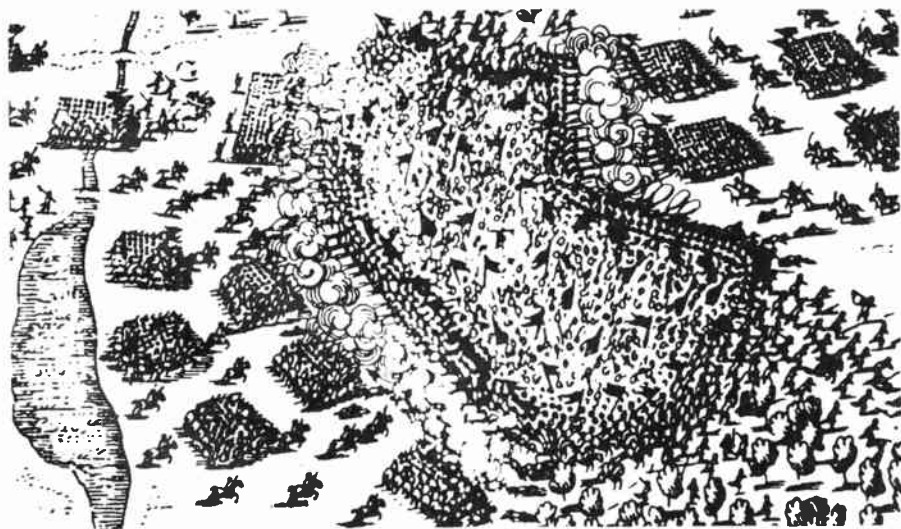
Табір запорізьких
козаків у степу
Гравюра кінця XIX ст.

Козацький табір у битві
Гравюра XVII ст.

Окольського, який пише, що в давнину за знання степових місць козаки отримували в нагороду полковництво чи якийсь інше старшинство³⁰. Незважаючи на дикість, безмежність і безлюдність степів, у яких, «мов у сухому морі, не було ні дороги, ні стежини, ні сліду», запорожці знали свої вольності, як власну пазуху: вдень вони визначали дорогу за сонцем, високими могилами, «крязями земляними», великими балками, скрутними трави, самотніми деревами, що стриміли серед степу, а вночі «вухом та слухом», за течією рік, розташуванням певних зірок, наприклад Вожа (Велика Ведмедиця), Волосожара (Плеяди), Єрусалим-дороги (Молочного шляху)³¹, врешті, за напрямом вітру, який козаки, залежно звідки він дув, називали «москалем», «бусурменом», «донцем» чи «ляхом». Ховаючись, мов звірі, по тернах та очеретах, вмюючи вити вовком, кричати перепелом, харчуючись усім, що лише траплялося в дорозі, запорізькі козаки пильно вглядали ворогів, раптово нападали на них і з малими силами розбивали й перемагали безліч неприятелів³².

Гідне уваги щодо характеру козацьких війн зауваження генерал-лейтенанта Всеволода Коховського. Він звертає увагу на ту обставину у воєнних прийомах козаків, що вони намагалися впливати і на моральний стан неприятелів, а саме: козаки завжди приховували частину своїх сил, і їх несподівана поява згодом спантеличувала ворогів³³. Справді, не лише завдати поразки, а навіть налякати, нагнати страху ворогові вже славилось як подвиг «доброго» запорожця. Той же Коховський відзначає і слабе місце запорізьких козаків як воїнів — незгоди, ворожнечу і навіть зрадництво у випадку невдачі воєнних дій проти неприятелів.

У бою з неприятелями і правильним строем, і окремими масами запорізькі козаки виявляли дивовижну стійкість і мужність, і якщо неприятель перемагав їх двадцять разів, вони все-таки йшли на ворога з новими силами двадцять перший раз. «Це — гідра України, у котрої замість однієї відрубаної голови виростає кілька нових», — казали про них поляки. Запорожці не дорожили своїми головами, знаючи лише одне, що «раз родила мати, раз і умирати». Не про голову думав козак, ідучи на війну, а про свою любов вітчизну, яку він при-

²⁹ Зеделлер. Обзорение истории военного искусства. Т. 2. С. 299.

³⁰ Окольский С. Польско-козацкая война. С. 540.

³¹ Кримські татари й досі орієнтуються вночі в дорозі за нерухомими зірками й великими могилами (Мурзакевич Н. Н. Автобиография. СПб, 1889. С. 228).

³² Летопись Самовидца. С. 289.

³³ Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 134.

страсно любив, про свою предківську віру, якій він свято зберігав вірність, думав він і про те, щоб не заплямувати козацької слави, доброго імені «лицаря». Та й навіщо дорожити головою, коли

«Не сьогодні, так завтра поляже вона,
Як у степу од вітру трава,
А слава не вмере, не поляже,
Всьому світу лицарство козацьке розкаже,
Та козацькая слава,
Що по всьому світу степом розляглась-простяглась,
Та по всьому світу луговим гомоном роздалась,
Туреччині та Татарщині добрим лихом знати далась,
Та й ляхам-ворогам на спис оддалась».

Не страшною була запорожцям смерть на війні ще й тому, що страшнішими були муки, яких завдавали полоненим безсердечні ляхи й люті турки, тобто смерть на палі, здирання шкіри з живих, вішання за ребра на гак, каторжні роботи на галерах тощо.

На війні козаки були немилосердними: вони не шкодували ні ворога, ні його жінок і дітей, і в озлобленні вигадували для них найлютішу страту: проштрикували розпеченим залізом, саджали голими на розпечені сковороди, засипали приску за халяви чобіт, душили дошками дітей³⁴, палили католицькі костьоли, протикали списами, рубали сокирами і прострілювали кулями ікони, топтали ногами святощі, шаткували перед вівтарем ксьондзів і ченців, заводили в костьоли коней і т. ін.³⁵ І зі своєї точки зору, і з точки зору свого часу вони мали рацію: на ворога Христової православної віри вони дивилися, як на найбруднішу тварину — «Жид, лях та собака — віра однака». Тому й були безжальними до них. До того ж у ті часи скрізь і всюди з поняттям війни поєднувалося поняття про грабунок, насильства й поголовне винищення ворогів. Отже, у цьому розумінні запорізькі козаки були лише старанними дітьми свого віку.

Під час битви запорожці вбивали незнатних, знатних намагалися захопити в полон, за що отримували згодом певний викуп; коней, рогату худобу, овець і верблюдів відганяли у свій табір, зброю, одяг і гроші брали як здобич.

Відступали з поля битви запорожці рідко, а якщо й відступали, то виконували це з великим ладом і, завдяки своїм легким і жвавим коням, надзвичайно швидко. Щоб уникнути погоні, козаки нерідко вдавалися до степових пожеж: дочекавшись зручного моменту, коли вітер подує ворогові в лице, влаштували такий «пал», від якого і люди, й коні падали в степу, мов мухи на морозі.

Після походів запорожці поверталися в Січ і тут насамперед відправляли вдячний молебен «Господові-Вседержителю і пресвятій Богородиці»; далі доручали своїм священникам служити сорокоусти по вбитих козаках, поранених вміщували у шпиталі, що існували при монастирях і парафіяльних церквах³⁶, і віддавали їх на лікування цирульникам, які замінювали в Січі лікарів, завжди визначаючи лікарям певну платню із спільного військового скарбу³⁷. Врешті, після всього цього розділяли захоплену здобич спочатку на дві великі частини, — одну для храмів божих, другу для себе, потім ділили між собою, а після поділу або ховали її на островах і в руслах рік, відвівши попередньо течію води вбік³⁸, або продавали купцям і дрібним торговцям чи протринькували корчмарям та шинкарям. Полонених, захоплених на війні, або відсилали в міста України й Росії, або ж за певний викуп відпускали на батьківщину³⁹. Здійснені ними воєнні подвиги оспівували їхні кобзарі, бандуристи й лірники: «Оце, бувало, як повоювали, так і пісню склали, — чи поб'ють турка, чи шарпають ляха, відразу ж і пісню складуть про те»⁴⁰.

³⁴ *Еварницький Д.* Запорозьке. Т. 2. С. 11—12.

³⁵ *Памятники киевской комиссии.* Т. 1. Ч. 1. С. 270, 276.

³⁶ *Бантыш-Каменский Д.*

Исторические материалы, С. 247; Скальковский А. История. Т. 2. С. 137.

³⁷ *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 366.

³⁸ *Боплан Г.* Описание Ук-

раины. С. 27.

³⁹ *Мышецкий С.* История. С. 53; *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 377—365.

⁴⁰ *Еварницький Д.* Запорозьке. Т. 2. С. 30.

Походи запорізьких козаків, залежно від того, проти кого їх здійснювали, були сухопутними й морськими: походи на суходолі організовували переважно проти поляків, рідше проти татар і турків, у походи ріками й морями майже завжди вирушали проти татар і турків. У сухопутних походах кіннота завжди переважала над піхотою; ця обставина обумовлювалася тим, на якій місцевості доводилося діяти козакам: вони воювали у степах, де коні були такими ж незамінними, як човни на воді, й де без коня неможливо ні наздогнати ворога, ні втекти від нього. Тому кінь завжди був необхідним запорізькому козакові: запорожець постійно мусив бути напоготові, щоб мати можливість у будь-який момент не лише відбитися від вершника-татарина, але й наздогнати його і відняти ясир чи здобич. Сухопутні походи козаки здійснювали переважно навесні, близько Іванового дня: «Як прийде весна красна, буде наша голотонька рясна»; зима — лютий ворог козака. Навесні, як зашумлять у запорізьких луках очерети, густа трава й високий ліс, коли Дніпро вкриє свої пороги водою і вийде з берегів, тоді до запорожців потягнеться все, що до весни тихо й мирно сиділо по містах і селах старої України чи у віддалених зимівниках самого-таки Низу.

Задумавши похід проти татар, турків чи поляків, запорізькі козаки перш за все спеціально салютували з Січі з гармат, далі посилали «кругову повістку» козакам-зимівчикам, що жили по хуторах, слободах і бурдюгах¹. Тоді на цей клич, мов бджоли зі своїх вуликів, звідусюди поспішали до збірного пункту козаки на конях, зі зброєю, з продовольчими припасами. Тут, якщо йшлося про термінову оборонну війну, наприклад, треба було відбити напад ворога, відняти у нього ясир, козаки збиралися у похід швидко, стрімко кидалися на ворога, ішли в бій мужньо, не жалкуючи ні сил, ні життя, і потім так само швидко поверталися у Січ². Якщо ж ішлося про наступальний похід, особливо великий, грандіозних розмірів, то запорізькі козаки залучали до нього й українських козаків. Тоді посланці від запорізької старшини вирушали до українських міст і вербували охочих до воєнного походу; такі вербувальники звичайно вибирали базарні чи ярмаркові дні, входили у натовп, вилазили на вози й голосно кричали: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!»³ Зібравши якомога

¹ Записки одесского общества. Т. 6. С. 645.

² Мышецкий С. История. С. 55.

³ Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 1. С. 68.

більше охочих у похід, запорізька старшина розпочинала велику раду, на раді розповідала «славному низовому товариству» про мету її скликання і про загальний план війни, далі розпускала всіх на кілька днів по куренях, зимівниках, слободах і бурдюгах, аби вони запаслися усім необхідним для тривалого походу — продовольчою «харчею», бойовою зброєю, важкими возами, сильними кіньми,— й після цього оголошувала похід⁴.

«Ой, у полі могила, широка долина.
Сизий орел пролітає:
Славне військо, славне запорізьке
У поход виступає.
Ой, у полі могила, широка долина,
Сизий орел пролітає:
Славне військо, славне запорізьке
А як золото сяє».

Мальовничо виглядала збоку ця маса запорізьких вершників, що рухалася степовою рівниною. Попереду всіх їхав на коні військовий хорунжий з червоним стягом чи хоругвою в руці; за хорунжим на чолі самого війська, на чудовому аргамаку, вбраному в найбагатшу зброю, їхав «власний» кошовий отаман, який на час відсутності доручав владу в Січі «наказному» отаманові⁵. За «власним» кошовим отаманом виступала піхота, кіннота й артилерія, розділена на полки й сотні з окремими полковниками на чолі. Разом із військом ішов цілий стан людей — ковалів, слюсарів, кашоварів і окремо могильників, по-нішньому саперів⁶, що вміли, в разі потреби, швидко споруджувати різноманітні земляні укріплення, тобто насипи й рови, для захисту від неприятеля⁷. Разом із військом рухалися і важкі вози, на яких запорожці везли свою артилерію та частину свого озброєння⁸ і котрі використовували як засіб для транспортування своїх поранених і як засіб для укріплення проти неприятеля. Запорожці завжди йшли табором, всередині якого рухалася піхота, а зовні кіннота; для спостереження за рухом неприятелів на всі боки на відстань верстви від табору висилали передових козаків, розвідників. Вони просувалися поволі і йшли переважно вночі, зупиняючись на день по глибоких балках, великих ярах і дрібному чагарнику; дорогою завжди вживали суворох остережних заходів: не розпалювали багать, не палили люльок, не дозволяли іржати коням, зав'язуючи їм морди хустками, мотузками, ремнями, між собою намагалися говорити стримано, впівголоса чи й зовсім пошепки; для орієнтації на місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрант, своєрідний компас.

Як здійснювалися сухопутні козацькі походи з дня на день, як запорожці нападали на неприятелів, захоплювали здобич і як поверталися до себе додому, про це частково розповідає «меморіал» 11 жовтня 1769 р. козацького походу на Очаків і Акерман. Восени, 25 вересня, з Коша вийшли у «партію», при старшинах і полковниках, 3 100 козаків. Переправившись через річку Синюху, вони того ж дня заночували; наступного дня перейшли вброд ріку Буг, добралися до річки Кодими й тут розташувалися на ночівлю, розставивши по курганах «бекети»; наступного дня, шойно засвітало, рушили вгору понад Кодимою і йшли до полудня; опівдні, влаштувавши обідній перепочинок, від Кодими пішли в степ, через балки до Очаківської сторони, в пониззя Бугу, і заночували, дійшовши до Чортали*. Від Чортали рушили до Чачиклії і там досить довго відпочивали; надвечір, переправившись через Чачиклію, ночували біля цієї річки. Від Чачиклії дійшли до Тилігулу і, через велику зливу, розташувалися тут на нічліг, розставивши на ніч варту. На світанку перейшли ріку, але через велике болото переправа затяглася до середини дня. Від Тилігулу пішли на Куяльник; тут,

⁴ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 373.

⁵ Там же. Т. 3. С. 442.

⁶ Летопись Самовидца. С. 13.

⁷ Кулиш П. История вос-

соединения Руси. Т. 1. С. 152.

⁸ Як видається, гармати вперше було встановлено на лафети лише в другій

половині XVII століття. Б. Хмельницьким (Коховський В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. С. 96—97).

* В оригіналі «Чартали».

захопивши по дорозі 10 татарських коней, підійшли до балки, що впадає в Куяльник, і в ній заночували, виставивши варту. На світанку 1 жовтня вирушили далі, перейшли Дальник і біля нього стояли весь день; тут з бекета помітили трьох ногайців, вирядили старшину з козаками, щоб упіймали їх, але це не вдалося. Того ж вечора рушили понад Дальницьким лиманом, що впадає у Чорне море і йшли вночі степом; тут напали на ногайське стадо, при якому було семеро пастухів, двох із них зарізали, а п'ятьох узяли живцем і допитали; з допиту довідалися, що біля моря було багато кінських табунів з невеликою кількістю пастухів. Після цього кинулись до моря, всю ніч шукали табуну, захоплювали їх, а пастухів різали. Прийшовши до селища Хаджибей, заночували біля нього і вже збиралися напасти на нього, але несподівано дізналися, що в Білгород прибуло з Очакова 200 чоловік, і кинулися на турків. Тут, бачачи свою малочисленність, спішилися з коней, розпочали перестрілку, багатьох турків перебили, дев'ятьох узяли в полон, але полонені хто від ран, хто від вологої й холодної погоди потім повмирили в дорозі. Тут захопили здобич: рушницю, коней у збруї, два прапори, залізну булаву, мідні литаври і «весь вантаж». Після цього знову пішли на Хаджибей; напавши на нього, чоловіків і жінок покололи, багато хат і різних будівель у селищі й навколо нього попалили, а здобич забрали собі; тут же, частково вирізавши, а частково забравши в полон пастухів, захопили 20 тисяч коней, тисячу рогатої худоби, 4 тисячі овець і 180 верблюдів. Погромивши Хаджибей, пішли від моря понад Хаджибейським лиманом і прийшли до першого, Кучурганського, Куяльника; переправившись через нього й відпочивши, вночі перейшли другий Куяльник і, трохи перепочивши, пішли до третього Куяльника. 3 жовтня добралися до Тилігулу, переправившись через нього й відпочили; потім дійшли до Чачиклії, уночі перейшли через неї і також відпочивали; 4 жовтня доїхали до гирла Чортали і відпочивали протягом ночі; нарешті 5-го пройшли понад Бугом і переправилися разом із відбитою у татар і турків худобою через Буг вище Гарда, у Кривому, поробивши «плавки», і тут «учинили всему войску роздых»⁹.

Такого ж характеру були й морські походи запорізьких козаків. Різниця полягала лише в тому, що козаки вирушали в дорогу не на конях, а на великих човнах, що звалися чайками (від татарського «каїк» — «чайк» — круглий човен), або дубами¹⁰. Тут човен був так само необхідний, як у степу кінь.

Човни у запорожців були двох видів — річкові й морські. Річкові призначалися для риболовлі та «для всякого припасу хоромного і дровяного» й поміщали щонайбільше 10 чоловік. Усі човни, як річкові, так і «човни морські», чи чайки, частково доставляли готовими з України чи навіть із глибини Росії¹¹, частково будували в самій Січі.

Спосіб будівництва морських човнів у запорожців не був надто складним: за переказом, що дійшов до нас, початково у них були човни, виготовлені з буйволячої шкури, для зручності перетягання їх від однієї річки до іншої суходолом¹², але з плином часу первісні човни були замінені великими чайками. Ці чайки споруджували в особливому місці Січі, військовій скарбниці, і за своїм зовнішнім виглядом вони нагадували неаполітанські фелюки, іспанські баркелонги, гострі і з носа і з корми, без кіля й палуби¹³, розміри їх були досить різними: завдовжки від 50 до 70, завширшки від 10 до 12 чи від 18 до 20, заввишки до 12 футів¹⁴. Основою такої чайки було дно, видовбане з вербової чи липової колоди завдовжки з 45 футів; до цієї основи з обох боків знизу вгору прибивали дубові дошки завдовжки до 12 й завширшки до 1 фута кожна, дошки нашивали доти, доки човен не набував вказаної довжини, ширини й висоти. Після цього збудований човен осмолювали і прилаштовували до нього два керма чи загірбні весла, одне на кормі, друге на носі, щоб не повертати з од-

⁹ Фелицын Е. // Кубан. обл. ведомости. 1890. Приложение.

¹⁰ Летопись Самовидца. С. 331, 329, 348.

¹¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 260; Т. 12. С. 102, 49.

¹² Зеделлер. Обзорение истории военного искусства. Т. 2. С. 299.

¹³ Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 68.

¹⁴ Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 68; Боллан Г. Описание Украины. С. 62.

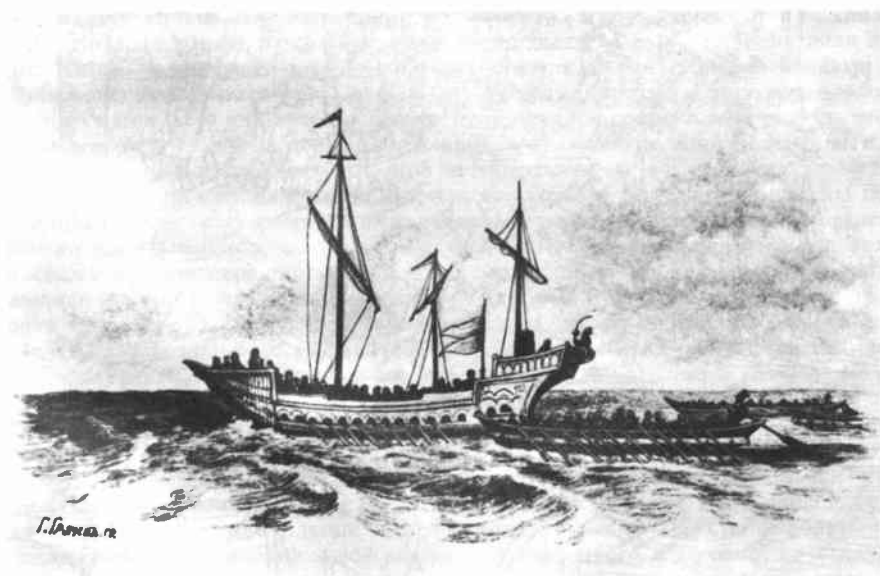
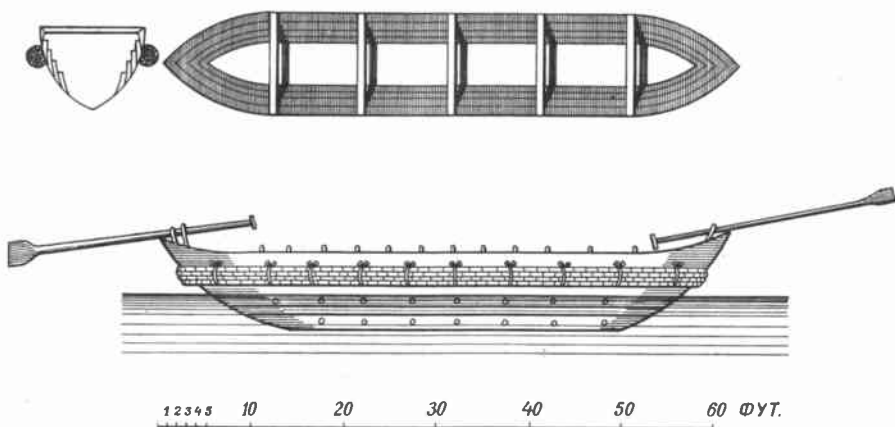
ного боку на другий і завдяки цьому діяти ним вільніше, без зайвої втрати часу. Далі до бортів осмоленого човна з зовнішнього боку, уздовж дощок від корми до носа за допомогою лика чи глуду прив'язували пучки очерету завтовшки від 6 до 18 футів, щоб вберегти від потоплення морськими хвилями і захистити у гарячих сутинках від ворожих стріл. До кожної чайки, залежно від її величини, прикріплювали від 20 до 30 і навіть до 40 весел з обох боків; посеред чайки ставили одну щоглу, до якої, при потребі, кріпили вітрило. Завдяки цьому чайка могла йти одночасно і на веслах, і на вітрилі; зрештою, козаки навіть за сильного попутного вітру воліли йти лише на веслах і уникали вітрил, котрі могли видати їх неприятелеві. До всього цього на кожну чайку ставили з одного боку бочку для сухарів завдовжки 10 і перерізом 4 фути із втулкою згори для просування в неї руки, а з другого — 4 чи 6 фальконетів, невеликих кованих залізних чи мідних гармат. Зрештою, на початку історичного існування запорізькі козаки не возили з собою у морські походи жодних гармат, і лише наприкінці XVII ст. почали брати фальконети, та й то невеликі, оскільки їхні малі судна не могли витримати ні важких гармат, ні палуби¹⁵. Кожну чайку будувало не менше 60 чоловік протягом 15 днів; за два чи три тижні вони виготовляли від 80 до 100 човнів.

У будованого таким чином човна сідало від 50 до 70 козаків, кожен з яких мав шаблю, дві рушници, шість фунтів пороху, достатню кількість куль, кілька ядер для фальконетів, один нюрнберзький квадрант і необхідні життєві припаси: сухарі, копчене м'ясо, варене пшоно чи кашу і ячмінне борошно, з якого готували саламаху; спиртних напоїв возити з собою козаки не сміли, бо п'яниць у походах не терпіли і якщо помічали когось у нетверезому стані, відразу викидали за борт човна, оскільки «тверезість вважали необхідною при виконанні своїх задумів»¹⁶. Похідний одяг козаків складався з сорочки, двох шароварів, каптана з грубого сукна й шапки: хоча в мирний час запорожці одягалися дуже багато й ошатно, але для морських походів вибирали найстаріше дрантя, в той час як турки, йдучи на війну, одягалися у дорогий одяг і прикрашалися «золотими й діамантовими речами»¹⁷.

Для морських походів вибирали переважно осінній час, особливо хмарні дні й темні ночі, перед молодиком, коли можна було приховати кожен рух проти неприятеля. Козацькі чайки виходили просто з січової гавані і спускалися Дніпром; вони йшли так тісно, що веслярі трохи не зачіпали веслами один одного. Попереду йшла чайка кошового отамана, на котрій майорів отаманський стяг. Так козаки допливали до острова Тавані, навпроти якого на правому березі ріки стояло турецьке місто Кизикермен. Турки, довідавшись про рух козаків, вживали проти них відповідних заходів: від міста Кизикермена до Тавані вони протягували залізні ланцюги впоперек Дніпра, а від містечка Ослана до того ж острова Тавані перегороджували ріку Конку, яка в цьому місці з'єднувалася з Дніпром. Посередині ріки влаштовували ворота, а на ворота наводили з фортечок гармати. Здавалося, що кожен, хто намагатиметься пройти крізь ці фатальні ворота, повинен неодмінно загинути. Але козаки, у свою чергу, вживали своїх заходів: користуючися темрявою ночі, вони звалювали в лісі кілька високих дерев, прикріплювали до них залізні ланцюги і у стоячому вигляді пускали їх мимо острова Тавані на ворота, що замикали прохід по Дніпру. Пущені таким чином дерева, вдаряючи в залізні ланцюги, закріплені поперек Дніпра й Конки, давали знати туркам про рух козаків. Турки зчиняли тривогу, стріляли з гармат, але попадали не в човни, а в дерева, приймаючи їх за високі щогли. А запорожці тим часом спокійно стояли в очеретах біля берега Дніпра вище ланцюгів і чекали, поки турки витратять бойові припаси; тільки-но канонада припинялася, козаки кидалися до ланцюгів, розривали їх сильним натиском і потім, користуючись нічною темрявою, спокійно пливли далі. Точнісінько так, вичекавши «сприятливої для себе погоди», запорожці, ніким не помічені, проходили повз Очаків і Кінбурн. Зрештою, замість Дніпровського лиману козакам часом доводилося перетягати свої дуби до відомого їм місця у Прогної, звідки до моря вела протока, і протокою виходити у відкрите море. Але найчастіше вони, щасливо проминувши всі турецькі міста на Дніпрі, йшли

Сухопутні й морські походи
запорізьких козаків

у Дніпровський лиман, а з лиману в Чорне море, де козаку «шлях чистий», де йому і гуляти не заказано і доріжки всі показано¹⁵. Звідси запорожці заскакували й на острів Тендру («Тин-Дерево»), і до Азова, Гьозлева («Козлова», «Тисячі Очей»), звідси вони пробиралися у Біле і Кругле моря, тобто Архіпелаг * і Мармурове море, звідси ж вони проникали за Тамань, у Єгипет («Білу Арапію»), заходили в Бессарабію («Бісову Арапію»), обсмалювали крила Акерману чи «Білому городу», впливали до Кілії, Ізмаїла, гирла Дунаю, а нерідко і сам Царгород «мушкетним димом окурювали», «самому Царгороду да-

¹⁵ Крюйс К. Разыскания о Доне. № 54. С. 68—70.

¹⁶ Боплан Г. Описание Украйны. С. 63—64.

¹⁷ Крюйс К. С. 70—72.

¹⁸ Мышецкий С. История. С. 11—13; Записки одесского общества. Т. 2. С.

Козацька чайка
Малюнок з книги Боплана
Середина XVII ст.

Запорізький корабель
та чайки

Гравюра кінця XIX ст.

645; Т. 7. С. 178, пр. 50; Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни. Т. 1. С. 203, 204; Смирнов В. Крымское ханство. СПб, 1887. С. 493.

* Йдеться про Іонійський архіпелаг.

вали пороху нюхати»; міста Трапезонт, Кафу й Варну «вистинали», прекрасне місто Синоп, чудово розташоване й відмітне своїм здоровим кліматом, через що його називали «Мединет-Юль-Ушак», тобто містом коханців, «скидали до фундаментів».

«А в неділеньку рано-пораненьку плывуть славні козаченьки,
Плывуть човенцями, поблискують весельцями.
Вдарили разом сімсот самопалів сьдеми пядов од запалов...
Була Варна, була Варна, здавна славна, здавна славна,
Славнійші козаки, що в тій Варні міста взяли,
Міста в Варні усі взяли, а в них турків порубали».

.....

«А ізъ того времени (від Сигізмунда I) козаки, найпаче запорожскіе, в храбрость и силу произошли, воюя часто на турков, и в тіх войнах алчб и жажд, и морозу, и зноу приобькли... Да они ж в покои жити никогда не любят, но для малой користи великую нужду подимают и море было переплывать отваживаются, и суднами подъезды под турецкие города и разоряя оные, с користми до Коша возвращаются, и для таких воинских діл их не возгнушались из высоких фамилій персоны быть у них гетманами»¹⁹. Дивовижна сміливість, навіть, можна сказати, зухвальство запорізьких козаків під час їхніх роз'їздів по Дніпру й набігів на Крим, повз турецькі й татарські фортеці, звичайно, частково пояснюється мізерним станом цих фортець та їхньої залоги. Зокрема, найкращі з них, Очаків і Перекоп, «очі Дніпра

й Криму», завдяки нікудишнім знанням турків у інженерному мистецтві, абсолютно не виконували свого призначення: їхні рови постійно осипалися й залишалися невідремонтованими, гармат було замало, гарнізон слабкий і немічний²⁰.

Однак бувало, що турки, дізнавшись про похід запорожців повз Тавань по Дніпру, виставляли дозори, розставляли в гирлі Дніпра свої галери, але й це даремно: темрява ночі й ширина Дніпровського лиману, яка сягала тут десяти й більше верст, давали можливість козакам прослизнути і повз другу турецьку варту. Але вістки про козацький похід швидко поширювалися по всьому узбережжю і незабаром доходили й до самого Константинополя. Тоді з султанської столиці скакали гінці у всі приморські області — Анатолію, Болгарію, Румелію — і сповіщали мешканців про наближення страшного ворога. Запорожці й цим не переймалися: вони вибирали якесь безлюдне місце на березі моря, приставали туди всіма своїми човнами й залишали човни під охороною двох козаків та двох хлопчиків на кожному човні, а самі, озброївшись шаблями, пістолетами й рушницями, несподівано кидалися на найближче місто, палили будівлі, грабували майно, винищували жителів і потім, набравши різного добра, швидко поверталися до човнів, одночасно сідали в них і виходили в море. Погулявши якийсь час по морю, вони знову обирали собі захищене місце, знову висаджувалися на берег і знову влаштовували раптовий напад на якесь місто, знову палили, грабували, вбивали й поверталися до човнів. Так за короткий час вони спустошували величезні простори морського узбережжя, захоплювали по дорозі татарських коней, сідали на них верхи, добиралися до місця, де сиділи товариші біля затоплених човнів, забирали все своє добро і всіх людей і поспішали у Січ²¹. Вирушаючи в похід, запорожці часом розділялися на два загони: один загін ішов суходолом, уздовж берега Дніпра, верхи на конях, другий водним шляхом, дубами вниз за течією Дніпра. Пройшовши Кизикермен, Очаків і Кінбурн, вони з'єднувалися в одному місці і потім спільно здійснювали набіги на турецькі міста. Згодом, коли турки відкрили всі потаємні ходи козаків і почали хапати й рубати їх, запорожці вигадали інший спосіб обдурювати турків: вони виходили з Січі невеликими човнами і, дійшовши до Кизикермена, Очакова й Кінбурна, перетягували їх суходолом до того місця, де у них затоплювалися дуби, і звідси розпочинали свої спустошення берегів Чорного моря; здійснивши кілька набігів, вони поверталися в море і тут були дуже обережні, щоб не потрапити на очі туркам.

Тим часом на морі вже давно підстерігали козаків турецькі гадраги, які по-козацьки звалися галерами, чи каторгами. Але запорожці не лякалися й галер: довгий досвід привчив їх до морських битв, а нечувана хоробрість змушувала зневажати страх перед ворогом. Вільно плаваючи по морю, вони довго залишалися непоміченими ворогами, оскільки їхні чайки виступали над поверхнею води не більше 2 1/2 футів, і зовсім ховалися за морськими хвилями, в той час як самі козаки вже здалека бачили високі й важкі турецькі галери. Помітивши галери, козаки, знаючи свою мізерну чисельність, що виключала можливість якогось нападу на ворога, уникали відкритого бою й вичікували або туманної погоди, або настання ночі, лавіруючи по морю аж до вечора й не випускаючи з поля зору неприятеля. Якщо козаки зважувалися напасти на турецькі галери, вони негайно складали щогли й намагалися розташувати човни так, щоб надвечір сонце було у них за спиною. Чим ближче хилився день до вечора, тим ближче підходили козаки до турецького корабля: за годину до заходу сонця вони наближалися на одну милю до нього, а до самої ночі підходили ще ближче. Дочекавшись врешті півночі, вони несподівано кидалися до неприятельського корабля. В той час одна половина відважних плавців працю-

¹⁹ Летопись Самовидца. С. 213.

²⁰ *Боплан Г.* Описание Украины. С. 36, 37; *Коховский В.* Опыт изу-

**Штурм Кафи запорізьким
військом у 1616 р.
Гравюра 1622 р.**

чения войн Б. Хмельницкого. С. 79—81.

²¹ *Мышецкий С.* История. С. 13, 14; *Боплан Г.* Описание Украины. С. 65.

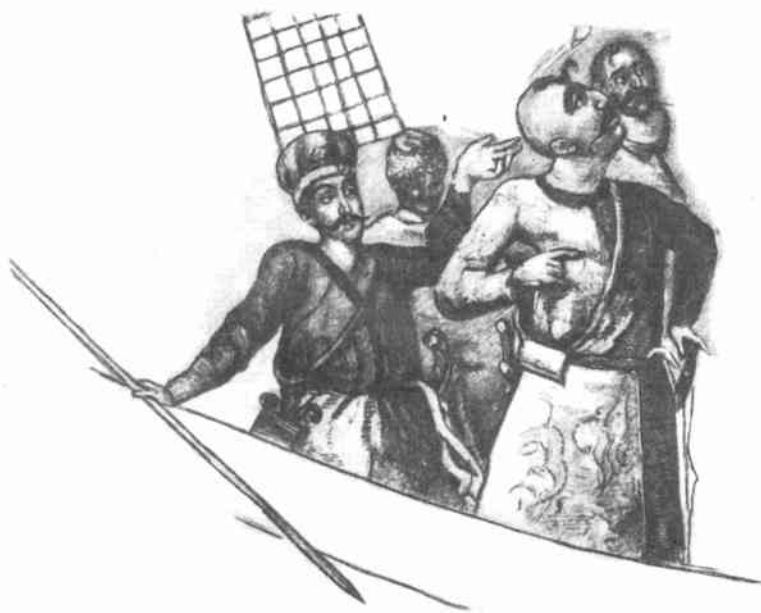
вала веслами, а друга, з ніг до голови озброєна, кидалася на бордаж «важкого, трирядовесельного» турецького корабля, відразу зічплювалася з ним і негайно вривалася всередину, хапала гроші, золото, срібло, дорогі тканини, легкі товари, що не боялися води, решту добра палила, кидала за борт, протих людей вбивала, шляхетних брала в полон, корабель з усім екіпажем, непотрібний козакам через їх невміння керувати морськими суднами, пускала на дно, а сама швидко поверталася до своїх човнів і йшла геть²². Особливо страшними для турків були козаки біля морських берегів: захопити козаків тут було майже неможливо, оскільки вони були великими майстрами плавати біля берегів, до того ж, якщо вони виходили на берег, спіймати їх було дуже важко; вони вміло ховали свою здобич і дуже швидко затоплювали човни, щоб потім знову витягти їх з води й розгулювати по морю, турків же козацькі судна зовсім не цікавили, вони намагалися лише захопити людей, щоб зробити їх невільниками²³.

Тим часом, «струснувши Крим чи Анатолію», козаки поспішали повернутися назад, у Січ. Турки й тут вживали заходів проти козаків: вони розставляли варту біля гирла Дніпра, навпроти Очакова, і чигали на своїх ворогів. Але козаки наперед знали всі плани турків і сміялися над ними: замість того, щоб підніматися до самого гирла Дніпра, козаки приставали до відомої їм затоки, за 3—4 милі на схід від Очакова, і цією затокою, а потім низькою улоговиною, що йшла від затоки до Дніпра й заливалася морською водою на чверть милі, піднімалися човнами до суходолу; сухим місцем видолінка вони перетягали човни на руках, працюючи по 200 чи по 300 чоловік біля одного човна, і таким чином за 2-3 дні долали перешкоду, виходили до Дніпра й піднімалися до Січі, привозячи іспанські реалі, арабські цехіни, перські килими, східну парчу, бавовняні вироби, шовкові тканини, і все це ділили між собою.

Якщо ж турки перепиняли запорожців і біля низького видолінка навпроти Очакова, козаки вибирали найдальшу дорогу для повернення в Запоріжжя: з Чорного моря вони йшли у Керченську протоку, звідти в Донський лиман, з лиману до гирла ріки Міусу, Міусом піднімалися вгору до того місця, де він перстає бути судноплавним; звідси трохи проходили волоком і діставалися до Вовчої Води, притоки Самари. З Вовчої Води потрапляли в Самару, з Самари, вище фортеці Кодака, у Дніпро. Та цим шляхом козаки ходили рідко, хіба що коли їхня флотилія складалася з 20 чи 25 човнів, або тоді, коли інші шляхи були відрізані турками²⁴.

Не завжди, ясна річ, так щасливо закінчувалися для козаків походи: часом вони потрапляли в таку глуху пастку, що зазнавали величезних втрат. Особливо страшною для них була сутичка з турецькими кораблями у відкритому морі серед білого дня: тоді від турецьких гарматних пострілів «човни їх розсипалися, як зграя шпаків», а самі козаки шукали порятунку в поспішному відступі до берега і втечі на материк. Зрештою, нерідко і за найгірших обставин козаки не втрачали мужності і вступали в бій із ворогами; прив'язавши весла до місць, вони всіма наявними силами давали відсіч туркам, причому половина, не встаючи з місць, безупинно стріляла в турків з рушниць, а друга безперервно заряджала рушницю й подавала їх стрільцям. У такому випадку вони рідко коли опинялися остаточно переможеними, хоча в подібних сутичках втрачали до двох третин своїх товаришів, але решта сміливців щасливо поверталася на батьківщину²⁵.

З описаних у цих походах козацьких чайок жодна не збереглася цілою до нашого часу. Ми маємо лише уламки однієї з чайок, нещодавно знайдені у гільці Дніпра Сисиній, паралельній гільці Підпільній, навпроти с. Покровського Катеринославського пов., місця останньої за часом Запорізької Січі. Із двох знайдених тут човнів більший мав десять сажнів у довжину й один у глибину, він був зроблений без кіля, плоскодонним на вигляд, з крутими вигнутими боками. Дно й нижня частина бортів (по ватерлінії) були з дубових дощок, а верхня частина бортів і палуба — з ялинових; кокори, тобто ребра, всі з дуба. Вся зовнішня обшивка човна кріпилася до кокор дерев'яними яєновими, завтовшки у два пальці, й залізними, грубої роботи кованими цвя-

Прапор Війська
Запорізького
першої половини
70-х років XVIII ст.
Ермітаж

Запорізька старшина
і козаки на кораблі
Фрагмент прапора

²² Боплан Г. Описание Ук-
райны. С. 66, 67.

²³ Кройс К. Разыскания о
Доне. С. 70.

²⁴ Боплан Г. Описание
Украины. С. 67, 68.

²⁵ Боплан Г. Описание
Украины. С. 69.

Д. І. Яворницький
Історія запорізьких козаків

хами з великими капелюшками. Один залізний цвях ішов після двох дерев'яних. По боках човна встановлено кочети для весел: на всю довжину човна йшов тут дубовий брус завтовшки в 5 вершків, складений із двох шматків, скріплених якраз на середині човна. Вгорі до бортів прикріплено залізні болти з гачками, що досі збереглися, очевидно, для кріплення мотузяних снастей, з чого можна зробити висновок, що човен крім весел ходив і під вітрилами. Менший з човнів мав 3 сажні завдовжки, 2 аршини завглибшки і до двох з половиною аршинів завширшки (посередині). Зовні він нагадує баркас, але збудований так само, як і великий човен.²⁶

Крім чайок запорізькі козаки використовували, хоча й дуже рідко, й кораблі. Такий корабель зображено на великому військовому прапорі минулого століття, подарованому козакам Катериною II (зберігається в Ермітажі). Це так званий трищогловий, дводечний корабель, з одного борту якого видно чотири правильні округлі каютні ілюмінатори й високу двоярусну рубку у вигляді шатра для розміщення на судні головних осіб команди, з вісьмома отворами у вигляді дверей, по чотири на ярусі. В нижній деці корабля сім великих люків, у верхній — три малі. Стільки ж люків було, мабуть, і з протилежного боку, отже, з обох сторін нижньої і верхньої дек було двадцять люків; з них стирчать кінці гармат. Корма судна товста, але порівняно низька, з різьбленими прикрасами й малюнками та одним військовим прапором, розтягтим посередині і прикріпленим на невисокому древку. На носі корабля видно якірний значок, до якого прикріплено прапор, такий самий, як на кормі, лише менший. Між кормою й носом встановлено три високі щогли для трьох вітрил, з двома мотузяними драбинами до кожної. На кожній із щогл майорить по одному прапорові, такому ж, як на кормі. Весь корабель міг умістити не менше 250 чоловік команди з 5—10 начальниками²⁷.

²⁶ *Еварницький Д.* Запорозькие лодки //Одес.

Листок. 1890. № 100. С. 2.

²⁷ *Еварницький Д.* Очерки

по истории запорожских козаков. С. 117—120.

Запорізькі козаки мали якщо не найбагатші, то одні з найбагатших земель у всій нинішній Південній Росії; глибокі чорноземи, просторі пасовища, чудові луки, численні заводнені балки, хоча нечисленні, зате густі порости дрібнолісся,— все це робило запорізький край привабливим у очах кожного землероба і змушувало багатьох українців, особливо з середини XVIII століття, цілими масами прямувати на Низ, шукати там притулку для себе і своїх родин, споруджувати там власні житла, отримувати й обробляти землю. Джерела не дають нам достатніх вказівок про види землеволодіння у запорізьких краях. Але щодо цього, видається, можна прийняти те загальне положення, що в запорізькому краї уся земля переважно становила громадську власність, хоча громадська не виключала часом і приватної власності. Відомо, наприклад, що, з одного боку, січове товариство володіло різними угіддями, тобто сіножатними, орними, рибними й мисливськими місцями, на громадських засадах, міняючи їх, за жеребом, шороку між усіма без винятку товаришами; з другого боку, відомо й те, що січове товариство віддавало у власність козакам-зимівчакам деякі землі. Але якщо між землями зимівчаків були й землі, що їх віддавали лише на правах тривалого користування, то разом з тим були й землі, які надавали козакам за особливі подвиги перед усім християнським світом чи лише перед Запорізьким Військом, у повну власність¹.

Так чи інакше, але, володіючи великими й багатими землями, запорізькі козаки, однак, за відгуками всіх сучасників, порівняно мало супроти потреб займалися землеробством, «мало серед них було таких художників (!), котрі б продажем хліба годувалися». З дитинства вправляючись у «військовій екзерциції та морських походах»², маючи більшу схильність до рибних і овочевих страв, ніж до хліба і м'яса, і не маючи поблизу своїх вольностей великих хлібних ринків і гаваней, запорізькі козаки, незважаючи на численні ріки, багатий чорнозем, плодючі землі і безмежні простори степів, мало обробляли свої землі й зовсім не використовували сховані у землі багатства. Зрештою, це й природно. Козаку, вродженому воїнові, споконвіку звичніше було борознити веслами високі хвилі рік і морів, ніж тяти косою високу траву лук і орати плугом незайманий ґрунт степів; степ для козака був ареною бойових подвигів, а не полем для чорних робіт. Провадячи майже безупинні війни з ворогами, захищаючи Росію, Польщу й Україну від страшних ворогів — мусульман, запорожці

¹ Феодосій. Исторический обзор церквей. С. 60 та ін.

² Крюйс К. Разыскания о Доне. С. 51, 67.

звичайно мусили задовольнятися переважно привезеними ззовні продуктами харчування. Спочатку, в період залежності Запоріжжя від Речі Посполитої, вони отримували хлібне жалування від литовсько-польського уряду, згодом, у період залежності від Росії,— від Москви. Певним доказом мізерності хліборобства в Запоріжжі є «чолобитна» кошового отамана Григорія Федоріва імператриці Єлизаветі Петрівні 1755 р., в котрій він писав, що Військо Запорізьке низове «з давніх літ і нині хліба не робить»³, та й у степових місцях мала родючість його»⁴. Та при всьому цьому не можна сказати, що у запорізьких козаків земля взагалі не обробляли або що вони цілком ухилялися від її культивуваці. «Не всі запорожці,— зауважує академік минулого століття * Василь Зуєв,— займалися кривавими промислами (тобто війною), у них частково існувало й рільництво, і скотарство, й рибальство, залежно від того, які кому вигоди показувало місце, де він жив»⁵. І справді: в Запоріжжі існував цілий клас козаків, що звалися «сиднями», або гречкосіями, котрі жили по зимівниках, селах і бурдюгах, займалися різними господарськими справами і між іншим «засівали свої поля різним хлібом»⁶. Кількість цих зимівників зростала з року на рік так, що наприклад, 1766 р. їх налічувалося до 4 тисяч, 1775 р.—45 сіл і 1601 зимівник⁷, а разом зі збільшенням кількості поселень збільшувались і площі оброблюваної землі. Найбільше землі, безумовно, обробляли у найбагатших на чорноземі і, головне, найвіддаленіших від сусідства хижих татар паланках: перше місце тут посідала Самарська паланка, за нею ішли Кодацька, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Перевізка й Бугогардівська паланки. У трьох останніх землях обробляли або в наймізернішій кількості, або взагалі не обробляли.

Землю для посіву хліба вибирали, за словами очевидця, переважно біля рік чи по схилах балок і в долинах, оскільки високий і відкритий степ не завжди був придатний для цього. Кожний заможний запорожець засівав хлібом стільки землі, скільки в нього було робочої сили й експлуатував обрану ділянку доти, доки земля не виснажувалася і не ставала непридатною для хліборобства; тоді він покидав насаджене місце, вибирав собі іншу ріку чи балку, будував тут зимівник і знову брався за експлуатацію землі. Здобутий на землі хліб запорожець звичайно ховав у спеціально викопаних у землі ямах, схожих на підземні погребі, помітні зверху лише господареві; це, очевидно, робилося для того, аби зберегти своє багатство від рапових набігів хижих сусідів, татар. Ями ці влаштували таким чином: господар вибирав відкрите й сухе місце у власному зимівнику чи біля нього, викопував круглу яму з невеликим отвором, крізь який міг пролізти один чи двоє чоловік; цю яму, гладенько вимазавши у ній глиною підлогу, стіни й стелю, просушували і перед самою засипкою у неї зерна добре випалювали. Давши їй протягом якогось часу вихолонути від жару, наповнювали хлібом, отвір закладали дошками, поверх нагортали землі, яку щільно втоптували, обов'язково врівень із навколишньою поверхнею, і таким чином зберігали протягом довгих років свої хлібні запаси. Закладений таким способом хліб рідко коли псувався, за винятком випадку, коли в яму, через погано втоптану землю, потрапляла вода. Якщо виникла потреба відкрити таку яму, господарі вживали при цьому певних остерезних заходів: знявши дошки, вони мерщій відходили від ями, щоб уникнути важкого хлібного духу, котрий міг убити на місці необачну людину. Знявши дошки, господарі залишали яму відкритою протягом цілого тижня і лише після цього вибирали засипаний у неї хліб⁸. Цих запасів господар не чіпав доти, доки не наставала в них потреба, або доки він не відчував наближення смерті; в останньому випадку він заповідав їх або на церкву, або одному зі своїх робітників, якомусь найбіднішому пастухові. Цей останній, несподівано отримавши таке багатство, часто прогулював його з товаришами «на помин душі усопшого»⁹. З

³ Кошовий перебільшує з явною метою розжалобити імператрицю.

⁴ Скальковский А. История. Т. I. С. 181.

* Тобто XVIII ст.

⁵ Зуев В. О бывших промышлях. С. 2.

⁶ Чернявский В. // Мышецкий С. История. С. 82.

⁷ Дашков. Сборник антропологических и этногра-

фических статей. Т. I. С. 133.

⁸ Зуев В. Путешественные записки. С. 271.

⁹ Зуев В. О бывших промыслах. С. 2—3.

усіх злаків запорожці більше сіяли гречку, ячмінь, овес і горох, менше жито і ще менше пшеницю.

Слушно вважаючи власний обробіток землі недостатнім для утримання всього війська, запорізькі козаки завжди потребували привізного хліба й завжди цінували хлібне жалування як Польщі, так і Росії. З якого часу в Польщі було заведено посилати запорізьким козакам хлібне жалування, точно сказати не можна, але можна припускати, що це могло статися в часи короля Стефана Баторія (1576—1586), який запровадив у Запоріжжі «атамана кошевого и всі их начала и таковыє ж войсковые клейноты и давшаго им жалованье на год по червонцу и по кужуху (!)»¹⁰. Якою була величина цього хлібного жалування Запорізькому Війську, також невідомо. Хлібне жалування запорізьким козакам із Москви вперше почали присилати, як здається, 1654 р., з часу підлеглих їм Росії. Знову-таки невідомо, скільки його початково надсилали в Січ; відомо лише, що в кінці XVII ст., а саме 1693 р., коли запорізькі козаки були вже за Московією, вони скаржилися українському гетьманові Івану Мазепі на злиденність надісланого їм продовольства, — «по шесть бочок борошна на каждой куринь, з ласки вашея велможности, и з монаршей милости дорочного жалованья по алтинов два, albo часом и боліе грошей, и сукна по аршину на козака пай; чи есть то речь подобная тим ся през так час немалій уконтентовати? Ей, ни во віки»¹¹. Доставляли переважно борошно, крупи і пшоно. Крім царського хлібного жалування, запорізькі козаки часом отримували хлібне продовольство з Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря; запрошуючи до себе на служіння ченців цього монастиря, вони разом з тим виклопотали собі у російського уряду право вивозити з Києва в Січ і хлібне продовольство.

Важливішою галуззю запорізького господарства, ніж хліборобство, було скотарство: розлогі степи Запоріжжя, укриті влітку високою, соковитою і густою травою, своїм виглядом закликали запорожців до такого промислу: «Там сіна по коліна, свіжого пойла по стійла». Більш за все запорожці розводили, безумовно, коней. Таким уже було заняття запорізького козака: він тільки тоді й був козаком, коли мав коня. Без коня він і не лицар; лише верхи на коні, з ратищем у руці він і був страшним для ворогів — татар, турків, поляків. «Запорізькі козаки досить пильно утримують кінські заводи, котрими користуються для далеких походів, тому що більше з татарами, котрі всі верхи на конях, справу мають»¹². Тому в усіх козацьких піснях, думках і переказах скрізь фігурує кінь:

«Ой, коню, мій коню,
Де ж ті літа, де ж той час,
Як ми слави добували,
І як всюди знали нас?»

Коня звали вірним другом, нерозлучним товаришем, милим братом козака; у козака «бідного сиротини, чорна бурка — його сват, шабля й люлька — вся родина, сивий коник — його брат». Козак звертається до свого коня не як до німої тварини, а як до розумної істоти, у всьому рівної з людиною; він просить його «розбити козацьку тугу по темному лузі», винести його з тяжкої неволі, розділити його радість у перемозі над ворогом; він ділиться з ним сердечними таємницями, заповідає йому, вмираючи, передати з дикого степу вісточки дорогим товаришам і близьким родичам у славі Січі й далекій Україні; він піклується про нього, як про найдорожче для себе створіння і, у випадку хвороби коня, пропонує йому і свій святковий одяг, і незліченні скарби, сховані в землі, і «ясную зброю», лише б кінь підвів голову, розмаяв по вітру широку гриву й знову помчав із козаком «шляхом, балками, ярами, непрохідним байраком».

Наскільки можна судити з описів, що дійшли до нас¹³, та зі скелетів у козацьких могилах, запорізькі коні були невеликого зросту, непоказні з вигляду,

¹⁰ Лукомский С. Собрание историческое // Величко С. Летопись. Т. 3. С. 350.

¹¹ Величко С. Летопись. Т. 3. С. 174.

¹² Крюйс К. Разыскания

о Доне. С. 67.

¹³ Записки одесского общества. Т. 7. С. 185.

з маленькими круглими копитами, зате всі вони, за свідченням очевидців, відзначалися незвичною міцністю, силою, твердістю в ногах, витривалістю у довгих походах, неперебірливістю в харчуванні, на диво спокійним норовом, винятковою кмітливістю: вони впізнавали своїх господарів з оклику й прибігали на їх свист із далеких степових місць. «Крикне, бувало, запорожець коневі «повзи», то він простягне передні ноги вперед, а задні назад, і повзе, а як почує, що козак уже на спині, то підхопиться й гайне; а як сидить запорожець на коні, то керує ним ногами: куди хоче, туди й поверне»¹⁴. Прудкість запорізьких коней дала підставу українським літописцям називати їх «вітроногими кінями»¹⁵. Проскакати без перепочинку якихось тридцять верстов, не бачити якогось корму протягом цілого дня, для запорізьких коней справа звична. Якщо кінь стомлювався на бігу, то варто було, кажуть старі козаки, торкнути його за лівим вухом, і тоді він знову летів, мов легкий птах. Кращі коні в запорізьких козаків звалися «огирями». Цьому слову надавалося значення чудового, сильного і швидкого жеребця. Більшість коней запорожці отримували зі своїх власних заводів, про що свідчать документи, які до нас дійшли¹⁶. Головним місцем кінських заводів були місця біля Інгультя, Бугу й Великого Лугу, де коні або ходили «пустопаш», або під наглядом табунників. Але крім власних коней запорізькі козаки здобували немалу їх кількість і в черкесів, турків, а особливо у татар, або шляхом купівлі чи обміну, або просто забираючи їх зі степових пасовищ. «Те ж Військо Запорізьке, коли почує татар чи поляків у слабкому стані чи необережності, то зібравшись як із Січі, так і з зимівників, у немалій силі, через вільність свою напад чинять, і від татар та від поляків часто отримують собі велику здобич, і відганяють у них багато коней і худоби»¹⁷. Ми маємо кілька документів, з яких видно, що за три роки запорізькі козаки забрали у татар 1175 голів коней, і коли татари скаржилися з цього приводу російському урядові на запорожців, останні відповіли татарам: «Ви купці, а ми — військо, іди й приготуй на це місце інших коней»¹⁸.

Якою великою була кількість коней у запорізьких козаків, видно з того, що декотрі з них мали по 700 і більше голів; 1769 року, під час несподіваного набігу татар, запорожці втратили лише у двох паланках 1193 коні; 1770 р. лише в селах, не рахуючи зимівників, Протовчанської паланки налічувалося 895 голів коней, 5335 голів рогатої худоби й 13686 овець¹⁹. Якось кошовий отаман Петро Калнишевський продав одночас до 14 тисяч голів коней, а у полковника Опанаса Ковпака татари під час набігу забрали до 7 тисяч коней²⁰. За словами англійця Клавдіуса Рондо, у Запоріжжі навряд чи знайшовся хоча б один козак, який би не мав 10 чи 20 коней²¹. Запорізькі коні славилися по всій Східній і навіть Західній Європі, тому попит на них був дуже великий: поляки, росіяни, кримчаки, турки — всі однаково прагнули придбати хорошого коня із запорізьких степів. Були випадки, що навіть закордонні ремонтери, попросивши дозволу російського уряду, приїжджали купувати коней у запорізьких козаків; цісаревичу Павлу Петровичу, великому любителю коней, жодні коні не подобалися так, як запорізькі²². Самі запорожці високо цінували своїх коней і на знак особливої своєї уваги часом посилали в подарунок кращих коней гетьманам і панам в Україну й Польщу, вельможам і царям у Москву й Петербург. Живучи іноді тривалий час у Петербурзі й клопочучи про різні військові справи в столиці, їм довго не помічаючи результатів своїх зусиль, запорізькі депутати писали часом у Січ кошовому й старшині: «Найпокірніше просимо вашу вельможність і військову старшину прислати панові Н. пару цугових або одного верхового огиря, ану ж вони й нашу справу до сенату швидше довезуть»²³.

Так само запорожці займалися й розведенням у своїх степах рогатої худоби: скотарство було одним із основних розділів прибутків Запорізького Вій-

¹⁴ *Еварницький Д.* Запорожье. Т. 2. С. 26.

¹⁵ *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 373.

¹⁶ *Феодосий.* Материалы. Т. 1. С. 427 та ін.

¹⁷ *Мышецкий С.* История. С. 53.

¹⁸ *Еварницький Д.* Сборник материалов. С. 30.

¹⁹ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 184, 195.

²⁰ *Надхин Г.* Память о Запорожье. С. 7.

²¹ *Рондо К.* С. 446.

²² *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 183.

²³ Там же.

ська²⁴; вони утримували безліч корів і від «розведення худоби отримували краще продовольство»; їхні корови відзначалися більшою плодючістю, так що молода телиця вже за два роки давала приплід. Взагалі запорізька рогата худоба відзначалася високим зростом, силою і плодючістю, хоча не була ні особливо гладкою, ні надто породистою: «черкаська» худоба, тобто худоба дніпровських, у тому числі й запорізьких козаків, і зараз славиться на всіх, навіть столичних, ринках Росії. У запорізьких степах паслися цілі неоглядні череди рогатої худоби, кожен козак-зимівчак мав по кілька сотень, тисяч, а то й десятків тисяч голів рогатої худоби, і були приклади, коли козак навіть судові штрафи сплачував не грішми, а рогатою худобою²⁵. Зрештою, користь від своїх корів запорожці отримували не таку велику, як слід би чекати: їхні корови доїлися лише один раз, зранку, та й то лише від Петрового дня до весни, а з весни до Петрового дня взагалі не доїлися; коров'яче масло, крім потреб господаря, також виготовлялося рідко²⁶.

Нарівні з конярством і скотарством розвивалося у запорізьких козаків і вівчарство: в окремих козаків було по 4 чи й по 5 тисяч голів овець: «рогату худобу й овець утримують досить багато; вовну з них знімають один раз і продають у Польщу»²⁷. З порід переважала рідкісна в наш час волоська; овеці стада запорізькі козаки звали отарами²⁸; пастухів — чабанами (назви, засвоєні від татар). Чабани, одягнуті в сорочки, просочені салом, у шаровари з телячої шкіри, взуті в постоли зі свинячої шкіри й перепоясані ремінним поясом з «гаманом» через плече, зі швайкою й ложечником на боці, взимку і влітку тягнули за собою так звані коші, тобто дерев'яні котиги * на двох колесах, зовні закриті повстю, із кабицею всередині, у яких вони ховали своє продовольство, зберігали воду, варили страву й ховалися від негоди²⁹.

Але з усіх промислів у запорізьких козаків, безумовно, найрозвинутішим було рибальство: «козак поза війною — табунник, скотар, а особливо рибалка». Рибальство було першою галуззю усіх промислів низових козаків і давало їм необхідний і найуживаніший харчовий продукт, а разом з тим було джерелом багатства для всього війська: з рибальства козаки й одягалися, і взувалися, і зброю здобували. Тому серед них не казали «ловити рибу», а виробився особливий термін «добуватися, йти на здобич».

«Дніпровий, Дністровий, обидва лимани,
Із них добувались, справлялись жупани».

Рибальство у запорізьких козаків було розвинуте до найширших розмірів: для рибальського промислу в різних місцях запорізьких вольностей були влаштовані особливі заводи з куренями при них для житла в зимовий час і вкриті очеретом буди для життя улітку. Ними завідували особливі «господарі», вибрані з низового товариства, та головні рибалки, яких у Гарді звали гардівничими (від слова «гард» — перегородка в Бузі), та їх помічники тарівничі, які керували таром, чи неводом. Рибальські заводи завжди утримували компаньйони, трое-четверо чоловік, яких козацькою мовою звали «односумами». Односуми наймали до себе «тафу», чи групу, з 15—20 чоловік і з ранньої весни до пізньої осені займалися рибальством³⁰. З усіх рибних заводів у запорізьких козаків найвідомішим був Гард на Бузі³¹. Гардом «звали урочище, при якому запорожці з весни закладали між великими каменями, що були в Бузі, та островом малі камені й загачували всю ріку, зупиняючи її з боків і поклавши на дно її тини»; тому він вважався найкращим місцем для рибаль-

²⁴ Калачов Н. Архив; Эварницкий Д. Запорожье. С. 6.

²⁵ Скальковский А. История. Т. 1. С. 185.

²⁶ Записки одесского общества. Т. 7. С. 185.

²⁷ Там же.

²⁸ Від слова «ат» — трава,

й «ар» із суфіксом «мак» — шукати.

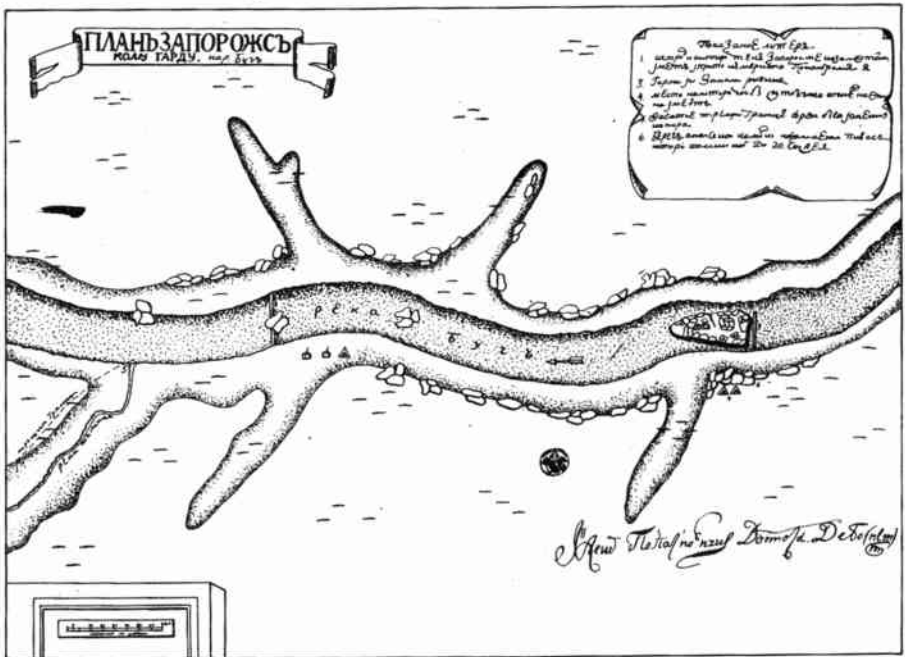
* Віз пастуха-вівчаря (Б. Грінченко).

²⁹ Устное повествование Н. Коржа. С. 33, 34.

³⁰ Записки одесского общества. Т. 6. С. 182, прим. 61.

³¹ На 3 верстви нижче теперішнього м-ка Костянтинівки, Єлизаветградського пов., Херсонської губ. Тепер тут два Гарди — старий, або козачий, і новий, або архієрейський. В останньому ловили рибу для архієрея.

ства в Запоріжжі³². Кожної весни в Запоріжжя йшли гурти промислових людей: переважно бродячих, бездомних і нежонатих чоловіків. Прийшовши на Низ, вони заповнювали собою переважно Інгульську, Кальміуську й Бугогардівську паланки й нерідко залишалися тут назавжди. Головними місцями для рибальства в Запоріжжі були Дніпро й Буг з їхніми лиманами, косами й озерами; крім того, річки Самарь, Оріль, Домоткань, Самоткань, Азовське море з його затоками й косами — Кальміуською, Бердянською, Білосарайською та Єйською; окрім того, за кордоном запорізьких вольностей — Кінбурнська й Тендринська коси, ріки Кубань, Дністер і Тилгул³³. Улов риби в ріках та озерах був настільки великий, що нею збагачувалися не лише запорожці, але й поляки, гетьманці та інші «околичные жители»³⁴. Очевидці розповідають, що, наприклад, ріку Самарь за рибні багатства козаки називали «святою» рікою; що в ріці Орелі рибалки за одну тоню витягали понад 2 тисячі найбільших риби; що в деяких озерах було стільки риби, що вона гинула від тисняви, псувала воду й заражала повітря; що в річці Домоткані водилося безліч раків, часом до 9 дюймів завдовжки³⁵; що лише в одному Гарді за час з 1 серпня по 1 жовтня 1771 р. спіймали до 4380 штук різної риби на частку лише старшини³⁶. Та з усіх рибних місць найкращим, безумовно, був Дніпро; в ньому рибалили від самих порогів до самого лиману й по лиману майже цілорічно, хоча найкраще риба ловилася навесні й восени. У Дніпрі звичайно ловили коропа, ляща, судака, шуку, білизну, вирезуба, тараню, чехоню, шпицю, чорнуху, секрета, окуня й бика. Червона риба, яку запорожці звали чорною, тобто осетри, білуга, чечуга, пістряга, соми рідше ловилась у Дніпрі, переважно у Дніпровському лимані; камбалу, скарбію, оселедця ловили лише у лимані; линів і карасів ловили в річках, що впадають у Дніпро, і в

План Запорізького Гарду
на річці Бузі
З карти
інженер-майора Данієля де-Боксета
1742 р.

озерах, близьких до річок³⁷; після скресання річки першою з'являлася червона риба, а після неї тараня.

Очевидець Василь Зуєв переказує цінні й нічим незамінні дані про рибальство у запорізьких козаків. За його словами, головними знаряддями його були: неводи, косяки, мережі, самолови, крім того, звичайні малі й великі рибальські сіті. Неводи були дуже поширеними у запорізьких козаків, вони сягали 200 сажнів у довжину, не рахуючи мотузків, що їх прив'язували до боків, і вони були або такі самі, або й довші за сіті. Їх використовували для ловитви всілякої риби в усілякий час, «а наипаче в погоды», у Дніпровському лимані; вникали робили тільки для великої білої риби: її ловили особливими 50-сажневими сітками з більшими, ніж у невода, вічками; до цих сіток брали інші, з дещо більшими вічками і просували перші сітки крізь другі у вигляді рукавів у кількох місцях, що їх рибалки звали «проріжі». Складеною таким чином сіткою ловили одночасно й велику, і дрібну рибу. Косяками називали великі сітки, завдовжки близько 40 й завширшки близько 3 сажнів, з вічками у квадратний піваршин, зв'язаними з тонких мотузочків; до одного боку косяка прив'язували важкі камені, до другого — пучки сухої куги й опускали його у воду серед відкритого лиману; камені змушували його занурюватись у воду, а куга — стояти стіною. Косяк був розрахований лише на ту рибу, яка плаває на самій глибині лиману, опустивши в воду, його залишали на цілу добу; через добу витягали з води й вибирали рибу, котра заплутувалася між його вічками. Витягши рибу з вічок, її вбивали довбнями. Мережами звали ті самі косяки, лише з дуже дрібними вічками; вони були розраховані на молодих осетрів, пістрюг і велику білу рибу. Самоловом звали довгий товстий мотузок, до якого знизу прив'язували кілька каменів і багато невеличких мотузочків завдовжки в сім «корхів» чи п'ядей з гострими гачками на кінцях, а вгорі, також на окремих мотузочках, пучки куги чи поплавці для утримування гачків у перпендикулярному положенні на певній відстані від дна ріки. Самолови були розраховані на великих білуг та осетрів: пропливаючи повз гострі гачки у воді, риба спочатку чіплялася за один із них, починала битися й зачіплювалася за інші³⁸. До перелічених знарядь інші свідки додають ще один оригінальний метод риболовлі — за допомогою річкової видри: зловивши маленьку видру, запорожець привчав її до того, що вона, мов кіт, лягала біля його ніг і навіть спала разом з ним під одягом, котрим укривався козак. Виростивши таку видру, запорожець використовував її для риболовлі: вона входила у воду, здобувала там рибу й поверталася з нею до свого господаря, роблячи це кілька разів підряд³⁹.

Здобуту рибу запорізькі рибалки готували і збували таким чином: спіймавши рибу, запорізькі промисловці або відразу збували її свіжою, або готували про запас, якщо риболовлю не брали на відкуп прибулі промисловці. При цьому спосіб приготування червоної риби був одним, білої — іншим. Спійману червону рибу насамперед патрали, при цьому жир, ікру і клей складали окремо, тушу окремо. Потім останню мочили в лимані, навесні, за холодної води, протягом цілої доби, влітку — протягом кількох годин. Витягши з води, рибу розплатували, надрізали в кількох місцях і «круто» засипали в надрізи солі; після соління «банили» у воді⁴⁰, далі в'ялили на сонці, а іноді, крім того, розкладали її вранці на росу, щоб у ній не заводилися черви. Останнє робили навіть улітку. Відділену від риби ікру або залишали для власного вжитку, або ж готували на запас для продажу. В першому випадку вибирали переважно ікру севрюги, білуги й осетра; очищали її від перетинок перетиранням крізь дротяне сито й солили, як кому

³² Записки одесского общества. Т. 6. С. 180, прим. 54.

³³ Правильніше «Делі-Гьоль», Скажена ріка. Вона починається в околицях Балти, біля с. Поцецели і впадає у Дністер. (На-

справді в Чорне море).

³⁴ Устное повествование Н. Коржа. С. 39.

³⁵ Боплан Г. Описание Украйны. С. 16, 17.

³⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 207.

³⁷ Зуев В. О бывших промыслах. С. 7.

³⁸ Там же. С. 7—10.

³⁹ Записки одесского общества. Т. 7. С. 186, прим. 70.

⁴⁰ «Банити» українською мовою означає мити звичайною водою, а не з лазні взятю.

було зручно, на свій розсуд. У другому випадку готували лише паюсну ікру, зернистої ж узагалі не вміли робити⁴¹. Вийнявши з риби ікру й навіть не очистивши її, а лише обсипавши сіллю, вони складали її шарами в діжку аж до верху, і на верхній шар клали важкий гніт; просоливши так ікру певний час, виймали окремими шарами, банили у воді і в'ялили на сонці, доки вона не ставала твердою, і потім або продавали її на місці, або везли в Очаків. Жир із червоної риби вирізали або смугами, або шматками, солили і вживали з хлібом як шинку. Клей з риби виймали шматками, спочатку пров'ялювали його на сонці, потім здирали верхню шкірку, збивали в чотирикутні плитки і так, без якогось обварювання, продавали.

Майже так само готували й білу рибу. Наловивши достатню кількість білої риби, промисловики також спочатку чистили її, потім патрали, розплатували, робили надрізи, далі складали в окремі купи за величиною: велику до великої, малу до малої. «Дивлячись на кількість риби, на її дрібноту,— зауважує очевидець,— не можна не дивуватися, як спритно все це діється: один чистить її від луски й подає другому для патрання; цей кидає третьому для розплатування, а четвертий карбує чи надрізає на боках і кидає в ту чи іншу купу, залежно від її величини. Приготовану таким чином білу рибу солили кожну зокрема, потім складали в діжки, давали трохи постояти так, далі знову виймали з діжок, банили у воді, нанизували на мотузки й розвішували на сонці, спеціально вибираючи для цього ясні дні й вітряну погоду. Пров'яливши в такі дні рибу протягом трьох, а в негоду протягом семи днів, швиденько знімали, намагаючись уникати гарячих безвітряних днів, коли риба, швидко висохнувши, робилася крихкою. Відділені від білої риби жир, нутрощі скидали в одну діжку й залишали в ній до того часу, коли закінчували з рибою, тобто на кілька днів; за цей час нутрощі псувалися, але від них відділявся жир, що не псувався анітрохи. Закінчивши з рибою, бралися й за нутрощі: їх викидали в один великий казан, заливали водою й варили. За якийсь час казан відставляли за вогню і знімали жир, що спливав на поверхню. Його солили й відправляли на продаж. Крім соленого збирали і свіжий жир, але його відразу використовували до їжі⁴².

Приготована таким чином риба йшла на продаж або на місці приїжджим польським і українським чумакам, грецьким, вірменським і турецьким купцям, або її відвозили в Січ, Очаків, Україну й Польщу. На місці та в місцях вивозу її обмінювали на хліб, продовольство, вино й пряжу або ж продавали. Ціни на рибу були різними, залежно від вартості риби: червона була дорожчою, біла дешевшою — з червоної риби великий осетр — «парубок» коштував від 6 до 8 гривень, а після запорожців, навесні 1786 р. коштував від 2 до 3 карбованців, а влітку до 4; осетр з ікрою коштував не більше 40 алтинів; білуга зважди була дешевшою за осетра; севрюга, пістряга, молодий осетр та білужка, взагалі була червона риба менших розмірів продавалася на сотні по три-три з половиною карбованці, а після запорожців — по 12 крб. за сотню. Біла риба, свіжа чи солена, йшла на продаж лише «головами», тобто цілими партіями, поділена зазвичай на чотири сорти: в першому найбільшої білої риби (судака, лящів, вирезубів) клали по 100 штук, великих коропів 50 штук. Цю голову звали головою крошення чи крошевні; у другому сорті білої риби клали по 200 штук і звали її рубанкою чи рубанню, оскільки при готуванні такої риби в неї на животі робили надрізи «для прикмети, що їх дві рівняються з однією великою». У третій сорт клали по 500 штук; цю голову звали боківнею, бо при її готуванні робили надрізи уздовж чи впоперек боків; у четвертий сорт клали тисячу найдрібнішої риби: пліток, окунів, тарані, чехоні, синця, рибця та ін. Цю голову звали голковою, оскільки рибу цього сорту для в'ялення проселяли крізь очі мотузочками за допомогою товстих голів і так вивішували на сонце. Кожна голова білої риби ці-

⁴¹ У іншому джерелі про це сказано: «Ікри прісної робити зернисто не вміють,

і солять з міздрую, і доброї, як у інших, і паюсної нема». (Записки одесского общества. Т. 7. С. 185,

прим. 69).

⁴² Зуев В. О бывших промыслах. С. 10—14.

нувалася по-різному, залежно від часу, обставин і улову. Звичайно її продавали від 70 копійок до карбованця за голову; причому приїжджі купці торгувалися взагалі за кожну голову і, погодившись у ціні, брали яку забажали голову, «тому що мала кількість великої риби ставала рівною великій кількості дрібної». Якщо ж шлося не про купівлю, а про обмін, то за бочку риби запорожець зазвичай вимінював стільки само вина чи продовольства. Камбалу, яку ловили тільки в гирлі й лимані Дніпра дрібними сітками, продавали десятками у свіжому, соленому і в'яленому вигляді; оселедців і скарбію, яких ловили там само й лише з початку квітня до середини травня, продавали соленими тисячами в барильцях, при запорожцях по 6, а після них від 12 до 15 крб. за тисячу⁴³.

Значною галуззю господарсько-економічної діяльності було в Запоріжжі й мисливство. За нечисленності населення на величезних просторах запорізькі степи, особливо по берегах рік, озер, по островах, балках, ярах, косах мали силу-силенну різноманітного звіра й птиці. Мисливство у запорожців було менш розвинутим, ніж рибальство, «ним займалися лише бідні, з котрих ніхто не досягав забезпеченого життя»⁴⁴. І все ж для цього у запорожців існував окремий клас людей, що жили переважно в Бугогардівській паланці, мали свій курінний лад, підкорялися окремому отаманові, обраному зі свого ж середовища. Цих людей звали лисичниками, оскільки головним предметом їхнього полювання була лисиця, що, зрештою, не виключало полювання й на інших хутрянних звірів. Для запорізьких лисичників важливим було не так м'ясо вбитих тварин, яке козаки взагалі не цінували, волюючи рибні страви, як хутро. Хутра були предметом торгівлі, мита, подарунків і одягу; їх продавали московським, польським, українським і татарським купцям, ними сплачували мито у військовий скарб і січову церкву, їх посилали в дар московським царям і вельможам, особливо лисяче хутро; з них козаки виготовляли одяг: із козячих шкір штани чабанів, із хутра видр чи видних шапки запорожців, ляхів і євреїв, які були дуже модними у всіх⁴⁵. Полювання у Запоріжжі супроводжувалося великими труднощами: щоб вистежити звіра, особливо зимку, треба було поневірятися безмежними степами, залагати в глибоких балках, зазірати в темні яри, відшукувати звірині нори, розставляти сіті й капкани, а часом, женучи звіра, цілими днями терпіти голод і холод, улітку спеку і спрагу. З рушницями, собаками, сітками, капканами й ланцюгами⁴⁶ запорізькі мисливці після довгих пошуків поверталися навантажені здобиччю — різними звірячими шкурами — у свої курені й тут, перш за все, віддавали шкури для винчими особливому фахівцеві цієї справи, гарбарю. Потім, після виправи, ділили їх між собою і продавали купцям на місці чи в поїздах. Слава про багатство звірів і дичини, про спритність запорізьких лисичників приваблювала в Запоріжжя багато мисливців з України, Польщі й Росії. З останньої у запорізькі степи часом найжджали мисливці від найвищого двору, котрим запорожці всіляко допомагали, вважаючи це великою честью для себе⁴⁷.

Птахоловство у запорізьких козаків було менш розвинутим, ніж мисливство; в усякому разі, воно не було предметом торгівлі й промислу в їхніх краях, а коли хто й вирушав у степ стріляти дичину, то робив це лише в крайньому випадку, коли не мав ніякої іншої їжі, зокрема рибної, для харчування⁴⁸.

Бджолярство також було певною господарсько-промисловою галуззю у запорізьких козаків: «одні живуть у зимівниках задля своїх коней та іншої худоби, а інші живуть у будівлях для рибальства, полювання і птахоловства; багато хто має також пасіки»⁴⁹. Особливо відомими місцями бджолярства були урочища по Дніпру, Інгулу й Громоклії, де запорожці «порядку кількість меду здобували»⁵⁰. Бджолярство було в запорізьких козаків особливо шанованим: «пчоло — божа мушка, а пасішник — угодний богові чоловік», — кажуть і тепер старі діди на

⁴³ Зуев В. О бывших промыслах. С. 10—16.

⁴⁴ Там же. С. 3—4.

⁴⁵ Устное повествование Н. Коржа. С. 29.

⁴⁶ Записки одесского общества. Т. 7. С. 186.

⁴⁷ Скальковский А. История. Т. 1. С. 189.

⁴⁸ Записки одесского об-

щества. Т. 7. С. 187.

⁴⁹ Мышецкий С. История. С. 53, 81.

⁵⁰ Записки одесского общества. Т. 7. С. 187.

Україні. Примовляючи різні молитви при встановленні вуликів у пасіці, діди вказують і на користь від «божої мушки»: «віск на свічу, мед на піщу». Тому багато запорізьких козаків під кінець життя часто відходило на пасіки, мовби в монастирі, віддаючись там молитвам, постам і утриманню від марних слів, багато хто там і закінчував життя. У кошового отамана Івана Дмитровича Сірка була пасіка у знаменитому Чорному лісі (близько 1660 р.)⁵¹; під кінець життя він відійшов на власну пасіку в Грушівку, де 1680 р. й закінчилося його чудове життя⁵². Із бджолярства запорізькі козаки мали потрійну вигоду: соти вживали в їжу, з меду готували напої, а з воску робили свічки як для січової церкви, так і для монастирських і парафіяльних церков.

Городництво у запорізьких козаків розвивалося порівняно менше, ніж згадані галузі господарства, та все-таки існувало, як свідчать про це сучасники⁵³, але практикувалося не так для того, щоб отримувати з нього вигоди, як для задоволення власних потреб; з городніх овочів запорожці вирощували капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, буряки, пшеничку (кукурудзу), цибулю, часник, гарбузи, тютюн та ін.⁵⁴ Останній належав до породи *pisotiana gustica* і козаки використовували його вже в першій половині XVII ст., як свідчить про це український літописець⁵⁵. Остання обставина показує, що в Східну Європу тютюн був занесений скорше з Азії, ніж з Америки через Західну Європу: Америку відкрили 1492 р., у Західній Європі тютюн стали вперше вирощувати в Голландії лише близько 1610 р., й мусило минути багато часу, доки він привився у Західній, а тим більше у Східній Європі; природніше, отже, припустити, що поширювачами тютюну у Східній Європі були саме запорізькі козаки, які перейняли його в кримчаків⁵⁶.

Ще менше, ніж городництво, у запорізьких козаків розвивалося садівництво; цьому перешкождала, звичайно, як сама земля, не скрізь у запорізьких краях придатна для розведення дерев, так і непостійний сухий клімат, що згубно діяв не лише на посаджені, але й на дикорослі дерева. «Садів ніде не заведено, а утримують часом біля заводів (рибних) дику грушу, яблуно чи вишеньку без будь-якого догляду»⁵⁷. Все-таки не можна твердити, що Запорізьке Військо не дбало про розведення фруктових дерев: з ордерів запорізького Коша 1764 й 1772 рр. видно, що військова старшина наполегливо намагалася «зберегти родюче дерево, що на користь спільну щороку дає плід», хоча в тих самих ордерах сказано, що громадяни, «не боячись кари божої», рубали й винищували фруктові дерева — груші, яблуні та інші «родючі» дерева⁵⁸. Звичайно, особливо зазнавала втрат уся лісова рослинність у запорізьких землях під час набігів татар. «Татари біля зимівників і на луках вибивали трави, стравлювали сіно, розорювали молодий і рубали старий ліс, не шкодуючи й садових дерев»⁵⁹.

Що стосується домашнього господарства, то у своїх зимівниках запорожці найбільше розводили корів, овець, свиней, волів і коней; з птиці більше гусей і качок, менше курей, але півень, хоча б і без курки, був усюди: «він співом своїм показує їм час уночі»; взагалі птицю запорожці, «живучи без жінок і з лінощів доглядати її», розводили мало. Нарешті, при кожному житлі мали собак і котів⁶⁰.

⁵¹ *Мышецкий С.* История. С. 74.

⁵² *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 497; *Соловьев С.* История. Т. 13. С. 275.

⁵³ *Черныаский В.* // *Мышецкий С.* Ист. уя. С. 81.

⁵⁴ *Записки одесского общества.* Т. 7. С. 185.

⁵⁵ Летопись Самовидца. С. 223.

⁵⁶ *Киевская Старина*, 1890. № 29. № 6. С. 550.

⁵⁷ *Записки одесского об-*

щества. Т. 7. С. 186.

⁵⁸ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 191, 192.

⁵⁹ *Черныаский В.* // *Мышецкий С.* История. С. 90.

⁶⁰ *Записки одесского общества.* Т. 7. С. 187.

Торгівля у запорізьких козаків розвивалася на дуже широких засадах, чому сприяло як розташування їхніх вольностей, так і природні шляхи сполучення: запорожці жили на роздоріжжі між Україною, Литвою, Польщею і Росією з одного боку та Кримом і Туреччиною з іншого. Крім того, вони володіли кращою частиною «великого водного північного шляху з варяг у Царград», який споконвіку був відомий руським людям і вів до Чорного моря, а звідси у Царгород і на схід, — це ріка Дніпро з його широким і глибоким лиманом. Тому без перебільшення можна сказати, що вся торгівля Польщі, Литви, України й Південної Росії XVI—XVIII ст. була в руках запорізьких козаків і велася за їх посередництвом. Торгівля у запорізькому краї розпочалася уже наприкінці XV ст.: з акту 1499 р. ми дізнаємося, що вже тоді якісь козаки плавали вниз по Дніпру, ловили там рибу і згодом продавали її у Києві¹. З інших актів відомо, що багато хто з українців здавна щовесни вирушав до порогів і нижче, ловив там рибу, полював на звірів і лише восени повертався у міста й продавав там свіжу й солону рибу і звіряче хутро².

Як усі на світі люди, так, звичайно, і запорізькі козаки початково, укладаючи торговельні угоди з іноземцями, особливо з турками й татарами, вели німу торгівлю; не знаючи мови, обидві сторони, за літописним виразом, «пововали руками». Згодом усі торговельні угоди запорізькі козаки укладали за посередництвом окремого стану людей, так званих товмачів, котрі знали мови всіх народів, з якими козакам доводилось укладати торговельні чи якісь інші угоди. Як і в усіх інших народів, у запорізьких козаків торгівля початково була міноюю, не виключаючи, зрештою, і вживання монет. Шляхи сполучення початково також переважно були природні — ріки й річки, згодом так звані «одвічні» шляхи, головним чином Муравський та Чорний з їх боковими гілками й поперечними дорогами. Засобом пересування по воді служили човни, чайки або галери, по шляхах — «мажі», або «паровиці», тобто великі чумацькі вози, й «палубці» — такі самі вози, але вкриті зверху від негоди, запряжені волами, по парі на кожен віз. У первісній країні, за відсутності якихось вигод у дорозі й при важких товарах, волів ніхто і ніщо не могло замінити.

Як і всіляку торгівлю, так і торгівлю в Запоріжжі можна розділити на два види — морську й сухопутну. Торгівлю водним шляхом запорожці провадили

¹ Акты ЮЗР. Т. 1. № 170.

² Отечественные записки. 1874. № 5. С. 39.

переважно з турками й татарами, а потім і з іншими східними народами, наприклад, вірменами; морська торгівля зосереджувалася на Дніпрі, його лимані, Чорному, Азовському й Білому, чи Мармуровому, морях; головними її центрами були Січ, Очаків, Царгород. У Січі для всіх іноземних суден була чудова затока, що звалася «оступом»; це була дуже глибока бухта, що врізалася у річку Підпільну, оточена з усіх боків густим частоколом для захисту від вітру, куди вмщалася уся запорізька флотилія. Скільки купецьких кораблів прибувало в Запоріжжя з Туреччини, важко сказати, не маючи про це послідовних і точних даних. Лише з одного документа 1746 р. видно, що в цей час у Січ прибуло 8 суден, 7 з котрих були грецькими й 1 турецьким; 3 із них прийшло з Варни, 1 з Мессемврії, 1 зі Станкео, 1 з Царгорода, решта з Білого моря, тобто з Архіпелагу *. Зрештою, в тому ж документі кошовий отаман Василь Григорович Сич на запит київського губернатора М. І. Леонтьєва зазначає, що взагалі в Січ у різний час прибувала різна кількість іноземних суден: часом по 5, часом 8, а часом і 10; що вони, не доходячи до Січі верству, повинні були витримувати 20-денну обсервацію новосіченського коменданта і що всі вони входили в січову бухту безмитно ³. Але у згаданому документі перелічувалися лише великі судна, натомість нема жодних вказівок про кількість каботажних суден, так званих томбазів, що приходили в Запоріжжя з Туреччини.

Торгівля запорожців із турками розпочалася в дуже ранні часи й за досить сприятливих для низових козаків обставин. За договором 1649 р. турецького султана «з Військом Запорізьким і народом руським» козаки отримали дозвіл на вільне плавання Чорним і Білим (Мармуровим) морем з усіма їх портами, містами й островами, могли в будь-який час входити в порти, скільки завгодно стояти в них; могли вільно зноситися з купцями материкових та річкових міст з питань продажу, купівлі й обміну; мали право будувати в різних портах і містах власні будинки складів; звільнялися на сто років від усякого мита й податків, і лише після вказаного часу зобов'язувалися платити «невеликий тягар податків», та й то не більший за той, що сплачували чи будуть сплачувати турецькі піддані. Війську Запорізькому було дозволено мати у Стамбулі власного представника купецьких інтересів, а султан наказав у одному з портових міст призначити власного намісника, на якого покладався обов'язок видавати за власним підписом і печаткою паспорти запорізьким купцям для їх плавання на судах з правом стягати за кожний паспорт лише по одному червінцю та брати присягу з командирів суден про їх добрі наміри щодо турецької держави. Для утримання свавільних людей від морських грабунків козаки мали заснувати кілька портових міст, починаючи від місць за порогами й кінчаючи гирлом Бугу. Усіх свавільних наказували судити, без жодних перешкод для торгівлі, у султанського намісника. А проти піратів з донських козаків було вирішено виступати разом козакам і турецькій охороні. В разі недотримання командиром судна якоїсь з умов, покаранню підлягав лише він сам, без перешкод для дальшого плавання судна. У випадку аварії судна чи смерті когось із купців решту речей постановили віддавати спадкоємцям або рідним. У боргових операціях козацькі купці мали такі самі права, як і турецькі; судна, люди, товари і зброя козацька мали бути для турецьких підданих недоторканими; щодо невільників, то козацьким купцям дозволялося викупляти своїх земляків, але не приймати на судна втікачів з неволі. В останньому випадку начальник, без шкоди для судна, мав повертати втікачів назад. Так само й турки зобов'язувалися повертати запорізьким купцям робітників, що втекли з козацьких суден ⁴.

У XVIII ст. правильному розвитку торгівлі запорізьких козаків з турками заважали три обставини: 1) Белградський трактат Росії з Туреччиною 1739 р.; 2) несприятливі для запорізької торгівлі розпорядження кримських ханів; 3) шкідливі дії російських відкупників митних поборів, скеровані проти запорожців. За Белградським трактатом 18 вересня 1739 р., Росія не могла мати

* Йдеться про Іонійський архіпелаг.

³ Скальковский А. История. Т. 1. С. 216.

⁴ Собрание государствен-

ных грамот. М., 1822. Т. 3. С. 444—447.

своїх кораблів на Чорному морі, а торгівлю мусила вести лише за посередництвом турецьких кораблів⁵. Найбільше від цього трактату потерпіли запорізькі козаки, які могли доставляти свої товари на власних дубах лише до турецького міста Очакова й тут або продавати їх за гроші, або обмінювати партія на партію; лише з 10 червня 1774 р., після укладення Кючук-Кайнарджійського миру Росії з Туреччиною, «коли торгівля і мореплавання російським купецьким кораблям дозволялися на всіх водах, як і плавання з Чорного в Мармурове й назад»⁶, запорізькі козаки позбулися обмежень у своїй торгівлі з турками. Але за рік після того вони взагалі припинили своє політичне існування. Торгівлі запорізьких козаків з турками нерідко заважали й кримські хани. Зокрема, відомий у другій половині XVIII ст. (1758—1764; 1768—1769) хан Крим-Гірей, знісшися з очаківським пашею, заборонив великим турецьким суднам прохід до Запоріжжя, дозволивши лише перевантажувати товари біля Очакова на невеликі річкові човни й возити до Січі. Той самий хан, віддавши Козлівську митницю на відкуп яничар-азі, вимагав, щоб усі руські судна, що пливають Дніпром до Очакова, розвантажувалися біля Очакова і відправляли свої товари сухоходом у Козлів; те саме мусили робити й кораблі, що йшли з Чорного моря до Очакова і звідси до Запоріжжя. Зрозуміло, що такі розпорядження хана значно утруднювали торговельні стосунки запорізьких козаків із Туреччиною. До нас дійшов лист запорізького Коша 3 липня 1762 р. кримському ханові з проханням пропускати судна «з Білого й Чорного моря сюди, у російські кордони, також і з Січі туди судна без розвантаження», а в іншому випадку запорожці погрожували заборонити всім купцям, козакам, чумакам і ватагам їздити з Запоріжжя у Крим для купівлі у татар солі. Але вимога запорізьких козаків була дотримана лише 1765 р., вже за хана Селім-Гірея і після протесту російського консула, прем'єр-майора Олександра Никифорова. Крім утисків з боку кримських ханів, запорізька торгівля страждала й від російських відкупників митних податків. У другій половині XVIII ст. певний обер-директор митниці Шемякін уклав контракт із російським урядом на збір митних податків і змусив його видати розпорядження не допускати турецькі кораблі з Чорного моря й Архіпелагу в Запоріжжя; мотивом для такого розпорядження була висунута відсутність належних капіталів для торгівлі у запорізьких купців. Запорожці слушно зрозуміли це як лихо для свого краю і звернулися з проханням на найвище ім'я імператриці Єлизавети Петрівни; 1759 р. до Петербурга вирушила депутація від запорізького Коша, яка домоглася для себе певних полегшень у цьому питанні⁷.

Предметами вивозу запорізькими козаками до Туреччини були хутра, шкіра, вовна, залізо, полотно, коноплі, канат, яловичина, баранина, живі вівці, хрещ, коров'яче масло й конопляна олія, риба, ікра, пшениця тощо. Певна частина цих товарів йшла безпосередньо з Січі, інші через Січ з України, Польщі й Росії. Турецькі купці ввозили в Запоріжжя зброю, кінську зброю, свинець, сіль, сукно, сап'ян, бавовну, шовкові тканини, китайку, шнурки, галуни, вино, лимонний сік, живицю, мідянку, камфору, скло, коси, ножі, бритви, ножиці, сугачі роги, з яких, мабуть, виготовляли козаці порохівниці, різну бакалію: ізюм, винні ягоди, лимони, сорочинське пшоно, каву, горіхи⁸. 1759 р. у Глухові тасмний радник, президент Академії наук Григорій Теплов запитав запорізьких депутатів, які вина привозили в Січ із Туреччини й відразу подікався: «чи не можна з тих приморських місць, а по можливості і з Царгорода зробити вивіз, під осінь, для вживання до столу в домі ясновельможного гетьмана стридії по-грецькому, а по-місцевому устриці». Товмач, котрий був із депутатами, заявив, що в турецьких місцях «того предостатньо». Тоді Теплов наказав від себе написати про це гетьманові, а запорожцям дав для зразка

⁵ Соловьев С. История. Т. 20. С. 162.

⁶ Там же. Т. 19. С. 94.

⁷ Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 216—220.

⁸ Эварницкий Д. Сборник материалов. С. 103; Милачов Н. Архив. С. 6; Миллер Г. Исторические сочи-

нения. С. 55; Observations sur le commerce de la mer Noir et des pays qui la bordent. 1787. P. 20.

верхній «маслак», тобто черепашку однієї стридії, яку депутати відправили в Січ⁹.

Сухопутну торгівлю запорізькі козаки вели з Кримом, Польщею, Литвою, Україною, Великоросією і Новосербією.

Торгівля з Кримом розпочалася відразу з появою запорізьких козаків на дніпровському Низу й набула значного поширення. Це й зрозуміло: попри всю ворожість стосунків козаків із татарами між ними було й багато точок зіткнення, як у найближчих сусідів. Початково, коли кримські й ногайські татари ще не були заражені мусульманським фанатизмом, відносини козаків із татарами були відносинами двох мирних сусідніх народностей, з прийняттям татарами ісламу й захопленням турками Константинополя стосунки їхні стали стосунками народів, що прагнули винищити один одного. З ослабленням релігійного фанатизму мусульман стосунки між козаками й татарами залишалися хоча й неприязними, але загалом наближали їх один до одного. У всіх трьох випадках відкривалося широке поле для взаємного обміну, а надмір у одних і нестача того самого в інших змушували, поза війною, близьких сусідів вступати у торговельні угоди. Почавшись у XVI ст., торгівля запорізьких козаків з татарами посилювалася протягом XVII ст. й набула особливо великого розмаху в першій половині XVIII ст. Обмеження у кримській торгівлі запорізьких козаків почалися лише в другій половині XVIII ст. Вони були введені російським урядом у зв'язку з розпорядженням видавати грошове жалування запорожцям не срібною, а мідною монетою. 7 липня 1764 р. імператриця Катерина II писала в указі: «За поданням у сенат нашого консула в Криму прем'єр-майора Никифорова колегія іноземних справ оголошувала, яким чином великоросійські та малоросійські купці й запорізькі козаки через Дніпро й Українську лінію, та від Бахмута через слабкий нагляд митниць явно, а більше таємно різними вигаданими способами в торгах до Січі запорізької, а від неї через ріку Дніпро провозять місцеву срібну монету на кримський бік, де купують виноградні вина й товари і повертаються у Січ і в малоросійські полки; а крім того, запорожці купують сіль із ханського озера, і за точними консульськими даними тієї срібної монети щоліта до 60 тисяч і більше туди провозиться, котра там залишається й переробляється на місцеві гроші й використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан кримський нізвідки взяти не може... І тому нашим сенатом визначено: 1) для припинення таємного вивозу великоросійськими й малоросійськими купцями та запорізькими козаками через Дніпро й Українську лінію до Січі запорізької, а звідти через ту ж ріку Дніпро та різні інші протоки місцевої срібної монети на кримський бік у всі тамтешні місця найміцніше підтвердити видані про це укази, а особливо публікований 1744 р. травня 11 дня, котрими вивіз за кордон із Росії російської срібної монети, карбованцевої, полтинної та іншої та зробленого всялякого посуду і зливків найсуворіше заборонено... 2) належне Військові Запорізькому щорічне жалування виплачувати віднині й надалі мідною, а не срібною монетою з ближчих до їх Січі місць, відправляючи його їм водою по ріці Дніпру»¹⁰. Звичайно, це розпорядження згубно позначилося на торгівлі запорізьких козаків з Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші; але цього разу козаків рятували контрабандисти, які зуміли провозити срібну й золоту монету з України на Запоріжжя.

Головними місцями торгівлі запорожців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа й Козлів; товари з Запоріжжя частково йшли Дніпром, але переважно сухоходом по так званих «одвічних» шляхах, Муравському та його гілках Ізюмському й Кальміуському; тим же шляхом ішли товари з Криму в Запоріжжя. Засобами пересування у запорізьких козаків були дуби, коні й воли, у татар — коні й верблюди. З Запоріжжя вивозили хутро, полотно, шкіру, залізо, зброю, коров'яче масло, тютюн і частково хліб; з Криму в Запоріжжя ввозили сап'ян, сап'янове взуття, особливо так звані «папуці» — туфлі чи черевики, сірі смуш-

⁹ Скальковский А. Истори́я. Т. 1. С. 222.

¹⁰ Яворницький Д. Сборник материалов. С. 204.

ки, шовкові тканини, особливо термалами, волоські горіхи, червоне вино і, що найголовніше, сіль; часом ослиць, капці й білих верблюдів. Так, 1758 р. в Криму купили 30 верблюдів, доставлених через Запоріжжя до Петербурга для дарування різним вельможам, а 1762 р. гетьман граф Кирило Григорович Розумовський просив запорізьку старшину купити йому в Криму білих верблюдів; старшина відправила від себе товмача Григорія Швидкого в Перекоп; верблюдів купили по 30, 40 і 50 карбованців за одного чи за пару — «верблюдоцю і лоша» — і, слід гадати, доставили за призначенням¹¹.

З Польщею запорізькі козаки також торгували споконвіку: поляки вели торговельні операції або безпосередньо з самими запорожцями, або за посередництвом запорожців із турками й кримчаками. В одному і в другому випадку польські прикордонні поміщики й місцеві старости, тобто управителі польських областей і міст, усіляко намагалися з цього приводу мати з запорожцями мирні стосунки. Звичайно, і запорізькі козаки, дбаючи про власну вигоду, виявляли польським купцям своє заступництво, як про це свідчать самі поляки. «В Січі, хоча там жили різні втікачі й відступники від усіх вір,— пише католицький патер Христофор Китович,— така скромність і така безпека панували, що проїжджі з товарами чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини з голови своєї втратити. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть»¹².

Головними центрами польсько-запорізької торгівлі були Умань, Корсунь, Лисянка, Торговиця та ін. Відомий свого часу багатий і марнославний польський граф Франц Потоцький, отримавши у спадок Умань з багатьма її укріпленнями, оточив усе місто стінами й вежами і, щоб зробити її центром багатства й культури, запровадив у місті ярмарки. Знаючи, яке велике значення у цьому випадку мають для всього придніпровського краю запорізькі козаки, Потоцький знайшов за можливе надіслати листа з порядним подарунком кошовому отаманові Григорію Федоріву, в якому просив оголосити запорожцям, що коли вони їхатимуть у Польщу з торговельними справами, щоб ішли просто в Умань брали там паспорти, продавали свої товари, а вже з рештою їхали далі. «Оскільки у спадкових моїх володіннях Умані, з найвищого королівського дозволу, моїми стараннями відновлено торги і ярмарки, з наданням різних переваг торговцям усіх прикордонних націй, то прошу вас, ясновельможний пане, усьому Кошеві оголосити, щоб запорожці, котрі в Польщу їздять торгувати кінями, худобою, воском, салом, хутрами та іншими товарами, вирушали за всіма паспортами до Умані на ярмарки; звідти, якщо б там не продали своїх товарів,

¹¹ Скальковский А. История. Т. 1. С. 227, 228.

Монети
Кримського ханства
Сучасне фото

¹² Kitowicz K. Opis oby-
czajów. Т. 2. S. 214.

можуть з паспортами управителя мого уманського маєтку їхати й далі. 1762 року, 18-го травня»¹³.

Купецькі хури з Запоріжжя у Польщу йшли головним Чорним, чи Шпаковим, шляхом та його боковими гілками. З Запоріжжя везли коней, рогату худобу, хутра, рибу, рибацький жир, сіль, сало, віск, сир, визигу * та ін. Польська шляхта, особливо молодь, часто їздила в Січ, щоб купити там верхових коней, а польські купці їздили туди, щоб купити сіль, яку запорожці збирали біля лівого берега Дніпровського лиману з озер навколо Кінбурна, особливим чином переробляли й перевозили човнами з лівого берега на правий до Станіславівського мису й до балок Солонців і Широкої, а звідти возами доставляли в Січ¹⁴. Багато хто з запорізьких козаків сам вирушав у Польщу продавати свої товари, особливо дорогих коней; в Умані їх бачили на ярмарку в день святого Івана. Вони приїжджали багатьма возами, були одягнуті в короткі жупани з телячої шкіри, часом підбиті дуже дорогою тканиною. Продавши свої товари, запорожці дуже довго розважалися, а потім їхали назад¹⁵. Часом через Польщу запорізькі купці діставалися й до Львова; там вони продавали солону і в'ялену рибу, а заодно нерідко і своїх волів, котрими привезли товари, й поверталися назад одною чи двома. Нерідко вони піднімалися і до річок, що течуть у Віслу, де продавали пшоно, привезене з Січі¹⁶.

Торгові хури з України чи Великої Росії йшли в Запоріжжя або суходолом — Чорним Українським, Крюківським, Кримським, Переволочанським, Кизикерменським шляхами з боковими гілками, Муравським, Ізюмським і Кальміуським шляхами, або ж річковими шляхами — Дніпром від Мишуринога Рога і далі вглиб Запоріжжя до Січі. Для слави Дніпром різних товарів у запорізьких козаків з 1656 р. існував особливий стан людей, лощанів, до яких потрапляли найхоробріші козаки Кодацької паланки, що жили вище дніпровських порогів. Вони були вільними від усіляких військових повинностей, але мусили проводити купецькі судна через страшні пороги. Головними місцями торгівлі запорізьких козаків з українськими були: Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня та інші місця, куди вони з'їжджалися переважно на ярмарки у дні річних чи храмових свят¹⁷.

Предметами торгівлі запорожців з Україною і Великою Росією були різні харчові продукти, рибацькі сіті, нитки для неводів, канати, полотно, просте сукно, тютюн, а особливо горілка, якої на ярмарках продавали тим більше, чим кращим був урожай хліба в країні. Привезені товари купували в Запоріжжі за гроші, а частково обмінювали на товари власного й турецького чи кримського виробництва.

Початково всі товари з України й Великої Росії пропускали в Запоріжжя безмитно, але згодом, з 1753 р., коли в Переволочній і Кременчуку були запроваджені російські митниці, з усіх українських і запорізьких купців, що їхали з товарами, почали брати певне мито. Це не могло подобатися запорізьким козакам, і вони стали клопотати перед російським урядом про скасування мита з товарів, що ввозилися до них, і навпаки. З цією метою у Петербург 1756 р. було відряджено депутатів від запорізького Коша. Будучи в Петербурзі, ці депутати просили гетьмана графа Кирила Розумовського щодо «пропущення в Січ харчових і питних припасів та інших речей безмитно»¹⁸, але домоглися полегшення лише на певний час. 25 січня 1760 р. імператриця Катерина II видала указ, який стверджував таке: 1) дозволялося харчові й питні припаси для власного вжитку запорожців, а також усі товари, що йшли на одяг, взуття й запорізькі промисли, тобто ті, які привезено з-за кордону, і з яких мито вже один раз узято, пропускати в Запоріжжя без жодного мита, але всі ці товари з Коша за кордон — у Польщу, Крим та інші чужі землі — «не відпускати зов-

¹³ Скальковский А. История. Т. 1. С. 236.

* Спинна струна осетрових риб.

¹⁴ Записки одесского об-

щества. Т. 7. С. 170.

¹⁵ Крейс В. Уманская резня. С. 32.

¹⁶ Grabowski A. Ojczyste spominki. T. 1. S. 140.

¹⁷ Китченко // Чернигов.

губерн. ведомости. 1853.

№ 3. С. 23; № 4. С. 27, 29;

№ 7. С. 47; № 10. С. 71.

¹⁸ Яворницький Д. Сборник

материалов. С. 129.

сім» на продаж; 2) дозволялося купувати рушниці, порох, свинець і кремені для рушниць «для власного вжитку», але суворо заборонялося продавати їх з Коша за кордон; 3) за вивіз із Січі в Україну риби, хутра, за перегін коней, рогатої худоби та всіх власних запорізьких продуктів і промислу митного збору не брати; 4) з солі, яку запорожці привозили в Україну, оскільки це не їхній, а привізний продукт, мито брати; 5) також і з інших товарів, крім солі, іноземного продукту й промислу, які з Запоріжжя привозять в Україну і з України й Росії у Запоріжжя, мито брати; 6) а по скільки запорожцям щороку пропускати харчових і питних припасів і товарів з України та слобідських полків у Січ і назад із Січі в Україну товарів їхнього промислу й продукту, єдиного положення про це (з огляду на показані в донесенні комерц-колегії та комісії мит резони) не укладати; а щоб вони, запорожці, під своїм іменем сторонніх купецьких товарів не провозили, так само і своїх товарів за кордон, у Крим і Польщу, особливо хліба й харчових припасів, у тому числі заборонених, безмитно не відправляли, про це Війську Запорізькому оголосити, щоб воно того ніяк не чинило, але діяло, як вірні раби і в цьому присягу склало, а якщо впіймають їх із тасмно везеними за кордон товарами й припасами, то з ними вчинять за митним статутом без ніякої пощади; а їздити їм, запорожцям, із Січі для купування припасів і товарів із паспортами від кошового отамана й військової старшини; 7) з Києво-Межигірського монастиря на духовний чин запорізької Січі борошна житнього та інших хлібних припасів тридцять четвертей, пшона десять четвертей, хлібного вина дві діжки, полотна тисячу аршинів, а з запорізької Січі в той Києво-Межигірській монастир риби десять чотирикінних возів щороку пропускати безмитно, оскільки той монастир є всередині України, а сіль з митом¹⁹. 1762 р. особливим указом підтверджувалося: «надалі з Польщі вина простого на продаж у Малу Росію, у Січ запорізьку і в Нову Сербію ніяк не пускати, і цього міцно пильнувати не лише на заставах форпостних, а й тасмно прокладених малих дорогах під загрозою за указами штрафу неминучого тим, хто для своєї користі всупереч цьому нашому повелінню щось учинить»²⁰. Зрозуміло, що запорізькі козаки вважали накладення мита на привізне вино й вивізну сіль заходом крайнього утиску їхньої торгівлі, багато разів клопоталися про скасування податків, але щоразу марно.

Торговельні зносини запорізьких козаків із Новосербією розпочалися з 1754 р. Зрештою, вони не сягали таких розмірів, як торговельні угоди з Польщею й Україною; хоча запорізькі козаки і приїжджали на ярмарки в головний центр Новосербії, фортецю св. Єлизавети, але загалом торговельні стосунки запорізьких козаків з цього боку були мізерними. Причиною цього була ворожнеча між козаками й новосербами; ця ворожнеча була породжена поселенням новосербів у степу від річки Синюхи до верхів'я ріки Інгулу, яку запорожці з давнини вважали своєю безумовною власністю. Скарги з одного боку, невдоволення і набіги з іншого все більше загострювали стосунки між близькими сусідами й усували будь-які великі торговельні угоди між запорожцями й новосербами.

У всіх торговельних стосунках запорізьких козаків із сусідами й сусідів, особливо українців і поляків, із запорожцями першу й незамінну роль грали так звані чумаки. Чумаки в побуті Запоріжжя, як і в побуті всієї України, становили настільки важливу верству людей, що вона не раз звертала на себе увагу дослідників південноросійської історії. Назва «чумаки», на думку одних, походить від слова «чум» — ківш, яким мандрівники пили воду під час своїх далеких переїздів; на думку інших, від татарського слова «чумаки», тобто візник; треті вважали, що від слова «чума», оскільки українські купці, їдучи у Крим, часто заражувалися по дорозі чумою, що там лютувала, і нерідко заносили її у Запоріжжя й на Україну; четверті виводили назву з того, що українці, вирушаючи в дорогу, для відвернення вслякої зарази й комах вимащували свої штани й сорочки дьогтем і своїм виглядом нагадували чуму²¹. Чумацтво було надзви-

¹⁹ Зварницький Д. Сборник материалов. С. 162—165.

²⁰ Там же. С. 179.

²¹ Рудченко И. Чумацкие песни. К., 1874. С. 9.

чайно цікавою рисою економічного життя як власне Запоріжжя, так і всієї України; це зародок національного українського купецтва, заснований на засадах суто товариської асоціації. Воно зародилося набагато раніше за появу на дніпровському Низу козацтва і навіть послужило прототипом самого козацтва, адже перші чумаки були і торговцями, й промисловцями, й водночас воїнами. Зародившись ледь помітно для історії, чумацтво з часом розрослося до великих розмірів; чумаки поступово виробилися як тип здорових, міцних, мужніх і безстрашних промисловців, здатних знести й літню спеку, й нестачу води, і відсутність харчів, й напади різних хижих степових вершників. Тому чумаків слушно порівнюють з бедуїнами, а їх волів — з верблюдами дикої й пустельної Аравії. У Запоріжжі чумаки як торговці й промисловики утворювали між собою «артілі» на засадах повної асоціації чи товариства, а як воїни входили до складу низового товариства, весь прибуток від своїх промислів сплачували у військовий скарб, а свої збитки компенсували з військової скарбниці²².

Протягом довгого історичного життя українське чумацтво виробило собі й певні прийоми переміщення своїх товарів з одного місця в інше «одвічними» шляхами широких степів. Ледь сховався сніг після зими, ледь з'являлася травиця з землі, ледь заревіли чумацькі воли, виходячи з-під повітки після довгої зими, як уже зарипіли довгі мажі, добрі паровиці, й чумаки стали збиратися на майданах за слободами в довгі валки. Склавши на небагатьох возах необхідні для мандрівки припаси або харчу — пшоно, хліб, сало, гречану крупу, а також приготувавши необхідне кашоварське причандалля — казани, тагани, сокири, ложки, салатовки, чумаки рушали в дорогу. Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як з води», волами, часом із золоченими й прикрашеними кольоровими стрічками рогами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки. На ньому сидів сам «батько-отаман, пан-господар», а відразу біля нього півень, що сповіщав чумакам час дня і ночі. Отаман завжди йшов попереду; його обирали всією артілью як людину досвідчену, бувалу, яка знала всі шляхи, вміла передбачити всі небезпеки. Він вказував усій валці дорогу, піднімав їх у путь, зупиняв валку для відпочинку, визначав нічних і денних сторожів, розбирав сварки між ватажанами й турбувався про відвернення несподіваних нападів з боку різних степових харцизів. Найважливішою після отамана людиною був кухар, чи кашовар: він зберігав усю харчу та кашоварські знадоби, готував страву чумакам до снідання, обіду, полудня й вечері. Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушницю й довгі списи, а свої гроші ховали або в гамани на грудях, або на колісні ободи під шинами.

Шовесні запорожці нетерпляче виглядали українських чи польських * чумаків; пишучи часом своїм депутатам, які були в Петербурзі з різними справами, вони повідомляли: «ватаг ще немає», «ватаги вже потрохи їдуть і везуть хліб та горілку», «ватаг така сила, що навіть припаси в Січі й Микитиному подорожчали»²³. Біля самих границь запорізьких вольностей чумаків зустрічала особлива козацька команда й допомагала їм переправлятися через ріки, насамперед через Дніпро, якщо чумаки йшли з України, чи через Буг, якщо вони рухалися з областей південно-західної Польщі. Переправившись через Буг, вони сплачували певне мито — «мостове», приходили в Гард, брали тут для безпеки в дорозі й орієнтації конвой з військовим пірначем, військовою печаткою, прикріпленою до пірнача, чи взагалі якимось буздиганом²⁴, і рухалися далі вглиб запорізьких вольностей, причому знову платили «мостове» за переправи поромами й за переїзди гатями й містками. Скрізь, де лише проїжджали чумаки, їх зустрічали гостинно і козаки-зимівчаки, й особливо шинкарі й корчмарі, у яких чумаки могли знайти собі й добрий обід, і добру горілку, а для

²² Рудченко И. Чумацкие песни. С. 33.

* Тобто з Правобережної України.

²³ Скальковский А. История. Т. 1. С. 224.

²⁴ Буздиганом називали

взагалі символ влади — булаву, пірнач, келеп (Кулиш П. Отпадение Малороссии. Т. 2. С. 160).

своїх волів свіжу пашу й холодну воду з криниці чи копанки, викопаної біля будь-якого зимівника. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши їм особливий «ралець», чумаки врешті діставалися або до Микитиноного, або до Кодака; тут вони зовсім відпускали конвой і щоразу за проїзд запорізькими землями у військову скарбницю і на якийсь час зупинялися. Після короткого перепочинку ті, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запоріжжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською й турецькою мовами від запорізького товмача, переправлялися через Дніпро й далі вже вступали у володіння ногайських татар, тримаючи путь на місто Перекоп. До цього часу чумаки йшли безтурботно під охороною запорізького конвою; тепер же вони йшли самі й тому, перейшовши запорізький кордон, відразу вживали різних остережних заходів на різні випадки: для остороги від чуми вимащували свої сорочки і штани дьогтем, а для безпеки від степових харцизів заряджали рушницю й виймали з возів гострі списи; у ногайських степах чумаки весь час були насторожі. У випадку несподіваного нападу з боку харцизів, гайдамаків та різних степових хижаків чумаки відразу влаштували зі своїх возів табір і, керовані артільним отаманом, відбивалися від злих людей. Зазнаючи часом різних злигоднів від нападів харцизів, чумаки нерідко терпіли «нечуваних образ» і від самих татар; татари змушували їх сплачувати великі суми за переправи через річки Білозірку, Рогачик і Каїрки — від 5 до 30 копійок мостового, а часом брали плату і в тих місцях, де води взагалі не було і де ріку переїжджали возами як сухий яр; часом у них відганяли з пасовищ волів, вимагаючи потім викупу по півтора карбованці за голову, як буцімто за знайдену в дикому степу худобу; часом взагалі крали волів, відганяючи їх у свої аули²⁵. З такими труднощами добиралися козаки до Перекопської вежі; тут кримчаки вже чекали чумаків, радіючи з їхнього приходу, оскільки чумаки приносили немалий прибуток скарбниці кримського хана. «Ще з договору Сигізмунда Августа з кримським ханом 1540 р. довідуємося, що польським і литовським купцям (чумакам) обумовлювалося право вільно брати сіль у Хаджибеї, Перекопі й Кафі, сплативши мито за давнім звичаєм кримському ханові»²⁶. Тому ханські пристави не лише дбали про якомога більший вивіз солі з Криму чумаками, а й щоразу, коли був урожай солі, завчасу сповіщали про це запорізький Кіш; так, 25 червня 1764 р. пристав перекопського промислу Баба-Іман писав кошовому отаманові Пилипу Федоріву: «Дяка господові, його святым сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року: як звично, сіла добре. Та до того ж води і трави в Криму, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів стане. Про що при сьому присланий від мене Мустафа-Баша вам усно доповісти має. При чому надсилаю вам у гостинець один сап'ян, прошу прийняти його на пожиток. Та при тому ж прошу прислати до нас возів два для вас, зобов'язуюся найчистішою солі на ваші видатки накласти. При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль»²⁷.

Дійшовши до воріт Перекопської вежі, чумаки платили тут за кожну мажу «вежового» збору по 70 копійок і вже потім в'їжджали в місто; якийсь час вони відпочивали, навантажувалися сіллю, платили за повний віз по 5 карбованців, за половинний по 3 карбованці і поверталися назад; якщо у татарської тафи * була риба, купували і складали її на вози. А в цей час заporожці знову очікували чумаків, знову брали з них мито за переправи, пороми, містки й гаті, зі своїх, звичайно, менше, ніж із чужих, знову виявляли їм гостинність корчмарі й шинкарі.

Із Запоріжжя чумаки рухалися кому куди було треба для продажу товару. «Примітно, що за рік до тисячі волових возів її (солі) у Польщу продається, купують також і малоросіяни з Єлизаветградської провінції»²⁸.

²⁵ Чернявский В. // Мы-

песни. С. 12.

Грінченко).

шецкий С. История. С. 91.

²⁷ Там же. С. 13.

²⁸ Записки одесского об-

²⁶ Рудченко И. Чумацкие

* Рибальська артіль (Б.

щества. Т. 7. С. 170.

Крім великої торгівлі з турками, поляками, українцями, новосербами й кримчаками, запорізький Кіш вів також торгівлю і всередині Січі, але це переважно була дрібна торгівля; її вели часом на самій січовій площі, але переважно на Крамному базарі, Гасан-базарі, чи січовому форштадті, тобто передмісті. Тут стояло безліч невеликих хатин на дерев'яних низеньких стовпчиках, дворів, крамничок, яток, шинків, у яких і велася різна торгівля. Частина цих будівель була споруджена на кошти куренів і належала війську, частина була власністю приїжджих купців, як видно зі справ січового архіву. Так, прикажчик Петро Крилов, заборгувавши купцеві Федору Попову, мусив, за «базарним судом», продати свій старий двір на січовому базарі за 2 1/2 куфи * горілки, щоб сплатити позивачеві²⁹. Предметами торгівлі в Січі були: опанчі, сідла, стріли, луки, стремена, шаблі, вудила, які запорожцям привозили татари, рогата худоба й непридатні до їзди коні, яких козаки продавали татарам на заріз. Крім Січі, торгівля велася і в паланкових селах: Кам'яному на Кальміусі, у Гарді на Бузі, Микитиному на Дніпрі та ін. Тут також були крамні базари, шинки, крамнички й заїжджі двори.

Ремесла не принесли такої користі і не були у запорізьких козаків настільки розвинутими, як торгівля, рибальство та скотарство. У запорожців, звичайно, були ремісники, але ремісничого цехового стану, що виконував би певні повинності для війська, у них не було. При самій Січі жили різні майстри — котлярі, пушкарі, ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслі; всі вони, за козацьким звичаєм, виконували запорожцям роботу за певну платню, й задурно нікому й нічого не були зобов'язані робити. Жили вони в передмісті Січі, але були приписані до куренів, як і інші козаки³⁰. За межами Січі відомі були кушніри й ковалі: «Деякі з них були відомими кушнірами й художниками, — виробляють сиром'ятні шкіри й кожущину, а при Аргамакли (Громоклії) по можливості отримують вугілля. У кузні, як на Інгулі біля перевозу, утримуються ковалі для подорожніх людей, але вугілля все з Аргамакли отримують»³¹.

Крім людей перелічених ремесел у запорізьких козаків були також і своєрідні лахмітники, як видно із справ січового архіву: 1749 р. запорізькі козаки Джерелівського куреня спіймали кількох перекопських мешканців і забрали їх з собою у Січ; татари, які приїжджали в Січ, бачили, що один із полонених на базарній площі Січі «продає старі сорочки, так само й пере», тобто займається пранням білизни³².

* Давня міра об'єму, 30
кварт, 30, 42 л.

²⁹ Скальковский А. Исто-
рия. Т. 1. С. 242.

³⁰ Мышецкий С. История.
С. 47.

³¹ Записки одесского об-
щества. Т. 7. С. 186.

³² Эварницкий Д. Сборник
материалов. С. 41.

Головними джерелами прибутків Війська Запорізького низового, крім природного багатства великого чорноземного краю, були: військова здобич, зовнішня і внутрішня торгівля, продаж вина, платня від перевозів, подимний податок і, врешті, царське хлібне і грошове жалування.

Першим і прямим джерелом прибутків запорожців була воєнна здобич, здобута ними на війні з турками, татарами й поляками. Вирушаючи в кожний похід, запорізькі козаки давали присягу перед святим євангелієм, що жоден з них нічого не приховає з воєнної здобичі, а все здобуте добро доставить у курінь для поділу між усім товариством¹. Повернувшись із походу й віддавши хвалу всесильному Богові і вдячну молитву пресвятій Богородиці-діві, запорізькі козаки «дуванилися» всією здобиччю, кіннями, рогатою худобою, вівцями і всім, що приводили й приносили з собою². Наскільки великою була ця здобич, звичайно не можна сказати, бо розміри її залежали як від масштабів походу, так і від удачі на війні. За звичаєм кращу частину здобичі козаки віддавали на церкву, а решту паювали між собою, після чого хто відразу прогулював свою частку, а хто ховав її на чорний день³.

Другим джерелом прибутків Війська Запорізького низового була найрізноманітніша торгівля, зовнішня і внутрішня: «Запорізькі козаки отримують порядну суму від купців, постачаючи від Січі різні товари Дніпром до Очакова й Кінбурна, так само звідті з прибулих кораблів, як ті трапляються, оскільки буває, що в посушливий час вони, йдучи Очаківським лиманом вище гирла Бугу в так званий Козячий розлив, Дніпровським гирлом, часом не можуть пройти, не розвантажившись частково на човни. При цьому трапляється, що турки з купцями й договори мають постачати товари до Очакова, а не до Січі⁴. Всі торговці, купці й промисловики, що ввозили різні товари й привозили їх у Січ, торгували по слободах, селах і зимівниках, вносили певну платню у військового скарбницю або на військовою старшину: від куфи борошна чи харчових продуктів карбованець, від риби, впійманої у Бузі, три перші десятки «паколі» на полковника, писаря й осавула, котрі були при рибних заводах, та чотири інші десятки на січову старшину. Якщо ж рибу продали або втратили, не відділивши від неї частку для військових чинів, то рибалки сплачували її вартість грошима.

¹ Скальковский А. Истори́я. Т. 1. С. 208.

² Величко С. Летопись. Т. 2. С. 377.

ни. Т. 1. С. 219.

⁴ Калачов Н. Архив. С. 6.

³ Антонович В., Драгоманов М. Исторические пес-

Щоб брати мито з купців, на всіх запорізьких базарах були особливі начальники, військові кантаржії: вони стежили за правильністю мір і ваг, призначали ціну на привезений товар і збирали мито з купців у військову скарбницю.

Особливо велике мито давали шинки, надто вже поширені в землі запорізьких козаків. Через свою життєву свободу всі запорізькі козаки мали право варити мед, пиво, брагу й продавати спиртні напої⁵. У документах січового архіву 1770 р. по всіх володіннях запорізьких козаків налічувалося понад 370 шинків, розподілених так: у Січі — 73, у Самарській паланці — 83, Протовчанській — 74, Орільській — 45, Кодацькій — 74, в Микитинському перевозі — 10, в Кам'янському базарі Інгульської паланки — 10. Усі ці шинки приносили війську загалом 1120 крб. на рік, у тому числі оренди за звичайний шинок, без льоху, 2 крб. 50 коп., а з льохом, де можна було тримати пиво й мед, по 4 крб. 50 коп. Ця сума розподілялася на 45 паїв між військом таким чином: кошовому, судді, писарю, осавулу, 38 куреням, війську, церкві, довбишу й пушкареві навпіл — по 24 крб. й 51 коп. з шажком на кожен пай⁶. Крім того, з валок, що приїжджали в Січ із України, Криму й Польщі, якщо вони привозили біле вино чи горілку, також брали мито на церкву й старшину: на старшину, в тому числі довбиша й пушкаря, з кожної куфи по карбованцеві; крім грошей брали й так зване «поставне вино» — по одному відру, яке в козаків звалося квартою, з того, хто продавав вино чи горілку або з того, хто сам купував їх, на кошового, суддю, писаря, осавулу, довбиша, пушкаря, курінних отаманів і духовних осіб, — загальною кількістю 7 відер. Лише той, хто сплачував це подвійне мито, міг продавати свій товар, та й то лише по ціні, визначеній Кошем⁷.

Важливим джерелом прибутків запорізьких козаків було також «мостове», тобто платня з проїжджих купців, торговців, промисловиків і чумаків за перевіз через ріки, річки й рукави запорізьких вольностей: «Збирають вони з купецтва не менше половини митного збору, під виглядом не те що запровадженого ними тарифу, а беруть за перевіз військовими човнами, а на сухому місці через ріки, за мости, адже на всій їхній землі нема жодного мосту чи гаті через найменшу протоку, з котрої б не збирали на полковника тієї паланки, у володіннях якого є переїзди, по копійці з порожнього воза. Так само за безпеку в дорозі, від тих людей за конвоювання однією людиною, приставленою до валки, з військовим пірначем чи булавою, а більше з прикріпленою до булави військовою печаткою; навіть якби хоть і не вимагав цього конвою, його їм дають і вони неодмінно мусять розрахуватися, чітко за їх правилами»⁸. З безлічі перевозів у межах запорізьких вольностей особливо відомими були: Мишуринорізький, Кодацький, Микитинський, Кам'янський, Кизикерменський — усі через ріку Дніпро, Бугогардівський через ріку Буг до Мертвовода; першими переправлялися переважно українські купці, що їхали з України на Дон чи в Крим, і татарські купці, що їхали з Криму в Січ і на Україну; другими переправлялися переважно польські й українські купці, що йшли в Очаків і назад, а також у Запоріжжя й назад. Запорізькі козаки брали від кожного воза й від кожної тварини за перевіз через ріку й ділили ці прибутки між старшиною і всім військом. Платня у різний час і від різних возів бралася різна: з порожнього воза на Микитинській заставі по копійці, з вантаженого від 2 до 10 копійок, крім того, за конвой до Микитиною окремо 8 карбованців, до Кодака 12 карбованців та «певний» ралець конвойному⁹. 1774 р. за перевіз біля Микитинської застави брали з тих, хто їхав у Крим і з Криму «з пароволового воза по 60 копійок, а з двох пар по 1 карбованцю 20 копійок»¹⁰. Для збору мита на переправах існувала окрема старшина, що складалася з шафарів, підшафарів, писарів і підписаріїв. Ці збори за переправи так захопили січове товариство, що воно намагалося влаштувати перевози й поза своїми кордонами, у володіннях

⁵ Ригельман А. Летописное повествование. Т. 4. С. 81.

⁶ Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 205.

⁷ Мышецкий С. История.

С. 48.

⁸ Калачов Н. Архив. С. 6.

⁹ Калачов Н. Архив. С. 7.

¹⁰ Записки одесского общества. Т. 7. С. 175.

кримського хана — на річках Білозерці, Рогачику, Каїрках, на Дніпрі біля Кизикермена — і збирати за них мостове¹¹. Кримські хани часом давали на це свій дозвіл, і запорожці користувалися митом із перевозів за межами власних вольностей¹². Важко й навіть неможливо з певністю визначити всю суму річного прибутку запорізького Коша з перевозів через ріки: це залежало від більшого чи меншого руху чумаків, торговців і купців, що, в свою чергу, залежало від урожаю солі, вилкову риби, достатку степової трави, безпечності проїзду дикими татарськими степами тощо. Із червня 1774 р. до січня за перевіз у Гарді збрали 850 карбованців, отже, протягом року значно більше тисячі карбованців, а Гардовий перевіз вважався найменшим, бо при ньому не було навіть окремого шафаря. На Мишуринорізкій переправі запорізькі козаки, якщо вірити історикові України Маркевичу, свого часу збирали 12 тисяч крб. щорічного мита¹³.

Немалу частку військових прибутків становив «димовий» податок, який запорізькі козаки збирали з так званих «сиднів», що вважалися підданими січового товариства. Податок був постійним і тимчасовим: постійний до 1758 р. обмежувався 1 крб. з родини, а з 1758 до 1770 р. 1 крб. і 50 коп. У зв'язку зі складністю вирахувати все жонате населення Запорізького Війська, важко, звичайно, визначити й максимум цього податку; якщо прийняти за норму всього жонатого населення по зимівниках 12250 чоловік¹⁴, то при податковій в карбованець отримаємо 12250 крб., а при півтора карбованцях 18375 крб. Тимчасові податки, що бралися з жонатих козаків, сягали від 300 до 500 крб. з паланки, але їх накладали лише у виняткових випадках, коли військо організовувало великий похід на Туреччину, Крим чи Польщу або посилало депутацію у російську столицю з особливо важливої справи.

Судовий штраф, що брався грішми, худобою, кіньми за якусь провину, також становив джерело прибутку Війська Запорізького. Він ішов на користь або всього війська, або одного куреня чи військової старшини: «за найтяжчу провину приковують до стовпа і вбивають його насмерть, а багатство його беруть на військо», «у них кожний начальник за зухвалість до найменшої крадіжки чи упадання біля жіночої статі може того злочинця позбавити всього майна на свою користь, яким би великим не було багатство, й ні перед ким за це не відповідає»¹⁵.

Врешті, останнім джерелом прибутків Війська Запорізького низового було грошове й хлібне жалування спочатку від польського, а потім від російського уряду. Грошове жалування польсько-литовського уряду Запорізькому Військові вперше призначив 1576 р. король Стефан Баторій, як свідчать про це українські літописці: «Тогда ж и запорожским козакам учредил атаман кошового и всі их начали и всім козакам, как городовим, так и запорожским давал жалованье на год по чирвонцю и по кожуху, чем козаки на долгое время были очень довольны»¹⁶. Скільки жалування давали потім запорожцям, збільшувалося воно чи зменшувалося, про це ні літописці, ні сучасні польсько-литовському пануванню у Південній Русі джерела не кажуть. Відомо лише, що це жалування далеко не завжди справно надходило в Січ, бо державна скарбниця Речі Посполитої дуже часто була порожньою. Ця нерегулярність давала привід запорожцям влаштовувати набіги на мусульманські землі і разом з тим була підставою для виправдання їхніх ворожих дій проти мусульман перед польським урядом. З того часу, як запорожці проголосили себе поборниками православ'я й ненависниками католицизму, вони втратили грошове жалування від польського уряду, але почали отримувати його від російського. Але з якого року вони стали отримувати грошове, а разом з тим і хлібне жалування від Москви, точно не відомо; ймовірно, це могло статися з

¹¹ Медведев. Сборник сведений министерства финансов. СПб, 1867. Т. 6. С. 463.

¹² Скальковский А. Исто-

рия. Т. 1. С. 226.

¹³ Маркевич Н. История. Т. 2. С. 324.

¹⁴ Скальковский А. История. Т. 1. С. 32—40.

¹⁵ Мышецкий С. История.

С. 58; Калачов Н. Архив. С. 9.

¹⁶ Лукомский С. //Летопись Самовидца. С. 350, 214.

часу приєднання Малої Росії до Великої, тобто з 1654 р. У проханні гетьмана Хмельницького на ім'я царя, що складається з 23 пунктів, у останньому пункті сказано: «Так само й на тих, котрі за порогами Кіш бережуть, щоб його царська величність зволіли милість свою показати, оскільки не можна його сам без людей залишити»¹⁷. Йдеться про «харч і порох», які гетьман просив у царя для 400 вартових, котрі жили в місті Кодаку; про це ж міг Хмельницький просити в царя і для запорожців. 19 березня 1654 р. українські посланці казали в Москві, що з України в Запоріжжя «на кошових козаків запаси хлібні й зілля * і кúльки посилають», а у фортецю Кодак тоді ж відправляли зброю, зілля, гармати й хлібні припаси. В актах 1661 р. сказано, що низові козаки за 8 миль від Січі «вдячно» прийняли царське жалування; але скільки його було, не відомо¹⁸. Так само під 1668 р. сказано про жалування «2000 крб. та сукна різного кольору сто в'язок німецьких». 1675 р. їм видали 500 червінців, 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю й зілля також. 1676 р. запорожці писали Самойловичу, що цар Олексій Михайлович надсилав гетьманові укази «позичити запорожцям стосовно їхньої потреби борошно», але він про це забуває¹⁹; 1693 р. запорожці скаржилися гетьманові Мазепі, що додаткового жалування «по два алтына, албо й болій грошей да по аршину сукна на козака» зовсім недостатньо²⁰. 1708 р. звичайне жалування запорізьких козаків визначалося у 10 тис. крб. на рік²¹. 1734 р., коли запорожці з-під влади Криму знову перейшли під скіпетр Росії, точно визначилася й сума грошового жалування на військо: «А за службу їх, запорізьких козаків, отримувати жалування на все військо 20 тисяч щорічно»²². З «розпису» 1740 р. видно, скільки кому видавали царського жалування у Запорізькому Військові: кошовому отаманові — 600 крб., судді, писареві й осавулу — по 300 крб., обозному й полковникові — по 100, полковому осавулові — 50, священику — 40, полковому хорунжому — 30 крб.²³, осавулу при обозному — 20 крб., підосавулові при обозному — 20 крб., пушкареві й довибушу по 15 крб., курінним отаманам і козакам на всіх 4 тис. крб., а разом — 6150 крб.²⁴ З 1742 р. цю цифру зменшили до 4660 крб., а з 1759 р. й до кінця існування Січі підвищили до 6660 крб.²⁵ За розкладом 1768 р. ці 6660 крб. розподіляли дещо інакше, а саме: кошовому отаманові — 70 крб., судді — 60 крб., писареві — 50 крб., осавулові — 40 крб., пушкарю * й довибушу — 30, військовим канцеляристам — 12, тридцять восьми курінним отаманам 1020 крб., або 27 крб. на кожного, товариству 38 куренів — 5320 крб., або по 140 крб. на кожен курінь, начальнику січової церкви — 5, підначальнику — 3, ієромонахам — 5, дяконам — 3, уставнику — 3, свічкареві — 1, ктиторах — 4, школярам — 3, паламарям — 10, семи старшинським слугам — 7 крб., кухарям — 2 крб., крім того, подарунок офіцерові, що привозив жалування — 5 крб., унтер-офіцерові при ньому — 2, солдатам — 6, отаманам — 20 крб., що разом становило 6660 крб.²⁶

Якщо ці 6660 крб. розподілити на все Запорізьке Військо, тобто в середньому на 10—12 тис. чоловік, то царського жалування виявиться абсолютно недостатньо навіть для першої необхідності — утримання коней у воєнний час. Тому запорожці щороку просили підвищити жалування військові, скаржачись на мізерність відпущеної їм російським урядом суми й на важкі для життя часи; але уряд або зовсім не зважав на ці прохання, або ж робив доплату лише у вигляді тимчасової допомоги й лише за особливі воєнні заслуги.

Для зберігання спільного військового скарбу у запорізьких козаків існувала так звана військова скарбниця й вівся «особливый войсковий скарбец и табель войсковий»; для цієї мети утримувалась особлива «неподвижная» скриня

¹⁷ Полное собрание законов. Т. 1. С. 327.

* Порох (застар.).

¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 476; Т. 5. С. 45.

¹⁹ Там же. Т. 7. С. 49; Т. 12. С. 540, 634.

²⁰ Величко С. Летопись.

Т. 3. С. 174.

²¹ Скальковский А. История. Т. 2. С. 14.

²² Чтения московского общества, 1848. № 6. С. 45.

²³ Полковников, осавулів і хорунжих записано по два.

²⁴ Миллер Г. Исторические

сочинения. С. 81.

²⁵ Яворницький Д. Сборник материалов. С. 159, 207.

* В ориг. помилково «писарю».

²⁶ Скальковский А. История. Т. 1. С. 201, 202

та ін.

при січовій церкві на руках військового судді. Рахувати й видавати цей скарб січова старшина й курінні отамани могли лише за спільною згодою дідів, а без неї ніхто ні зі старшини, ні з курінних не смів навіть торкатися до неї, а винного карали смертю, відбираючи все його майно на військо й незважаючи, чи він значний, чи простий козак²⁷.

Заодно з грошовим запорізьким козакам видавали й хлібне жалування, а також бойове «зілля», свинець і порох; до 1759 р. їм видавали по тисячі пудів борошна та по «військової узаконеній порції круп», а з 1759 р. по 1300 четвертей борошна й круп разом, а окремо по 50 пудів свинцю й пороху. Хлібне жалування розподіляли таким чином: кошовому — 15 четвертей борошна й 2 четверті круп, судді — 15 четвертей борошна й 2 четверті круп, писареві — 12 четвертей борошна й 2 четверті круп, осавулові та військової канцелярії — по 10 четвертей борошна та по 1 і 3 четверті круп, пушкареві й довибу разом — 6 четвертей борошна, начальнику церков — 5 четвертей борошна, паламарям — 2 четверті борошна, школі — 4 четверті борошна, січовим ктиторами — 2 четверті борошна, військовим стадникам — 2 четверті борошна, 38 куреням по 32 четверті борошна, 1 четверті з 6 четвериками круп; всього ж 1300 четвертей борошна й 85 четвертей круп²⁸.

Крім царського хлібного жалування запорізькі козаки отримували продовольство і з Києво-Межигірського та з власного Самарсько-Миколаївського монастирів; так, 4 вересня 1759 р. з монастирських млинів по Самарі й Самарчику у Січ на військову канцелярію «по одной бочке пшона пшеничного да и ржаного» на військових підводах, присланих із Січі з гінцем у монастир²⁹. Як розподіляли свинець і порох, нам невідомо за браком даних; відомо лише, що певну його частину отримували й січові школярі, які жили такою самою громадою, як і всі низові товариші³⁰. Свинцю й пороху для всього Запорізького Війська було так само недостатньо, як і хлібного жалування; тому запорожці частково самі робили їх, а переважно купували в поляках, українців, турків, татар, вірмен, навіть євреїв, оскільки свій порох був поганої якості³¹.

Про те, де і як видавали запорізьким козакам грошове та хлібне жалування, розповідають детальні акти січового архіву, що частково дійшли до нашого часу. Після переходу запорізьких козаків 1734 р. під владу Росії вони, за клопотанням свого доброчинця, київського генерал-губернатора графа Вейсбаха, грошове жалування отримували безпосередньо в Петербурзі. Це відбувалося так: щороку з Січі в столицю вирушала депутація з 20 чоловік «знатного військового товариства» — полковника, писаря, осавула й 17 курінних отаманів. Ця депутація спочатку їхала в Київ або (з 1750 р.) у Глухів, там рекомендувалася гетьманові, отримувала від нього прогони * й подорожні листи і далі вже вирушала в Москву чи Петербург. Прибувши до столиці, депутація розташовувалася за казенний рахунок по квартирах, потім рекомендувалася імператорові чи імператриці, і доки виконувалися формальності з видачею жалування, знайомилася із столичними вельможами, дарувала їм привезені з Січі подарунки, сама приймала «презенти», а вже потім отримувала грошове жалування, а часом і милостиві подарунки — медалі, каптани, сукно, оксамит, кожухи. Тоді ж клопоталася про лист на хлібне жалування, свинець і порох, котрі за асигновкою провіантської канцелярії й головної контори артилерії та фортифікації видавалися з кременчуцьких магазинів, і їх казенними суднами з «належним конвоем» доставляла в Січ. На закінчення депутація знову рекомендувалася дворові, отримувала аудієнцію «високомонаршої особи» й нарешті від'їжджала зі столиці в Січ.

Так було до 1751 р., а від 26 листопада того року за указом встановлений порядок отримання жалування запорізькими козаками було змінено. Гетьман

²⁷ Фелицын Е. Исторические документы запорожского сичевого архива // Кубан. обл. ведомости. Екатеринодар, 1890.

²⁸ Скальковский А. История. Т. 1. С. 202, 203.

²⁹ Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский

монастырь. С. 108.

³⁰ Мышецкий С. История. С. 56.

³¹ Там же.

* Подорожні гроші.

граф Кирило Розумовський вирішив³², що через велику відстань від Січі до столиці поїздки запорожців по жалування пов'язані з великими труднощами й тому за його розпорядженням і за рішенням урядового Сенату на майбутнє було визначено: «тому Запорізькому Військові щорічно відпускати й асигнувати грошове жалування статс-контори з тамтешніх поближких місць, хлібне жалування провіантської канцелярії з Кременчуцького магазину, порох і свинець канцелярії головної артилерії й фортифікації також із поближких місць, і відсилати в Київську губернську канцелярію, а тій канцелярії усе те жалування, як грошове й хлібне, так і порох та свинець на 1751 р. відправити й надалі щороку відправляти тому Запорізькому Військові в Січ через посланців казенними суднами й людьми з належним конвоем і віддавати кошовому отаманові й усьому військові з поквитуваннями... а присланим від запорожців у Москву чи Петербург посланцям (тобто депутатам) харчових, на питво, дрова й свічки, так само при відпущенні їм жалування і прогонних грошей, цього давати не належить, оскільки для отримання згаданого жалування як нині, так і надалі від того Війська Запорізького присилати вже не буде»³³. Запорожці слухно вважали це розпорядження немилістю до себе, а для всього війська величезним клопотом. Цей клопіт виникав як від звичної у ті часи тяганини й формалізму в справах, так і від особистого настрою київського генерал-губернатора. Останнім на той час був Михайло Леонтьєв, котрий ненавидів запорожців до глибини душі. Цього разу він зробив усе від нього залежне, щоб вчинити неприємність запорізьким козакам; вони отримували жалування на наступний рік вперед, але минув 1751 р., а жалування не було, минула й перша чверть 1752 р., а жалування все ще не доставили в Січ. Тоді запорожці звернулися зі скаргою на Леонтьєва до гетьмана графа Кирила Розумовського, в якій писали, що «жалування від київського генерал-губернатора Леонтьєва, після багатьох вимог, до них, запорожців, ще не надійшло». Гетьман, прочитавши скаргу запорожців, наказав генерал-губернаторові видати гроші Запорізькому Війську «без жодних зволікань», на що Леонтьєв відповідав Розумовському, що гроші ще не надійшли з Білгородської канцелярії і тому їх не можна видати запорожцям. Так Запорізьке Військо чекало свого грошового жалування до 21 червня 1752 р.: лише тоді прибув у Січ поручик Фролов з капралом та 12 солдатами на п'яти підводах і привіз козакам грошове жалування³⁴.

Ще тяжче було запорожцям отримати хлібне жалування, порох і свинець: замість того щоб доставити хлібне жалування у саму Січ казенними суднами й людьми, запорожцям наказали отримати його з кременчуцького магазину; запорожці заперечили, що це становить для них велику трудність, бо для «привезення його в Січ потрібно до 400 підвод, яких у Січі запорізькій нізвідки взяти, до того ж і відстань того магазину від Січі до 300 верстов налічує»³⁵. Через це вони вважали, що простіше, зручніше й легше було б отримувати хлібне жалування у самій Січі з магазину Новосіченського ретраншементу, «з якого й перед тим в усі майже роки його їм видавали», і в якому будь-коли можна було взяти 3—4 тисячі четвертей хлібного продовольства. Але це заперечував князь Семен Волконський, який тоді був одним із керівників провіантського відомства на півдні: він вказував запорожцям на кременчуцький хлібний магазин, а до новосіченського наказував навіть не торкатися, щоб залишити його запаси на інші, потрібніші й нагальніші випадки. Але запорожці наполягали на своєму, й 1751 р. надійшло розпорядження відпускати їм хлібне жалування з магазину Новосіченського ретраншементу; але цього разу вони наткнулися на опір обер-провіантмейстера магазину: без окремого указу Головної провіантської канцелярії він не бажав видавати запорожцям хлібне жалування. Лише 1752 р., 18 вересня, запорожці отримали провіант із магазину Новосіченського ретраншементу за 1751 р. А ще 24 липня 1752 р. на прохання

³² Не відомо, чи сам особисто, чи під впливом воєнної ситуації запорожців київського генерал-губернатора

М. Леонтьєва.

³³ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 78.

³⁴ Киевская Старина. 1883. № 6, авг. С. 753.

³⁵ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 79.

запорізьких козаків, надіслане ними гетьманові Розумовському, й за поданням гетьмана 4 квітня у Колегію закордонних справ остання через Сенат прийняла з цього приводу категоричну постанову: «Просять ті запорожці, щоб для отримання грошового жалування їм дозволили посилати в Москву чи Санкт-Петербург, за попереднім звичаєм, старшину з 20 чоловіками знатного військового товариства і їм по-старому видавати харчові й на питво, дрова та свічки, також при видачі жалування і прогонні в обидва боки дороги гроші, котрих уже давати невільно й котру заборону вони, запорожці, вважають за крайню образу для себе, а відрядження за цим жалуванням у Москву чи Санкт-Петербург посланців вони не лише за якийсь клопіт, але за найвищу її імператорської величності милість визнають, отримуючи можливість бачити високомонарше її імператорської величності обличчя; а хлібне жалування просять видавати з новосіченського магазину, з которого й попередньо майже у всі роки його їм видавали. При цьому й гетьман зі свого боку запитує, чи дозволити їм, запорожцям, по-старому посилати депутатів, чи видавати згадану кількість грошей, як вирішено, так само й про негайне виконання грошового жалування та про відпущення хлібного з новосіченського магазину й генералу Леонтєву підтвердити. Колегія закордонних справ вважає, що коли запорожці, не вважаючи це собі за клопіт, бажають по-старому присилати в Москву чи Санкт-Петербург посланців, особливо ж у тому їхньому не пристойному намірі, щоб ті посланці удостоїлися бути рекомендованими її імператорській величності для того, щоб скласти їй найнижчий і найпокірніший уклін, що вони вважають найвищою її величності милістю й авантажем * для себе, й тим користуватися хочуть, то відмовляти їм у цьому й позбавляти цього їх не слід, з яких міркувань таке посольство по-старому депутатів у Москву чи Санкт-Петербург для отримання грошового жалування їм, запорожцям, можна й дозволити, лише б тієї депутованої старшини з військовим товариством та їх службою, тобто всієї свити було не більше 20 чоловік (як це й за визначеннями урядового Сенату 1742 р. серпня 4 й 21 постановлено), а урядовому Сенатові цим Колегія закордонних справ подає, щоб дозволено було наказати належне всьому Військові Запорізькому грошове жалування, так само й чинам, відрядженим разом із службою їх, як попередньо кормові й на питво, дрова та свічки, а при видачі їх жалування та прогонні як тим висланим, так і майбутнім з ними для супроводу тої жалуваної усьому військовій грошової казни в конвої, обер-офіцерові з солдатами, в обидва кінці гроші Статс-конторі або в Москві, або тут, у Санкт-Петербурзі, де трапляється, видавати і за писаним повідомленням від Колегії закордонних справ видавати їм, відрядженим запорожцям та конвоїному офіцерові, повністю. А хлібне жалування, так само як порох і свинець, за вищеписаним попереднім визначенням урядового Сенату, казенним коштом Київської губернської канцелярії у саму Січ їм, запорожцям, надсилати, а не так, як вище згадувалося. Вони, запорожці, пишуть, що київський генерал-губернатор Леонтєв розпорядився їм самим із кременчуцького магазину хліб отримувати, чим він, генерал-губернатор, всупереч визначенню урядового Сенату і даремну їм, запорожцям, прикрість учинив, про яке відправлення до самої Січі казенним коштом, як і негайну видачу на 1751 р. усього жалування, якщо це ще не виконано, нехай урядовий Сенат зволить тому генерал-губернаторові Леонтєву підтвердити і при цьому йому, Леонтєву, накаже хлібне жалування як на зазначений 1751 р. зараз видати, так і щороку надати видавати, за поданням запорожців, не з кременчуцького, а бажано з новосіченського магазину»³⁶.

Так писалося 1752 р., 24 липня; надійшов 1753 р., і повторилася та ж історія: Січ протягом 1752 р. не отримала хлібного жалування за 1752 р. Тоді запорожці з кошовим отаманом Павлом Івановичем Козелецьким звернулися у Київську губернську канцелярію з проханням видати їм хлібне жалування з новосіченського магазину; але новосіченський обер-провіантмейстер Смецький послався на переволочненського коменданта, бригадира Кошелева, що видав новосіченським та поблизькими хлібними магазинами. Запорожці зверну-

* Користь, вигода (франц.) ³⁶ Миллер Г. Исторические сочинения. С. 79.

лися до Кошелєва. Той спочатку взагалі відмовився видавати їм продовольство, а потім погодився, але, не знаючи, з якого саме магазину видавати, звернувся з цим питанням у Головну провіантську канцелярію. Але питання це вирішив указ Колегії закордонних справ 13 січня 1753 р. На початку цього року з Січі в Петербург вирушила депутація на чолі з полковником Данилом Гладким за грошовим жалуванням Війську Запорізькому. Грошове жалування депутати отримали у столиці, а про хлібне в Київську губернську канцелярію було суворо наказано видати «без зволікання»; депутація отримала цей наказ на зворотному шляху з Петербурга, і хлібне жалування незабаром видали³⁷.

Отже, лише 1753 р. встановився певний порядок отримання запорізькими козаками царського жалування — хлібного в самій Січі, а грошового в Петербурзі чи в Москві. Уривчасті архівні документи Січі містять відомості про те, хто в якому році їздив отримувати жалування й чого удостоювався у столиці. 1753 р. їздили полковник Прокіп Максимів, писар Джевага, осавул Осип Рубан та 17 курінних отаманів; їм видали 4660 крб. військового жалування, полковникові з товаришами на питво, дрова й свічки 200 крб., подорожніх від Січі до Москви 127 крб., подарунок полковнику 50 крб., писарю й осавулу по 36 крб., 17 курінним отаманам по 18 крб. кожному, що разом склало 5415 крб.; крім того, прогонних грошей на доставку Запорізькому Війську жалування до Січі в один бік 141 крб. і 20 коп., та на конвойних обер-офіцера й солдатів на чотирьох підводах від Москви до Січі й назад в обидва боки 51 крб. 38 коп. 1754 р. по жалування до Петербурга відрядили полковника Василя Золотарєвського з товаришами, які отримали стільки ж. 1756 р. посилали полковника Білого, писаря Андрія Семенова й осавула Івана Кухарського з 17 курінними отаманами, які отримали стільки ж. 1759 р. їздили полковник Кулиновський, писар Іван Глоба й осавул Степан Холод з 17 курінними отаманами й отримали звичні 6660 крб. та ще 2 тисячі додатку на все військо, а в іншому так само, крім недовданих «з Київської губернської канцелярії в урядовий Сенат із ямської канцелярії довідки прогонів 8 крб. і 80 коп. через брак у Москві із-за великого роз'їзду ямських підвод, за винайм від Москви до Києва 5 крб. і 88 коп.», разом 7429 крб. і 68 коп. 1761 р. відряджали полковника Григорія Корсунського, писаря Михайла Уса й осавула Василя Пимлина з 17 курінними отаманами; вони отримали разом із особистими подарунками 7415 крб., у тому числі 6660 крб. військових. 1763 р. висилали полковника Якова Близнаку, писаря Петра Уманця й осавула Михайла Рудика з 17 курінними отаманами. Вони отримали 7088 крб., оскільки раніше взяли в Москві 327 крб., разом 7415 крб., у тому числі звичайних військових 6660 крб. 1773 р. відправили полковника Павліва, писаря Потапенка й осавула Мовчана з 17 курінними отаманами, які отримали всього 7415 крб., у тому числі звичайного військового жалування 6660 крб.³⁸

Початково все наявне жалування видавали Війську Запорізькому золотою і срібною монетою, а з 1764 р. лише мідною³⁹; даремно запорожці клопоталися про заміну мідної срібною чи золотою, — аж до кінця існування Січі жалування їм видавали мідними грішми.

Усі отримані військові прибутки запорізькі козаки використовували насамперед на громадські цілі — купівлю боєприпасів, продовольства, влаштування перевозів, утримання духовенства, спорудження човнів, урешті на утримання усієї військової старшини. Але частина військових прибутків розходилась і по руках окремих осіб: вважаючи всі земні угіддя і всі взагалі прибутки власністю Коша, Запорізьке Військо не виключало цим і приватної власності. Наприклад, кінь, зброя, різні будівлі, зароблені гроші, отримана після поділу здобич, нарешті царське жалування, становили особисту власність кожного запорізького низового козака.

³⁷ Киевская Старина. 1883. № 6, авг. С. 754, 755.

³⁸ *Яворницький Д.* Сборник материалов. С. 76, 90, 129,

158, 171, 185, 207.
³⁹ Там же. С. 203.

Ближче знайомство з історією, побутом і характером запорізьких козаків дає цілковиту підставу твердити, що стосовно грамотності запорожці водночас стояли й на дуже низькому і на дуже високому рівні. В той час, коли маса Запорізького Війська, що жила по зимівниках, вешталася по плавнях, мандрувала зі своїми отарами безмежними степами, скніла в цілковитому неучтві, а часом навіть дичавіла, в той самий час маса січового війська, так званого низового товариства, за своєю грамотністю й начитаністю стояла настільки високо, що переважала в цьому плані середній, а можливо, й вищий стан великоруського люду свого часу. Особливо це стосується запорожців XVIII століття: якщо не більшість, то багато хто з кошових і суддів, за деякими винятками, були людьми грамотними, власноручно підписувалися на ордерах і листах. Більше того, читаючи листи, ордери й цидулки кошових, суддів та інших старшин до гетьманів, панів і бояр, бачимо, що багато з них писали не лише грамотно, але й досить вправно й риторично; ця грамотність доходила до того, що в Січі можна було знайти людей, що вміли складати латинські вірші й духовні канти. «Серед них,— каже сучасник,— були такі грамотії, що і в Лаврі, і в столицях рідко можна було знайти таких, з тої причини, що в Січі було всілякого люду доволі»¹. Це буде цілком зрозумілим, якщо згадати, що Січ досить часто поповнювали «вчені й недовчені спудеї» Київської духовної академії*, багато польських, українських, а часом і великоруських панів і шляхтичів, котрі вміли й читати, і писати, але не вміли вжитися з порядками своєї батьківщини. Навіть «московські люди», що твердили, буцімто в Січі правилом було обирати в кошові людину, «що грамоти не знає», разом з тим свідчили, що нерідко хтось із військової старшини, якого в Січі вважали неграмотним, згодом, виїхавши з Запоріжжя на Україну, показував себе насправді не лише знавцем російської грамоти, але й «інших наук»².

Наскільки грамотними були січові козаки, найкраще видно з промови, виголошеної ними 9 вересня 1762 р. в Петрівському палаці Москви з нагоди вступу на престол імператриці Катерини II. «Всепресветлейшая, всеавгустейшая, благочестивейшая великая государыня, императрица и самодержица всероссийская, мать отечества всемилостивейшая! Вся премудростию, силою, славою и благостию своею сотворивый Господь вечно и непоколебимо узаконил ре-

¹ Устное повествование Н. Коржа. С. 41.

* Йдеться про Києво-брат-

ську (Києво-Могилянську) колегію (1633—1701) та Київську академію (1701—

1817).

² Калачов Н. Архив. С. 9, 13.

кам ведать свой юг, туче восток, магниту север, солнцу запад, нам же, человекам, учрежденную над собою власть. Сей наш всеобщий и непременный долг так нас крепко понуждает и к наблюдению своему влечет, что аки бы он на скрижалях сердца нашего был написан. Его исполнение приносит нам пользу, покой, тишину, во всем благопоспешество и похвалу перед Богом, а его преступление приводит на нас бедность, неприятельские насилия, междоусобную брань, всякое злослучение и проклятие от Бога. Последовательно вся наша жизнь и все наше счастье в сей жизни зависит от власти, Богом над нами определенной, за что мы божественному его об нас промыслу никогда лучше не благодарим, как когда тех достойно почитаем, которых он сам богами и сынами Вышнего называет; а паче еще то, что как они на высочайшем степени всякого человеческого достоинства поставлены не ради своей, но ради нашей чести, славы и пользы, так и мы их почитая, себя почитаем, себя прославляем, себе пользуем и пред Богом себя оправдаем. Чего всего в рассуждении, когда царь небесный ваше императорское величество на престол всероссийский всесильно своею десницею возвел, и мы все, сыны и питомцы Низового Днепровского запорожского Коша, как притоманные дети и птенцы орлего своего гнезда, не могли от несказанной радости не вострепетать и тебе, истинной матери нашей, о чадах своих веселящейся, единими усты и единым сердцем следующего приветствия не возгласить: Бог духов и всякия плоти, вашего императорского величества дух жизни, которым вся Россия живет, движется и процветает, в священнейшем ковчеге августейшего тела дражайшим здравием и светозарным долгоденствием да оградит! Господь сил, крепкий во брани, свет державы твоя в силе и славе да удержит, дондеже оружием твоим, в руке своей крепкой водимым, всех врагов твоих под ноги тебе сокрушит. Царь веков, дом и престол Давида российский, Петра Великого, да увердит непоколебимо и непресекомо пребывати на земле, дондеже солнце и луна пребудут на небеси! Августейшая монархия, всемилостивейшая государыня! С сим искренно усердным желанием и верноподданническим приветствием священнейшему вашему императорскому величеству лицу Низовое Запорожское Войско являться дерзает и притом себя в глубочайшем благоговении к высокомонаршим вашему цесарскому величества стопам раболепно повергает»³.

Найбільший відсоток освічених людей, безумовно, давала запорізьким козакам Київська духовна академія. Цим пояснюється, з одного боку, часте вживання у листах запорізьких козаків текстів зі святого письма, на зразок таких: «Хто кому зле мірит, тою же мірою і ему возмірится»; «Дом разділвивийся на себе, запустиваєт»; «Возносяйся дом твой зостанет пуст, и в жилищах твоих живущаго не будет: ею бо мірою мірил еси, тоєю возмірится, по неложному глаголу евангельскому»⁴; з іншого боку, цим пояснюється особлива пристрасть запорізьких грамотіїв до іншомовних і класичних слів та вигадливих, пишномовних висловів, як то: недिशкретія, перспектива, респекція, зрепреманд, специфікований, респонс, сатисфакція, антесесор, горизонт, Кімерійський Босфор, Евксинський Понт, Меотійське озеро, славетне гніздо Січа, журавель на купині стоящ, пава в краснопістрому пері, душепагубне озеро гріховне, давати місце плевелосіянню, власти в канікулу (шаленство, від слова «canis» — собака), відписати його превелебності, здалека побачивши перспективою свого розуму і т. п.⁵

Освічені люди високо цінувалися в Запоріжжі, бо «вони святе письмо читають і темних людей добру навчають». Найпроворніші з них ставали військовими писарями і нерідко, як у силу свого звання, так і від природного розуму грали вирішальні ролі серед запорізьких козаків. Прізвисько «лукавая писуля» отримав один із колишніх військових писарів, людина дивовижно меткого розуму й виняткової винахідливості, Антон Головатий. Величезна більшість вій-

³ Русский Вестник. 1841. № 2. С. 103—105.

⁴ Величко С. Летопись.

Т. 2. С. 560, 471.

⁵ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 31, 338, 379, 468, 469, 542, 552, 558; Феодосий. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 101.

ськових писарів була, звичайно, українцями, що видно з численних листів, у яких трапляються такі вислови: «Веліте разставять по квартирам слободкы Мачабыловкы»; «расположили запорожских козакон в' Екатеринынской провинции винтер фартерамы * стороною Орелы со всіми угодіями»; «без причиненія в чем лыбо и малійших тім поселянам обыд, как из ордера его высококняжескаго сыятельства видно»; «вашего сыятельства ордер по наносам пыкынерных вашему сыятельству начальныков»; «дать о себе знать Екатеринынской провинции посміжно живущым владельцам таковым, скоими надобние чертижы слідоватимуть»⁶. На одній чернетці документа, що вціліла в паперах січового архіву, є приписка, що явно показує походження запорізького писаря: «Спробуваты пера и черныла, чи добре буде пысаты»⁷.

Але крім зайшлого елемента, котрий давав запорізьким козакам великий відсоток освічених людей, у самому Запоріжжі були осередки освіти, школи; запорізькі школи поділялися на січові, монастирські й церковно-парафіяльні.

У січовій школі навчалися хлопчики або силою привезені звідкись козаками і потім усиновлені ними в Січі, або ті, що самі приходили до них з України й Польщі, або ж спеціально привезені багатими батьками в Січ для навчання грамоти й військового мистецтва; на Запоріжжі їх звичайно звали «молодиками». Таких школярів, за свідченням одних сучасників, було в Січі понад 30; за свідченням інших, до 80, з них 30 дорослих і 50 дітей⁸; січові школярі вчилися читання, співів і письма; мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій; мали спільні шкільні кошти, що зберігалися завжди у старшого; обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або скидали після закінчення року. Вони отримували прибутки частково від «наказних» батьків, частково за дзвоніння у дзвони й читання псалтиря по вмерлих козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства й привітання його у свята Різдва Христового, Нового року й світлого Воскресіння Христового; крім того всього січові школярі отримували певну частку бойових припасів — свинцю й пороху, — які щороку присилали зі столиці в Січ на все Запорізьке Військо низове⁹.

Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, котрий крім своїх прямих обов'язків наставника виконував і другорядні: дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестях «на свіжу воду» в луки, сповідав і причашав хворих, ховав померлих і про всі випадки у школі детально доповідав кошовому отаманові і водночас прикордонному лікареві.

Судячи з документа 1750 р., розміри січової школи зовсім не відповідали кількості хлопців, що вчилися в ній: її подвір'я було настільки малим, що діти, зібрані сюди «з різних місць усі вкупі перебувають»¹⁰.

Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі. Вона виникла разом з його першою церквою близько 1576 р. Тут також навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха; навчальними предметами були грамота, молитви, закон божий і письмо¹¹.

Церковно-парафіяльні школи існували майже при всіх парафіяльних церквах запорізького поспільства, тобто підданого * чи жонатого стану запорізьких

* Зимові квартири (*перекруч.*).

⁶ *Эварницкий Д.* Вольности. С. 314—317.

⁷ *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 286.

⁸ *Мышецкий С.* История. С. 46; *Скальковский А.* История. Т. 1. С. 145.

⁹ *Скальковский А.* Исто-

Запорізька чорнильниця
Гравюра кінця XIX ст.

рия. Т. 1. С. 146.

¹⁰ *Киевская Старина.* 1891, сентябрь. Т. 34. С. 491.

¹¹ *Феодосий.* Исторический обзор. С. 30.

* Йдеться про селянство, яке проживало на Запоріжжі, так званих «підданих Війська Запорізького».

козаків, котрий жив у паланках по слободах, зимівниках і хуторах. «Церква з дзвіницею, з одного її боку шпиталь, а з другого школа становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю»¹². Деякі з цих шкіл спеціально називалися «школами вокальної музики й церковного співу» і призначалися для навчання хлопчиків музики та співу. Такі школи були у Січі і в паланках; так, 1770 р. таку школу перевели з Січі в слободу Орловщину на лівому березі річки Орелі. «Це зробили для того, щоб посеред Запоріжжя, у центрі сімейного козацтва, піднести церковне читання і співу, щоб у школах практично привчити молодих козаків, хлопців, до церковного співу, створивши з них читців і співаків для всіх нововідкритих церков і парафій запорізького краю. Є серйозні підстави припускати, що головною діючою особою в цій орловщинській школі був улюбленець кошового Калнишевського, той знаменитий «читача й співака», колишній дячок Святопокровської церкви міста Переяслава Михайл Кафізма, котрого як чудового читця й співака 1766 року Глібов перевів з Переяслава у Єлизаветград і призначив на співацьку посаду капельмейстером»¹³. З інших шкіл, січової, монастирської й парафіяльних, виходили дякони, уставники й писарі, які завжди користувалися більшим співчуттям у запорізьких козаків, ніж прибульці з інших місць у Запоріжжя.

З усього сказаного про запорізькі школи видно, що в Січі справді було «не без грамотних», як висловився у розмові з князем Григорієм Потьомкіним Антон Головатий. Яким був відсоток освічених щодо неосвічених у Запоріжжі, можна судити з двох документів: 1763 р. курінні отамани й деякі діди «дали в Коші росписку» суворо виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську і на знак цього приклали руки «хто по простоті крестами, а хто может письмом»; тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних¹⁴. 1779 р., вже після падіння Січі, коли запорожці присягали на вірність російському престолові, то з 69 чоловік, що складали присягу, 37 виявилось освічених, а 32 неосвічених¹⁵. Факт якнайповчальніший для тих, у кого склалося уявлення про запорізьких козаків як про гуляків, пияків і грубих невігласів: нехай такі люди спробують знайти подібний відсоток освічених в масі середнього й навіть вищого стану, не кажучи вже про нижчий стан великоруського народу зазначеного 1779 р.

Суворо дотримуючись у всьому простоти, більше спираючись на звичай, як на писане право, запорізькі козаки трималися цієї простоти і в канцелярській процедурі: за свідченням сучасника, який чотири роки жив у Січі, історика князя С. І. Мишецького, у запорожців не було ні особливої канцелярії, ні великого штату службовців у ній: усі вхідні папери приймав військовий писар, який мав помічника, підписаря. Обов'язки цих двох осіб полягали в тому, що вони отримували й читали царські укази, королівські послання, ханські листи низовому товариству на військових радах і давали, за згодою всього війська, відповіді на різні запити й пропозиції, зроблені йому тими чи іншими царями й володарями, причому кожному письмову справу виконували на квартирі чи в курені писаря. Ті самі свідки стверджують, що ні журналів повсякденного життя війська, ні записок про його походи запорожці зовсім не вели¹⁶. «Числа не знаєм, бо календаря не маєм, год у книзі, а місяць у небі» — звичайно жартували запорожці в тому випадку, коли в них вимагали дати довідку по вхідних книгах про ту чи іншу людину, яка втекла з московської чи польської землі в Запоріжжя. Зрештою, є всі підстави вважати, що запорізькі козаки вели свої справи зовсім не так просто, як уявлялося це людям «московського звання», котрі жили чи випадково бували в Січі. Справа в тому, що вказуючи на абсолютну простоту свого життя й відсутність будь-якої канцелярщини в Січі, запорізькі козаки тим самим хотіли гарантувати так звані «військові секрети»; в їх розумінні, щоб цілковито зберегти політичну незалеж-

¹² Феодосій. Исторический обзор. С. 30, 57.

¹³ Феодосій. Материалы. Т. 1. С. 385.

¹⁴ Фелицын Е. Исторические документы запорожского сичевого архива.

¹⁵ Эварницкий Д. Сборник материалов. № 101. С. 209.

¹⁶ Мышецкий С. История. С. 46. 47.

Грамотність, канцелярія і школа у запорізьких козаків

ність усього козацького ладу, слід було тримати в суворій таємниці всі прояви громадського й приватного життя війська, а цього не можна було б досягнути, відкрито заявляючи про існування у них повсякденних записів усього, що діялося в Січі. Документи Самарсько-Миколаївського монастиря, що збереглися до нашого часу, свідчать, наприклад, що в запорізьких козаків були архіви як при головній військовій канцелярії, так і при кожній паланці низових вольностей; що в них велися розрахункові записи Січі з монастирем; що в них навіть виконувалася народна ревізія¹⁷. В час суперечки 1753 р. запорізьких козаків зі старосамарцями за володіння самарським узбережжям, запорожці для доведення своїх прав зверталися «к войсковой архиві», де знайшли копії з універсалу Богдана Хмельницького 1655 р. й указу імператриці Єлизавети Петрівни 1746 р. «на вільне Самаррю й лісовими та іншими угіддями володіння»¹⁸. 4 лютого 1755 р. ордером Січі в Самарську паланку полковникові Федору Тарану було наказано не чинити мешканцям села Чернечого при Самарсько-Миколаївському монастирі жодних кривд і не «притягати» обивателів та козаків села до «покуховного» збору, а ордер Коша з цією заборонаю наказувалося «содержать в сохраненіи для веденія при архиві в паланці, и при переміні с рук на руки, с прочими ділами, полковникам отдавать, дабы излишних переписок и затрудненій не последовало»¹⁹. У жовтні 1769 р. запорізькі козаки, вирушаючи в похід під Білгород «к Очаковской стороні», з дня на день вели детальний щоденник про похід, із зазначенням кількості всього війська, місць переправ, зупинок, сутичок, кількості захопленої здобичі й послідовного опису повернення у Січ²⁰. Таким чином, і в цьому плані січове товариство стояло на стадії цілком організованого державно-соціального суспільства людей, що жили не лише інтересами нинішнього дня, але й інтересами віддаленого майбутнього, на котре вони завжди дивилися «здалека перспективою свого року».

¹⁷ Надхін Г. Церковные памятники Запорожья. С. 17.

¹⁸ Зварницький Д. Сборник

материалов. С. 78.

¹⁹ Феодосій. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 104.

²⁰ Фелицын Е. Исторические документы запорожского сичевого архива.

ПОШТОВІ УСТАНОВИ У ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

У країні, що історично існувала понад двісті років, у країні, цілком влаштованій, у країні, де жили люди, що постійно перебували у жвавих і безперервних зносинах з державними й пануючими особами сходу, заходу, півночі й півдня, не могло не бути такої першої і разом з тим такої необхідної на шляху розвитку культури установи, як пошта. Звичайно, початково в Запоріжжі, як і в кожній країні, роль постійних листоніш виконували або люди, що випадково приїжджали в Січ, або ж надзвичайні кур'єри. Відомо, наприклад, що кошовий отаман Іван Сірко, написавши 1675 р. від імені всього запорізького товариства листа гетьманові Петру Дорошенку, відіслав його з чумаками, котрі «нагодилися на ту пору» в Січі¹. Відомо також, що й на Україні генеральний суддя Кочубей, посылаючи донос на гетьмана Мазепу в Петербург, відправив його з особливим гінцем*. Згодом випадкових доставників і надзвичайних гінців замінили постійні поштарі.

Але наскільки рано виникли власне поштові гони в Запоріжжі, сказати, за відсутності будь-яких даних, неможливо. Архівні документи дають вказівки про це лише з середини XVIII століття і пов'язують цю справу з іменами Восійкова та Ісакова, «командира» Новоросійської й Київської губерній та «управителя» Новоросії². Це було в листопаді 1768 р. Пильно стежили за подіями, що саме відбувалися в Польщі, Криму й Туреччині, і постійно розсилаючи для цього таємних військових агентів з Січі до російських повноважних представників у Крим, Туреччину й Польщу, Восійков, а за ним і Ісаков зважили за потрібне для швидкого отримання звісток про події у згаданих країнах завести в Запоріжжі поштові «станції». Поштові гони влаштували в чотирьох пунктах над північно-західною окраїною запорізьких вольностей, по шестеро коней з провідниками в кожному — у Крюкові біля правого берега Дніпра, навпроти Кременчука; слободі Онуфріївці на річці Сухому Омельнику, теперішньої Херсонської губернії Олександрійського повіту; біля південного краю балки Княжик Байраки, навпроти відомого в наш час Шарівського шинку, Катеринославської губернії Верхньодніпровського повіту, та в селі Жовтому, просто на схід від Княжих Байраків. Переконавшись у необхідності поштових гонів, запорожці відразу скористалися наміченим трактом і сполучили Січ із останньою станцією у селі Жовтому, на протязі 125 верстов, також за допомогою чотирьох

¹ Величко С. Летопись. Т. 2. С. 365.

* Це пояснюється, насамперед, характером та значенням листа.

² Скальковский А. История. Т. 1. С. 245—257.

поштових пунктів: від Січі до лівої притоки ріки Базавлука, Солоні, 25 верстов; від Солоні до ріки Базавлука на Церковний міст, 45 верстов; від Базавлука до лівої притоки ріки Інгульця, Саксагані, на Похилівський міст, 25 верстов; від Саксагані до «станци» в Жовтому, 30 верстов, і далі на встановлені станції. У кожному з цих пунктів було влаштовано поштові станції, на кожній з яких утримували для зміни 6 коней при 3 козаках; козаки мусили возити пошту й різних пошланців, з оплатою по копійці з верстви за одного коня.

Але запроваджений порядок поштових гонів проіснував початково в Запоріжжі досить недовго: того ж 1768 р. татари величезною масою увірвалися з Криму в Запоріжжя, зруйнували в ньому безліч сіл і зимівників, винищили масу люду, в тому числі й багатьох поштарів з їхніми хатами й кінями. Але гроза швидко минула, й тоді запорожці послідовно, з 1769 по 1775 рік влаштували у себе 8 нових поштових гонів та запровадили в них зразковий лад.

Перший, один із найдовших поштових гонів, ішов просто з півдня на північ протягом 292 верстов, від Січі у Протовчанську паланку, звідти через ріку Оріль у Козлівську фортецю, і складався з 10 поштових пунктів: від Січі до зимівника козака Губи, біля річки Чортомлика, 20 верстов; від зимівника Губи до ріки Кам'януваті, 26 верстов; від Кам'януваті до зимівника козака Кривога на річці Комишуватій Сури, 40 верстов; від Комишуваті Сури до зимівника козака Войти на річці Мокрій Сури, 50 верстов; від зимівника Войти до Старого Кодака, 29 верстов; від Старого Кодака до Лоцманської Кам'янки, 2 верстви³; від Лоцманської Кам'янки через Дніпро до центру Самарської паланки Самарчика, 30 верстов; від Самарчика до зимівника козака Петра Рябого біля річки Кільчені, 45 верстов; від зимівника Рябого до слободи Личкова, при лівому березі Орелі, 50 верстов; від Личкова через Оріль у фортецю Козлівську, 20 верстов. При кожній з перелічених станцій мало бути по 4 коней і по 2 козаки; прогінна платня становила 3 шеляги з 1 коня за верству; платню поштарі у воєнний час отримували з армійських коштів.

Другий поштовий гін ішов на 127 верстов приблизно в тому ж напрямку, але з невеликими відхиленнями: від Січі до Чортомлика, 20 верстов; від Чортомлика до Кам'януваті, 20 верстов; від Кам'януваті до зимівника козака Литвина, 46 верстов; від зимівника Литвина до мосту на Сури, 20 верстов; від Сури до Старого Кодака, 19 верстов; з Кодака до Лоцманської Кам'янки, 2 верстви; звідси, переправившись через Дніпро, просто на північ по вказаному вище тракту до фортеці Козловської, вище правого берега ріки Орелі.

Третій поштовий гін ішов від Січі до Старого Кодака й від Кодака через такі 9 пунктів: Пушкарівку, Домоткань, Бородаївку, Дніпровську Кам'яну, Мишурин Ріг, Трійницьку, Зимунь, Потоцьку Кам'янку, Крюків. Цей поштовий гін, очевидно, встановили по тому самому козацькому шляху, котрий ішов уздовж правого берега Дніпра і серед запорізьких козаків звався Крюківським, а в академіка В. Зуєва «твердою й рівною чорнопіщаною дорогою» (1781 р.)⁴.

Четвертий поштовий гін, встановлений 1771 р., в розпалі першої російсько-турецької війни, також ішов з півдня на північ і з'єднував Запоріжжя з Україною, а через Україну з центральною Росією. Спочатку він мав 4 пункти, згодом, з 1772 р., через повінь на р. Самарі, змінений і скорочений до 3 пунктів. За розкладом 1771 р. він ішов на урочище Жуковське, Богданове⁵, зимівник козака Шрама при гирлі річки Опалихи, правої притоки Самари, й урочище Барвінкову Стінку на річці Кільчені, поблизу зимівника Петра Рябого. Тут було по 2 коней та по 5 козаків з фуражем і провіантом. За розподілом 1772 р. цей гін ішов на урочище Сорок Могили біля річки Вовнянки й Попасних Байраків, на річку Малу Тернівку, праву притоку Самари, де був зимівник військового писаря Глоби та Шрамів брід у гирлі річки Опалихи. Тут було по 12 коней та по 6 козаків біля них.

³ А. Скальковський (История. Т. 1. С. 247) замість Старого Кодака називає Новий, але від Лоцманської Кам'янки до Нового

Кодака не менше 17 верстов, а від Кам'янки до Старого Кодака справді 2 верстви.

⁴ *Эварницкий Д.* Вольно-

сти. С. 227.

⁵ Село Богданове на р. Великій Тернівці, правій притоці Самари (Павлоградський пов.)

Встановивши ці поштові гони, запорізький Кіш до 1774 р. надавав обов'язки поштарів на всіх станціях усім охочим, але з 1774 р. поклав поштову повинність виключно на зимівчаків, закликаючи до цього січових товаришів лише в рідкісних випадках, у час цілковитого занепаду зимівчаків, та й то лише покладаючи на них обов'язок заготовлювати корм для поштових коней протягом зимового часу. Для цього було складено список усіх хат у кожній паланці запорізьких вольностей і на всю відому кількість хат поклали обов'язок влаштувати певну кількість станцій. У список включили всі хати жонатих козаків, крім нежонатих зимівчаків та бурлаків. Загалом у списку було 1912 хат, з яких слід було виділити 256 коней та 128 поштарів.

За цим списком у Кодацькій паланці налічувалося 184 хати, які мали дати 13 поштарів: у Новому Кодаку — 3, на мосту через Мокру Суру — 3, на річці Комишуватій Сурі, у зимівнику козака Олексія Кривого — 5, у Січі — 1 і в зимівнику козака Розколупи — 3. В Самарській паланці налічувалося 891 хата, з яких належалося 60 поштарів: при паланці — 30, на річці Кільчені, в урочищі Барвінковій Стінці, біля зимівника Петра Рябого — 4, в урочищі Сорок Могил — 2, на річці Малій Тернівці — 2, на річці Опалисі — 2, на річці Кам'януватій — 3, на річці Чортомлику — 3, в Микитиному перевозі — 3, у Кам'янці, біля колишньої Кам'янської Січі — 7. У Протовчанській паланці налічувалося 501 хата, з яких мало виділятися 33 поштарі: у Січі — 3, в паланці на річці Протовчі — 20 і в слободі Кам'янці, на лівому березі Дніпра, навпроти Нового Кодака — 10.

Потреби зносин з Україною, а через неї і з Росією російських гарнізонів у фортецях, що відійшли від Туреччини після миру 1775 року: Кінбурні, Таганрозі, Азові, Керчі та Єнікале, змусили запорожців встановити ще чотири поштові гони.

Перший з них був запроваджений запорізьким Кошем (за розпорядженням графа Румянцева-Задунайського) для сполучення між Кінбурном і Кременчуком по таких семи станціях: Петровій, Водяній, Саксагані, Кам'янці, Базавлуку, Чортомлику й Микитиній; від Микитинової через Верблужку на станції новосербських поселень до Кременчука. На цих семи пунктах наказали влаштувати постійні житла — у степу влаштувати землянки чи мазанки для захисту від холоду в зимовий час, цілком відокремлені від козацьких зимівників для звільнення господарів від обтяжливих повинностей. Біля обох берегів навпроти головних перевозів влаштувати спеціальні притулки, щоб кур'єр не мусив переправляти коней з одного берега на інший, а міг залишити їх в одній станції й отримати інших коней на протилежному березі. Відстань між станціями було визначено не менше 10 й не більше 30 верстов; коней і поштарів на кожній станції мало бути по 10⁶.

Другий з чотирьох гонів ішов уздовж правого берега Дніпра, від Січі до Голої Пристані через Олександр-Шанець, по таких 9 пунктах: у Січі, на притоці Дніпра Великій Тернівці; у зимівнику козака Павлюка; на ріці Інгульці, в зимівнику козака Головка; на Інгульці, у зимівнику козака Шульги; на Інгульці, біля Білих Криниць; на Інгульці, в урочищі Городищі⁷; в Олександр-Шанці; на річці Білозерці й, нарешті, біля правого берега Дніпра, навпроти Голої Пристані; звідси через Дніпро з правого берега на лівий, до самої Голої Пристані. Сам перевіз через Дніпро можна було зробити й не дожджаючи Голої Пристані, як здається, у теперішньому урочищі Перевізі, на 2 1/2 верстви нижче гирла ріки Інгульця, на 2 верстви нижче садиби власника с. Фаліївки, Херсонського повіту, М. М. Комстадіуса. Тут було два дуби, два човни й один пором для переправи.

Третій із чотирьох поштових гонів встановили по так званому Кизикерменському шляху, котрим 1787 р. імператриця Катерина II поверталася з Криму в Росію⁸. Він ішов від Крюкова через с. Зибке у верхів'ях річки Мокрого Омельника на Курячу Балку; праву притоку Інгульця Водяну; Кривий Ріг; Інгулець;

⁶ Скальковский А. Истори-
я. Т. 1. С. 255.

⁷ Між Дар'івкою та Оле-

нівкою, маєтками М. М.
Комстадіуса в Херсонсько-

му повіті.

⁸ Эварницкий Д. Вольнос-
ти. С. 229.

* Притулок.

Поштові установи у запорізьких козаків

Кисляківці, «де був козак Окатий»; Ігулець, де був Гергельський пришиб *; Ігулець, біля зимівника козака Шульги; Ігулець, біля Білих Криниць; Ігулець, в Городище, і врешті в Олександр-Шанець. На кожній із цих станцій було по 10 поштових коней та по 5 поштарів, а разом 100 коней і 50 поштарів.

Нарешті, останній з чотирьох гонів було запроваджено 28 квітня 1775 р. для з'єднання Полтави через Петрівську фортецю біля Бердянська, на Азовському морі, із завойованими в турків фортецями, Керчю та Єнікале; він ішов на Кільчень, Новоселицю, річки Нижню Терсу, Верхню Терсу, Ганчул, гирло Кам'янки, правої притоки Вовчої, Захар'ївську фортецю, річку Берду й до Петрівської фортеці.

Для спорудження усіх цих станцій козакам дозволили вирубати необхідну кількість лісу і з нього збудувати відповідні приміщення для коней та житло для поштарів, яких на кожній станції мало бути по 20, з такою ж кількістю коней.

На всіх поштових станціях у цих восьми пунктах запорожці запровадили суворий і зразковий лад. Пошту та кур'єрів наказувалося доставляти з місця на місце «негайно» і «без зупинок»; поштових коней утримувати в повній готовності й, у випадку використання всіх, негайно замінювати людськими. На всіх станціях окремими наглядачами призначали військових канцеляристів, котрі занотовували у книгу всі пакети, що були в кур'єрів, та подорожні в посланців. Для правильності дій з боку наглядачів полковники місцевих паланок мали здійснювати перевірки й кожен недогляд поштарів «безпослабно» карати. Приклад цього був 13 квітня 1770 р., коли козака Герасима Сову суворо покарали за потертий напис на конверті пакета головнокомандувачу графу П. І. Панину. За кожний проїзд постановлено було брати певну прогонну платню як зі спеціальних кур'єрів, так і зі звичайних подорожніх, незалежно, своя це чи чужа людина; безплатний проїзд дозволяли дуже рідко, як видно на прикладі козака Івана Полонського, що їхав з Коша в Полтаву до головнокомандувача князя В. М. Долгорукого у справах Війська Запорізького, який отримав «свідетельство» на вільний проїзд в обидва боки через запорізькі поштові станції.

Від
перекладача
5

Передмова автора
до першого видання
11

Границі вольностей
запорізьких низових козаків
13

Гідрографія, топографія і клімат
Запорізького краю
26

Продуктивність землі, флора, фауна
й пори року Запорізького краю
38

Історія й топографія
восьми запорізьких Січей
58

Склад, засади й чисельність
славного Запорізького низового товариства
115

Військовий і територіальний
поділ Запоріжжя
126

Військові, курінні й паланкові ради
запорізьких козаків
131

Адміністративна й судова влада
у Запорізькому низовому Війську
138

Суди, покарання і страти
у запорізьких козаків
149

Одяг та озброєння
запорізьких козаків
156

Запорізькі
військові клейноди
169

Характеристика
запорізького козака

173

Домашнє життя
запорізьких козаків у Січі,
на зимівниках і бурдюгах

181

Церковний лад
у запорізьких козаків

192

Самарський
Пустельно-Миколаївський монастир

224

Охорона кордонів
запорізьких вольностей

234

Мусульманські сусіди
запорізьких козаків

237

Становище християн
у мусульманській неволі

246

Християнські сусіди
запорізьких козаків

252

Збройні сили та бойові засоби
запорізьких козаків

264

Сухопутні й морські походи
запорізьких козаків

271

Хліборобство, скотарство, рибальство,
мисливство, городництво й садівництво
у запорізьких козаків

281

Торгівля, промисли й ремесла
у запорізьких козаків

291

Прибутки
Війська Запорізького низового

301

Грамотність, канцелярія і школа
у запорізьких козаків

309

Поштові установи
у запорізьких козаків

314

В трех томах
Том первый

Львов
Издательство «Світ»
(На украинском языке)

Фотографи О. Л. Денисов, В. П. Куземський
Художній редактор Е. А. Каменщик
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори О. А. Тростянчин,
М. Т. Ломеха, К. Г. Логвиненко

ИБ № 13165

Здано до набору 06.07.89.
Підп. до друку 19.12.89.
Формат 60×100^{1/16}. Папір друк. № 1. Гарн. таймс.
Офс. друк. Умовн. друк. арк. 22,2 + 0,56 вкл.
Умовн. фарб.-відб. 24,42. Обл.-вид. арк. 31,64 + 0,76 вкл.
Тираж 70 000 прим. Вид. № 1936. Зам. 558-9.
Ціна 4 крб. 30 к.

Видавництво «Світ»
290000 Львів,
вул. Університетська, 1.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 м. Львів, вул. Зелена, 20.

Яворницький Д. І.

Я 22 **Історія запорізьких козаків/Пер. з рос. І. І. Сварника;
Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. В. М. Дозорець.— Львів:
Світ, 1990.—319 с.: іл.— Бібліогр. в підрядк. приміт.
ISBN 5-11-000647-4(т. 1). ISBN 5-11-000907-4**

Перший том містить розгорнуту характеристику запорізьких вольностей, гідрографії, природних умов і ресурсів краю. Докладно описана історія і топографія восьми січей, склад і адміністративно-територіальний уклад Запоріжжя, органи влади і судочинство, розвиток школи. Окремі розділи присвячені одягу, побуту і заняттям, озброєнню козаків, їх стратегії і тактиці.

Для викладачів, студентів, істориків, етнографів, пропагандистів.